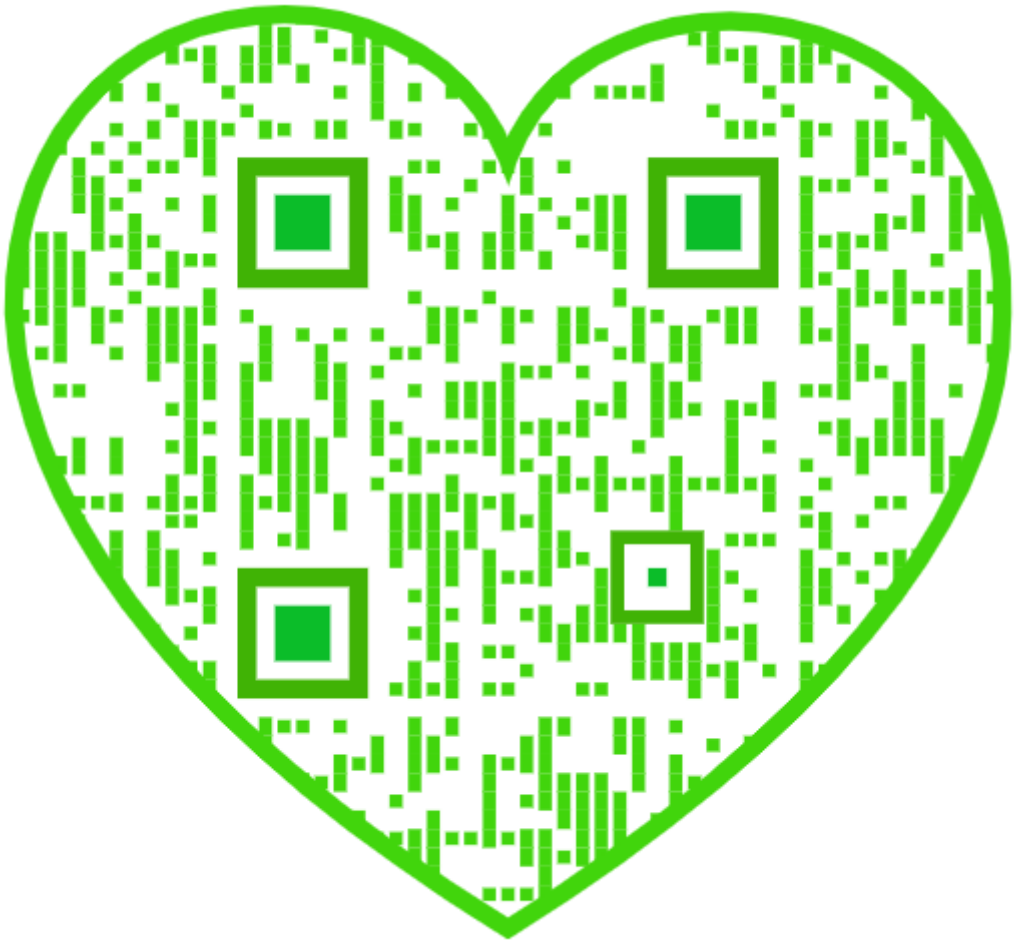
De Parelduiker. Jaargang 12

bron
De Parelduiker. Jaargang 12. Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2007

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_par009200701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. De Parelduiker

[2007/1]

Louis Couperus, getekend door Martien Bos

H.T.M. van Vliet
Perfectie als norm
De Couperuscollectie van J.A. Eekhof

H.T.M. VAN VLIET (1950) is freelance onderzoeker. Hij publiceerde boeken en artikelen over Louis Couperus en was verantwoordelijk voor de *Volledige Werken Louis Couperus* in 50 delen. Momenteel werkt hij aan een uitgave van alle brieven van en aan Couperus.

Op 9 juni 2006 werd bekendgemaakt dat het Letterkundig Museum, de Koninklijke Bibliotheek en het Museum Meermanno de Couperuscollectie van J.A. Eekhof uit Leiden hadden aangekocht voor 225.000 euro. Het ging daarbij om de grootste en kostbaarste verzameling van en over Louis Couperus (1863-1923) die ooit bijeen is gebracht. Het is niet denkbaar dat er in de toekomst nog eens een dergelijke collectie samengesteld zou kunnen worden. Daarvoor is het aanbod van Couperiana inmiddels te gering geworden en zijn de prijzen in de afgelopen jaren te sterk gestegen, zoals duidelijk blijkt uit het forse bedrag dat voor de Eekhofcollectie werd betaald. De drie Haagse instellingen konden deze bijzondere aankoop doen dankzij grote bijdragen van het VSB-Fonds, de Mondriaan Stichting en de Vrienden van de Koninklijke Bibliotheek. Eekhof heeft overigens niet zelf onderhandeld over de verkoop van zijn collectie, maar daarvoor Piet van Winden van het Leidse antiquariaat Aioloz ingeschakeld. Deze is ruim een jaar bezig geweest met het inventariseren en het beschrijven van de collectie en met het onderhandelen over de verkoop.

‘Bidbook’

Toen Van Winden in 2005 een eerste indruk van de door Eekhof verzamelde Couperiana had gekregen, moet hij onmiddellijk hebben beseft dat de markt een dergelijke omvangrijke en unieke collectie niet aan zou kunnen. Zelfs via verschillende veilingen en een aantal verkoopcatalogi, gespreid in de tijd, zou slechts een beperkt gedeelte verkocht kunnen worden. Bovendien vereiste de hoge culturele waarde die de verzameling vertegenwoordigde, een andere oplossing. Zij diende bij voorkeur als geheel bijeen te blijven en te worden ondergebracht bij een of meer openbare instellingen die haar onder de juiste condities konden conserveren en haar tegelijkertijd voor wetenschappelijk onderzoek toegankelijk konden maken. Natuurlijk had Eekhof ervoor kunnen kiezen de collectie aan een van de instellingen te schenken. Maar dat wilde hij nadrukkelijk niet. Hij besloot de collec-

tie te verkopen om zo het geld dat hij jarenlang had besteed aan het bijeenbrengen ervan te laten terugvloeien naar waar het volgens hem hoorde, namelijk in de familie. Vervolgens heeft Van Winden met veel koopmansgeest en vasthoudendheid ervoor gezorgd dat de ideale oplossing uiteindelijk ook werd gevonden.

Om de beoogde instellingen en potentiële subsidiegevers tot aankoop van de Couperuscollectie te bewegen, stelde Van Winden met zijn medewerkers een zogenaamd 'bidbook' samen. Onder de titel *Louis Marie Anne Couperus. De collectie sine qua non* presenteerde hij in woord, maar vooral in beeld de Eekhofverzameling.[1] In eerste instantie werden tien exemplaren van het bidbook gemaakt. Na de verkoop van de collectie werd voor belangstellenden een beperkt aantal exemplaren bijgedrukt, waarvan 50 genummerde en in linnen gebonden. Het bidbook telt 62 bladzijden met vele paginagrote afbeeldingen; het is dus meer een uitvoerige brochure op royaal formaat dan een boek. Het geeft nauwelijks een beeld van de ongelooflijke omvang van Eekhofs collectie. Er worden vrijwel geen aantallen genoemd. De beschrijvingen van de verschillende categorieën, zoals de handschriften en brieven van Couperus, de oorspronkelijke uitgaven van zijn werk, de vertalingen van zijn romans, de foto's, de literatuur over Couperus en allerlei parafernalia betreffende de auteur zijn zeer summier. De herhaaldelijk gebruikte woorden 'uniek' en 'omvangrijk' krijgen echter pas betekenis als ze concreet worden ingevuld. Zo bevat de Eekhofcollectie een vrijwel compleet overzicht van de literatuur die in de afgelopen 80 jaar over Couperus is geschreven. Alle boeken, artikelen en recensies in tijdschriften, kranten, weekbladen en andere periodieken en losse brochures over Couperus heeft Eekhof bijeengebracht. Daarbij bevinden zich ook diverse ongepubliceerde doctoraalscripties. Aan de hand van dit materiaal kan direct de gehele receptiegeschiedenis van Couperus' persoon en werk tot nu toe worden bestudeerd en beschreven. Daarnaast telt de collectie een kleine honderd brieven van Couperus, waarvan de helft geheel of gedeeltelijk is gepubliceerd. De andere helft kan nu voor de liefhebbers en voor het verdere Couperusonderzoek toegankelijk worden gemaakt. En het hoofdbestanddeel van de verzameling, de oorspronkelijke uitgaven van Couperus' werk, de voorpublicaties ervan in tijdschriften en de vertalingen in diverse talen, bestaat *letterlijk* uit honderden boeken. Alleen al de dubbele exemplaren die buiten de grote verkoop zijn gebleven en die door Van Winden in een aparte catalogus te koop werden aangeboden, omvatten 350(!) boeken.[2]

Eekhof verzamelde niet alleen alle eerste drukken van Couperus' werk en alle varianten daarvan, zoals gebonden en ingenaaide uitgaven, en exemplaren in latere banden en omslagen, maar ook alle herdrukken, in welke vorm dan ook, van tijdens Couperus' leven en van daarna tot op de dag van vandaag. Daarmee bezat hij meer Couperusboeken dan welke andere verzamelaar ook. En zijn bezit overtrof verre de Couperuscollecties van alle bibliotheken in Nederland en Vlaanderen, inclusief alle universiteitsbibliotheken en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Bij de boeken horen bovendien nog de talrijke affiches, pamfletten, prospectussen,

aanbiedingsfolders en intekenbiljetten uit de tijd van L.J. Veen, die meer dan vijfentwintig jaar Couperus' trouwe uitgever is geweest, en uit latere jaren. Zo zijn alle reclamefolders voor de uitgave van de *Verzamelde werken* (1953-1957) en voor die van de *Volledige Werken* (1987-1996) in de Eekhofcollectie te vinden naast alle bibliofiele uitgaven die ooit zijn verschenen en alle nieuwsbulletins, brochures, boekjes, aankondigingen en uitnodigingen van het Louis Couperus Genootschap en het Louis Couperus Museum. Het zal jaren duren om deze rijke bron uitputtend te bestuderen en te benutten voor uiteenlopende publicaties over de beroemde Haagse auteur van internationale allure.

Dr. Cornelis Spoelder (uit *Haerlem Jaarboek 1958*, coll. UB Universiteit van Amsterdam).

Couperus verzamelen

Eekhof groeide op in een milieu waarin lezen en het bezitten van boeken tot de normale culturele bagage behoorden. Al in zijn middelbareschooltijd begon hij Couperus te verzamelen.[3] Hij was daartoe geïnspireerd door dr. Cornelis Spoelder (1885-1958), de rector van het Stedelijk Gymnasium aan het Prinsenhof te Haarlem. Spoelder was een classicus die zeer boeiend over zijn grote liefde Homerus kon vertellen. Maar zijn belangstelling was breder.[4] Hij had ook een grote bewondering voor Couperus. Spoelder wees zijn leerlingen op de karaktertekening in het werk van Couperus. De auteur beschreef zijn personages volgens hem genuanceerd, zoals volwassen mensen ook in de werkelijkheid zijn: met goede en slechte eigenschappen. Het was deze universele ‘menselijkheid’ van Couperus die Eekhof onder invloed van Spoelder leerde kennen en die hij vanaf het begin heeft bewonderd. Zij vormde door de jaren heen de drijvende kracht achter zijn tomeloze verzamelwoede. Er zijn slechtere drijfveren te bedenken om Couperus te verzamelen!

De tweede persoon die Eekhof tot het verzamelen van Couperus inspireerde, was Cees Hovingh van het gelijknamige antiquariaat in de Zijlstraat te Haarlem. In de pauzes wandelden de gymnasiasten via een zijuitgang van het schoolgebouw de Zijlstraat in. Eekhof bezocht daar geregeld het antiquariaat van Hovingh. Deze had er plezier in de jonge gymnasiasten wegwijs te maken in de wereld van het boek. Hij begeleidde Eekhof bij zijn eerste schreden op het pad van de collectioneur. Hovingh liet hem zien waarop hij moest letten en leerde hem de eerste beginselen van de bibliofilie. Via Hovingh kreeg Eekhof oog voor de schoonheid van de art-nouveaubanden waarin vele van de oorspronkelijke uitgaven van Couperus' werk verschenen waren. En wat voor de vorming van zijn collectie van doorslaggevende betekenis is geweest: door de gesprekken met de Haarlemse antiquaar ontwikkelde de jonge gymnasiast een gevoel voor kwaliteit. Vanaf het begin heeft Eekhof bij het

verzamelen van Couperus een hoge kwaliteitsnorm gehanteerd. De mindere exemplaren liet hij liggen; hij bleef altijd zoeken naar de gave boeken, de zeldzame ‘mint copies’ zoals ze door antiquaren worden genoemd. Dit verklaart

het grote verschil tussen zijn Couperuscollectie en bijvoorbeeld de zogenaamde Pitloverzameling. Mevrouw W.M.S. Pitlo-van Rooyen verzamelde ongeveer in dezelfde tijd als Eekhof boeken van Couperus. Haar collectie werd in 1990 geschonken aan de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer.[5] Ook zij streefde naar volledigheid wat de uitgaven van Couperus' werk betreft, maar hanteerde daarbij duidelijk minder strenge kwaliteitseisen. Zij bracht een grote collectie redelijke tot goede exemplaren bijeen, terwijl de boeken in de Eekhofcollectie museale waarde hebben.

Toen Eekhof begon te verzamelen, was het aanbod tamelijk ruim en waren de prijzen laag. In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog kwam er een aanzienlijke voorraad antiquarische boeken op de markt, die in de oorlog niet verkocht kon worden. Daarbij kwam dat er voor oudere literatuur in het algemeen en voor Couperus in het bijzonder weinig belangstelling bestond. De moderne, naoorlogse romans van Reve, Hermans, Mulisch en anderen, en de poëzie van de Vijftigers domineerden de literaire wereld. Zij kwamen geregeld in het nieuws en trokken de aandacht van het lezerspubliek. In deze tijd was het zelfs nog mogelijk eerste drukken van Couperus' werk gewoon in de boekhandel te kopen. En als ze waren uitverkocht, waren ze voor slechts enkele guldens antiquarisch verkrijgbaar. Zelfs als men de prijzen uit die tijd in verhouding ziet tot de toenmalige lage levensstandaard, waren tweedehands boeken goedkoop. Bovendien waren door de geringe belangstelling voor Couperus uitzonderlijke koopjes geen uitzondering. Zo vond mevrouw Pitlo in de jaren vijftig in Tilburg een exemplaar van *De ode* - een in 1919 verschenen fraaie bibliofiele uitgave van een verhaal van Couperus in slechts 250 exemplaren - voor tien cent! Frédéric Bastet, Couperus' biograaf, kon de eerste druk van *Eline Vere* bij een uitdrager kopen voor één gulden. En Eekhof zelf kocht ooit een exemplaar van Couperus' debuut, de bundel *Een lent van vaerzen* uit 1884, op een markt voor *f* 2,50. De handelaar wilde van de prijs niets afdoen, omdat het een zeer gaaf exemplaar was. Ditzelfde exemplaar bood Van Winden vorig jaar in de doublettencatalogus aan voor 1250,- euro! Deze jaloers makende voorbeelden dateren helaas uit een lang vervlogen periode.

In de eerste jaren kon de gymnasiast Eekhof zelfs *f* 5,- voor een gaaf exemplaar van een eerste druk van Couperus niet onmiddellijk betalen. Daarom kreeg hij van Hovingh geregeld korting of mocht hij voor de boeken sparen. De antiquaar hield dan het boek voor hem achter, totdat zijn klant het bedrag bijeen had. Ook later waren sparen en kopen op afbetaling voor Eekhof beproefde methoden. Toen hij al een behoorlijke verzameling had opgebouwd, kon hij ook proberen dubbele of 'mindere' boeken te ruilen om het gewenste gave exemplaar in handen te krijgen. De verzamelaar zag de prijzen in de loop van de jaren geleidelijk stijgen, totdat in de afgelopen twee decennia de echt mooie of bijzondere exemplaren van Couperus' oorspronkelijke uitgaven bijna onbetaalbaar werden. Het was de periode waarin de belangstelling voor Couperus enorm toenam door de publicatie van de biografie

door Bastet (1987), de *Volledige Werken Louis Couperus* (1987-1996) en talrijke artikelen in kranten en tijdschriften. De groeiende belangstelling voor Couperus uitte zich ook in de oprichting van het Louis Couperus Genootschap (1993) en van het Louis Couperus Museum (1996). Daarnaast leverde de (her)ontdekking van het Veen-archief in de kelders van het Letterkundig Museum een schat aan gegevens op over de Couperusuitgaven tot 1920, zoals oplage- en verkoopcijfers en inzicht in de verschillende bindpartijen en bijzondere boekbanden. De handel maakte dankbaar gebruik van de gepubliceerde informatie door de prijzen van de meeste romans fors te verhogen. Daarbij speelde ook de hernieuwde belangstelling voor de art nouveau een rol.

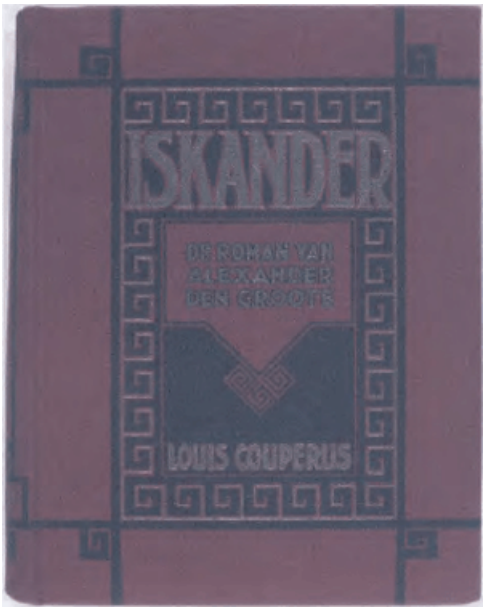
Een lent van vaerzen, eerste druk, bandontwerp L.W.R. Wenckebach (collectie-Eekhof).

Vasthoudend

Naar eigen zeggen ontwikkelde mevrouw Pitlo bij het verzamelen van Couperus een fanatisme dat haar zelf verbaasde. Eekhof gebruikte voor zichzelf de term ‘vasthoudend’. Naast zijn werk als studenten- en later universiteitspastor te Leiden en naast zijn gezin leidde hij nog een derde leven als verzamelaar van Couperus. Zeker is dat hij tientallen jaren onvermoeibaar markten, veilingen, antiquariaten, vestigingen van De Slegte, kortom alle mogelijke plaatsen waar tweedehands boeken werden verkocht, afliep. In elke plaats waar hij kwam, ging hij op zoek naar boekwinkeltjes; zelfs de meest obscure ging hij binnen. En dat alles met maar één doel: de jacht op boeken van en over Couperus die aan de steeds groeiende verzameling konden worden toegevoegd. Veel van die zoektochten leverden niets op, maar sommige wel en dát telde. Zelfs in de vakantie gunde hij zich geen rust. Terwijl zijn vrouw in Florence een tas ging kopen, vond Eekhof in een boekwinkeltje aan de Piazza della Signoria een schitterend exemplaar van de Italiaanse vertaling uit 1900 van Couperus' roman *Majesteit*.

Eekhof verzamelde aanvankelijk alleen boeken, (kranten)knipsels, affiches en losse brochures; later kwamen daar brieven en handschriften bij. De verklaring hiervoor is simpel: in de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig van de

vorige eeuw werden er vrijwel geen brieven of handschriften van Couperus te koop aangeboden. En toen dit onder invloed van de groeiende belangstelling voor Couperus wel gebeurde, was Eekhof daarvan meestal al in een vroeg stadium op de hoogte. In de loop van de jaren had hij er bewust naar gestreefd met talrijke handelaren in binnen- en buitenland een persoonlijke, vriendschappelijke band op te bouwen. Van Winden omschreef hem als ‘een van de beminnelijkste, zachtaardig-

Iskander, eerste druk, bandontwerper onbekend, handelseditie (collectie-Eekhof).

Iskander, eerste druk in geheel leer, uniek exemplaar (collectie-Eekhof).

ste en wellevendste mensen die men zich maar kan voorstellen.'[6] Door die persoonlijke relaties kreeg Eekhof vele bijzondere Couperiana onderhands te koop aangeboden. Deze boeken en handschriften zijn dus nooit op de markt gekomen. Een voorbeeld hiervan is het unieke, in leer gebonden exemplaar van de eerste druk van Couperus' laatste roman *Iskander*.[7] Dit exemplaar met het originele bandstempel is indertijd door de binder voor zichzelf gemaakt. Na zijn dood wist de familie niet goed wat ermee te doen. Ze boden het uiteindelijk te koop aan bij De Slegte in Den Haag. De toenmalige filiaalhouder, Van Egmond, zag onmiddellijk de bijzondere waarde van het exemplaar. Hij kocht het privé van de familie van de binder en verkocht het uit vriendschap direct door aan Eekhof, zodat dit leren exemplaar bijna rechtstreeks van

de eerste eigenaar in de collectie te Leiden terechtkwam. Op vergelijkbare wijze verwierf Eekhof brieven van Couperus en opdrachtexemplaren van zijn werk.

In de zorg voor zijn collectie ging Eekhof zeer ver. Hij liet waar nodig boeken restaureren en voor bijzondere exemplaren een omslagdoos maken om ze extra te beschermen. Ook hiervoor had hij een kring van vertrouwden op wie hij een beroep kon doen, zoals de vrouw van de Haarlemse antiquaar Bubb Kuyper. Eekhof bewaarde de boeken in een zijkamer op de eerste verdieping van zijn huis. Hier waren de gordijnen altijd gesloten om het schadelijke zonlicht buiten te houden. De meeste boeken stonden, twee rijen dik, in een grote, ouderwetse boekenkast met glazen deuren, die door zijn schoonvader ooit van een Haarlemse dominee was overgenomen. De dubbele exemplaren werden elders bewaard. Vanzelfsprekend

leende hij de boeken en handschriften nooit uit. Daardoor zijn de gave exemplaren door de jaren heen ook gaaf gebleven.

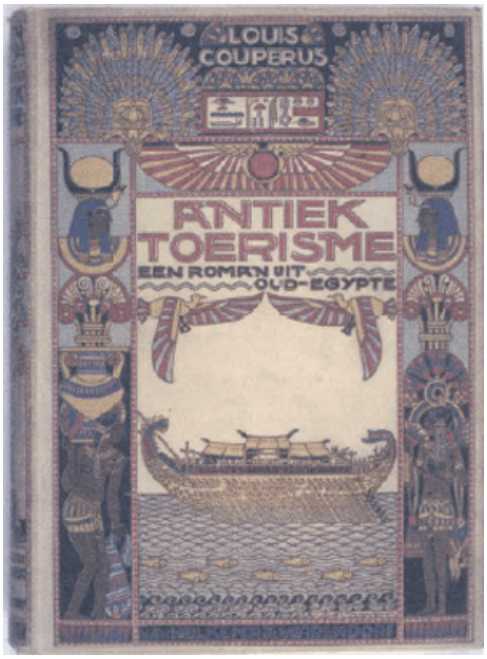
Terughoudend tegenover onderzoek

Onder de bewonderaars van Couperus was het al langer bekend dat Eekhof een bijzondere collectie bezat. Hoe bijzonder en hoe omvangrijk wist echter niemand. De eigenaar liep er niet mee te koop en hield daarmee nieuwsgierigen op afstand. Zijn grote terughoudendheid werd door anderen als een belemmering van het Couperusonderzoek gezien. In het gesprek dat ik met hem hierover voerde, erkende hij dat er een bijna natuurlijke spanning bestaat tussen de verzamelaar en de wetenschappelijke onderzoeker. De collectioneur komt de verdienste toe dat hij bijdraagt aan het behoud van ons culturele erfgoed. Zonder gedreven verzamelaars als Eekhof zouden vele bijzondere boeken en handschriften verloren gaan of naar het buitenland worden doorverkocht. Maar het behoud leidt niet automatisch ook tot toegankelijkheid. De meeste verzamelaars beschouwen hun collectie als een strikte privé-zaak die van de buitenwereld wordt afgeschermd. Daartegenover staat de onderzoeker die toegang wil hebben tot alle bewaard gebleven bronnen. Niet zelden is hij daarvoor afhankelijk van particuliere verzamelaars als Eekhof. Deze heeft nooit toestemming willen geven voor losse publicaties van bijvoorbeeld één brief of enkele bijzondere boeken of andere onderdelen van zijn collectie. Hij wilde uiteindelijk alleen meewerken aan overzichtspublicaties betreffende Couperus, zoals het bibliografisch overzicht van vertalingen door Breugelmans en mijn bandenboek.[8]

Ik leerde Eekhof kennen na de presentatie van de eerste twee delen van de *Volledige Werken Louis Couperus* in 1987. In de tegelijkertijd verschenen bloemlezing uit de correspondentie Couperus-Veen had ik voor de aardigheid een kleurkatern opgenomen met afbeeldingen van oorspronkelijke uitgaven van Couperus' werk.[9] Daarvoor had ik geput uit het bezit van het Letterkundig Museum, van uitgeverij L.J. Veen en mijn eigen collectie. Verscheidene Couperusverzamelaars, onder wie Eekhof, spraken mij hierop aan met de mededeling dat er veel meer en veel mooiere banden bestonden. In de daarop volgende jaren bezocht ik Eekhof een paar keer in Leiden om de aantekeningen in enkele handexemplaren van Couperus en het handschrift van het feuilleton over Vitruvius te raadplegen.[10] Toen in 1996 de serie *Volledige Werken Louis Couperus* de voltooiing naderde, bereidde ik een essaybundel over Couperus voor waarin opnieuw een kleurkatern zou worden opgenomen.[11] Eekhof verklaarde zich onmiddellijk bereid exemplaren uit zijn bezit te laten fotograferen. Voor het eerst kreeg ik toegang tot de Couperuskamer en de kast met de glazen deuren. De schatten die ik toen te zien kreeg, kon ik onmogelijk allemaal in mijn boek opnemen. Op dat moment besloot ik een aparte studie te maken waarin ik een zo volledig mogelijk overzicht wilde geven van de oorspronkelijke boekbanden van Couperus' werk. Deze verscheen in 2000 onder de titel *Versierde verhalen*. Het

Babel, eerste druk, bandontwerp J. Toorop (collectie-Eekhof).

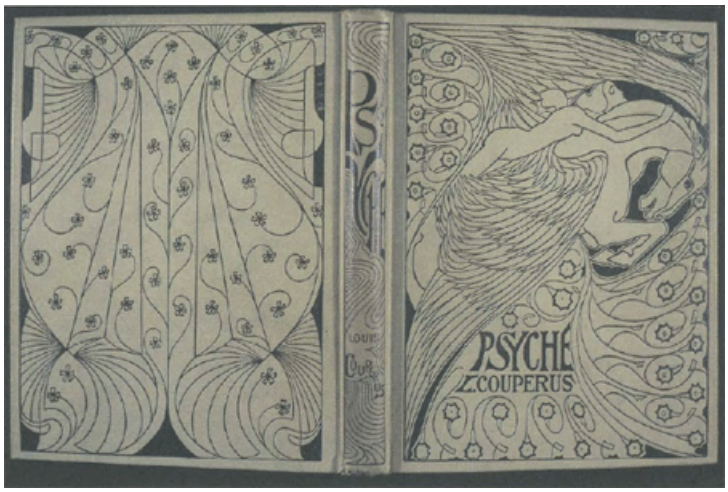
Antiek toerisme, eerste druk, bandontwerp André Vlaanderen (collectie-Eekhor).

grootste deel van de daarin afgebeelde boekbanden was afkomstig uit de collectie van Eekhof.[12] Bij deze gelegenheid ging niet alleen de kast met de glazen deuren open, maar kreeg ik ook de verzameling dubbelen op zolder te zien. Toen besefte ik pas ten volle hoe groot en hoe bijzonder de Eekhofcollectie was.[13] Ik beschouw het nog altijd als een voorrecht dat ik als enige ooit toegang tot de collectie heb gekregen.

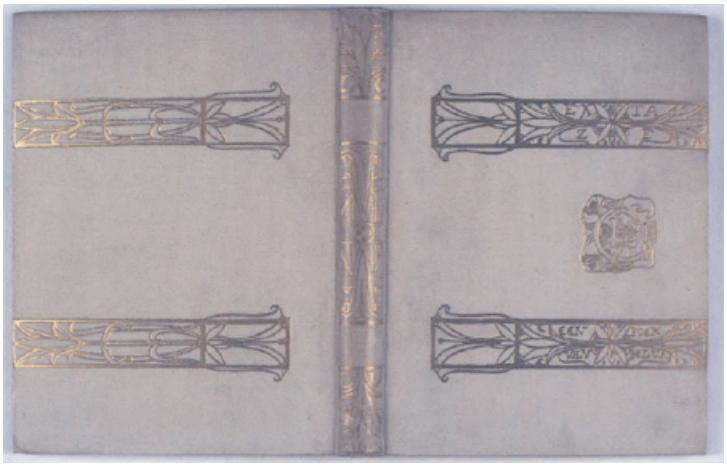
De nu over drie Haagse instellingen verdeelde Couperuscollectie is het resultaat van meer dan een halve eeuw onvermoeibaar en compromisloos verzamelen met als enige drijfveer de bewondering voor een auteur en zijn werk. Tot verbazing van Eekhof

zelf was de verkoop voorpaginanieuws en een item op radio en tv. Hij haalde zelfs het NOS-journaal. De naam van Couperus staat nog altijd garant voor grote media-aandacht. In dit geval ging het ook nog over geld en dat spreekt de Nederlander extra aan. Bovendien was het tijdstip van bekendmaking goed gekozen: een dag vóór Couperus' geboortedag en vóór de viering van het tienjarig bestaan van het Couperus Museum in Den Haag.

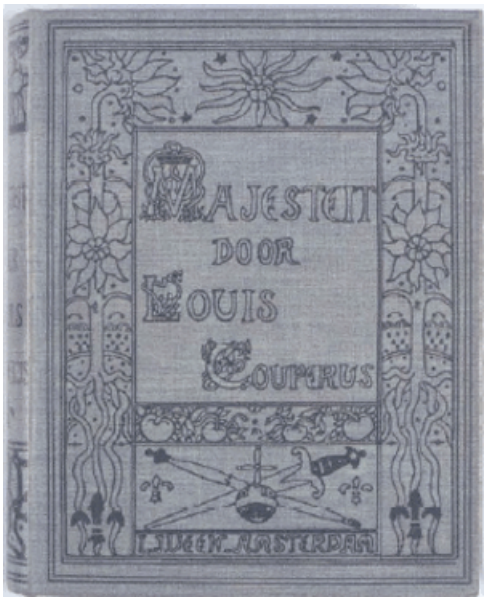
Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte mij het bericht dat Jan Eekhof op 22 maart was overleden. Daarmee zijn deze bladzijden ook een in memoriam geworden voor de meest gedreven Couperusverzamelaar die ik heb gekend. Aan zijn nagedachtenis draag ik dit en de volgende artikelen op.

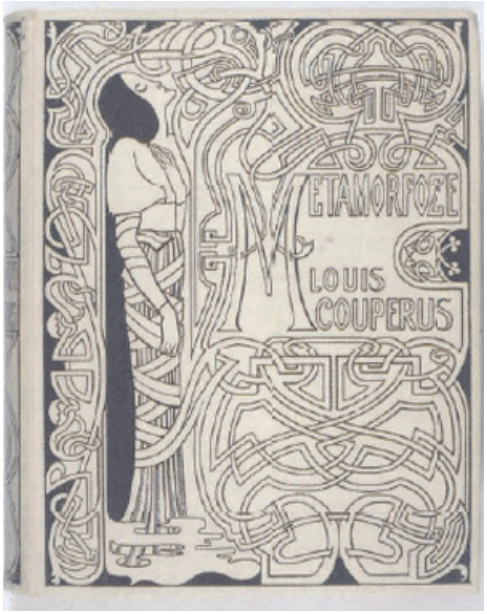
Psyche, eerste druk, bandontwerp J. Toorop (collectie-Eekhof).

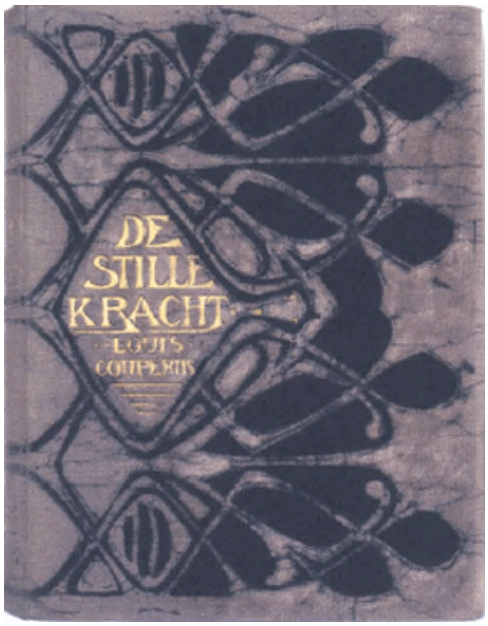
Extaze, tweede druk, bandontwerp R.N. Roland Holst (deze en andere afbeeldingen op pagina 12 en 13 uit de collectie-Eekhof).

Majesteit, eerste druk, bandontwerp R.N. Roland Holst.

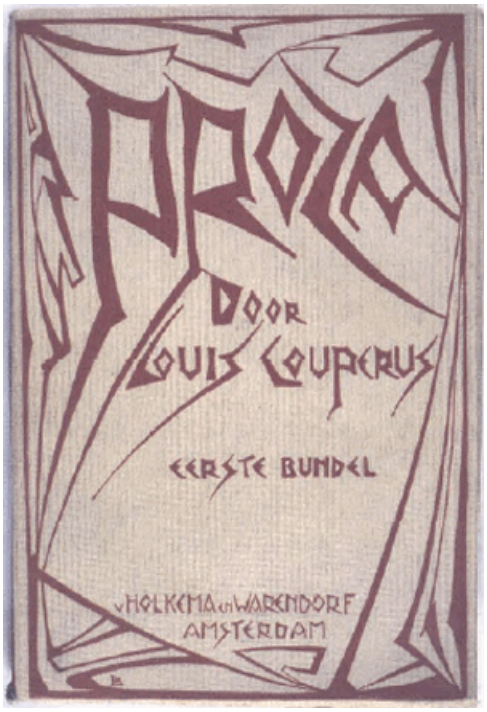
Metamorfoze, eerste druk, bandontwerp J. Toorop.

De stille kracht, eerste druk, luxe-editie op fluweel, bandontwerp J.J.C. Lebeau.

De boeken der kleine zielen, luxe-editie op perkament, bandontwerp Theo Neuhuys, exemplaar van Couperus.

Proza, eerste bundel, eerste druk, ingenaaid exemplaar, bandontwerp J.B. Heukelom.

Ansichtkaart met gedichtje van Couperus voor de dames Boon Hartsinck, gedateerd 19 januari 1903.
Zie pagina 22.

Eindnoten:

1 Volgens de colofon van het 'bidbook' werd het samengesteld door Monique van Winden, Heine Scholtens en Piet van Winden. Bronvermeldingen ontbreken, hoewel voor de tekst duidelijk bestaande literatuur over Couperus is gebruikt. Waar achterin het bidbook nadrukkelijk het copyright wordt geclaimd, was het gepast geweest de gebruikte bronnen te vermelden.
2 Vgl. *Catalogus* 71. *Louis Couperus. Doubletten uit de Collectie sine qua non, aangevuld met een selectie uit onze voorraad* (Leiden, Aioloz, 2006).
3 Deze en volgende informatie is ontleend aan een lang gesprek dat ik op 15 februari 2006 met de heer en mevrouw Eekhof heb gevoerd. Ik dank hen beiden voor hun grote gastvrijheid en openhartigheid.
4 C.P. Hoekema, 'Dr. Cornelis Spoelder (7 augustus 1885-27 juli 1958)', in *Haerlem Jaarboek 1958*, p. 25-28.
5 Vgl. H.T.M. van Vliet, *Couperus-verzamelen. Lezing, gehouden op 12 oktober 1990, bij de presentatie van de catalogus van de Couperus-collectie geschonken door W.M.S. Pitlo-van Rooyen aan de Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer* (Arnhem 1991).
6 *Louis Marie Anne Couperus. De collectie sine qua non*, p. 5.
7 Vgl. H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]* (Amsterdam 2000), p. 309-311.
8 Vgl. R. Breugelmans, *Louis Couperus in den vreemde. Een lijst van zijn afzonderlijk verschenen vertalingen* (Leiden 1989) en Van Vliet, *Versierde verhalen*.
9 Louis Couperus en L.J. Veen, *Bloemlezing uit hun correspondentie*, ed. H.T.M. van Vliet (Utrecht/Antwerpen l987), p.[253]-[260].
10 Het ging onder andere om de handexemplaren van *De berg van licht* en *De boeken der kleine zielen*. Zie voor de tekst over Vitruvius: Louis Couperus, *Ongebundeld werk*, ed. H.T.M. van Vliet e.a. (Amsterdam/Antwerpen 1996), *VW* Louis Couperus [dl.] 49, p. 368-374.
11 H.T.M. van Vliet, *Eenheid in verscheidenheid. Over de werkwijze van Louis Couperus* (Amsterdam/Antwerpen 1996), tussen p. 352-353. Helaas zijn de kleuren in deze uitgave niet goed.
12 Daarnaast ben ik veel dank verschuldigd aan de verzamelaars Luc Daems en H. Peek.
13 Van Winden merkt in het 'bidbook' op: 'Noch de biografie van Bastet, noch het boek van Van Vliet over de boekbanden had zoveel nieuws aan het licht kunnen brengen zonder deze collectie.' (p. 5) Ik verklaar me gaarne schatplichtig aan de Eekhofcollectie, maar dat geldt niet voor de biografie door Bastet. Die is geheel buiten de collectie om totstandgekomen.

H.T.M. van Vliet

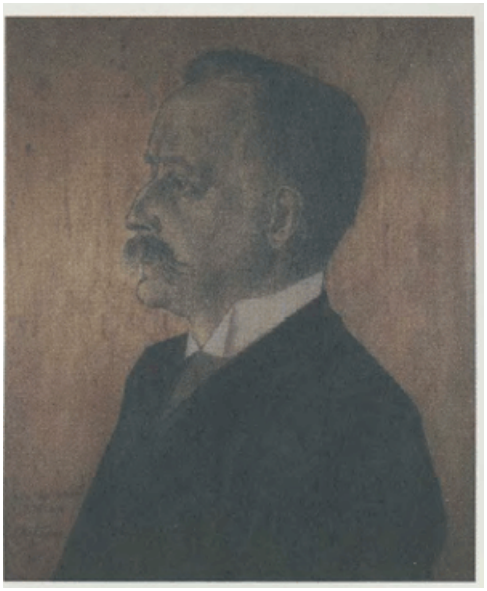
Gestileerde schoonheid
Bijzondere boeken in de Couperuscollectie van J.A. Eekhof

Het eerste contact tussen Louis Couperus en de uitgever Lambertus Jacobus Veen (1863-1919) dateerde van eind 1890, maar hun samenwerking begon pas anderhalf jaar later met de publicatie van de roman *Extaze*. Op dat moment was Couperus al een bekende auteur die twee dichtbundels en twee romans op zijn naam had staan. Vooral zijn debuutroman, *Eline Vere* (1889), was een groot succes. Hoewel Veen ongeveer even oud was als Couperus, stond hij nog aan het begin van zijn carrière. Hij was in 1887 een uitgeverij begonnen aan de Prinsengracht in Amsterdam. De jonge uitgever beschikte over een behoorlijk beginkapitaal en wist precies wat hij wilde. Hij was van plan veel zorg te besteden aan het uiterlijk van de boeken in zijn fonds. Waarschijnlijk had hij zijn liefde voor fraaie, moderne boekbanden opgedaan in Engeland, waar hij een halfjaar stage had gelopen bij de uitgeverij T. Fisher Unwin.[1]

Klassieke eenvoud

Couperus wilde voor zijn roman *Extaze* een band met ‘een groote ster, met een enkel lijntje van een wolk, eenigszins links boven aan; de titel, onder rechts.’ De proefbanden die Veen hem stuurde, bevielen de auteur echter niet en hij schreef: ‘Maar laat het anders dood-eenvoudig zijn en vooral geen “lieve” kleuren.’[2] Deze opmerking is typerend voor Couperus. Eigenlijk had hij niets op met de moderne kunst en dus ook niet met de decoratieve kunst die bekend is geworden onder de naam ‘Art Nouveau’. Hij gaf de voorkeur aan de klassieke eenvoud van een perkamenten of witlinnen band met de titel en auteursnaam in gouden letters. Veen daarentegen wilde eigentijdse kunstenaars inschakelen om een passende tekening te maken, die door de Amsterdamse binderij Brandt en Zn tot een kleurrijke linnen band werd verwerkt. Uiteindelijk maakte waarschijnlijk Pieter de Josselin de Jong op verzoek van Couperus een tekening voor *Extaze*. De roman verscheen in een eenvoudige blauwlinnen band met zilveren ster en wolken, de titel in goud en een, eveneens in goud gedrukte, handtekening van Couperus als auteursnaam.

De band van *Extaze* is weinig spectaculair en zal zeker niet aan de ambities van Veen hebben beantwoord. Hij had zich te veel door de wensen van de auteur laten leiden. Bij de tweede druk van de roman trok hij het initiatief naar zich toe. Hij vroeg R.N. Roland Holst een bandtekening te maken. De herdruk kwam in oktober

L.J. Veen, portrettekening door J. Toorop, 1915 (particulier bezit).

1894 uit in een witlinnen band met gouden bloemversieringen in rechthoeken die symmetrisch over de voor- en achterplat lopen. Voor de ingenaaide exemplaren maakte Roland Holst in steen een aparte tekening. Dit is de enige keer dat Veen voor een boek van Couperus twee tekeningen heeft laten maken. In alle andere gevallen werd het bandstempel van de gebonden uitgave ook gebruikt voor het papieren omslag van de ingenaaide.

Over de herdruk van *Extaze* was Couperus wel te spreken, maar in de daarop volgende jaren had hij voortdurend kritiek op de banden waarin zijn romans en verhalenbundels verschenen. De door Roland Holst ontworpen band van *Majesteit* (1893) had een te klein kroontje boven de 'M': 'Het is alles wat U maar wil, maar geen kroon, en vooral geen Keizerskroon. Waarom niet een flinke Keizerskroon boven de M; die zich zoo leent om gekroond te zijn!' De band van H.P. Berlage voor *Wereldvrede* (1895) vond Couperus 'zeer rouwig, zwart en wit'. Vervolgens oordeelde hij ook negatief over de groenlinnen band van *Williswinde* (1895) met florale motieven naar een tekening van L.W.R. Wenckebach: '[...] een vies kleurtje en met iets, dat me aan een Gartenlaube aan den Rijn laat denken, waar we Rijnwijn drinken.' Over de band van Berlage voor *Hooge troeven* (1896) was Couperus wel tevreden. Dat gold ook voor de door Jan Toorop ontworpen band voor *Metamorfoze* (1897), maar nu had zijn vrouw weer kritiek. Mevrouw Couperus vond de band 'te onrustig'. De eveneens door Toorop ontworpen band van *Psyche* (1898) viel bij de auteur niet in de smaak: 'Toorop is mij deze keer wat tegengevallen.' En de gele band van *Fidessa* (1899) vond hij ook niet mooi. De door Toorop ontworpen band voor *Babel* (1901) was naar de mening van Couperus 'wel wat cliché Toorop: "hij kan dat nu zoo en ik weet dat hij het zoo kan", maar het is toch "nog al aardig". Meer niet.'[3] En zo ging het maar door.

Enthousiast was Couperus alleen over de gebatikte band van *De stille kracht* (1900) en over de band van *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) naar een ontwerp van Theo Neuhuys. Veen had van *De stille kracht* ook een beperkt aantal exemplaren in fluweel laten binden. De auteur schreef: 'Wij [= Couperus en zijn vrouw] zijn beiden

verrukt over *De Stille kracht*, die gisteren in gebatikt katoen en fluweel zijn intocht deed!! Het is prachtig mooi; ik kan niet anders zeggen. Wij zijn er beiden in extaze over, en ik heb een kinderachtig pleizier dat mooie boek telkens in mijn hand te nemen. Ik dacht eerst aan een paar kennissen er een paar cadeau te geven, maar ik ben er te gierig toe en hoû al de exemplaren voor mijzelf!'[4]

‘Ik kàn die dingen niet meer zien’

Na 1900 begon de verkoop van Couperus' boeken langzamerhand terug te lopen. Aanvankelijk schreef Veen dit nog toe aan incidentele oorzaken, zoals de publicatie kort na elkaar van voor het grote publiek moeilijke boeken als *Babel, God en goden, Over lichtende drempels* en *De berg van licht*. Maar toen ook de nieuwe Haagse roman *Van oude menschen* (1906) een fiasco werd, kwam er een definitieve verandering in de verhouding tussen Couperus en zijn uitgever. Veen was niet langer bereid aan Couperus' hoge financiële eisen tegemoet te komen, terwijl de schrijver de klachten over de slechte verkoop en de door Veen verstrekte cijfers steeds meer begon te wantrouwen. Hij kon niet begrijpen hoe hij als ‘gevierd auteur’ zo slecht verkocht werd. In deze omstandigheden begon hij zich ook steeds meer te ergeren aan de kleurige bandontwerpen. Tevergeefs probeerde hij Veen te winnen voor zijn plan goedkope, eenvoudige uitgaven te maken. Hij meende dat de uitgever door de artnouveaubanden zijn boeken onnodig duur maakte en daardoor zelfde slechte verkoop mede veroorzaakte. Alle ergernis hierover kwam naar voren in een brief van juli 1916: ‘Wat bandteekeningen betreft, ik zoû je sterk raden er meê te breken, want niemand en ik ook niet, vindt op den duur die kleurige banden mooi. Ze vermoeien en naast elkaâr maken ze elkaâr nog leelijker dan zij zijn. Ik zoû voortaan eenvoudig, op zijn Engelsch, heel simpele linnen bandjes nemen met een gouden letter. Bij wie ik ook mijn boeken hier zie, in zijn boekenkast, zie ik ze ontdaan van hun eerste gewaad en op nieuw gebonden. Heusch, spaar je onkosten uit aan de heeren artiesten-bandteekenaars. Ik kàn die dingen niet meer zien.’[5]

Uitgeverspolitiek

Couperus' oordeel over de oorspronkelijke uitgaven van zijn werk wordt niet gedeeld door zijn bewonderaars en door boekenverzamelaars in het algemeen. Integendeel, al jaren zijn de uitgaven gewilde verzamelobjecten juist vanwege de artnouveaubanden. Veen heeft het de verzamelaar overigens niet gemakkelijk gemaakt. Door een onjuiste nummering van drukken, door driemaal een serie *Werken* van Couperus uit te geven en door een bijna onafzienbare variatie van boekbanden heeft hij veel verwarring gesticht. Zo is er wel een derde, maar geen tweede druk van *Wereldvrede*, ontbreekt de vierde druk van *Majesteit* en zijn er twee tweede drukken van *Fidessa*. Verder heeft Veen om van zijn voorraad af te komen een paar maal boeken van Couperus in een serie *Werken* via colportage aan de man proberen te brengen. De koper kon intekenen op een dergelijke serie en dan langzamerhand de verschillende werken van Couperus bij elkaar sparen. In feite waren dat nog voorradige exemplaren van de eerste druk die in een nieuw jasje werden gestoken. Ten slotte zijn er zowel verschillende boekbanden voor één titel gebruikt, als omgekeerd één boekband in aangepaste vorm voor verschillende titels. Deze twee mogelijkheden komen bovendien ook nog gecombineerd voor. Bijvoorbeeld de eerste druk van *Metamorfoze* werd gepubliceerd in een band van Toorop, maar later

verschenen exemplaren van de eerste druk in de aangepaste band van *De boeken der kleine zielen*, de zogenaamde *Werken*-band van Berlage, een band van B.W. Wierink en een van de banden van Veens Standaardbibliotheek.

Vroeger heb ik Couperusverzamelaars aangeraden vooral op zoek te gaan naar ingenaaide exemplaren, omdat die in het algemeen veel zeldzamer zijn. De kwetsbare papieren omslagen gingen snel kapot en om die reden lieten bibliotheken en leesgezelschappen de omslagen verwijderen en de boeken binden in een eenvoudige linnen band. En particulieren gooiden de kapotte ingenaaide exemplaren gewoon weg. De verzamelaar zal dus zelden volkomen gave ingenaaide Couperusromans tegenkomen. Ik moet daaraan nu toevoegen dat van bepaalde titels ook de gebonden exemplaren zeldzaam zijn. Dit heeft te maken met de wijze waarop Veen de teruglopende verkoop van Couperus' werk heeft proberen op te vangen. Het zetten en drukken van boeken was vroeger door de lage lonen goedkoop. De banden en het binden waren daarentegen nogal duur. Bijvoorbeeld het zetten en drukken van de eerste druk van *Fidessa* in 3000 exemplaren kostte *f* 106,25; de prijs van de band was *f* 0,30 per stuk, het binden van 1500 exemplaren kostte dus *f* 450,-.[6] Dit betekent dat het binden van de helft van de oplage viermaal zo duur was als het zetten en drukken van de *gehele* oplage. Toen de onverkochte voorraad Couperusboeken groeide, reageerde Veen hierop niet onmiddellijk met het verlagen van de oplage. Dat zou niet veel opgeleverd hebben en zelfs voor de kostprijs relatief ongunstig zijn geweest. De uitgever begon met te bezuinigen op de bindkosten. Gewoonlijk liet hij van Couperus' romans 3000 exemplaren drukken en daarvan 1500 binden en 1500 innaaien. Maar in 1903 werden er van *God en goden* slechts 750 gebonden, een jaar later van *Dionyzos* 600 en in 1906 van *Van oude menschen* maar 300 à 400. De rest van de oplage werd in plano bewaard, dat wil zeggen in losse vellen die later, afhankelijk van de vraag uit de boekhandel, in andere, goedkopere banden in de handel werden gebracht. Zo is vooral de eerste druk van *Van oude menschen* in de oorspronkelijke band van J.J.C. Lebeau zeldzaam geworden.

De Couperuscollectie van Eekhof bevat alle drukken in alle banden, voor zover nu bekend, en documenteert zo de vele pogingen van uitgever Veen zijn voorraden te slijten. De verzameling is niet alleen bijzonder door haar compleetheid, maar ook door de hoge kwaliteit van de boeken en door het grote aantal bijzondere exemplaren. De verzameling telt bijvoorbeeld enkele tientallen ingenaaide uitgaven in ongeschonden staat, zoals de eerste én de tweede druk van *Orchideeën*, de eerste druk van *Eene illuzie, Majesteit, Reis-impressies, Lang lijnen van geleidelijkheid, Van en over mijzelf en anderen, Antieke verhalen, Proza*, enzovoort. Vooral de laatstgenoemde titel ziet er prachtig uit met de rode belettering op een witte ondergrond. De door Eekhof bijeengebrachte ingenaaide exemplaren tonen aan dat Veen soms in de kleurstelling afweek van de gebonden uitgave.

Eigendomsstempeltje van Louis Couperus

De ‘pracht-editie’

Het is de droom van elke verzamelaar een of meer boeken te bemachtigen die afkomstig zijn uit het bezit van de bewonderde schrijver. Zelf ben ik de gelukkige eigenaar van één boek uit de bibliotheek van Couperus. Het is een exemplaar van de tweede druk van *De stille kracht* in de band van *De kleine zielen*. Couperus heeft heel discreet op vier plaatsen in het boek met een stempeltje zijn eigendomsmerk gedrukt: een kleine olijftak met daaronder de spreuk ‘TUUM EST’ uit zijn familiewapen.[7] De meeste bijzondere boeken in de Eekhofcollectie hebben dit stempeltje niet, maar dragen andere, belangrijkere sporen van de auteur. De collectie bevat een groot aantal opdrachtexemplaren die Couperus aan familie en vrienden heeft gegeven en handexemplaren uit zijn eigen bezit.

Verreweg de mooiste handexemplaren in de Eekhofcollectie zijn wat mij betreft de vier delen van de ‘pracht-editie’ van *De boeken der kleine zielen*, gedrukt op speciaal papier en gebonden in perkament met de stempel, naar een ontwerp van Theo Neuhuys, in goud. Toen Couperus het eerste deel in deze uitvoering had ontvangen, schreef hij aan Veen: ‘Héél mooi, zag ik het toen voor me: bizonder mooi zelfs; Neuhuys heeft alle eer van zijn werk, de band is fijn geteekend, en dat perkament-papier en mat goud is rijk en toch van uitnemenden smaak.’[8] Ik heb met deze vier delen in mijn handen gestaan op de kijkdagen van veilinghuis J.L. Beijers in juni 1981, maar had helaas niet het geld om erop te bieden. Dit was de befaamde veiling van boeken uit het bezit van de Antwerpse verzamelaar Henri Dirkx (1904-1980), directeur/eigenaar van de confiserie ‘Suikerjan’ aan de Antwerpse Sint-Jacobsmarkt. Dirkx heeft tijdens zijn leven een ongelooflijk mooie verzameling Nederlandse en Franse literatuur bijeengebracht. Het Nederlandse deel werd na zijn dood bij Beijers geveild en bracht ongekend hoge prijzen op. De ‘pracht-editie’ van *De boeken der kleine zielen* werd verkocht voor *f* 7500,-![9] Op dezelfde veiling werden nog twee handexemplaren van Couperus te koop aangeboden. *De berg van licht* met correcties van Couperus ging voor *f* 1600,- weg en nummer 1 van de ‘weelde-uitgave’ van *De komedianten*, eveneens met correcties van de auteur, voor *f* 1800,-. Deze drie

titels, indertijd verkocht voor meer dan tienduizend gulden, bevonden zich in de Eekhofcollectie en zijn nu in openbaar bezit.

Naast de boeken uit de Dirkxcollectie heeft Eekhof in de loop van de jaren nog een paar andere handexemplaren van Couperus weten te verkrijgen, zoals de eerste druk van *Eline Vere* met de veelzeggende opdracht aan Elisabeth Baud, waarover Bastet al uitvoerig heeft geschreven;[10] verder nummer 1 van de luxe-editie van *Het snoer der ontferming*, de drie delen in kalfsleer van *Proza* en de perkamenten *Herakles*. De laatstgenoemde roman van Couperus verscheen in september 1913 in de aangepaste band van *Majesteit* met een spelfout in de titel: *Herackles* in plaats van *Herakles*. Couperus was zowel over de keuze van de band als over de fout in de titel en andere

fouten in het boek zeer verstoord. Hij wijdde er zelfs een feuilleton aan in *Het Vaderland*. Om zijn auteur weer gunstig te stemmen, liet Veen een exemplaar van de roman in perkament binden met (de juist gespelde) titel in goud.

Opdrachten van Couperus staan altijd op de bladzijde met de Franse titel. In grote royale letters schreef hij over de gehele bladzijde de tekst met daaronder zijn naam en de datum. In de Eekhofcollectie zijn hiervan verschillende voorbeelden te vinden. Een exemplaar van de tweede bundel *Van en over mijzelf en anderen* heeft de opdracht: 'Aan Herman Roelvink[11] / Lectuur voor den Trein. / München / Juni XIV / Louis Couperus.' Couperus heeft inderdaad zijn feuilletons bedoeld als spoorweg-lectuur. Jarenlang probeerde hij Veen zover te krijgen dat de feuilletons als brochures werden uitgegeven en verkocht in stationskiosken.[12] Roelvink kreeg ook een exemplaar van de twee bundels *Uit blanke steden onder blauwe lucht* met een opdracht waarin de titel is verwerkt: 'In de hoop samen / nog eens te dwalen / door [blanke steden / onder blauwe lucht] / Louis Couperus / Laren. Mei XVII.'

De aardigste opdracht staat in een ander exemplaar van *Uit blanke steden onder blauwe lucht* en is gericht aan Couperus' nichtje Betty Wijnaendts van Resandt: 'Aan onze lieve Betty, / Van Oom Louis en Tante Betty. / Kerstmis XXII. / Moge deze Indrukken van / de Groote Kunst in Italië / eigen kunstgevoel doen ontwikkelen! / N.B. / (De aanteekeningen hier en daar maakte ik toen ik deze boeken voor een lezing gebruikte.) / Oom Louis.'

Voorleesexemplaren

Toen Couperus begin februari 1915 door de oorlogssituatie Italië moest verlaten en in Nederland terugkeerde, begon hij door het hele land voordrachten uit eigen werk te houden.[13] In 1916 en 1919 heeft hij onder andere uit de bundels *Uit blanke steden* voorgedragen. Couperus bereidde de voordrachten zorgvuldig voor. In de door hem gebruikte voorleesexemplaren staan allerlei aantekeningen over de inhoud en de wijze van voordragen. Het exemplaar dat Couperus aan zijn nichtje Betty schonk, is daarvan een voorbeeld. In paarse inkt zijn er inde marge kruisjes en rondjes genoteerd. De eerste betekenen dat een passage moest worden overgeslagen. Couperus begon zijn voordracht in de eerste bundel *Uit blanke steden* met het opstel over Venetië; verschillende gedeelten daaruit liet hij weg. Soms moest hij een woord toevoegen of veranderen om een soepele overgang te krijgen. Na het derde hoofdstuk van het opstel over Venetië ging hij verder met 'Ravenna' verderop in de bundel. Van dit opstel las hij maar een paar bladzijden om door te gaan met 'Florence'. Hiervan las hij twee hoofdstukken en toen was het 'Pauze'. Couperus vervolgde met 'Rome' in de tweede bundel. Opvallend genoeg ligt het begin ergens midden in de bundel bij een passage onder de titel 'De sombere zuidziel'. Na enkele bladzijden wordt dan verwezen naar het begin van het opstel over 'Rome'. Hier heeft Couperus in paarse inkt een overgang toegevoegd: 'Voor zulke titani-

sche weemoedigheden zoekt de gevoelige toeristeziel in Italië zijn troost in hare zon en tevens... in hare ruïnes.' Hierop volgt dan het stuk over 'Ruïnes, legenden en bloemen'.

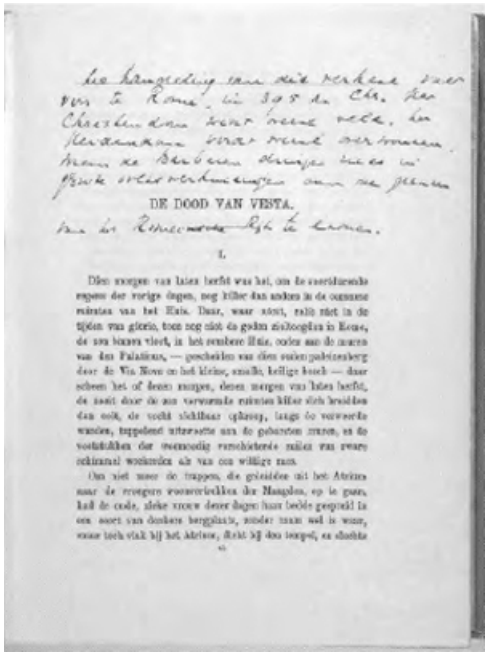
Couperus heeft blijkbaar de voordracht over Rome ook weleens gecombineerd met een ander verhaal. Na het gedeelte over het Forum Romanum staat geschreven: 'Het zij mij vergund hier een korte pauze te stellen en U vervolgens voor te dragen een epizode uit de jeugd van B.C.' Dit verwijst naar het verhaal over Benvenuto Cellini uit de bundel *Schimmen van schoonheid*.[14]

Eekhof bezat ook het voorleesexemplaar van *Antieke verhalen*. Hieruit las Couperus onder andere het aangrijpende verhaal 'De dood van Vesta' voor. Met zwart potlood en in inkt is de tekst voor de voordracht bewerkt.[15] Eerst werd een korte inleiding toegevoegd: 'De handeling van dit verhaal valt voor te Rome, in 395 na Chr. Het Christendom wint overal veld, het Heidendom wordt overal overwonnen, maar de Barbaren dringen reeds in groote volksverhuizingen aan de grenzen van het Romeinsche Rijk te zamen.' Vervolgens voegde Couperus streepjes toe op woorden die in de voordracht accent moesten krijgen en schrapte hij woorden, zinnen en hele passages. Vooral bladzijde 60 ziet zwart van de doorhalingen. In dat gedeelte vertelt Couperus hoe de oude, laatste Vestaalse maagd het sieraad dat het beeld van de godin siert, verdedigt tegen christenen die het willen stelen. Het is nogal retorisch van toon met felle antichristelijke uithalen, zoals 'ellendige Christin'. Die werden vrijwel alle doorgestreept. In het volgende voorbeeld werden alle door mij gecursiveerde woorden door Couperus geschrapt (zie ook rechterafbeelding op pagina 21):

> Ik vloek u, *moordenares*! Nog brandt het heilige Vuur, maar de godin, *de godin* is vermoord!! *Het is gedaan*, het is alles gedaan! *Ellendige Christin, goddelooze vrouw, diefegge, diefegge: ik vloek u*! Wee over Rome! *Wee! Rome's Behoedster werd vermoòrd!! Wraak, wraak*! Stervende goden, verzamelt uw *veege* krachten om u te wreken, *om u te wreken! Wraak, wraak over de moordenares!*

Net als in *Psyche*, waarvan Couperus' voorleesexemplaar ook bewaard is gebleven zijn de vele herhalingen die de leestekst een bepaald ritme geven, geschrapt.[16] Blijkbaar beschouwde Couperus ze als storende elementen die de voordracht te veel vertraagden. Dat zou ook de verklaring kunnen zijn voor het feit dat hij bijvoorbeeld nooit uit de roman *Dionyzos* met zijn vele herhalingen heeft voorgedragen.

Met behulp van alle voorleesexemplaren die nu in openbaar bezit zijn, kan een behoorlijk aantal voordrachten van Couperus tot in detail gereconstrueerd worden. Het wachten is op een hedendaagse voordrachtskunstenaar die daarvan een mooi Couperusprogramma maakt.

DE DOOD VAN VESTA.

I.

Antieke verhalen, eerste druk, met aantekeningen van Couperus (collectie-Eekhof).

Eindnoten:

1 H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk* [1884-1925] (Amsterdam/Antwerpen 2000), p. 15.
2 Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 129.
3 Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 144, 159, 165, 167, 176, 183, 197, 214.
4 Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 207-208.
5 Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 83.
6 Deze gegevens zijn ontleend aan rekeningen in het archief-Veen dat zich bevindt in het Letterkundig Museum te Den Haag.
7 Vgl. voor Couperus' familiewapen: Frédéric Bastet, *Louis Couperus. Een biografie* (Amsterdam 1987), p. 33, 173.
8 Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 219-220.
9 De genoemde prijzen zijn zonder opgeld.
10 Frédéric Bastet, 'Couperus, Lancelot en nog iemand. Opdracht aan een drijvende dame', in *De Parelduiker* 11 (2006) nr. 3, p. 3-14.
11 De toneelschrijver en regisseur Herman Roelvink, artistiek leider van Het Nederlandsch Tooneel, was bevriend met Couperus. (Vgl. H.T.M. van Vliet, 'Brieven van Louis Couperus aan... Herman Roelvink', in *Nieuws-bulletin van het Louis Couperus Genootschap* nr. 9, mei 1997, p. 7-15.)
12 Vgl. Van Vliet, *Versierde verhalen*, p. 80-81.
13 Vgl. *Met Louis Couperus op tournee. Voordrachten uit eigen werk 1915-1923 in recensies, brieven en andere documenten*, ed. H.T.M. van Vliet ('s-Gravenhage 1998). Achter het Boek 30.
14 Louis Couperus, 'Benvenuto', in *Schimmen van schoonheid*, ed. H.T.M. van Vliet e.a. (Amsterdam/Antwerpen 1991). *VW* Louis Couperus [dl.] 32, p. 124-141.
15 Er komen ook aantekeningen voor in het tweede verhaal van de bundel, 'Cameeën'.
16 *Met Louis Couperus op tournee*, p. 155-158.

H.T.M. van Vliet

Rozen in reisjaponnetjes

Brieven in de Couperuscollectie van J.A. Eekhof

Hoewel Louis Couperus een groot deel van zijn leven in het buitenland heeft gewoond, zijn er betrekkelijk weinig brieven van hem bewaard gebleven. Naast de belangrijke correspondentie met zijn vriend Jhr. J.H. Ram (1861-1913) waaruit Couperus' eerste biograaf, Henri van Booven, nog heeft kunnen citeren,[1] zijn bijvoorbeeld ook de meeste brieven aan zijn jeugdvriend Frans Netscher (1864-1923) en die aan zijn zuster Trudy Valette-Couperus (1856-1923) verloren gegaan. De belangrijkste bron van informatie over het leven en het werk van Couperus vormen de ruim zeshonderd brieven die de auteur in de jaren 1890-1919 heeft geschreven aan zijn uitgever L.J. Veen. Verder zitten er nog tussen de 250 en 300 brieven, briefkaarten en foto kaarten in verschillende openbare archieven. Ze zijn gericht aan uiteenlopende personen en in veel gevallen van niet heel groot belang. Soms duiken er nog weleens losse brieven van Couperus op. Zij veranderen het bestaande beeld van de auteur niet wezenlijk, maar voegen daaraan alleen kleine al dan niet saillante details toe.

Slapend Den Haag

In de Eekhofcollectie bevinden zich een kleine honderd brieven van Couperus die nu dus in openbaar bezit zijn gekomen. Ongeveer de helft daarvan is al gepubliceerd[2] en de andere voegen slechts kleine, maar soms toch belangrijke stukjes toe aan de bestaande legpuzzel. De grote gaten in onze kennis over Couperus worden er echter niet door opgevuld. De oudste brieven dateren van 1896 en zijn gericht aan moeder en dochters Boon Hartsinck, die Couperus in Rome had leren kennen. Bastet heeft al uitvoerig over deze brieven bericht en eruit geciteerd.[3] Ze laten Couperus van zijn vrolijke, ongedwongen kant zien. De tweede overgeleverde brief, gedateerd 12 september 1896, is een van de aardigste. Hierin geeft Couperus een opvallend negatief beeld van zijn geboortestad Den Haag. De dames Boon Hartsinck logeren op dat moment in hotel Krayestein te Rozendaal bij Arnhem. Couperus en zijn vrouw (‘Betty’) verblijven in het Haagse Pension Boelen in afwachting van hun vertrek naar Parijs. Enkele dagen eerder hebben ze een van de dochters, Marie Boon Hartsinck, uitgenodigd naar Den Haag te komen.

den Haag. Pension Boelen. 12.9.96.

Arme Ziel!!

Het doet ons heusch vreeslijk leed, dat U niet kan komen, maar ik vreesde er wel voor! We waren *toch* van daag in groote agitatie omtrent Uw brief, die we voelden naderen..... De brief was wreed, en de heerlijkheden zijn niet besteld!!

Misschien troost het U, als ik U een schildering van den Haag geef. Lage grauwe luchten hangen over stille, eenzame straten, waarin enkele schichtige menschen, verlegen met hun handen, somber voortstappen. Een enkele agent, hier en daar, de handen op den rug, bewaart de orde, die niemand denkt te verstoren. Want het hollende paard, dat geen kwaad zoû doen, is zelfs niet te vinden.

De luchten worden zóo laag, dat een heer met een hoogen hoed, er door heen steekt. De regen valt mild neêr, als in Rozendaal. De gele bladeren dwarrelen rond en kondigen den herfst aan, als in het liedje.

Het wordt om idioot te worden...

Betty ligt veel in bed. Ze staat laat op, en krijgt na het lunch zoo een invincible slaap, dat ze weêr naar bed gaat. In huis slaapt het, en buiten ook.

De heele stad slaapt.
De luchten hangen laag.
De regen valt neêr
De gele bladeren dwarrelen....

Gelukkig! Vandaag begonnen met onze eerste afscheidvisites. Dinsdag breken we op, en wij hopen vóor den Czaar in Parijs te zijn.[4] Wanneer zullen we U zien?? U moet *heusch* allen komen. Wees niet bang, dat we te *mondain* zullen worden. Het zal zoo een vaart niet loopen: we zijn er te lui toe.

Maar ik dank Gòd, dat ik hier niet hoef te blijven. De menschen zijn hier zoo oud en zoo grauw en zoo somber, en ik wil niet zoo gauw somber, grauw en oud zijn. Vooral grauw vind ik leelijk.

Het is toch erg moeilijk gezellige onzin te praten in een brief. Onder de ‘volaille’ van Paultje ging het veel beter.[5]

Als ik rijk was, zond ik U een zilveren bouilloir.[6] Wij hebben geen theestoof, want wij drinken geen thee. Nu weet ik niet meer, zooals de kindertjes zeggen.

Het is toch erg jammer, dat U niet kon komen: we hadden U zoo gaarne eens gezien.

Met sympathische melancholie om Holland
Steeds uw toegenegen
Louis Couperus.

Mocht U eens naar Parijs willen schrijven: voiçi:
Pension Devies
18 Rue Châteaubriand.
We zijn er *zeker* - als God het wil - de eerste dagen van Oktober: misschien gaan we eerst naar Brussel, om jurken.

Belangrijker van inhoud is het pakket brieven en kaarten aan een andere moeder en dochter: de Florentijnse Maria Lodomez en Emma Garzes. Couperus leerde deze dames kennen bij zijn bezoek aan Bagni di Lucca in 1906. De kennismaking leidde tot een jarenlange vriendschap en correspondentie. Voor zover bekend, waren er oorspronkelijk tweeënzeventig brieven van Couperus. Uiteindelijk zijn er maar negenendertig overgeleverd. Deze in het Frans gestelde brieven waren ooit in het bezit van Johan Polak en zijn later in de Eekhofcollectie terechtgekomen. Ze waren toen al door Bastet integraal en met vertaling gepubliceerd.[7] De brieven hebben een belangrijke rol gespeeld in het onderzoek naar de identiteit van de figuur die zou schuilgaan achter Orlando, de Italiaanse vriend die veelvuldig opduikt in verhalen en feuilletons van Couperus. Volgens Van Winden kan op basis van deze brieven ‘onomstotelijk [...] worden vastgesteld dat Emma Garzes model stond voor Elettra, de charmante hoofdpersoon in vele feuilletons van Couperus en haar broer Giulio voor de figuur van Orlando.’[8] Na de recente publicaties van José Buschman over dit onderwerp waag ik dat te betwijfelen.[9] Uit de nu bekende brieven is helemaal niets over Giulio af te leiden, want hij wordt in het geheel niet genoemd![10] Ik laat deze correspondentie hier verder buiten beschouwing, temeer daar Breugelmans niet lang geleden in dit tijdschrift er uitvoerig over heeft geschreven.[11]

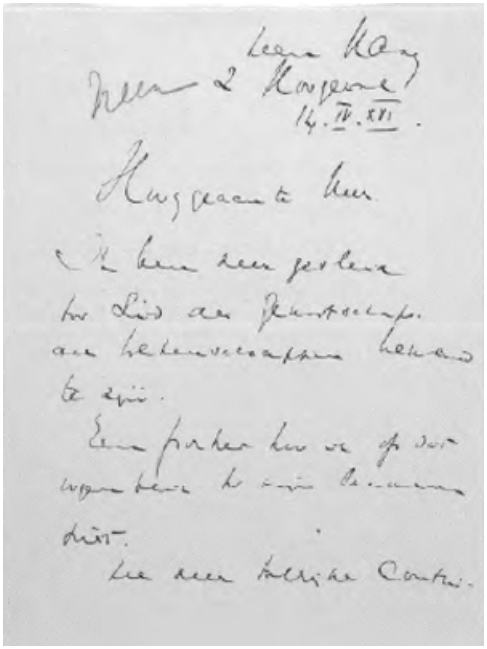
Vloeipapieren reisjaponnetjes

De Eekhofcollectie bevat ook de onvermijdelijke fotokaarten en bedankbrieven van Couperus. Ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag in 1913 en van zijn zestigste in 1923 heeft de auteur een foto van zichzelf laten maken die hij vervolgens in groten getale heeft rondgestuurd om vrienden en kennissen te bedanken voor hun gelukwensen. Soms heeft Couperus in zwierige letters alleen zijn handtekening erop gezet, in andere gevallen is er een dankbetuiging of een korte persoonlijke tekst toegevoegd. Er zijn inmiddels enkele tientallen van deze kaarten bekend. Eekhof heeft onder andere de kaart uit het bezit van Henri van Booven weten te verwerven. Deze had met vele anderen Couperus hulde gebracht in *Het Vaderland* van 10 juni 1913 en daarbij zijn bewondering geuit voor *De berg van licht*. Couperus schreef op de kaart: ‘München *Juni* '13. Aan Henri van Booven, om zijn mij zoo sympathiesch oordeel (ook mij schijnt *de Berg van Licht* mijn beste boek) mijn hartelijken dank. Louis Couperus’.

Naast fotokaarten stuurde Couperus ook veel bedankbrieven. Er is mij geen Nederlandse auteur bekend die zoveel en zo charmante correspondentie heeft ge-

Fotokaart van Couperus uit 1913 met opdracht aan Henri van Booven (collectie-Eekhof).

Brief van Couperus aan mr. A. de Veer, gedareerd 14 april 1916 (collectie-Eekhof).

voerd om te bedanken voor een bos bloemen of andere attenties. Een voorbeeld hiervan is een tot nu toe ongepubliceerde brief uit de tijd dat Couperus weer in Den Haag woonde. Op 12 juni 1916 schreef hij aan het echtpaar Van Booven: ‘Hoe allervriendelijkst van U mijn tienden Juni niet te vergeten![12] De rozen kwamen aan zoo keurig verzorgd in haar watten en vloeipapieren reisjaponnetjes en staan, met zorg verpleegd, zeer prachtig te ontluiken. Wees met Mevrouw Lopez Suasso

overtuigd,[13] dat ik zeer gevoelig was voor Uw lieve gedachte en geurig geschenk en ontvang mijn innig hartelijken dank.'

In de periode 1915-1920 toen Couperus op de Hoogewal in Den Haag woonde, werd hij een publieke figuur in Nederland die van alle kanten uitnodigingen ontving om op te treden, een literaire of materiële bijdrage te leveren, steun te betuigen of lid van een vereniging te worden. Zo werd hij na een succesvolle voordracht op 5 november 1915 in Middelburg benoemd tot lid van het eerbiedwaardige Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat in 1769 was opgericht. Maar het moest niet te gek worden. Als het geld ging kosten, haakte Couperus af. Op 14 april 1916 liet hij vanuit Den Haag aan mr. A. de Veer, bestuurslid van het Genootschap en wethouder van Middelburg, weten: 'Ik ben zeer gevleid tot Lid der Genootschap der Wetenschappen benoemd te zijn. Een portret heb ik op dit oogen-

blik tot mijn leedwezen niet. De zeer talrijke contributieën, die reeds mijn deel zijn, verhinderen mij er meerdere tot mijn last te nemen. Met de meeste hoogachting teeken ik mij Uw dienstw. Louis Couperus'.

Inhoudelijk veel belangrijker is een brief aan Nico van Suchtelen (1878-1949), een van de directeuren van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur te Amsterdam, beter bekend als de Wereldbibliotheek. Deze uitgeverij was begin 1923 begonnen met de publicatie van een *Winterboek*, een verzameling oorspronkelijke bijdragen van Nederlandse auteurs. Van Suchtelen had Couperus gevraagd om mee te werken. Uit diens antwoord komen enkele tot dusver onbekende details naar voren:

Den Haag 2 Hoogewal 21.1.XXIII

Hooggeachte Heer Van Suchtelen.

Het doet mij zéer leed geene bijdrage te kunnen afstaan voor Uw 'Winterboek'; ik ben na lang stilzwijgen, verplicht in 'Groot-Nederland' weêr iets van mij te laten hooren en mis de gelegenheid voor ander werk.[14]

Het deed mij leed, dat U verhinderd was de uitgave mijner bundelserie op U te kunnen nemen.[15]

Zoû ik nog dit volgende mogen voorstellen?

Ik heb liggen eene vertaling in blank-vers van *Chantecler* (Kantekleer), indertijd voor Verkade gemaakt.[16] Het stuk is nooit opgevoerd door verschillende omstandigheden. Ik ben echter wel tevreden over mijne vertaling, die ik *zeer* verzorgd heb. Voelen U en de heer Simons er iets voor, deze te publiceeren??[17]

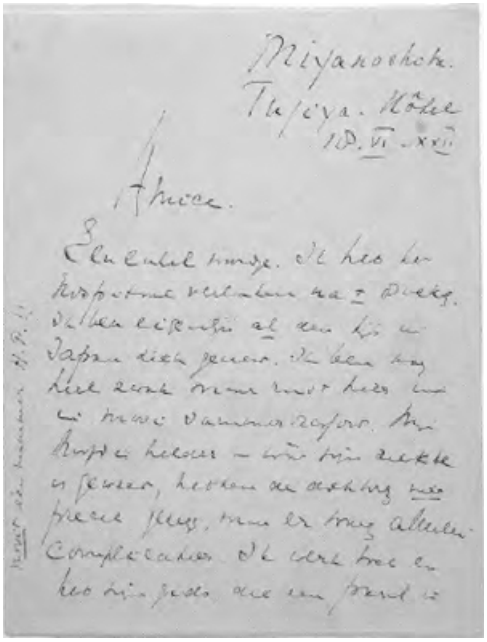
Dan zoû U eerst de permissie moeten hebben van de Erven Rostand en zoû U niet moeten nalaten hun onze Nederlandsche litteraire toestanden uit te leggen.[18] En zoû ik gaarne bedingen *vooraf* mijne vertaling in Groot-Nederland te mogen uitgeven.

Misschien wil U, zoo de heer Simons terug is, wel eens met hem over deze kwestie praten en hoor ik dan gaarne wat U denkt. Ik ben natuurlijk gaarne bereid U mijne vertaling ter inzage toe te zenden, of den heer Simons te doen toekomen.

Intusschen heb ik de eer te zijn met
Alle hoogachting
Uw dienstw. dienaar
Louis Couperus.

Voor HP in de Oost

Verrassend en eveneens belangrijk zijn de door Eekhof verzamelde drie brieven van Couperus aan Salomon Frederik van Oss (1868-1949), de hoofdredacteur-ei-

Brief van Couperus aan S.F. van Oss, eerste blad, gedateerd 18 juni 1922 (collectie-Eekhof).

genaar van de *Haagsche Post*. Couperus begon in september 1915 aan dit weekblad mee te werken. Zijn bijdragen waren populair en werden zowel door de lezers als de directie zeer gewaardeerd. In 1920-1921 maakte Couperus als speciaal correspondent van de *Haagsche Post* een tocht door Noord-Afrika. Zijn verslag verscheen als feuilleton in het weekblad. Na terugkomst in Nederland stelde Van Oss hem voor een nieuwe reis te ondernemen, ditmaal naar het Verre Oosten. Op kosten van de *Haagsche Post* vertrok Couperus met zijn vrouw op 1 oktober 1921 voor een reis van een jaar. Eerst bezochten ze Nederlands-Indië en vervolgens Japan. Daar werd Couperus ernstig ziek. Wekenlang lag hij in het ziekenhuis. De brieven aan Van Oss in de Eekhofcollectie dateren uit deze tijd. Twee ervan zijn nooit gepubliceerd. De eerste werd geschreven nadat Couperus het ziekenhuis had verlaten. Hij verbleef toen in Miyanoshita, een kuuroord met warmwaterbronnen in de bergen, bij het Hakone-meer.

Miyanoshita. Fujiya-Hôtel 18.VI.XXII

Amice.

Een enkel woordje. Ik heb het hospitaal verlaten na ± 8 weken. Ik ben eigenlijk *al* den tijd in Japan ziek geweest. Ik ben nog heel zwak maar rust hier uit in mooi summer-ressort. Mijn hoofd is helder - wàt mijn ziekte is geweest, heb-

ben de doktoren *niet* precies gezegd, maar er waren allerlei complicaties. Ik werk toch en heb mijn gids,[19] die een parel is en mij van alles vertelt en tevens aux petits soins voor me is.[20] Ik heb nu 60 feuilletons. Japan is echter een *groote deceptie* voor iedereen. Over enkele dagen gaan wij naar Tokio, en logeeren er drie dagen bij den gezant.[21] Het Imperial Hôtel is afgebrand. Jhr. De Graeff schreef mij: Tokio is een gat, en snik-arm. En ried mij af in een hôtel te gaan; Imperial was al niet bizonder, de rest is niets. Het is charmant, dat hij ons te logeeren vraagt want zij zijn eigenlijk aan het oppakken om in de bergen te gaan.

Ik had gedacht 1.º of in Juni met [+ den] 'Prins der Nederlanden' terug te keeren. 2.º of, als de zomer in Japan ons beviel, te gaan 8 Sept. met den Johan de Witt. In dit laatste geval had ik tijd alle materiaal te verwerken. Ik ben nu wel gedwongen wat rustig te reizen. Ik dacht, dat ik na 10 dagen hier buiten sterker zoû zijn geworden maar dat valt niet meê. Ik heb een knauw beet. Ik loop echter reeds beter en heb niet altijd mijn stok noodig.

Dus, beste vriend, als de goden het willen, brengt de Johan de Witt ons begin October thuis. Met het geld.... zullen wij er misschien precies komen of er iets boven gaan.[22] Het is hier *schreeuwend* duur. Telkens gaat er een gezantschap weg (Chili, Rumenië) omdat ze geen yens meer hebben. Ik doe hier in dit hôtel *niets* dan in het park zitten en luisteren naar mijn gids en verteer met diversen... - nooit een auto - meer dan *f* 100,- per dag. Het is het niet waard, vind ik en dat zal ik ook in de artikels zeggen. Enfin, alles bij elkaâr genomen, is het toch een mooie reis maar die *veel* bezwaren heeft (seizoenen en klimaat).

Zoo als ik zeg, ik werk geregeld en ben daar blij om. Ik hoop, dat je de steeds *registered* artikels in orde ontvangt.[23] Tot ziens in October.... Als de goden het willen!

Veel hartelijks aan de andere heeren.

Yours L.C.

Ik ontving in het Hospitaal je brief maar *nooit* eén nummer H.P.!!

De tweede brief is gedateerd op 23 augustus 1922 en verstuurd vanuit Singapore. Couperus wachtte daar op de boot naar Nederland. Deze brief aan Van Oss is eerder gepubliceerd.[24] De derde schreef Couperus na terugkeer in Nederland. Hij verbleef toen in Hotel de Bellevue aan het Bezuidenhout in Den Haag. Couperus was nog te ziek om Van Oss te bezoeken. Daarom schreef hij hem een zeer openhartige brief, die diverse tot dusver onbekende details bevat.

[La Haye] 12 Oct. XXII.

Amice.

Gisteren was het wat roezemoezig en de twee doktoren maakten mij van streek. Ik zoû dus gaarne je nu maar schrijven over het een en ander omdat spreken mij ook vermoeit.

Brief van Couperus aan S.F. van Oss, eerste blad, gedateerd 12 oktober 1922 (collectie-Eekhof).

Ik ben wat onder den indruk van het consult: ik geloof niet, dat zij mij alles zeggen en dat ik zwaarder ziek ben dan zij lieten voorkomen. De complete rust, die zij mij voorschreven, vind ik ellendig; ik snak naar lucht en heb allerlei dingen te doen. Enfin. Laat ons aannemen, dat ik nog een paar jaren te leven heb.

Vooreerst dit. Ik heb de groote reis met *zeer veel genoegen* volbracht; daar doet mijn ziekte niets af. Java en Sumatra waren verrukkelijk; de ontvangst allerhartelijkst; ik heb niets dan mooie souvenirs, ik vond het interessant Japan te zien, al was het een deceptie.

Laat mij je dus hartelijk bedanken ook namens mijn vrouw, voor het groote vertrouwen in mij gesteld. Ik heb mijn werk mijn [= met] groot pleizier gedaan en hoop het hier te voltooien. Wij komen dan tot 80 feuilletons en halen ± 1 Mei.[25] Met groot genoegen heb ik begrepen, dat je de feuilletons wel dàt vond, wat zij moesten zijn.

Finantieel ben ik er op *f* 1000.- na gekomen, die ik dus nog gaarne te gemoet zie. Japan is schreeuwend duur; met *f* 100.- per dag kwam ik er niet, als ik mij had voorgesteld. Ik heb, omdat ik ziek was, een luxehut genomen op de Fransche Mail (*f* 500.- surplus), dat ik anders *niet* gedaan had.[26] De geheele reis werd dus duurder als wij dachten maar de 'Orient' is werkelijk zeer, zeer coûteus.[27]

Nu over mijn huisje voor den ouden dag. Ik ben je zéer erkentelijk, dat je mij helpen wilt; ik heb wel rijke neven,[28] die mij zouden willen helpen maar zij doen reeds zoo veel voor anderen. Ik ben wat moê van reizen en hôtelleven en... van het buitenland en in den verschrikkelijken tijd, dien wij vermoedelijk te gemoet gaan,[29] ben ik liever 'thuis'. Geld heb ik niet, ik zal moeten werken tot mijn dood toe. Maar ik zoû gaarne een stulp willen hebben waar niemand mij uit kan jagen. Mijn vrouw koos De Steeg, omdat de familie daar woont - moeder, zwager en schoonzuster en onze petekinderen (stakkerds, veel meer dan

een souvenir krijgen zij niet van oom en tante, als wij er niet meer zijn!)[30]

Bouwen is misschien précair. Wij zouden misschien een villa kunnen koopen, van Goedvrind, broêr van den schilder.[31] Dit is een *goed* pand, vóor den oorlog gebouwd. En mocht je dan mijn propriétaire willen zijn,[32] dan is dit huis werkelijk geen kwade geld belegging.

Je zoû het dan eens met ons moeten gaan zien. Een snippertje naar De Steeg is niets voor een trekkende mensch.

Nogmaals, ik zoû het *bizonder* apprecieeren je locataire te zijn,[33] en ik zoû je natuurlijk niets geen last willen geven met gedoe van reparaties, heb ik eenmaal het pand gehuurd.

Beste vriend, daar ik toch mijn hart aan het uitstorten ben, nog even dit. Zoû ik er, *na* dezen winter, op kunnen rekenen als *vast medewerker* (4 à 5 artikels in de maand) in de H.P. ± *f* 400 te verdienen. Ik kom dan tot een nederig inkomen van ± *f* 600 of *f* 700 in de maand; want van zichzelven heeft de 'gevierde schrijver' *niet meer*[34] (Ik geloof, dat ze mij in Amerika, waar ik toch succes heb, *villen*!) En er moet altijd rekening gehouden worden met 'bizondere tegenvallers', dokters etc.

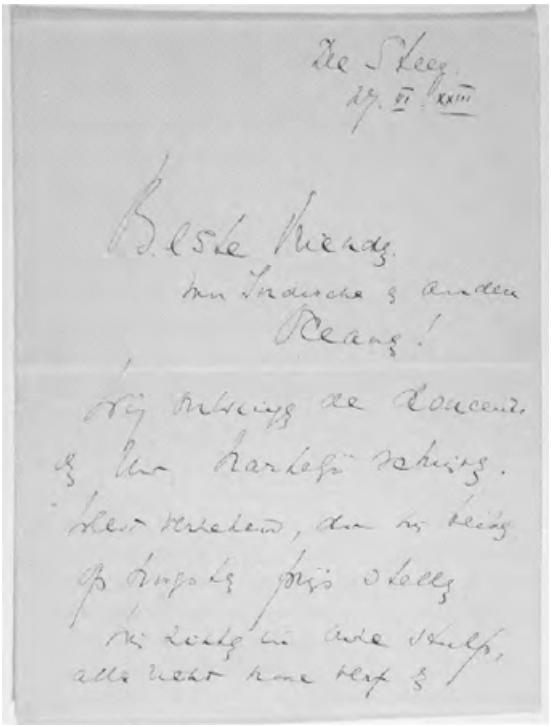
Ik zoû, kreeg ik dit vaste medewerkerschap, artikelen willen schrijven, die 'evocaties' zouden zijn van historie en kunst. Ik hoû veel van historie. Romans schrijven... doe je niet altijd meer als je de 60 voorbij gaat. Maar plastische evocaties van historische personen in hun milieu en tijd te geven, lijkt me een prettig werk.

Zie hier een langen brief. Ik dacht, dat het beter was, dit maar alles te schrijven. Kom eens aan op een middag, wil je, als wij telefoneeren.

Intusschen, wat je ook beslist, met een hartelijken handdruk en alle sympathie van ons beiden,

Steeds van harte
Yours
Louis Couperus.

In overleg met Van Oss werd toch besloten een nieuw huis in De Steeg te laten bouwen. In april 1923 richtte Van Oss een 'Hulde-comité' op voor Couperus' zestigste verjaardag in juni van dat jaar. Via een rondschrijven werden de bewonderaars van de auteur opgeroepen financieel bij te dragen. De bedoeling was Couperus de villa in De Steeg vrij op naam te schenken. Begin juni werd het huis betrokken. Aan vrienden schreef Couperus op 27 juni:[35] 'Wij zitten in onze stulp, alles riekt naar verf en pleister en belachelijk kleine bloemetjes doen onzen tuin op... een tuin gelijken. Waar is de zon? Waar is de zomer? Zit gij nu nog in Nice?? Welkom zult gij zijn in De Steeg. Mama maakt het prachtig en ziet er uitstekend uit.' Nog geen maand later was Couperus overleden. Slechts heel korte tijd had hij van zijn 'stulp' kunnen genieten.

Brief van Couperus aan vrienden, eerste blad, gedateerd 27 juni 1923 (collectie-Eekhof).

Eindnoten:

1 Vgl. Henri van Booven, *Leven en werken van Louis Couperus* (Velsen 1933).
2 In het 'bidbook' (p. 16) wordt ten onrechte opgemerkt dat de brieven van Couperus aan Herman Roelvink niet zijn gepubliceerd. Zie noot 11 bij het vorige artikel.
3 Frédéric Bastet, 'Louis Couperus en de dames Boon Hartsinck', in *Al die verloren paradijzen... Van en over Louis Couperus* (Amsterdam 2001), p. 202-211.
4 Tsaar Nikolaas II (1868-1918) van Rusland bracht in oktober 1896 een bezoek aan Parijs om de vriendschap tussen de twee landen te versterken. Couperus was op 24 september van dat jaar al in de Franse hoofdstad.
5 'volaille': gevogelte. Waarschijnlijk een verwijzing naar een restaurant in Rome waar Couperus en de dames Boon Hartsinck samen hebben gegeten.
6 'bouilloir(e)': waterketel.
7 Bastet, *Al die verloren paradijzen*..., p. 28-90.
8 Het 'bidbook', p. 9.
9 Vgl. José Buschman, 'Schimmen van schoonheid nagejaagd. Couperus, Orlando en Florence', in *De Parelduiker* 9 (2004), nr. 1, p. 18-36.
10 Of Giulio wél voorkomt in de niet bewaard gebleven brieven is onbekend.
11 R. Breugelmans, 'Een echo van gelukzaligheid. Bijzondere Couperus-correspondentie ingezien', in *De Parelduiker* 9 (2004), nr. 4, p. 57-68.
12 De verjaardag van Couperus.
13 Mevrouw Anna Lopez-Suasso-Aletrino was de schoonmoeder van Henri van Booven.
14 Couperus was een van de oprichters van het literaire maandblad *Groot Nederland* (1903). Zijn laatste grote publicatie in het tijdschrift was de roman *Iskander* in 1920.

15 Couperus doelt op de drie bundels *Proza* die in 1923-1925 bij uitgeverij Van Holkema en Warendorf zijn verschenen. Het was tot dusver niet bekend dat hij ze eerst aan de Wereldbibliotheek had aangeboden
16 In 1915 vertaalde Couperus het stuk *Chantecler* van de Franse toneelschrijver Edmond Rostand (1868-1918) voor het Haagse toneelgezelschap 'De Haghespelers', dat onder leiding stond van Eduard Verkade (1878-1961). Tot een opvoering is het nooit gekomen. De vertaling werd na Couperus' dood gepubliceerd in *Groot Nederland* Het was niet bekend dat Couperus het ter publicatie heeft aangeboden aan de Wereldbibliotheek. (Vgl. Louis Couperus, *Ongepubliceerd werk*, ed. H.T.M. van Vliet e.a. [Amsterdam/Antwerpen 1996]. *VW* Louis Couperus [dl.] 50, p. 145-326.)
17 Lion Simons (1862-1932) oprichter en directeur van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur (Wereldbibliotheek).
18 De boodschap aan de erven zou waarschijnlijk moeten zijn dat het debiet van een dergelijk toneelstuk in Nederland heel klein is en dat er dus weinig of geen honorarium betaald zou kunnen worden.
19 Kawamoto. Hij wordt ook in *Nippon* genoemd. (Vgl. Louis Couperus, *Nippon*, ed. H.T.M. van Vliet e.a. [Amsterdam/Antwerpen 1992] *VW Louis Couperus* [dl.] 48, p. 123.)
20 'aux petits soins', zeer attent, zeer behulpzaam
21 De Nederlandse gezant, Jhr. Andries C.D. de Graeff (1872-1957). Deze had Couperus uitgenodigd in het Gezantschapsgebouw te verblijven. (Couperus, *Nippon*, p. 149-150.)
22 Van Oss had Couperus een kredietbrief van *f* 15.000 meegegeven. Daarnaast betaalde hij ook de reisbiljetten voor de overtocht.
23 Couperus stuurde de feuilletons aangetekend vanuit Japan naar het kantoor van de *Haagsche Post*.
24 Vgl. Frédéric Bastet, *Louis Couperus. Een biografie* (Amsterdam 1987), p. 642-643. De andere twee hier voor het eerst gepubliceerde brieven aan Van Oss waren Bastet tot nu toe niet bekend
25 Het laatste feuilleton van Couperus' reisverslag verscheen in de *Haagsche Post* van 5 mei 1923.
26 Couperus was met de Franse Mail van Japan naar Singapore gereisd om daar over te stappen op de Johan de Witt (Bastet, *Louis Couperus*, p. 641).
27 'coûteus': duur
28 Het is nier zeker op wie Couperus hier doelt. Mogelijk gaat het om neven van de aangetrouwde familie Van Hecking Colenbrander die zeer rijk was. De neef Paul Albert van Hecking Colenbrander (1901-1960) ondersteunde na de de beurskrach de vrouw van Couperus met een maandelijkse toelage. (Ik dank José Buschman voor deze informatie.)
29 De Eerste Wereldoorlog had Couperus zeer aangegrepen. Hij was daardoor niet optimistisch over de toekomst.
30 Johanna Baud-Steenstra Toussaint, de moeder van Couperus' vrouw, was mee teruggekomen uit Indië. Couperus' zwager, Willem Wijnaendts van Resandt, en zijn schoonzuster, Wilhelmina Wijnaendts van Resandt-Baud, woonden toen in De Steeg bij Arnhem met hun twee dochters Louise en Betty.
31 Theo Goedvrind (1879-1969), geboren in De Steeg, leerling van A.J. Derkinderen, schilderde, etste en lithografeerde stadsgezichten en stillevens. Hij is vooral bekend geworden door zijn schilderijen met paddenstoelen.
32 'propriétaire': huisbaas
33 'locataire': huurder
34 Couperus' inkomen lag wel wat hoger. Ik hoop in ander verband uitvoerig terug te komen op de financiën van de schrijver.
35 De brief is gericht aan: 'Beste Vrienden van Indische en andere Oceanen!'

Laagwater

José Buschman
Efemeer tot in de eeuwigheid

'Te laag bod voor servies van Louis Couperus,' kopte AD /*Haagsche Courant* van 17 november 2006. Het *chine-de-commande*-servies dat ooit door overerving in het bezit van Louis Couperus was geweest, bleef onverkocht bij het Amsterdamse veilinghuis Sotheby's. Zoiets was tot voor kort ondenkbaar geweest: iedere handelaar in Couperiana wist zich welhaast verzekerd van kapitaalkrachtige belangstelling van de zijde van Neerlands grootste Couperusverzamelaar, J.A. Eekhof. De passie van deze Leidse dominee ging immers veel verder dan het verzamelen van eerste drukken, boekbanden of handschriften. Letterlijk *alles* wat met zijn geliefde schrijver te maken had, had zijn interesse. En de verhalen over hoe hij dat *alles* heeft weten te bemachtigen, zijn in de loop der jaren uitgegroeid tot legendes. Wie zou niet tegelijk beschroomd en benieuwd zijn naar de curiosa in de Eekhofcollectie, thans in het Letterkundig Museum?

Een simpel aanvraagbriefje in de leeszaal volstaat om oog in oog te komen met een muur aan archiefdozen en opbergmappen, het tijdelijk onderkomen van de geruchtmakende verzameling. Bij curiosa denk ik aan sleutelhangers, koffiebekers, gebaksdozen van het Haagse 'Eline Veretaartje', T-shirts, zeepjes - maar niets van dat al tref ik aan bij Eekhof, ook wel tot mijn opluchting. Hij verzamelde dus toch dicht tegen het werk aan, zo concludeer ik, het onvermijdelijke, wél aanwezige sigarenbandje (van het merk Flor Fina) ten spijt.

De eerste doos die ik open, is gevuld met videobanden, cassettes en cd's. De bioscoopfilm *Eline Vere* is maar liefst vier keer vertegenwoordigd. Vele Couperusverfilmingen passeren de revue, door de verzamelaar al dan niet zelf op video opgenomen. Ook aanwezig zijn talloze geluidsbanden met hoorspelen, documentaires en radio-interviews (bijvoorbeeld met Johan Polak), benevens grammofoonplaten met daarop bekende voordrachten van Albert Vogel jr. en Annie Salomons, die vertelt over 'de goeie ouwe tijd van Kloos, Couperus en anderen'. Wat zou het niet interessant zijn dit allemaal eens te beluisteren.

Een volgende grote, zware doos is afgeladen met zwarte plastic mappen. Ze blijken krantenknipsels te bevatten, uit onze rijd, maar ook uit de jaren vijftig en uit Couperus' eigen rijd. Uit de *Haagsche Post* geknipte feuilletons die tezamen *Nippon* en *Oostwaarts* vormen, zijn ondergebracht in een wijnrode

Couperus in de tijd dat hij de repetities van de toneelvoorstelling van *Eline Vere* bijwoonde (1918) (coll. Eekhof).

stoffen doos. Een verrassing wordt me vervolgens bereid door een knipsel met daarop een onbekend foto portret van Couperus, die zich niet zo vaak heeft laten fotograferen. Onder dit portret staat vermeld dat de foto werd genomen toen Couperus de repetitie van de toneelvoorstelling van *Eline Vere* bezocht, in 1918 dus. Maar is dit portret niet van later datum? Couperus staart met dédain in de lens. Met zijn mondhoeken zo naar beneden maakt hij een vermoeide indruk. Deze enorme verzameling knipsels zal als geheel van nu af aan een onontbeerlijk onderdeel gaan vormen van élk Couperusonderzoek, dat staat voor mij wel vast; een rijkere receptiebron is niet voorhanden.

Naast vele afleveringen van dagbladen en tijdschriften waarin Couperus placht te publiceren en themanummers van moderne tijdschriften bevat de collectie ook minder bekende periodieken. Een ervan is het driemaandelijks tijdschrift *De Tijdingzaal*, dat in aflevering drie het feuilleton 'Blague' opnam. In het Duitse *Die Welt-literatur* uit 1920, slechts een van de vele aanwezige tijdschriften 'uit den vreemde', tref ik een mij onbekende biografische schets van Couperus van de hand van ene Richard Elchinger. Mij ook onbekend was de aflevering van *Privé* van 15 september 1990, met op de voorkant Patricia Paay ('dit is mijn dochter') en binnen in een oppervlakkig artikel over de film *Eline Vere* van regisseur Harry Kümel en producent Matthijs van Heijningen. Eveneens gered voor het nageslacht is de *Penthouse* van november 1986, waarin de beroemde naaktscène van Pleuni Touw uit de tv-serie *De stille kracht* prominent figureert in een artikel over 'Bloot in Nederland'. Het recente reclamekrantje van de drogisterijketen Kruidvat waarin de 'Couperus-box' wordt aangeprezen (compleet met kassabon) ontbreekt evenmin. In weer een ander reclameblaadje (over wijn), uit de jaren zeventig, wordt een anekdote opgedist die ik nog niet kende. Tijdens het diner dat op 9 juni 1923 werd gehouden ter ere van Couperus' zestigste verjaardag, viel juist het dessert, een *omelette sibérienne*, bij de jarige zeer in de smaak. Couperus bedankte de kok met een bos orchideeën en de woorden: 'U hebt een kunstwerk gemaakt nog knapper dan literatuur, van binnen ijs, van buiten vuur.'

Curieus zijn ook een paar afleveringen van *Het Leven*. In maart 1923 publiceerde dit roddel- en societyblaadje de (inmiddels zeer bekende) foto van Couperus met zijn hond Brinio, genomen in de tuin van zijn vriend Van Leeuwen, antiquair aan het Haagse Noordeinde. Eekhof bezat ook een vergroting van deze foto in sepia, afkomstig uit de collectie van Fred Batten. In een volgende doos bevindt zich een foto, genomen op 30 oktober 1921 aan boord van het schip *De Prins der Nederlanden*,

van Couperus, Elisabeth en een vrolijk troepje medepassagiers. De foto zelf kende ik al, maar op de achterkant

staat, in een onbekend handschrift, ‘verjaardag van Psyche’ gekrabbeld. Op 30 oktober was Elisabeth jarig. Kennelijk stond de vrouw van Couperus bij sommigen bekend als ‘Psyche’ - een detail dat niet eerder bekend is geworden. Tussen de knipsels tref ik ook een paar foto's uit onze tijd aan. De eerste herken ik uit duizenden, het is de hangende tuin van Palazzo Nicolini in Florence, waar Couperus zo mooi over heeft geschreven. Een folder van Hotel Fiorentina, waar de tuin nu bij behoort, zit er ook bij. In Rome heeft Eekhof de deur gefotografeerd van het pension van Couperus waar ook Orlando zou hebben verbleven. De literair reiziger blijkt ook de sporen van Couperus in Spanje te hebben gevolgd: ook hier foto's en folders van hotels in Sevilla en van het Alhambra in Granada. Ze laten goed zien hoever de liefde van de verzamelaar reikte.

Je vraagt je af hoe Eekhof erin geslaagd is de hand te leggen op de originele scripts van allerlei film- en toneelbewerkingen als *Kleine zielen* van Ger Thijs, *De stille kracht* van Ton Vorstenbosch en ook *Amore*, een filmscript naar *Langs lijnen van geleidelijkheid* van Frans Weisz. Uniek, want de film is nooit gemaakt. (Weisz maakte uiteindelijk wel *Een vrouw van het noorden*, naar *Aan den weg der vreugde*.)

De dozen met curiosa (ongeveer twee derde van het deel van de collectie-Eekhof dat aan het Letterkundig Museum is toegevallen) geven hun schatten kriskras door elkaar prijs. In een grote opbergmap met etiket in bruin leer zijn affiches opgeborgen, zorgvuldig van elkaar gescheiden door perkamentachtige vellen. Op een van de bladen, een bijvoegsel van *De Amsterdammer* van 7 januari 1906, zien we een aantal schrijvers (getekend door Johan Braakensiek) in aanbidding

Karikatuur uit het satirische weekblad *Uilenspiegel* van 10 augustus 1895 (collectie Eekhof).

voor de publiciste Anna de Savornin Lohman, die als koningin staat afgebeeld. Een van hen moet duidelijk Couperus voorstellen. Nog onbekend lijkt mij ook een cartoon in het satirische weekblad *Uilenspiegel* uit 1895. Hij is gemaakt naar aanleiding van een voorpublicatie van Couperus' roman *Wereldvrede*. Het bekende portret van Couperus door Jan Veth is niet alleen als afbeelding in *De Amsterdammer* (29 mei 1892) aanwezig, maar ook als proeftekening, op grijs karton, gesigneerd en wel. Van een heel andere orde is het, toegegeven, fraaie affiche voor de opera *Eline Vere* (1990), een daverende flop met Marco Bakker in de dubbelrol van Fabrice én Otto van Erlevoort. De poster van de opening van het Louis Couperus Museum in 1996 en een paar affiches van het Louis Couperus Genootschap zitten er gelukkig ook bij. Eekhof, lid van het eerste uur van het huidige Couperus Genootschap, was in het bezit van het lidmaatschapskaartje van het eerste Couperus Ge-

Bladmuziek van Richard Hol op een ‘Liedeken’ van Couperus (collectie Eekhof).

nootschap op naam van Lodewijk van Deyssel uit 1934. Toegevoegd is ook de tweede proeve van de rede die Van Deyssel hield tot Couperus voor diens zestigste verjaardag, op 9 juni 1923 te Den Haag. De rouwkaart van Couperus die Van Deyssel al een maand daarna ontving, is in dezelfde doos opgeborgen, evenals het bedankkaartje van Elisabeth. Kwetsbare folders van uitgevers, ook buitenlandse, zijn ieder apart in een mooi lila karton opgeborgen, net als twee mij onbekende bladmuziekuitgaven. De ooit vermaarde componist Richard Hol schreef een melodie op het gedicht ‘Liedeken’ van Couperus, en Flor Alpaerts en Hendrik Diels lieten zich door *Psyche* inspireren tot een, zo te zien, bruisend pianospel.

Ongepubliceerd materiaal over Couperus is ook in de collectie te vinden. Willy van Wetters doctoraalscriptie *Couperus en Ouida* (uit december 1980) rust gezusterlijk naast die van Susan Weeda over *Androgynie in* De berg van licht (1978) en talrijke andere studies die een groter leespubliek verdienen. Bijzondere vermelding komt toe aan het auteursexemplaar van *Het geslacht Couperus*, in 1953 in eigen beheer vervaardigd door Wim Wijnaendts van Resandt. Deze neef van Couperus' vrouw woonde in de jaren twintig met zijn ouders en grootmoeder in De Steeg, als buurjongen van het echtpaar Couperus. Jaren later vertelde Wim mij eens hoe hij door Brinio, de onwillige Mechelse herdershond van Couperus, flink in zijn been was gebeten. Hij liet, trots en ongevraagd, het litteken zien. Deze anekdote staat natuurlijk niet in zijn gewichtige boek over de geschiedenis van zijn familie. Wel zijn er brieven van J. Couperus en P.A. Couperus aan toegevoegd.

Over Couperus' huis in De Steeg is trouwens niet veel meer bekend dan dat het tijdens de Tweede Wereldoorlog gebombardeerd is. De ontwerptekening van Elisabeth is voor zover bekend niet bewaard gebleven. Tot mijn verrassing tref ik in de Eekhofcollectie een groen boekje aan waarin het bestek en de voorwaarden voor het bouwen van ‘een landhuis aan de Rijksweg te De Steeg’ zijn opgetekend. Nu kan *'t Sunneke* (naam verzonnen door het echtpaar) precies gereconstrueerd worden. Het boekje bevat een hoop technische details over kozijnen, deuren en vloeren, maar uiteraard niet over de aankleding. De werkkamer van Couperus bevond zich op de eerste verdieping en had ‘alleen in één kast een opgeklampt luikje’. Het is maar dat u het weet. Er waren twee slaapkamers, één logeerkamer, een keuken met bijkeuken en een kelder. Alle wandtegels waren crèmekleurig, afgedekt met een stripje. Gebiedend is de tekst: ‘Alle verfwaren en oliën moeten van de beste kwaliteit zijn.’ Op de begane grond waren onder meer de salon en een klein kamertje,

kennelijk de ruimte die in een interview ‘het naaikamertje van Elisabeth’ werd genoemd. Het echtpaar Couperus verbleef ruim twee maanden in het naburige Hotel De Engel (ansicht eveneens in de collectie aanwezig) om op de bouw van *'t Sunneke* toe te zien.

In een doos kom ik een lila stropdas tegen met de initialen en het portret van Couperus erin geweven. Deze das werd gemaakt bij het tweede lustrum van het (huidige) Louis Couperus Genootschap. Ernaast ligt een zijden boekenlegger met het getekende portret door H.J. Haverman en het opschrift ‘1863-1923’. Een Duitse boekenlegger, met het portret van Couperus vrij naar de tekening van Jan Veth, spreekt de lezer toe met ‘Das Beste von Allen!’ Op de achterzijde is een korte biografie gedrukt, naast de aanwijzing dat de naam als ‘Kupeerös’ uitgesproken dient te worden. De Couperus Bar in het Scheveningse Promenade Hotel werd zo te zien door Eekhof gefrequenteerd. Vier kaarten van deze wijnbar uit verschillende jaren maken deel uit van de collectie. Een eenvoudig programmaboekje van een Couperussymposium, gehouden in Nijmegen op 18 mei 1984, is in drievoud aanwezig.

Hoe de collectie curiosa er thuis bij Eekhof heeft uitgezien, weet ik niet. Keurig netjes in stapeltjes opgeborgen in een mooie antieke kast, zo stel ik me voor. Nu liggen de curiosa, net als de boeken en brieven, te wachten in kartonnen dozen. Wat ik hier heb laten zien, is niet meer dan een summiere greep. Alleen wie de onuitputtelijke rijkdom van de collectie zelf door zijn handen laat gaan, kan de diepte peilen van het raadsel dat verzamelaar heet.

Sander Bink
Pluisjes van Couperus

Couperus was niet in staat zijn geliefde klassieke auteurs probleemloos in hun oorspronkelijke taal te lezen. Teksten in het Latijn las hij doorgaans met een Franse vertaling onder handbereik en Griekse bronnen kon hij volgens biograaf Bastet zonder het gebruik van vertalingen in het geheel niet benutten. We weten nauwkeurig welke antieke auteurs hij bezat, doordat een deel van zijn boeken bewaard is gebleven. Het blijft echter slechts een deel en niemand weet hoe Couperus' antieke bibliotheek er precies heeft uitgezien.

Een boven water gekomen briefkaartje in privébezit refereert aan een nieuwe titel die zich in deze bibliotheek heeft bevonden en als een van de bronnen voor Couperus' antieke werk zal hebben gefungeerd. Het briefje is geschreven in Barcelona, waar hij zich gedurende zijn Spaanse reis stierlijk verveelde en tijd en blijkbaar ook zin had om, voor zijn doen uitgebreid, leesadvies te geven. Het is gedateerd 29 maart 1913 (poststempel) en gericht aan de zestienjarige ‘Mlle Roosje van Lelyveld, Rose-Hoeve, Laren’.

> Zeer Geachte Mejonkvrouw.
> Poëtische lectuur over mythologie zoû U zeer zeker vinden in een Fransche of Duitsche vertaling van Ovidius' *Metamorfozen*; een niet poëtische maar zeer goede bron is ons Hollandsch boek van Kroon, maar het is niet meer dan een dictionnaire. Lees Ovidius en lees Kroon en u komt al heel ver!
> Bedank uw moeder voor haar hartelijken brief, die ik bi-

zonder waardeer en geloof mij uw dienstw.
Louis Couperus.

Bedoeld wordt het *Mythologisch woordenboek* van dr. T.T. Kroon. De eerste druk hiervan verscheen in 1875 en het is dus goed mogelijk dat ook Couperus als scholier het advies heeft gekregen deze 'dictionnaire' te raadplegen.

Rose Charlotte van Lelyveld (1896-1976) was de dochter van de Larense schilder Theo van Lelyveld (1867-1954), wiens studie *De Javaansche danskunst* (1931) waarschijnlijk bekender is dan zijn vrijwel geheel (?) verloren gegane schilderijen. Of Couperus Roosje vaker leesadvies heeft gegeven, is niet bekend. Wel is er meer contact geweest tussen hen, zoals blijkt uit een brief van twee jaar later:

Den Haag, 26 Molenstraat 21.V.XV.
....U zal wel heel boos op me zijn. Maar zie hier de explicatie...
Op een rek naast mijn schrijftafel stapelen zich pakjes en drukwerken en zelfs brieven, die niet altijd dadelijk geopend worden. Zoo heeft uw album in rustige vrede eenigen tijd gelegen (en dat nog wel ongeopend) tusschen, eveneens ongeopende, vermogende en andere belastingpapieren en dito drukproeven!! Toen ik eindelijk Uw album uitpakte, las ik - nà uw laatste schrijven - uw eersten brief, dien ik tusschen den albumbladen vond. En begreep toen eerst mijn schandelijk misdrijf! Vergeef mij, zoo ge kunt! Mevrouw Kleykamp is zoo vriendelijk zich te willen belasten met het album, om het U persoonlijk ter hand te stellen, na ik er iets in schreef. Ontvang met mijn hartelijke groeten nog vele excuses en geloof mij
Gaarne uw dw
Louis Couperus.

Allicht putte Couperus zich zo uit in verontschuldigingen omdat hij een wel heel bijzonder album had laten slingeren. De villa 'Rosehoeve' werd namelijk bezocht door vele grootheden en volgens de huidige beheerder kreeg Roosje het album in 1911 van haar vader met het advies om er bijdragen van kunstschilders, schrijvers, dichters en componisten in te verzamelen. Roosje collectioneerde (veelal unieke) bijdragen van onder meer Noto Soeroto, Augusta de Wit, Carry van Bruggen, 'de Roland Holsten' en schilders als Arntzenius, Wally Moes, Willy Sluyter en Hart Nibbrig. Een wel heel bijzonder en kostbaar poëziealbum dus, waar Couperus maar mondjesmaat aan bijdroeg door zich te beperken tot het motto uit *Psyche* ('Schrei nu niet meer...'). Hoewel het mogelijk is dat Couperus de Larense villa bezocht heeft, is Roosje het album volgens haar zoon zelf gaan brengen bij de meester. Over dit bezoek circuleert in de familie een curieuze anekdote: 'Als je bij Couperus om een handtekening kwam, moest je er iets voor doen. In mijn geval vroeg hij: "Freuletje, wilt u dit pluisje van mijn vest verwijderen?" Nou, dat heb ik toen maar gedaan.'

Met dank aan Dick van Vliet voor zijn hulp bij de ontcijfering van het handschrift.

Andries van den Abeele
Een les in alertheid en voorkomendheid
De dag dat het Gruuthusehandschrift verkocht werd

ANDRIES VAN DEN ABEELE (1935) hield zich als voormalig gemeenteraadslid en schepen van de stad Brugge bezig met stedenbouw en erfgoed. Hij is voorzitter van de Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen, vervult talrijke bestuurs- en commissiefuncties op heemkundig, historisch en cultureel gebied en publiceert daar ook over.

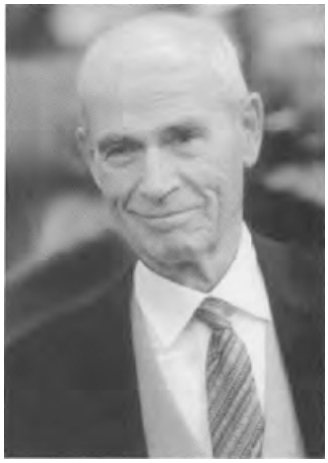
Baron François van Caloen (1930-2006) kende ik alleen van horen zeggen, via onder meer zijn neer Damien van Caloen. Ik zag hem, van ver, in de rouwstoet voorgaan op de uitvaarten van zijn ouders, Ernest van Caloen en Thérèse Coppieters Stochove. Beide uitvaarten vonden plaats in de kleine historische kerk van Koolkerke, waar de muren bekleed zijn met rouwborden van de familie Van Caloen en waar zich hun grote familiekelder bevindt.

De eerste keer dat ik hem van wat naderbij leerde kennen, was op 14 september 2000. Johan Oosterman, deskundige van de vijftiende-eeuwse literatuur in Brugge, was uit Leiden gekomen om voor de Vrienden van De Biekorf (de openbare bibliotheek in Brugge) een voordracht te houden onder de titel ‘Literatuur in Brugge in de Middeleeuwen. De oorsprong van het Gruuthusehandschrift en de dood van Egidius’. Tijdens het vragenuurtje maakte de op de voorste rij zittende François van Caloen zich behoorlijk boos, omdat iemand over het Gruuthusehandschrift kwam spreken, zonder hierover contact te hebben opgenomen met de eigenaars. Deze wat eigenaardige uitbarsting werd na de vergadering vriendschappelijk bijgelegd en François keerde tevreden terug naar zijn woonplaats Brussel. Met de spreker en stadsarchivaris Noël Geirnaert ging ik het incidentje wegspoelen in de bruine kroeg de Lokkedize.

Niet veel later begon het echte contact. Mevrouw Van Caloen, François' moeder, was op 3 augustus 2001 overleden, en het testament van haar in 1995 overleden echtgenoot Ernest trad nu volledig in werking. François legde me uit dat zijn erfdeel bij precipuut het indrukwekkende, maar niet zo zorgvuldig onderhouden zestiende-eeuwse kasteel en domein Ten Berghe omvatte, dat voor de familie behouden zou moeten blijven. Daarnaast hadden zijn ouders hem ook erfgenaam gemaakt van hun bezit aan archieven en documenten, waaronder het Gruuthusehandschrift en de handschriften van Nicolaas Despars. Hierbij was blijkbaar be-

Lodewijk van Gruuthuse (ca. 1422-1492), de (latere) bezitter van het naar hem genoemde handschrift.

Baron François van Caloen.

paald dat, aangezien het kasteel voor de eigenaar een servituut betekende, dergelijke roerende goederen ter compensatie desnoods te gelde konden worden gemaakt.

François wilde zelf niet permanent in het kasteel gaan wonen, maar er wel een passende bestemming voor hebben zodat het kon worden opgeknapt en toch familiebezit zou blijven. Hij vroeg mij om advies, waarna ik een aantal mogelijkheden op schrift stelde. Ik bemiddelde vervolgens voor een bezichtiging door burgemeester Patrick Moenaert en provinciebestuurder Dirk de Fauw, maar er bleek geen perspectief voor aankoop van het kasteel door stad of provincie. Het Gruuthusehandschrift kwam toen ook even ter sprake, maar geen van beide bewindslieden liet een woord van belangstelling vallen. Uiteindelijk voerde François een van mijn andere aanbevelingen uit. Het kasteel werd verpacht en kreeg een hotelfunctie. De uitbaters, de heer en mevrouw Hendrickx, verfraaiden het kasteel bovendien met smaak en behoud van sfeer, objecten en historie.

Topstuk

Het Gruuthusehandschrift was een tweede probleem voor François. Hij was zich ervan bewust dat het niet langer mogelijk was dit manuscript in privéhanden te bewaren. Het was niet iets wat je zomaar in je woning tussen andere boeken kon

laten staan, daarvoor was het te bekend en te waardevol. Zijn vader, de goedheid zelve, was daar heel wat losser mee omgegaan. Toen het handschrift in 1990 in bruikleen werd gevraagd voor een tentoonstelling in de Brugse stadsbibliotheek, was de conservator die het ging ophalen verrast dat er nauwelijks plichtplegingen waren en hij zich zelfs niet hoefde te legitimeren.

François stelde zich voorzichtiger op en had het manuscript in een Brusselse bankkluis gedeponeerd. Hij vond ook niet dat men van hem kon verwachten dat hij het zou schenken aan de overheid. Enerzijds hadden zijn ouders het aan hem toegewezen met de bedoeling dat het een compensatie zou zijn voor de last van de onroerende erfenis en anderzijds vond hij dat hij door een schenking zijn kinderen van een erfdeel zou beroven. Verkopen was dus het onvermijdelijke vooruitzicht, maar aan wie en tegen welke prijs?

François van Caloen was een bijzonder man. In zijn jonge jaren was hij vrijwilliger geweest in het Belgische Koreabataljon. Nadien werd hij planter in Kongo en nog later projectontwikkelaar in Spanje. Hij was nogal anti-establishment en was enkele jaren gemeenteraadslid geweest voor het Front National in Elsene. Hij stond erg argwanend tegenover de Vlaamse gewestregering, meer bepaald sinds hij had gehoord dat de zogenaamde 'topstukken' niet meer zouden mogen worden geëxporteerd. Hij vreesde dat het Gruuthusehandschrift, als hij nog lang wachtte of als er te veel ruchtbaarheid rond zou ontstaan, ook niet-exporteerbaar zou worden.

Het Gruuthusehandschrift interesseerde me om meer dan een reden. 'Egidius waer bestu bleven' is een 'poème fétiche' uit mijn jeugdjaren. Ik kende het uit mijn hoofd. Het hing ingekaderd aan de wand in mijn woning. De geschiedenis ervan en de publicatie van het handschrift door professor Heeroma, met de identificatie van de auteur van het Egidiuslied als Jan Moritoen, had ik met grote belangstelling gevolgd. Des te meer ook omdat mijn vrienden Robert Braet en Jacques Blomme rond die tijd een volkshogeschool oprichtten die ze de naam 'Moritoen' gaven, waar ik nog altijd lid van de algemene vergadering ben. De belangstelling was recent nog opgeflakkerd naar aanleiding van een studie die ik schreef over het toernooigezelschap De Witte Beer. Daarin kon ik niet alleen enkele zaken rechtzetten over de persoon van Lodewijk van Gruuthuse, maar vooral ook over bepaalde teksten in het handschrift en over verkeerde interpretaties die Heeroma en sommige van zijn opvolgers daaraan hadden gegeven.

Die belangstelling ging nog verder. Met stadsarchivaris Noël Geirnaert was ik me gaan afvragen of de familie Gruuthuse wel ooit eigenaar was geweest van deze gebundelde verzameling manuscripten. Een anonieme zeventiende-eeuwse tekenaar had op een van de bladzijden wat onbeholpen het wapen van de Gruuthuses aangebracht, maar zou nader onderzoek niet kunnen uitwijzen dat het eigenlijk de naam Despars zou moeten dragen? Immers, de vijftiende- en zestiende-eeuwse bewoners van kasteel Ten Berghe waren de Despars, en een van hen was de bekende burgemeester, historicus en kroniekschrijver Nicolaas Despars. Zou het zo onmogelijk zijn dat het handschrift in zijn bibliotheek had gezeten, en vandaar achtereenvolgens terecht was gekomen bij de Marivoordes, bij de De Croesers en de Van Caloens, de opeenvolgende erfgenamen en bewoners van Ten Berghe? Een interessante denkpiste die trouwens nog altijd niet is verlaten.

Meerwaarde

De discussies die François en ik toen voerden gingen natuurlijk niet in de eerste plaats over die interessante historische aspecten. Wat mij betreft leek het me vooral een plicht hem ervan te overtuigen dat hij niet zomaar aan de meestbiedende Amerikaan of Japanner mocht verkopen, maar een openbare instelling moest vinden die dit uitzonderlijke erfstuk van de Nederlandse cultuur en literatuur op passende wijze in ere kon houden.

Hijzelf was zijn licht gaan opsteken bij een kameraad uit het Koreabataljon, graaf Michel Didisheim, voormalig voorzitter van de Koning Boudewijnstichting. Die gaf hem weinig of geen hoop om langs die weg iets te regelen. Hij ging ook zijn oor te luisteren leggen bij de Koninklijke Bibliotheek Albertina in Brussel, maar ook daar ontving blijkbaar niemand hem met de nodige belangstelling of de verzekering dat er serieus te praten viel. Dat is ook gebleken na de aankondiging van de verkoop, toen iemand van de 'Albertina' toegaf dat hun aanbod tamelijk ver beneden de 1 miljoen euro lag en de instelling in een persnota bevestigde dat ze er niet aan dacht mee te werken 'aan een systematische, kunstmatige en financiële overwaardering van het cultureel erfgoed'. Dit bood natuurlijk geen basis voor discussie. Ook de Brugse stadsbibliothecaris Ludo Vandamme bevestigde me dit toen. Hij had vernomen dat er al in 2001 of 2002 contact was geweest, waarbij François van Caloen zijn financiële eisen herhaaldelijk had bijgesteld, tot hij een bedrag van 100 miljoen BEF vooropstelde. De Belgische KB had dit onaanvaardbaar gevonden. Sindsdien waren er geen contacten meer geweest, wat wil zeggen dat ook de KB geen verder initiatief meer nam. Ze had duidelijk ook de stadsbibliotheek van Brugge niet ingelicht, hoewel men daar verzekerde dat tussen beide instellingen een goede samenwerking bestaat.

Dit alles wist ik niet toen François van Caloen bij mij terechtkwam voor raad en bijstand, maar achteraf begrijp ik hierdoor nog beter waarom hij dacht dat een veiling bij Christie's of Sotheby's de beste route was. Die lachte hem nogal toe: anonieme verkoop - geen pottenkijkers - maximale publiciteit en dus wellicht nog een heel wat hogere prijs dan hij zich aanvankelijk had voorgesteld. Omdat daar ook nog een negatief bericht van de KB bij kwam, begrijp ik zijn gedachtegang des te beter.

Hij volgde ondertussen met aandacht de verkoop van min of meer vergelijkbare stukken (ook al is het Gruuthusehandschrift natuurlijk uniek) en berichtte me dan over wat hij vernam. Zo noteerde hij de veiling van enkele bladzijden manuscript van Beethoven voor 3 miljoen euro. Het deed hem dromen.

Toen ik hem ervan wilde overtuigen om aan een openbare instelling te verkopen, dacht ik natuurlijk in de eerste plaats aan de stad Brugge. Hoe graag zou ik dit handschrift onder de Halletoren behouden hebben gezien. Een dergelijk uniek stuk, daterend uit de tijd van Jan van Eyck en Filips de Goede, hier tot stand gekomen: het zou ideaal zijn geweest het er ook te kunnen houden. In de tijd waarin Mi-

Kasteel Ten Berghe, eigendom van de familie Van Caloen, tot 2003 de plek waar het Gruuthusehandschrift bewaard werd (foto Benny Proot).

chel van Maele, Fernand Traen en ikzelf bestuurders waren, zou de gevraagde som, die in de buurt van 2 of 3 miljoen euro lag, zonder twijfel direct zijn toegezegd. We zouden er zeker voor hebben gezorgd dat de aankoopsom maar gedeeltelijk uit de stadskas diende te komen en voor een flink, zo niet het grootste deel uit een gewesttoelage en sponsoring zou zijn bekostigd. Als het eropaan kwam oude adellijke families te charmeren, was burgemeester Michel van Maele trouwens een uitblinker. Hij kocht goedkoper van hen dan om het even wie. Soms schonken ze de gronden die bestemd waren voor openbaar nut en hij vleide ze dan met een straatnaam of iets dergelijks.

We zouden vooral hebben beseft dat de aanwezigheid van dit manuscript op onze bodem, ook al werd het in een kluis bewaard en zou het er maar zelden uit tevoorschijn komen, de aantrekkingskracht en reputatie van onze stad meerwaarde verleende. Maar die tijd is niet meer en na een paar informatieve gesprekken wist ik helaas dat de krachtige wil niet aanwezig zou zijn die nodig was om een dergelijke aankoop te realiseren.

Passiviteit

François van Caloen was ondertussen van mening dat zijn opgemerkte aanwezigheid bij de voordracht van Oosterman, het gesprek met Moenaert en De Fauw en de geluiden die hij in Brussel en ik in Brugge verspreidde over de op handen zijnde verkoop, voldoende moesten zijn. Of ik nog méér moest doen tegenover de stad? Maar neen, ze weten toch wat hen te doen staat, antwoordde hij me. Als het stadsbestuur een begin van belangstelling had getoond, was er kans op discussie ontstaan. Het bleef echter ijzig stil aan die kant. François was niet tegen verkoop aan Brugge, hoewel hij daarbij toch vragen stelde. De stad zou immers onvermijdelijk

de hogere overheid inschakelen en dat wekte weer zijn vrees over die ‘topstukken’-kwestie die hem wellicht zou verhinderen te verkopen of onder de marktprijs zou drijven.

Ik vrees dat de Vlaamse politieke wereld zich onvoldoende rekenschap geeft van de ravage die het topstukkendecreet heeft aangericht. Het principe, namelijk te verhinderen dat belangrijke kunstwerken in het wilde weg naar het buitenland worden verkocht, valt niet te betwisten. Dit werd echter op uiterst onhandige wijze aangepakt en veel kunstvoorwerpen die nochtans nooit onder dit decreet zouden vallen, hebben Vlaanderen geruisloos verlaten. De eigenaars werden onvoldoende voorgelicht en kregen de daver op het lijf. Ook aan de kant van monumentenzorg rommelde het. Enkele medewerkers van monumenten- en landschappenbeheer begonnen, door een overdreven interpretatie van de Conventie van Granada, in kloosters en kastelen inventarissen op te maken van voorwerpen die mede werden beschermd, tot de geringste details en het onnozelste stoeltje toe. Eigenaars die er geen bezwaar tegen hadden dat hun kasteelgoed zou worden beschermd, konden er helemaal niet om lachen dat dat ook voor hun inboedel zou gelden. Stilletjes verhuizen naar Brussel of Wallonië begon dan ook gewoon te worden.

Gelukkig is die overdreven ijver van een kleine minderheid binnen de monumentenzorg niet meer aan de orde en mogen we hopen dat er ook rond de ‘topstukken’ nu meer duidelijkheid bestaat. Een kwaad herstellen is soms echter moeilijker dan het veroorzaken. Dat mensen als François van Caloen alleen maar gesterkt werden in hun argwaan en hun onwil jegens overheden, is duidelijk.

Gedane zaken nemen geen keer en de Brugse spijt achteraf is terecht, maar niet méér dan dat. Kan iemand met de hand op het hart verzekeren dat het huidige bestuur zich zou hebben ingespannen om het manuscript te kopen voor de onvermijdelijke, gerechtvaardigd hoge prijs? De passiviteit die al die jaren duidelijk was, toont integendeel aan dat eventuele inspanningen nutteloos zouden zijn geweest. Ook in andere gevallen, zelfs recente (in 2001 de veiling van een handschrift met miniaturen uit de bibliotheek van Lodewijk van Gruuthuse), is gebleken dat de stad Brugge niet de hoogste bieder wilde of kon zijn. Als ik in de kranten Brugse geluiden verneem in de zin van ‘aan ons werd het handschrift nooit aangeboden’, dan moet ik de vraag stellen: ‘Wanneer hebt u uw belangstelling aan de verkoper laten blijken?’

Den Haag

François van Caloen had zijn eerste stappen gezet in de richting van de ‘Albertina’. Hij stond dus zeker niet vijandig tegenover verkoop in eigen land. Als de Belgisch-Vlaamse instanties, meer bepaald de Koninklijke Bibliotheek, geen mogelijkheden boden, wat bleef er dan nog over? Aan Belgische universiteiten hoefde men niet te denken; daar zouden voor zo'n aankoop nooit fondsen beschikbaar zijn. Nederlandse universiteiten misschien, zoals Leiden, Utrecht of Nijmegen, waar Frits van

Oostrom, Johan Oosterman en andere kenners van het Gruuthusehandschrift huisden? Zelfs daar zou men de gewenste som niet op tafel kunnen leggen, gezien de krappe universitaire budgetten overal in Europa.

Mij leek eigenlijk maar *één* openbare instelling serieus in aanmerking te komen, namelijk de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Ik kende die bibliotheek door de publicaties die ze samen met Waanders Uitgevers realiseerde en die in mijn boekenkast terechtkwamen, zoals het boek *Verzamelaars en verzamelingen* (1998). Dat gaf blijk van actieve belangstelling voor privéverzamelingen en het verkrijgen of verwerven ervan, als die de nationale boekenschat konden verrijken.

Ik maakte er dus werk van om François voor de KB in Den Haag warm te maken en weldra sloot hij zich bij mijn redenering aan. Nu moest ik er nog voor zorgen dat hij op de juiste manier zou worden aangesproken, want ook al was hij niet op eer en glorie uit, hij vond het toch normaal om op passende wijze en met enige egards te worden bejegend. Onder meer het gebrek hieraan verhinderde verdere contacten met de stad Brugge. Wellicht was dit ook bij de 'Albertina' het geval, hoewel ik dat natuurlijk niet weet. Hij was een man die persoonlijk door een burgemeester of een minister, minstens door een hoofdconservator, moest worden uitgenodigd, wilde men aantonen dat men het ernstig meende.

Ik kende niemand persoonlijk bij de KB, maar wel iemand in Den Haag die raad wist, mijn jeugdvriend Stijn Verbeeck. Het geluk was met me, want hij kende dr. Anne S. Korteweg, conservator oude handschriften van de KB, goed. Hij introduceerde me bij haar. Ons eerste telefoongesprek was interessant, hoewel ze enigszins terughoudend was. Natuurlijk zijn we geïnteresseerd, vertelde zij, maar ze zag toch ook een paar spoken oprijzen. Ze dacht (ten onrechte) dat in België, net als in Nederland, alles wat meer dan honderd jaar oud is en zich minstens vijftig jaar in Belgisch bezit bevindt, het land niet uit zou mogen alvorens het binnenslands was aangeboden. Daarom meende ze dat in elk geval de Brusselse KB ook geïnteresseerd zou zijn. (Hetgeen inderdaad het geval was, maar dan voor een 'weggeefprijs'.) Maar er verder over praten wilde ze zeker. Op 7 maart 2003 mailde ik aan Stijn dat ik met haar zeer interessante contacten had gehad. Op 9 maart bevestigde ik aan mevrouw Korteweg onze verschillende gesprekken en stuurde haar de coördinaten van de eigenaar, die voor haar toen nog een onbekende was.

Op Nederlandse bodem

Hiermee was dus de eerste stap gezet en was François van Caloen geïntroduceerd. De eer was van beide kanten gered. De KB was door mij aangesproken en had dus niet zelf het initiatief genomen om 'Vlaams' erfgoed te 'ontfutselen'. Bij de aankondiging van de aankoop heeft ze dat ook onderstreept. 'We zijn niet zelf op jacht gegaan, het werd ons aangeboden,' verklaarde algemeen directeur dr. W. van Drimmelen. François van Caloen werd vervolgens door de KB benaderd en kon daardoor formeel zeggen dat hij was aangezocht. Men kan dit als onbelangrijk for-

Onderste helft van pagina 2r uit het handschrift met het later toegevoegde wapen van Lodewijk van Gruuthuse, heer van Brugge. Daaronder zijn wapenspreuk ‘Plus est en Vous’ (Meer is in U).

malisme afdoen, maar in de ogen van François en tegen de achtergrond van zijn opvoeding was het dat niet. *Ik wens gevraagd te worden*. Iedereen tevreden dus en snel werd een afspraak gemaakt in Den Haag.

François trok in het voorjaar van 2003 naar Den Haag, waar hij voortreffelijk werd ontvangen. Men toerde met hem door de KB en had enkele uitzonderlijke preciosa uit de kluis gehaald om hem te tonen in welk goed gezelschap het Gruuthusehandschrift terecht zou komen. In Hotel des Indes werd hem een uitgebreide lunch aangeboden. Er werd over de prijs gesproken en of men toen in de KB schrok of niet, feit is dat men hem verzekerde: *Wij kopen dit stuk van u, tegen uw prijs, als u ons de tijd gunt om de nodige gelden in te zamelen*. Ik vermoed dat men in de KB toen al een goed idee had van de verkoopwaarde. Later zou blijken dat hun onafhankelijk uitgevoerde taxatie in de buurt lag van de vraagprijs, dus buitenissig waren de verwachtingen van de eigenaar beslist niet.

François kwam opgetogen weer naar België. Details moesten nog worden besproken, maar beiden beschouwden we de zaak als beklonken. Hij trok zelfs opnieuw naar Den Haag en vertrouwde het Gruuthusehandschrift daarbij ter bewaring aan de KB toe. Men zou er alvast de digitalisering van voorbereiden. De aanwezigheid ervan kon ook nuttig zijn doordat men het kon laten zien aan sponsors die men over de brug wilde krijgen.

Voor de ‘petite histoire’ nog dit. Toen François van Caloen het Gruuthusehandschrift naar Den Haag bracht, kwam het niet voor de eerste keer op Neder-

landse bodem. Eind jaren zestig, na de publicatie door Heeroma, was het erheen gestuurd om op een tentoonstelling te figureren. Ernest van Caloen had een uitnodiging ontvangen om aanwezig te zijn bij een bezoek van koningin Juliana aan deze tentoonstelling en haar het handschrift voor te stellen. De uitnodiging veroorzaakte een kleine huiselijke rel. Ernests echtgenote en schoonmoeder waren zich bewust van de waarde van het handschrift maar ook van de goedigheid van de eigenaar en drongen erop aan dat hij de uitnodiging zou weigeren. Ernest, trots dit kostbare bezit bij de Nederlandse koningin te mogen introduceren, dacht er niet aan. Schoonmoeder en echtgenote waren bevreesd dat als de koningin bijzondere belangstelling toonde, hij haar, in een opwelling van gulheid, het kostbare handschrift zou schenken. Hoe dan ook, samen met een vriend vertrok Ernest op een vroege ochtend in zijn kleine auto naar Nederland, met in zijn oren het dreigement van zijn vrouw: ‘Als je het handschrift durft weg te geven, zet je hier geen voet meer binnen.’ Ernest had zijn hele leven elke nacht in zijn kasteel doorgebracht en wilde dat graag zo houden, zodat de bedreiging serieus aansloeg. Toen 's avonds laat de autolampen in de kasteeldreef opdoemden, stonden vrouw en schoonmoeder hem op het bordes op te wachten met de vraag: ‘En... het handschrift?’ Pas toen hij hen verzekerde dat er niets aan de hand was, mocht hij het kasteel binnen. Denkende dat ook in Nederland adellijke titels werden verleend, zoals dit in België nog de gewoonte is, bleven de dames bij de gedachte dat als Juliana een bevordering tot graaf of burggraaf had voorgesteld, Nederland het handschrift gratis zou hebben verkregen...

Ditmaal kwamen er onvermijdelijk centen aan te pas. In afwachting van de definitieve transactie zette François zijn dagelijkse renteniersleven voort. Hij was naar een aantrekkelijker appartement verhuisd, vertoefde graag in het gezelschap van zijn bridgevrienden, ging vaak zijn maaltijden nuttigen met oude legerkameraden en bleef zijn grote hobby beoefenen, fietsen.

De laatste loodjes

Toen kwam plots het kwade nieuws. Begin juli 2006 had ik een lunchafspraak met François neef Damien. Hij deelde me mee dat François getroffen was door een hersenbloeding en dat de vooruitzichten niet hoopgevend waren. Op 23 juli overleed hij en op vrijdag 28 juli vond de begrafenis plaats in Koolkerke.

Na afloop van de uitvaart werd ik uitgenodigd naar kasteel Ten Berghe, waar de hele familie en veel leden van de Brugse adel tijdens de receptie en broodjesmaaltijd aanwezig waren. Ze konden zich er rekenschap van geven dat François en het echtpaar Hendrickx goed werk hadden geleverd met het opfleuren van het kasteel.

Bij die gelegenheid maakte ik kennis met François' oudste zoon, Alexandre, die in Waals-Brabant woont en die ik uiteraard aanmoedigde om de bedoelingen van zijn vader met het Gruuthusehandschrift ten uitvoer te brengen. Hij was goed op de hoogte van wat er rond het handschrift was gebeurd, kende me door wat zijn va-

der hem over onze contacten had verteld en gaf me de uitstekende indruk dat hij, als er toezeggingen waren gedaan, hierop niet zou terugkomen. Hij zou natuurlijk moeten rekenen op de medewerking van zijn zus en van zijn twee broers, en die was misschien niet vanzelfsprekend. De ene broer woont in Hongkong, de andere in de VS.

Toen ik mevrouw Korteweg over François' plotse overlijden informeerde, sprak ze haar verdriet en deelneming uit. Ze voegde er een wat bezorgde opmerking aan toe. 'Wij hebben na veel moeite de vraagprijs bij elkaar gebracht en het zou in alle opzichten een calamiteit zijn als de aankoop niet zou doorgaan. Ik hoop er het beste van,' zo schreef ze. Ik deelde haar hoop en was dan ook nogal verrast toen ze me in oktober informeerde dat de KB een dame van Christie's over de vloer had gekregen die in opdracht van de erfgenamen 'a fair estimate' van het handschrift kwam maken. De KB vroeg zich uiteraard af of de erfgenamen overwogen om de koopovereenkomst met François niet te honoreren en het handschrift ter veiling te brengen. Het was waarschijnlijk hun recht dit eventueel te doen (ik kende de termen van de verkoopovereenkomst met François niet voldoende om erover te oordelen) en als er uitzicht was op een aanzienlijker opbrengst, zouden ze dit wellicht overwegen. Ik vermoed dat ze alle elementen tegen elkaar hebben afgewogen, met inbegrip van de hoge kosten en commissie die een veiling zouden bezwaren, en dat ze uiteindelijk besloten dat ze beter af waren met een discretere verkoopovereenkomst die tegelijk de intenties van hun overleden vader eerbiedigde. De wens om het woord van de vader te honoreren speelde hierbij inderdaad een rol.

De afloop is dus goed geweest. Op Valentijnsdag 2007 kon de KB met een persbericht de aankoop aankondigen, mede dankzij verschillende daaraan bijdragende instellingen.

Bom

Achteraf bleek dat de aankondiging een paar weken vroeger had plaatsgevonden dan gepland en hiervoor was een reden. In Brugge geven we momenteel met Waanders Uitgevers de reeks 'Het Brugge van toen en nu' uit. Half januari verscheen de aflevering *Het literaire Brugge*, geschreven door Fernand Bonneure. Het Gruuthusehandschrift werd daarin door hem vermeld als 'uniek handschrift, het enige van die tijd, dat nog bewaard wordt in Brugs privébezit'. Er moest natuurlijk een illustratie bij en aangezien er nergens een goede te vinden was, richtte Waanders zich, op mijn aanwijzing, tot de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De verkoop was op dat ogenblik (september 2006) nog niet bezegeld, zodat mevrouw Korteweg om toestemming van de eigenaars vroeg, die ik prompt kreeg van Alexandre van Caloen. Terecht, maar zonder zich rekenschap te geven van de implicaties, vermeldde de eindredactie in het bijschrift als herkomst van de foto: (Koninklijke Bibliotheek Den Haag). In Brugge las de wakkere stadsarchivaris Noël Geirnaert dit, en concludeerde dat de verkoop een feit was. Hij sprak erover tijdens

een bijeenkomst van archivarissen, waar hij meer vernam over de afgesprongen contacten met de 'Albertina'. Een van de aanwezigen speelde het bericht door aan journaliste Greet Op de Beeck, die het naar buiten bracht. Eigenlijk wilde men het in Den Haag pas op 1 maart wereldkundig maken, maar dit werd dus ijlings vervroegd. Het was duidelijk groot nieuws, in sommige middens sloeg het in als een bom.

Hier en daar, ook in Brugge, klonken stemmen die ontgoocheling uitdrukten over het feit dat het manuscript niet in Vlaanderen, meer bepaald in Brugge bleef. In het Vlaams parlement werd cultuurminister Anciaux erover geïnterpelleerd. Niemand kan echter betwijfelen dat dit kostbare stuk in de KB in Den Haag een passend, waardig en veilig onderkomen heeft gevonden. Het manuscript blijft binnen de Nederlandse culturele ruimte. Men kan dus niet echt zeggen dat het 'naar het buitenland' vertrokken is. Het feit dat het volledige handschrift al sinds 1 maart op internet beschikbaar is, is een bewijs te meer dat het niet alleen in een zorgvuldige maar ook in een dynamische omgeving is terechtgekomen.*

Uit deze verkoop is de les te trekken dat het eropaan komt in België, meer bepaald in Vlaanderen, alerter te zijn. Ronkende verklaringen over het erfgoed helpen niet. Er zullen zich ongetwijfeld nog meer gevallen gaan voordoen zoals dat van het Gruuthusehandschrift. Zal men de les ter harte nemen? Zal men actiever op zoek gaan naar wat men belangrijk vindt om in overheidshanden te zien belanden? Een strategie hieromtrent uitstippelen? De nodige middelen vrijmaken? De passende stappen zetten om de particuliere eigenaars gunstig te stemmen? Men heeft op dat punt nog heel wat werk voor de boeg.

Ook in de stad Brugge zou men moeten nadenken, zowel op politiek als op ambtelijk niveau, of men wel alles doet wat wenselijk is om zich in staat te stellen zaken te verwerven (of geschonken te krijgen) die een verrijking van het stedelijke patrimonium betekenen. Als ik, zonder aan sommige inspanningen te willen voorbijgaan, denk dat dit thans heel wat minder aanmoediging en middelen krijgt dan in de eerste helft van de jaren zeventig het geval was, ben ik dan een 'laudator temporis acti'?

Het is intussen een spannende episode geweest, waar ik de beste herinneringen aan overhoud. De namen van François van Caloen, zijn voorouders en zijn erfgenamen mogen terecht blijvend in de Nederlandse cultuurgeschiedenis bewaard en geëerd worden. De familie heeft eeuwenlang en met zorg over een van de belangrijke stukken van ons gemeenschappelijk erfgoed gewaakt en heeft het nu aan een geschikte conservator overgedragen. Ik kon aan die overdracht op bescheiden wijze meewerken. Opdracht volbracht, zou ik zeggen.

* Het Gruuthusehandschrift kan geheel in kleur en van voor naar achteren doorgebladerd en bestudeerd worden op de site van de KB te Den Haag (http://www.kb.nl/galerie/gruuthuse/book.html).

Laagwater

Marco Entrop
'*Jacques, dat werk deugt niet*'

Begin dit jaar kwam het Letterkundig Museum met een dodenlijst. Een commissie van deskundigen zette honderd overleden schrijvers in chronologische volgorde - van Henric van Veldeke tot Frans Kellendonk -, aan wie vanaf eind 2008 het Pantheon, de nieuwe vaste opstelling van het Letterkundig Museum, zal zijn gewijd.

Aan canons in Nederland geen gebrek. Vijf jaar geleden kozen de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde de honderd (en nog wat) meest klassieke literaire auteurs. Doordat achttien schrijvers van de lijst op dat moment nog in leven waren - Gerard Reve is inmiddels overleden - werd deze canon geen mortuarium, hoewel het merendeel wel op leeftijd verkeert. Arnon Grunberg is de jongste op de lijst, gevolgd door Thomas Rosenboom en A.F.Th. van der Heijden. Over het 'dodental' bestaat tussen de Top 100 van het Letterkundig Museum en de Canon van de Maatschappij nagenoeg volledige consensus. Het zou ook raar zijn als dit niet zo was geweest.

Op zoek naar iets anders stuitte ik onlangs op een heuse literaire canon uit 1951. Ter gelegenheid van de Boekenweek had de kunstredactie van *De Telegraaf* de vraag opgeworpen wie de beste schrijvers en schrijfsters waren uit vijftig jaar vaderlandse letterkunde. Halverwege de (twintigste) eeuw gekomen, wilde men vastleggen welke auteurs, dode én levende, tussen 1900 en 1950 het gezicht van de Nederlandse literatuur hadden bepaald. Dat moest een jury van onafhankelijke letterkundigen maar eens uitmaken.

Op een koude februaridag kwam ten kantore van *De Telegraaf* een select gezelschap bijeen. Het waren de schrijfster Top Naeff (1878-1953), 'wier spitse geesten helder oordeel de discussie stuwden', J.C. Bloem (1887-1966), 'dichter van een fameuze belezenheid en een fabuleus geheugen' en J.W.F. Werumeus Buning (1891-1958), 'criticus par excellence en sinds jaren een der meest gelezen dichters in den lande'. Aan tafel schoven bij de redacteuren Jan Heyn jr. en Jan Spierdijk, die luisterden, vroegen en schreven. Hun 'getrouw verslag' van de totstandkoming van de lijst verscheen in de krant van woensdag 28 februari 1951. 'Men discussieerde urenlang, soms lachend, soms heftig.' Dat zal wel. Het is de uitkomst die interessanter is.

Eerst wordt het terrein verkend. Werumeus Buning stelt voor een fiftyfiftyverdeling te maken tussen proza en poëzie, of be-

Top Naeff en links kunstredacteur Jan Heyn jr. van *De Telegraaf*.

ter: twee afzonderlijke lijsten. Hij zal gedacht hebben: Bloem komt sowieso op die lijst, dan kunnen ze mij niet passeren. Maar Bloem laat zich niet tot dit opzetje verleiden en gaat mee in het voorstel de opdracht te beperken tot de categorie verhalend proza, waarbij geen onderscheid wordt gemaakt tussen Nederlanders en Vlamingen. Aan het einde van de rit wil men uitkomen op ten hoogste twaalf namen.

Top Naeff neemt het voortouw en kandideert als eerste Lodewijk van Deyssel. Volgens de anderen speelde hij zijn leidende rol als romancier grotendeels vóór 1900, wat hem in feite buiten het kader plaatst. Als even verderop in de discussie Marcellus Emants wordt genoemd, die zijn belangrijkste romans toch ook vóór 1900 publiceerde, vindt niemand het een bezwaar dat hij op de lijst komt. Over Couperus is iedereen aan tafel het snel eens. Hij geldt onbetwist als de beste prozaschrijver. Frans Coenen krijgt het voordeel van de twijfel.

Daarentegen worden hun generatiegenoten Herman Robbers, Jacobus van Looy, Johan de Meester, Frans Erens en Ary Prins te licht bevonden.

Als de naam van Du Perron valt, reageert Top Naeff als door een wesp gestoken: ‘Du Perron is sterker overschat dan Ter Braak.’ Dat de mannen van *Forum* de boeken van ‘Tante Top’ altijd hadden geminacht, zat de schrijfster kennelijk nog steeds hoog. Ze komen niet op de lijst.

Met de weging van zijn eigen tijdgenoten heeft het drietal toch al de nodige moeite. Tussen Vestdijk en Bordewijk kan het geen keuze maken. J. van Oudshoorn, vreemd genoeg ook niet voorkomend op de lijst van het Letterkundig Museum, wordt door Werumeus Buning tegengehouden: ‘Het is mijn klimaat niet.’ Gelukkig kan Slauerhoff worden overgeheveld naar de dichters. Over de nominatie van Nescio bestaat geen twijfel (‘van bijzondere kwaliteit’), maar wie van de Vlamingen gaan door: Gerard Walschap, Marnix Gijsen of Willem Elsschot? De lijst komt vol Vlamingen, vreest Top Naeff, want er moet ook nog een beslissing genomen worden over de kandidatuur van Stijn Streuvels, Herman Teirlinck, Cyriel Buysse en August Vermeylen.

Er zijn dan al heel wat namen voorbij gekomen, maar niet één van een vrouw. Werumeus Buning oppert unverfroren Top Naeff. De schrijfster wijst het voorstel resoluut van de hand. Als lid van de jury kan zij onmogelijk op die lijst gaan staan. Haar voorkeur gaat uit naar Margo Scharten-Antink of anders Ina Boudier-Bakker, Er klinkt bijval noch protest.

Ook de moderne auteurs komen er bekaaid vanaf. Werumeus Buning beveelt tot

V . l . n . r . *Telegraaf*-redacteur Jan Spierdijk, J.C. Bloem en en J.W.F. Werumeus Buning.

twee keer toe tevergeefs *Erik of het klein insectenboek* van Bomans aan, ‘een der schaarse meesterwerkjes die ons land in deze tijd heeft te bieden.’ De naoorlogse debutanten wil men zelfs volledig negeren. Bloem doet dat nog pragmatisch: ‘Ik zou Van 't Reve en Anna Blaman willen weglaten, nu wij aan twaalf auteurs zijn gebonden.’ Werumeus Buning doet dat meedogenloos, ‘Jacques, dat werk deugt niet’. Top Naeff doet daar nog een schepje bovenop: ‘Ze deugen niet als schrijvers. Als je elke zin goed bekijkt, zie je hoe slecht alles geconstrueerd is.’ Nee, dan Alie Smeding, bij haar verbleekt Anna Blaman volkomen.

Het is tijd voor de definitieve lijst. Er wordt besloten geen volgorde te bepalen, maar de gekozen auteurs alfabetisch te rangschikken. Na nog wat getouwtrek (‘We hebben Vlamingen genoeg’) en gesoebat (‘We hebben Elisabeth Zernike vergeten’) komt het drietal tot ‘De Ere-lijst’: Bordewijk, Coenen, Couperus, Elsschot, Emants, Nescio, Scharten-Antink, Van Schendel, Streuvels, Teirlinck, Vestdijk en Walschap. Van iedere schrijver is het portret afgebeeld, behalve van Nescio. Hij had geweigerd zich te laten fotograferen.

De canon van *De Telegraaf* was anno 1951 weliswaar geen dodenlijst, maar er staat niet één auteur op die na 1900 werd geboren. Vestdijk en Walschap, allebei van 1898, zijn de jongsten. Dat de hedendaagse schrijvers qua aantal ondervertegenwoordigd waren, vond Bloem geen bezwaar. Het ging erom wat de laatste vijftig jaar van belang was geweest. ‘Dat is een recapitulatie, dat heeft niet in de eerste plaats betrekking op mensen van nu.’ Die mensen van nu van toen hebben de canon inmiddels lang en breed bereikt. Ze staan er zij aan zij met de uitverkorenen van Bloem en de zijnen. Eerlijk is eerlijk, die hadden hun werk niet slecht gedaan. Negen van de twaalf door hen gekozen schrijvers zijn terechtgekomen in zowel de Top 100 van het Letterkundig Museum als in de Canon van de Maatschappij. Alleen Frans Coenen, Margo Scharten-Antink en Herman Teirlinck behoren niet tot ‘onze honderd grootste dode schrijvers’. Top Naeff en Werumeus Buning evenmin.

Frans Crone
Van de Amstel naar de Rijn
De Arnhemse jaren van C.C.S. Crone

FRANS CRONE (1950) is journalist en tekstschrijver. Eerder publiceerde hij over zijn vader in *Het Utrecht van C.C.S. Crone* (Baarn 2001).

Enkele dagen voor zijn zestigste verjaardag ontving schrijver en literatuurcriticus Dirk Coster een briefje van de auteur C.C.S. Crone (1914-1951), waarin deze liet weten dat hij hem niet persoonlijk kon komen feliciteren: ‘Een grillig gesternte heeft het zo beschikt, dat tal van dwingende factoren, culminerend in een stoere verhuizer, die niet op een andere datum kon, mijn plannen op uw feest acte de présence te geven verijdelden. Daarom helaas slechts schriftelijk, maar, ik verzeker u, daarom niet minder hartelijk gemeend, mijn gelukwensen op dit feest, dat men het applaus zou kunnen noemen voor de benijdenswaardige literaire creatie die u van uw leven gemaakt hebt, maar deze bijval toch het liefst opgevat als een open doekje, waarna de handeling nog lang en boeiend voortgang vindt. [...] Ik hoop dat u een verrukkelijk feest zult vieren. Zodra ik in den chaos van huisraad mijn maatje jajem heb teruggevonden, ga ik een dronk aan u wijden en aan een spoedig verschijnen van L.d.’[1]

Komende zomer is het zestig jaar geleden dat de van oorsprong Utrechtse schrijver C.C.S. Crone zijn spullen pakte en met zijn gezin vanuit Amsterdam naar Arnhem verhuisde. Met zijn vertrek nam hij niet alleen afscheid van het literaire leven in de hoofdstad, maar maakte hij ook een opmerkelijke *carrièreswitch*, waarbij hij zijn werk in de uitgeverij (eerst bij Bruna en later bij Strengholt) verruilde voor een baan als copywriter/journalist bij een industrieel bedrijf.

Vrijer in het leven

In zijn boekje *Literair Leven in Utrecht tussen de beide Wereldoorlogen* (Utrecht 1970) oppert Wouter Paap dat Crone in feite al in 1944 het land der letteren verliet toen hij uit Utrecht vertrok om zich in Amsterdam vestigen. Of zoals hij het uitdrukt: ‘Het schrijverschap van Crone was met zijn geboortestad vergroeid. Zijn literaire bezigheid was zozeer verweven met de Utrechtse afzondering, dat zijn talent wel los van de grond moest komen te staan, toen hij de stad verlaten had.’ Crones vertrek uit Utrecht viel vrijwel samen met z'n huwelijk en het verlaten van z'n ouderlijk huis.

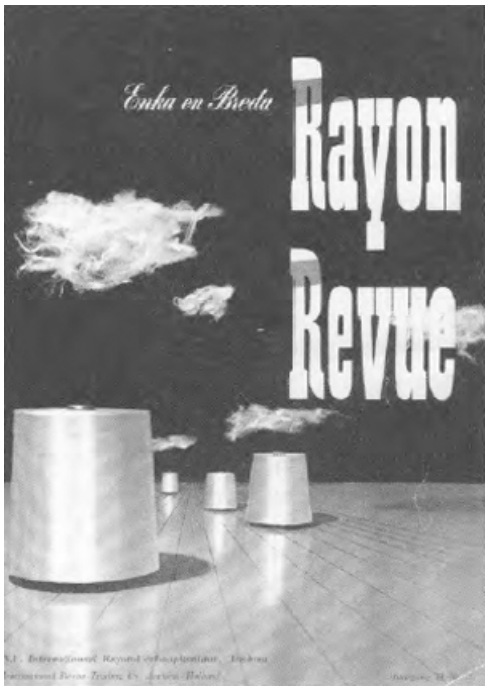
Het huis aan de Hulkesteinseweg aan de Arnhemse Rijnkant (coll. auteur).

Volgens Paap kwam hij daardoor ‘vrijer in het leven te staan. Men kreeg wel eens het gevoel, dat de literatuur voor hem een compensatie was geweest ten opzichte van een zekere levensschuwheid, welke van hem afviel toen hij Utrecht had verlaten’. Als Crone drie jaar later, in 1947, vanuit Amsterdam naar Arnhem verhuist, heeft hij kort daarvoor - hoe symbolisch - zijn proza uit zijn Utrechtse periode gebundeld onder de titel *De schuiftrompet*.

Het nieuwe onderkomen aan de Hulkesteinseweg nummer 16 waar Crone met zijn jonge gezin terechtkomt in de warme zomer van 1947, moet een waar Hof van Eden zijn geweest, zo valt op te maken uit een interview met Barend de Goede in het literaire maandblad *Ad Interim*.[2] De Goede: ‘Hij had mij vóór we tot praten kwamen, met de achteloosheid van de zich zelf niet bewuste bezitter, zijn tuin rondgeleid, vaagjes gebarende naar zwaardragende vruchtbomen, even stilstaande onder schaduwrijk loofhout en zeggend, dat bij zulk een grondcomplex tuinlieden een kostbare aardigheid worden. “Allemaal van u zelf, meneer Crone?”, vroeg ik. “Nee-e, nee-e, gehuurd en dan samen met medebewoners. 'k heb huis en tuin eigenlijk niet zelf gekozen; ze zijn me toegevallen door woningruil. Dan is er niet veel keus. Trouwens: ik geloof dat ik ze wel graag heb ook.” Met deze weinige woorden had de heer Crone eigenlijk een soort synthese gegeven van verlangen en werkelijkheid. Die synthese is, dunkt mij, kenmerkend voor zijn persoon, zowel in zijn schrijversarbeid als in zijn maatschappelijke bezigheden.’

Chef publiciteit AKU

Het artikel in *Ad Interim* was er een uit een serie met als thema ‘Van schrijvers die iets

Omslag *Rayon Revue*, december 1947 (coll. auteur).

anders doen'. In het geval van Crone ging het om zijn bezigheden voor de Algemene Kunstzijde Unie (AKU), tegenwoordig onderdeel van het AKZO-concern. Hij kwam erbinnen als journalist/copywriter om al snel door te groeien tot chef publiciteit. In die hoedanigheid verzorgde hij onder meer de *Rayon Revue*, een blad met een - althans voor die tijd - gelikte vormgeving. Grafisch ontwerper Otto Treumann (1919-2001) kreeg er in 1948 de H.N. Werkmanprijs voor. Als chef publiciteit tekende Crone ook voor diverse reclamecampagnes, waaronder die voor de introductie van de Enka-spons. Uiteraard op rijm, want zo ging dat nu eenmaal in die tijd. Om welke reden Crone dit soort copywriting bij gelegenheid typeerde als een vorm van 'toegepaste poëzie'.

Als gevolg van zijn drukke baan, in combinatie met een steeds hectischer wordend gezinsleven, kwam Crone ondertussen niet meer toe aan het echte literaire werk. Ook zijn contacten met de Amsterdamse kunstwereld werden allengs minder intensief. Zoals met Lucebert, die op advies van Gerrit Kouwenaar bij hem had aangeklopt toen hij op zoek was naar werk. Lucebert en zijn toenmalige geliefde Corinne kwamen sindsdien regelmatig bij Crone en zijn vrouw over de vloer in hun Amsterdamse bovenwoning aan de Weesperzijde.[3] Toen Crone naar Arnhem verhuisde werd het contact aanvankelijk nog per brief voortgezet om daarna al spoedig te verwateren. In september 1947 schreef Lucebert: 'Beste Crone-familie, Dat deze brief een maand te laat verstuurd werd is mijn schuld. Corinne[4] had hem mij meegegeven, maar in 't klooster[5], bij al mijn werk daar, heb ik 'm zoo half en half verge-

ten. Maar nu gaat ie dan toch en zijn inhoud is nog steeds gepast. Ik groet het nieuwe menschje[6] en wens jullie veel geluk. Schrijven jullie ons nog eens hoe het met jullie gaat. Bevalt jullie het nieuwe huis en de omgeving? En zit Kees al zacht in de zijde? Met mij gaat het goed. Ik schilder maar onder het barmhartig oog van een altijd kinderlijk opgetogen moeder overste. Het werk vraagt veel tijd. Ik zal hier nog wel een half jaar doende zijn. [...] Nu gegroet en nogmaals veel geluk met 't kind. Lucebert.'

Ontroeringsfactoren

Hoewel hij niet meer aan het echte schrijven toe kwam, bleef Crone, net als in zijn Amsterdamse periode, boek houden van wat hem in de wandeling inviel en opviel. Waar hij ook was, waar hij ook ging, altijd had hij een potlood en een stukje papier bij de hand om deze 'essentialia' of 'ontroeringsfactoren' vast te leggen: observaties, invallen, anekdotes, herinneringen, een wonderlijke naam, een bepaalde sfeer of locatie. Zoals deze: '"Utrecht, stad van zachte idioten, ik werd er zelf geboren," zei hij.'[7] Of deze: 'De regen viel in dikke tranen langs de ramen. Ze staarde naar buiten. God was oneindig ver weg.'[8] Al deze aantekeningen kwamen ten slotte terecht in het zogenoemde 'Kasboek', bij elkaar zo'n 150 pagina's op folioformaat, met in totaal ruim 1500 genummerde notities, ingeplakt volgens een bepaald systeem. Ze vormden de grondstof van zijn voorgenomen nieuwe roman.

In een aantal van deze bewaard gebleven notities verwijst hij naar typisch Arnhemse locaties: 'Zomeravond - Sonsbeekpaviljoen ("theeschenkerij"). Terras bij avond. Witte stoeltjes en de kleurige tafelkleedjes in het felle lamplicht, met meer in de schemer tussen het groen de tafeltjes voor verliefde paren. Contouren van het 19e eeuwse gebouwtje met lampjes omzoomd tot de twee schoorsteentjes toe. Het strijkje met harmonica. Het ruisen van de waterval in de verte. Ze spelen het successtuk van de echo. Eén muzikant stelt zich aan de vijver op met zijn trompet. Muziek over het water! Als hij terugkomt het applaus. Meisje met vrolijk hondje op haar schoot dat ze met zijn voorpootjes laat applaudisseren.'[9]

Een locatie die vaker terugkomt in Crones aantekeningen uit zijn Arnhemse periode is de Westerbouwing, een uitspanning langs de Rijn bij Oosterbeek die 's zomers per plezierboot - de *Koningin Wilhelmina* - te bereiken is. Crone moet meermaals in gezelschap van zijn kinderen met de *Koningin Wilhelmina* zijn afgezakt naar de Westerbouwing, zo valt bijvoorbeeld op te maken uit de volgende notities:

> De witte Rijnboot Koningin Wilhelmina met muzikanten op het bovendek. Harmonicaspeler en drummer met kinderen eromheen. Ze speelden leuke wijsjes. De mensen aan de railing zo zomers en blij. De boot voer zo vlug. De koeien in de uiterwaarden. Boot onder spoorbrug door. Er reed een trein over de spoorbrug. Net speelgoed. De tijd stond niet stil.[10]

> De mensen die uit hun benauwde huizen naar de rivier gekomen waren. Sommigen zwommen naar de (plezier)boot toe, maar de meeste stonden als koeien te dromen, tot hun middel in het water.[11]
> Boot Westerbouwing. Harmonicaspeler. Zijn vrouw gaat rond met centenbakje en schudt dat leeg in het kontzakje van haar harmonicaman[12]
>
> De man op de Westerbouwing enthousiast over het raampje met de gekleurde glaasjes; gebleven herinnering uit zijn jeugd. Hedendaagse kinderen zijn er heel niet enthousiast over. Hun eigen zonnebrillen bieden veel mooier uitzicht op het panorama.[13]

Nescio, met wie Crone al dan niet terecht nogal eens wordt vergeleken, moet een paar jaar later bij een bezoek aan de Westerbouwing op precies dezelfde plek hebben gestaan. Op 25 juni 1952 schrijft hij in zijn *Natuurdogboek*: 'Weer op den hoofdweg terechtgekomen en door Renkum en Heelsum en rechtsaf en later door smallen hobbeligen hollen weg omlaag en even voor den ingang van Doorwerth gestaan, daarna weer opgestegen en zoo naar de Westerbouwing (vol kinderen), daar alleen even gekeken en weer gezien dat Arnhem niet meer bestaat doordat de Eusebius er niet meer is. (Panorama waterig en beperkt. Elst *net* te zien).'[14]

De Koningin Wilhelmina aan de Rijnkade in Arnhem, 1954 (coll. Gelders Archief).

Arnhemse kunstenaars

Door zijn drukke bezigheden komt Crone niet aan schrijven toe in Arnhem. Dit neemt niet weg dat hij actief betrokken raakt bij het culturele leven in zijn nieuwe woonplaats. Zo was hij lid van de in 1946 opgerichte Werkgemeenschap Arnhemse Kunstenaars, kortweg WAK genaamd. Sterker nog, samen met Barend de Goede, Johan van der Woude en de dichters Bernard Verhoeven en Jan H. de Groot vormde hij in 1949 de redactie van het verenigingsblad *De Korenbeurs*, waarvan welgeteld één nummer verscheen. Naast bijdragen van de redactie zelf, bevatte het twee gedichten van Gerrit Achterberg.[15] Crones bijdrage was een schets getiteld 'De ware geschiedenis van Herman Schuddelever, of Hoe men als provinciaal Wakker wordt'. Daarin steekt hij de draak met zichzelf én met Bertus Aafjes, met wie hij in zijn Amsterdamse jaren goed bevriend was, maar die hem - althans in de schets - niet

meer zag staan toen hij vanuit de provincie weer eens de hoofdstad aandeed (de integrale tekst van deze schets volgt op dit artikel).

Crone was ook een van de drijvende krachten achter de uit de WAK voortgekomen Kring '50, een initiatief waarbinnen schrijvers (Van der Woude, Crone) en

beeldend kunstenaars (onder anderen de beeldhouwers Gijs Jacobs van het Hof en John Grosman) samen optrokken.

Ook het contact met de toenmalige cultuurpaus P.H. Ritter jr. wordt weer aangehaald, wat uiteindelijk zou resulteren in minstens één radiovoordracht in het AVRO-Boekenhalfuur[16], waarin Crone het oeuvre van Simon Carmiggelt en Godfried Bomans bespreekt. Een door Crone voorgestelde briefwisseling met Ritter over hun 'fatale geboortestad' komt echter niet van de grond.'[17] Op 22 augustus 1948 schrijft hij aan Ritter:

Zeer Geachte Heer Ritter,

Hierbij stuur ik U het beloofde krantenknipsel van mijn schetsje 'Utrecht, stad sinds negentien maal honderd jaren'. Misschien mag het als uitgangspunt dienen voor de correspondentie waarin wij ons op onze fatale geboortestad zullen bezinnen.[18]

Wat was het overigens een prettige ontmoeting gisteren bij de De Goede's.[19] Voor iemand als ik, die mijn woorden nors en moeizaam op de taalmaterie moet veroveren, is het deelnemen aan -, of juister: het uiteraard zwijgzaam bijwonen van zo'n feest der welsprekendheid wel een heel wonderlijk genoegen. Ik weet, dat er voor de literator gevaar in schuilt - U gewaagde daar zelf van - wanneer hij tevens een eloquent journalist is. Maar hij leeft benijdenswaardig veel gelukkiger dan de copywriter, die met zijn 'vlotte' reclameteksten er al te zorgzaam op bedacht blijft, de literator die hij tevens is niet teleur te stellen.

Met hartelijke groeten, ook namens mijn vrouw, en een tot ziens, in de Witte Holevoet te Scherpenzeel,[20] teken ik inmiddels met de meeste hoogachting, Uw C.C.S. Crone.

Proza als confetti

Als Crone eenmaal zijn draai heeft gevonden in zijn nieuwe baan bij de AKU en het aan het thuisfront ook wat rustiger is, kan hij er even tussenuit breken voor een korte *sabbatical*. In oktober 1948 trekt hij zich voor korte tijd terug in De Pauwhof, een buitenplaats in de buurt van Wassenaar, om in rust en afzondering te kunnen werken aan zijn nieuwe boek. In de praktijk betekent dit in eerste instantie orde scheppen in het ruwe materiaal dat hij in de afgelopen jaren heeft verzameld. Deze exercitie was overigens niet zonder gevaren. Ab Visser, semi-permanent bewoner van De Pauwhof, schrijft over Crones literaire handwerk aldaar:

> Kees Crone, ik zei het reeds, behoorde tot die kleine groep elitaire schrijvers als Nescio, A. Alberts, Jan Hanlo etc., de couveusekinderen van onze literatuur. Crone schreef geen woord of leesteken te veel en had een paranoïde afschuw van gemeenplaatsen. Hij was getrouwd, en goed rooms als hij was, vader van tenminste vijf kinderen. Hij was een liefhebber van antiek en sierkunst. Dat

C.C.S. Crone (rechts) met AKU-collega's (coll. auteur).

> paste bij de precieuze wijze waarop hij zijn dunne geschriften samenstelde, want ‘schrijven’ kon men het moeilijk noemen. Hij verzamelde zijn invallen, woorden, dubbele punten en punt komma's op dunne smalle reepjes papier die hij alfabetisch rangschikte en vervolgens samenstelde tot hechte collages. Een paar bladzijden proza kostten hem soms weken van rangschikken en opplakken tot het gewenste resultaat was bereikt. Op een zomermiddag, met een bries die wat verfrissing bracht, trad ik, zonder te kloppen, zijn kamer binnen. Zijn raam stond open en een hevige tochtstoot waaide zijn strookjes proza als confetti door de kamer. Hoe vriendelijk hij doorgaans ook was, nu brulde hij woedend: ‘Doe die deur dicht godverdomme. Je hebt in één seconde een week werk naar de bliksem geholpen!’ En gewoonlijk was hij toch niet ruw in de mond.[21]

Het een en ander heeft niet kunnen verhinderen dat in de papieren nalatenschap van Crone de eerste aanzet te vinden is van zijn nieuwe roman, het al eerder genoemde ‘Kasboek’. De 1500 genummerde, met potlood geschreven notities waren erin geplakt volgens een bepaald systeem. De aanhef van het eerste hoofdstuk was zelfs al klaar. Het is getiteld ‘Dansen(d) met de bruid’ en speelt zich af tijdens het bal van een dansschool, mogelijk in Utrecht. In deze tekst van nog geen A-4tje lang worden de beoogde romanfiguren geïntroduceerd.

Dansen(d) met de bruid

> Haar blauw-zijden avondjurk was een schatje geworden; hals en mouwtjes met zilverbrocaat afgebiesd en in het aangerimpeld rokje was wel zesmaal de breedte verwerkt. Cieltje Goudsmit danste hen met Frank Mandaat voorbij. ‘Meid,

> wat enig,' riep ze en in één adem door: 'Kijk Willem Bloetjes eens met Hilletje Vermeij.' Jetje vond hen niet in de gewarrel van de paren. Over Herbert's brede schouder zag ze, dat de grote spiegel was beslagen. Daarachter deden schimmen bij befloerste luchters hun de tango na, maar eer ze het haar ridder kon vertellen, merkte ze, dat Kees van Santen boven zijn glas bier zijn slagersblikken op haar richtte. 'Niet gek voor de worstmakerij en een aardig billetje rookvlees,' dacht hij waarschijnlijk. Antje de Greef troonde moederlijk naast hem. Toen hij op de H.B.S. zat, had ze hem alle vakken voorgezegd, maar aan die goede domoor was het slecht besteed geweest. Ze vond hem toch wel heel erg lief. Haar leuke jurk met gouden lovertjes had hij geprezen om de rode kleur, zo fris als van een beest dat juist geslacht was. Buiten, op het brokkelig bordes, stond Govert Boneman met Tonia Verschure. Even huiverde ze en sloot de bontkraag van haar schoudermantel om haar warme keeltje. Haar hoofdje leek hem zo gedachteloos, het neuriede en deinde lichtjes mee op de muziek. Stijf gearmd liep ze daarna de brede treden met hem af; haar borstjes trilden op het trippelen. De bladeren van de kastanjebomen hingen onbeweeglijk in de nacht, die geurde van jasmijn en rozen.

Hoe het Govert en Tonia verder zou vergaan en wat er uiteindelijk zou worden van Jetje en Herbert, zal altijd verborgen blijven in die windstille nacht. Uit het in het kasboek verzamelde materiaal is in ieder geval geen verhaallijn af te leiden. Wel blijkt uit de achterin het Kasboek opgenomen 'technische tips en essayistische motieven' dat het een soort raamvertelling had moeten worden, een verhaal gedragen door, en geschreven vanuit het perspectief van meerdere hoofdfiguren. Het boek zou een 'filmische opbouw' krijgen door veelvuldig gebruik van *flashbacks* en *flashforwards*, waarbij spiegels steeds als draaipunt zouden dienen

In een van de stilistische tips die Crone zichzelf achterin het kasboek voorhoudt, stelt hij: 'Boek mag geen aaneenschakeling van citaten zijn. Citaten dienen zo weinig mogelijk letterlijk te worden weergegeven, doch steeds aangepast aan de wijze van het verhaal.' En: 'Pas op voor literatuur. Het realistisch aandoende detail daarentegen niet afstotender weergeven dan noodzakelijk is. Ook het tragische nergens aandikken. Soberheid betrachten.' 'Vermijd adjectieven en adverben zoveel mogelijk. Zij verzwakken de suggestie van substantief en werkwoord. Hun werking is meestal te vervangen door de keuze van een juister substantief of werkwoord.'

Associatief knippen

De gegevens in het Kasboek zijn, zoals hierboven al werd opgemerkt, geordend en ingeplakt volgens een bepaald systeem. Zo zijn de eerste drie pagina's van het plakboek gevuld met aantekeningen die stuk voor stuk voorzien zijn van een kleine met rood potlood geschreven a; de daarop volgende vijf pagina's bevatten notities

die allemaal met een rode b gecodeerd zijn. Daarna volgen de notities met een rode c, enzovoort. Op pagina 142 ten slotte volgen aantekeningen voorzien van een rode p. Uit de legenda achterin het Kasboek blijkt dat deze codes staan voor verschillende soorten notities, variërend van ‘locale sfeer’ en ‘anecdotische momentopnamen’ tot ‘feest’, ‘losse uitdrukkingen’ en de al genoemde categorie ‘technische tips en essayistische motieven’.

De volgende stap bij de verdere uitwerking van zijn verhaal bestond uit de toedeling van deze ‘essentialia’ aan een of enkele van de hoofdfiguren. Daartoe warden de ingeplakte aantekeningen ook nog eens voorzien van een of meerdere met blauw potlood geschreven hoofdletters. Deze kapitalen, zo blijkt uit de legenda, verwijzen naar een twaalftal romanfiguren die achterin het Kasboek stuk voor stuk in enkele steekwoorden getypeerd worden. Crone stelde zich Jetje Winters voor als een ‘danseresje van de lichte cavalerie, dochter van een behanger, mislukt als verpleegster’, terwijl hij Tonnie Verschure (Tonia) neerzet als een ‘trieste hysterica, dochter van rijken huize’. Govert Boneman is, zo blijkt uit het meegegeven profielschets, ‘een domineeszoon die advocaat wordt in Arnhem(?)’ Sommige types, zoals Herbert Spruyt (‘zoon van een kantoorbediende die later heilssoldaat wordt’) en Cieltje Goudsmit (‘het burgerlijk muizenvreugdje’), doen onwillekeurig even denken aan het milieu waarin Crones novelle *Muziek over het water* speelt.

De verdere invulling van de diverse romanfiguren en hun onderlinge relaties, en daarmee de intrige, moest gestalte krijgen aan de hand van de in het Kasboek opgenomen ‘essentialia’.

Vergelijking van het hierboven geciteerde openingsfragment met het ruwe materiaal in het Kasboek laat zien hoe Crone vanuit zijn losse aantekeningen op een associatieve manier tot de tekst komt. Het hierboven opgenomen openingsfragment bevat op zijn minst twaalf (elementen van) losse notities die verspreid in het Kasboek zijn terug te vinden. Het demonstreert eens te meer dat Crones manier van schrijven heel wat gecompliceerder was dan ‘rangschikken en vervolgens samenstellen tot een hechte collage’, zoals Ab Visser opmerkt in zijn Pauwhof-herinneringen. Of zoals Crone zelf ooit in een interview vertelde:

> Mijn methode van schrijven is zo afschrikwekkend omslachtig, dat ik er geen fabrieksgeheim van hoef te maken. Ik heb mij dan aangewend, de essentialia van alles, wat mij in het dagelijks leven ontroert, te noteren. ik ren evenwel niet dadelijk naar mijn schrijfbureau om mijn inspiratie hals over kop in uitbundige regels bot te vieren. Gedurende meer dan een jaar blijf ik al die ontroeringsfactoren verzamelen. Zo had ik voor het *Feestelijke Leven*, [...] meer dan duizend losse gegevens; voor mijn novelle *Muziek over het Water* beloopt dat aantal zelfs de zestienhonderd. Het merkwaardige is nu, dat die gegevens na verloop van tijd vanzelf een functie gaan vervullen in een intrige, die op haar beurt weer aan hen ontsproten lijkt te zijn. Nadat ik de vele honderdtallen papieren strookjes,

welke elk een gegeven bevatten, op de vloer in de door het verhaal vereiste opeenvolging aan elkaar heb gelegd, requireer ik de lijmpot en plak ze in een register.[22]

Dwaze bul en lauwerkrans

Vanuit De Pauwhof terug in Arnhem moet Crone per ommegaande een exemplar van zijn verzameld proza aan Ab Visser gestuurd hebben. Het bedankbriefje dat deze op 8 november 1948 stuurt, geeft een aardig inkijkje in de studentikoze sfeer die er in die jaren, niet in de laatste plaats door toedoen van Visser, nogal eens moet hebben geheerst in De Pauwhof:

Beste Kees,

Heel hartelijk dank voor je Schuiftrompet, waar ik erg blij mee ben. Ik zal het zeker aandachtig lezen en het hier mooi, daar minder mooi vinden, maar als geheel stellig de moeite waard. Ik hoop je bij gelegenheid ook eens wat van mij te sturen, denkelijk poëzie. Ik kon niet eerder schrijven, want voor alles wilde ik het boek [*Het Agentschap* - FC] afmaken en dat is nu af. Het was de laatste dagen een zenuwen kwestie en nu overvalt mij de befaamde twijfel, die zo menig schrijver kent en die door geen 'Bakker' weg te spoelen is.[23] Er komt deze week een hele opschoning in de Pauwhof. De Wijk Louws[24] gaan weg, de Van der Broeks[25] zijn weg. Mrs van der Kallen[26] gaat morgen weg en de stilte des grafs daalt over ons neer. Ik droom(de) vannacht van monstereekhoorns, die ik dood wilde slaan. Freud zegt, dat je je eigen carrière wilt vernietigen. Eekhoorn is een klimbeest. Verleden week hadden we een pracht avond. Havank en ik warden gedoctreerd (honoris causa) door Van Wijk en Broek. Zij hadden togaas aan en wij rok (ik geleend). We kregen elk een (vis)graat en een dwaze bul en een lauwerkrans. 't Was een dolle plechtigheid. 's Avonds was iedereen dronken en Havank sloeg om 2 uur alles kort en klein op zijn kamer. Je had er bij moeten zijn.

Beste Kees, hartelijke groeten, mede van Edith, aan je vrouw en jou.
Als steeds, je Ab.

In de jaren die volgden, bleef de vriendschap tussen Visser en Crone bestaan, ondanks de verschillende werelden waarin zij verkeerden. Crone, inmiddels vader van drie kinderen, pendelde dagelijks per trolleybus heen en weer tussen thuis en kantoor. Visser daarentegen leidde een bohémien bestaan, waarbij hij een deel van het jaar - als hij niet in De Pauwhof was - in Cagnes sur Mer verbleef, een kunstenaarsdorp aan de Franse Côte d'Azur, waar in die jaren ook nogal wat Nederlandse kunstenaars (onder wie Havank, C.J. Kelk en beeldend kunstenaar Frits Klein) neerstreken. Voor Visser bood zijn herhaald verblijf in Cagnes stof voor zijn latere roman *God in Frankrijk*. Net als voorgaande jaren zakken Ab Visser en zijn vrouw

C.C.S. Crone met zijn gezin, 1949 (coll. auteur).

Edith in het najaar van 1949 af naar het zuiden. Kort voor hun vertrek, op 16 augustus 1949, schrijft Crone hen een briefje.

Beste Ab,

Welbedankt voor je brief en ‘Het Agentschap’. Mijn vrouw en ik hebben je novella met veel plezier gelezen en bijzonder gewaardeerd om de hartelijke ironie, om je liefde voor juist dit milieu en deze karakters en om de benijdenswaardige vondst van de intrige. Zo niet al iedere zin een voltreffer is (hier en daar rammelt er, eerlijk gezegd, wel eens een) meer ongerechtigs viel er voor mijn critisch oog toch niet te doorboren. In haar beheerstheid is de beschrijving van deze kleine tragedie naar mijn smaak het beste, dat de Nederlandse literatuur sinds de oorlog heeft voortgebracht.

Ik hoop jullie nog vóór je vertrek naar Zuid-Frankrijk in Wassenaar op te zoeken. Ik heb het plan gehad op de Pauwhof weer enkele weken vacantie door te brengen om eindelijk eens verder te gaan aan mijn boek, maar ik vrees dat er dit jaar wel niets van komen zal.

Tot spoedig ziens dus. Nogmaals bedankt. Heel veel groeten, ook aan Edith,
Jopie en Kees Crone

Ruim een jaar later, op 22 augustus 1950, schrijft Visser naar aanleiding van de geboorte van Crones vierde kind, Franciscus Carolus Alphonsus (de schrijver van deze bijdrage), een plagerig kaartje vanuit Cagnes:

C.C.S. Crone met zijn jongste zoon, Frans, oktober 1951 (coll. auteur).

Beste Kees, wel wel, zo zo, je croon is dus nog deftiger dan de tiara van de paus: vier verdiepingen reeds! Ik haal je nooit meer in, zelfs niet met overuren. Hartelijk gelukgewenst en is alles met je vrouw goed? Wij zijn weer aan het einde van deze reis. 3 september zijn we weer op de Pauwhof. En al weer plannen voor 't volgend jaar: Oostenrijk, Italië, Andorra. Hoe gaat het verder met jou. We zouden je nog graag eens weer zien op de Pauwhof. Heb de bespreking op je Trompet van vd. Woude[27] gelezen. Lag Arnhem maar niet zo verdomd ver uit de richting. We zien elkaar veel te weinig. Heel veel groeten van ons beiden voor jullie zessen. Visser: Crone = 2 : 6. Je Ab + Edith.

Op gezang belust

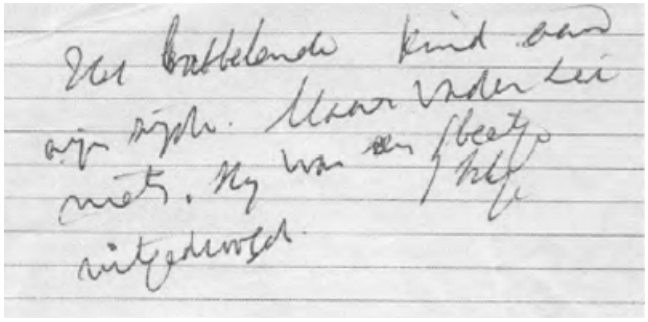
Of beiden elkaar nadien nog hebben getroffen, valt niet meer te achterhalen. Wel staat vast dat Crone, zoals hij in augustus 1949 al vreesde, niet meer op herhaling is geweest in De Pauwhof om verder te werken aan zijn nieuwe boek. Het zal hem daarvoor waarschijnlijk hebben ontbroken aan rust in het hoofd en ruimte in zijn agenda. Crone was niet de enige die betreurde dat hij niet meer aan schrijven toekwam. Zijn oom en mentor Jan Engelman, als altijd ‘op gezang en vlees belust’, liet hem in augustus 1950 ondubbelzinnig weten, na de ouders eerst gefeliciteerd te hebben met hun jongste telg, dat het tien jaar na het verschijnen van *Muziek over het water* onderhand tijd was om met een nieuw boek voor de draad te komen:

Beste Kees en Jopie

Van harte geluk gewenscht met deze nieuwe aanwinst: een jonkman met zoo onverwachte contra-reformatorische en redemptoristische namen. Een compliment voor het uiterlijk van de aankondiging, sierlijk en optimistisch.[28] Ik hoop dat alles goed is. En dat de vader niet zal vergeten af en toe eens proza te schrijven, ook al ligt zijn hoofdtaak in het verrijken van een concern dat Hollandsche beenen verleidelijk probeert te maken. Beste groeten van jullie Oom Jan.

Het heeft niet zo mogen wezen. Ruim een jaar later, op 9 november 1951, overleed mijn vader in het Arnhemse Sint Elisabeths Gasthuis.

Jan Engelman schreef ter herdenking van zijn neef een gedicht dat later, in zijn bundel *Verzamelde gedichten*, als titel meekreeg 'Bidprentje voor C.C.S. Crone'. Het verwijst niet alleen naar mijn vaders proza, maar ook naar zijn werk in de uitgeverij en zijn latere bezigheden als chef publiciteit bij de AKU in Arnhem.

Een van de laatste notities van C.C.S. Crone (coll. auteur).

C.C.S., waar jij nu wandelt
zijn de boomen altijd groen,
daar wordt kunst noch zij verhandeld
en geen hek is om 't plantsoen.

De muziek, neef Kees, - verbaas je! -
is geen luien van den Dom,
noch 't rinkelen van 't Klaasje
met zijn kleine carillon.

C.C.S., nooit wordt het later
in dit eeuwig levensfeest.[29]
God's muziek komt over 't water
en jij zelf bent zuiver geest.

Op 13 november werd mijn vader in Arnhem ter aarde besteld op de katholieke begraafplaats Moscowa (graf R.K.-11-760).

Mijn vader moet tot aan de dag van zijn dood bezig geweest zijn met het verzamelen van materiaal voor zijn voorgenomen boek. Bij het uitzoeken en opruimen van zijn kleding fladderden nog enkele losse notities uit zijn jaszakken tevoorschijn. Een van die met ballpoint geschreven krabbels luidde: ‘Het babbelende kind aan zijn zijde, maar vader zei niets. Hij was een beetje/een tikje uitgedroogd’.

Literatuur

Naast de al in de tekst genoemde publicaties werd gebruikgemaakt van de volgende titels:

Paul Arnoldussen, *De Franse verleiding. De Nederlandse kunstenaarskolonie in Cagnes-sur-Mer*. In: *Het Parool*, 22 juni 2002.
C.C.S. Crone, *De ware geschiedenis van Herman Schuddelever, of Hoe men als provinciaal Wakker wordt* (Oosterbeek 1980).
Frans Crone, ‘Mijn geheime verstandhouding met U’; de briefwisseling C.C.S. Crone - dr. P.H. Ritter jr. (1935-1950). In: *Hollands Maandblad* nr. 5, 1995.
Wim Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie* (Amsterdam 1988).
Eddy Mielen, *C.C.S. Crone, kroniek van een Utrechtse schrijver* (Amsterdam 1978).

Ab Visser, *God in Frankrijk. Kroniek van een reis* (Den Haag 1958).
Ab Visser, *Het Klooster van Sint Jurriaan. Pauwhofherinneringen* (Utrecht/Antwerpen 1974).

De geciteerde brieven van C.C.S. Crone aan Dirk Coster, resp. aan Ab Visser, zijn afkomstig uit de brievencollectie van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum Den Haag. De aangehaalde brief aan P.H. Ritter is te vinden in het archief van dr P.H. Ritter jr., dat is ondergebracht bij de universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht. De geciteerde brieven en kaartjes aan C.C.S. Crone, evenals de gebruikte illustraties, zijn afkomstig uit de collectie van de auteur.

Eindnoten:

1 Op welk boek hier wordt gedoeld is niet duidelijk. Brief juli 1947.
2 Barend de Goede, 'Op de grens van twee werelden'. In: *Ad Interim* 9/10 (sept.-oct) 1948, p. 113 e.v.
3 Bron: brief van Corinne Odinga-de Wit aan Frans Crone, 19 september 2000.
4 Corinne de Wit, op dat moment de geliefde van Lucebert.
5 Klooster van de Zusters Franciscanessen in Heemskerk, waar Lucebert werkte aan een (inmiddels overgeschilderde) muurschildering.
6 Bedoeld wordt Crones tweede dochter Joanna Maria Constantia, geboren op 18 augustus 1947.
7 Aantekening 1225.
8 Aantekening 1530.
9 Aantekening 1464.
10 Aantekening 1274.
11 Aantekening 1265.
12 Aantekening 1467.
13 Aantekening 1512.
14 Nescio, *Natuurdagboek* (Amsterdam 1996), p. 246.
15 Volgens Hazeu (1988) was Achterberg een geregelde bezoeker van de WAK-bijeenkomsten. De twee in *De Korenbeurs* opgenomen gedichten van Achterberg waren 'Treinnimf' en 'Het meisje en de trom'.
16 Deze spreekbeurt werd in juli 1949 gehouden en was getiteld 'Over literaire buitelingen'. In de inleiding van dit praatje maakt Crone dankbaar gebruik van het voorwoord bij zijn bloemlezing *De vroolijke dichtkunst. Humor en ironie uit de Nederlandsche poëzie* (1938).
17 Zie de bibliofiele uitgave van de briefwisseling tussen Ritter en Crone over Utrecht, getiteld *Onze fatale geboortestad* (Utrecht 1985).
18 Afgezien van Ritters reactive op deze brief en het meegezonden knipsel uit *De Tijd* van 17 juli 1948, is van deze correspondentie niets teruggevonden, noch in het Ritter-archief noch in de nalatenschap van Crone.
19 De bedoelde ontmoeting vond plaats op initiatief van Ritter. Barend de Goede (1915-1995) was een wederzijdse bekende van Crone en Ritter. De Goede was, evenals Crone, medewerker van het literaire tijdschrift *Ad Interim,* terwijl zij allebei actief waren in de Werkgemeenschap wan Arnhemse Kunstenaars (WAK).
20 Aannemelijk is dat Crone dit overdrachtelijk bedoelde: hotel-restaurant De Witte Holevoet, dat nog steeds bestaat, was oorspronkelijk een herberg die als begin- en eindpunt diende voor de postkoets tussen Arnhem en Utrecht.

21 Ab Visser, *Het Klooster van Sint Jurriaan. Pauwhofherinneringen* (Utrecht/Antwerpen 1974), p. 109.
22 *Het Hollandsch Weekblad*, 6 april 1940.
23 Gedoeld wordt op café Bakker aan Den Deyl op loopafstand van De Pauwhof, dat door Ab Visser in gezelschap van menige gast van De Pauwhof werd bezocht.
24 De Zuid-Afrikaanse dichter (en hoogleraar letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam) N.P. van Wyk Louw en zijn vrouw Truida.
25 De architect en hoogleraar bouwkunde aan de TH Delft ir. J. van den Broek en zijn vrouw.
26 De van oorsprong Britse echtgenote van Hans van der Kallen, beter bekend als de *crime*-schrijver Havank.
27 Johan van der Woude, 'Onder Hollandse luchten. C.C.S. Crone's "Schuiftrompet"', in: *Vrij Nederland*, 29 juli 1950.
28 De 'sierlijke aankondiging' werd door Crone ontworpen. Hij maakte onder meer gebruik van een schetsblad van Lucebert uit 1946. Zie in dit verband ook Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend: de jonge Lucebert* (Amsterdam 2004), p. 112.
29 In de oorspronkelijke tekst op het bidprentje staat 'eeuwig levensfeest'. In Engelmans *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1972) werd dit - al dan niet met opzet - veranderd in 'eeuwig lentefeest', waarmee de subtiele verwijzing naar Crones novella *Her feestelijke leven* verloren ging.

C.C.S. Crone
De ware geschiedenis van Herman Schuddelever
of hoe men als provinciaal Wakker wordt

De vermaarde publicist Herman Schuddelever, die sinds jaar en dag zijn tenten in Mokum had opgeslagen, voelde zich op zekere dag door een grillig lot van de Amsteloever[1] naar de Arnhemse Rijnkant gedreven, waar hem, toen eenmaal de huizenruilpartij zonder ruizenhuilpartij voor zijn vrouw was verlopen, de hondse taak wachtte in zijn nieuwe omgeving er in te komen.

VAN DE AMSTEL

Van de Weesperzijde 23a
te Amsterdam
verhuizen wij dezer dagen
naar

HULKESTEINSEWEG 16
te ARNHEM

C. C. S. CRONE
J. P. W. CRONE-MARKENHOF
& Maartje

NAAR DE RIJN

Verhuiskaartje uit 1947 (collectie auteur).

Aan het idee een grote tuin tot zijn beschikking te hebben en, in plaats van driehoog achter, ‘huis’ te wonen (al heette het hier ‘beneden’) was hij gauw gewend. Moeilijker viel het tot de erkenning te geraken, dat hij in zijn kwaliteit van inwoner der Gelderse provinciehoofdstad provinciaal mocht heten.

Bij iedere pelgrimage naar zijn Amsterdamse vriendenkring trof hem voortaan pijnlijk het besef in een wak gevallen te zijn en zijn medeartisten op de Amstel een hogere schaats te zien rijden. Daar kuierde bij voorbeeld de surrealist Bol hem op de Weesperzijde bijna straal voorbij. ‘Ha, die Jan!’ riep Schuddelever. Hoe dikwijls was de beste kerel 's nachts tegen een uur of twaalf bij hem aan komen bellen om een paar sigaretten te lenen en dankbaar een diepte-psychologische verhandeling van een uur of twee weg te geven over de picturale aspecten van het stadsreinigingswezen.

Jan Bol reageerde op Schuddelever's enthousiaste groet nogal lijzig en informeerde verveeld, of er op cultureel gebied wat te doen was in Eindhoven - of nee, in Arnhem zit je, hè? Een antwoord op die vraag verwachtte hij blijkbaar niet, want eer Schuddelever iets ironisch bedacht had over het Arnhemse kunstleven, was Jan Bol met levensgevaar en een slordig ‘tot ziens’ vóór een vrachtauto langs naar de overkant van de rijweg gerend, waar met wapperende haren een individu in grasgroen boezeroen zich op sandalen voortbewoog. Het was Adelbert Kneepkens, de begenadigde dichter van ‘Uw borsten zijn als beurse vruchten / aan mijn wulpse mond’.[2] Door Jan Bol op Schuddelever attent gemaakt, richtte de geniale poëet van verre een wazige blik op de man uit de provincie en stootte een ‘wak-wak-wak’ uit, zó kikkerachtig, dat menig passant op de Weesperzijde een ogenblik de pas en de adem deed inhouden. Even sneed de uitroep ook Schuddelever door de ziel. Hij

vereenzelvigd met de Wak-vakgenoten, wie hij het ‘every inch een middenstander’ onmiddellijk van de neringdoende gelaats-

trekken had gelezen? Het idee leek hem al te belachelijk. Uitgenodigd op hun bal[3], had hij werkelijk gedacht zich in de datum vergist te hebben en op een fuifje van detailhandelaren in de schoenenbranche beland te zijn. Weer klonk een honend ‘wak-wak-wak’ van de overkant, ditmaal tweestemmig.

‘Was je voeten liever!’ pareerde Schuddelever de aanval. Het was er provinciaalweg uit, eer hij het wist.

Nu mocht het waar zijn, dat Kneepkens geen brandschone voeten had, - op zijn thuisreis naar Arnhem werd Schuddelever gekweld door het besef, dat hij, die tegenover een Amsterdamse dichter van Europees formaat zo gepiept netjes uit de hoek kan komen, innerlijk reeds tot de W.A.K. behoort. In zijn nieuwe woonplaats terug, trok hij de eerlijke consequentie en belde nog op het perron ad *f* 0,10 ineens en twintig gulden per jaar de geode Temme[4] op.

Jaargang I, nr. 1. Juli 1949

DE KORENBEURS

maandblad der Werkgemeenschap van Arnhemse Kunstenaars

Redactie: C. C. S. Crone, Barend de Goede (secr.), Jan H. de Groot, Bernard Verhoeven en Johan van der Woude.

Adres der redactie: Betuwestraat 16, Arnhem.

Kop van het eerste nummer van *De Korenbeurs*, juli 1949, waarin het verhaal ‘De ware geschiedenis van Herman Schuddelever’ verscheen (coll. auteur).

Eindnoten:

1 Crone en zijn vrouw woonden van eind 1944 tot zijn verhuizing naar Arnhem in 1947 aan de Weesperzijde, die langs een deel van de Amstel loopt.
2 Gezien deze dichtregels, de sandalen, de vieze voeten en het ‘Europees formaat’ van de dichter, doelt Crone hier op Bertus Aafjes, met wie hij in zijn Amsterdamse tijd bevriend was. Aafjes publiceerde in 1946 *Een voetreis naar Rome*. Wie Crone bij Jan Bol voor ogen had, is niet duidelijk.
3 De WAK organiseerde ieder jaar een kunstenaarsbal in Musis Sacrum.
4 De Arnhemse glazenier Gerard Temme was destijds secretaris van de WAK.

Sein Post
Koos van Weringh
De dagboeken van Mihail Sebastian

Op 20 november 2006 werd in de aula van de universiteit van München de Geschwister-Scholl-Preis uitgereikt. Deze prijs is in 1980 ingesteld door het Landesverband Beieren van de Börsenverein des Deutsche Buchhandels en de afdeling culturele zaken van de stad München. De prijs is bestemd voor een werk dat getuigt van geestelijke onafhankelijkheid, burgerlijke vrijheid en morele, intellectuele en esthetische moed. De prijs - tegenwoordig 10.000 euro - is genoemd naar Hans en Sophie Scholl, studenten in München die met anderen de verzetsgroep Die weisse Rose vormden. In februari 1943 deelden zij op de universiteit pamfletten tegen het Hitlerregime uit. Ze werden opgepakt en een paar dagen later terechtgesteld. (Aan de Rozengracht in Amsterdam herinnert de naam van de Duitse boekhandel Die weisse Rose aan hen.)

De eerste prijsdrager was Rolf Hochhuth, die met zijn toneelstuk over de rol van de paus in de jodenvervolging, *Der Stellvertreter*, in 1959 al grote beroering teweeg had gebracht en in 1980 voor zijn roman *Eine Liebe in Deutschland* werd geëerd. Andere bekende Duitse laureaten waren de filosoof Jürgen Habermas, de schrijfster Christa Wolf en de romanist Victor Klemperer, auteur van *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933-1945* (in Nederland verschenen onder de titel *Tot het bittere einde*). In 1988, toen woonachtig in München, was ik getuige van de uitreiking van de prijs aan de joodse schrijfster Grete Weil voor haar boek *Der Brautpreis*. In de jaren dertig vluchtte zij met haar man naar Nederland; hij werd gepakt en kwam om in een concentratiekamp, zij overleefde als onderduikster in Amsterdam, waarover zij de roman *Tramhalte Beethovenstraat* (1963) schreef.

Na de Amerikaan Peter Gay (1999) ging de laatste prijs opnieuw naar een buitenlander: de Roemeen Mihail Sebastian. Sebastian werd in 1907 geboren onder de naam Iosif Hechter. Na het gymnasium in zijn geboortestad Brăila studeerde hij rechten in Boekarest. Reeds tijdens zijn studententijd begon hij met het schrijven van gedichten en literaire kritieken in tijdschriften, vooral van Franse literatuur. Voor de culturele elite van Roemenië, waartoe hij behoorde, was kennis van de Franse taal- en letterkunde een vanzelfsprekendheid. Regelmatig verbleef hij in Parijs.

Na de voltooiing van zijn studie was hij werkzaam als advocaat bij allerhande rechtbankzaken, een beroep dat hij met lichte te-

genzin uitoefende. Want zijn belangstelling, om niet te zeggen liefde, gold de literatuur. Hij publiceerde romans en theaterstukken, die zich in het algemeen in grote belangstelling en gunstige besprekingen mochten verheugen. Meer dan eens werd zijn werk met dat van André Gide vergeleken. Op 12 februari 1935 begon hij met het schrijven van een dagboek dat eindigt op 31 december 1944.

Die dagboeken werden pas in 1996 in Roemenië gepubliceerd en daarna in Frankrijk, wat niet verwonderlijk is, omdat de Roemeense literatuur daar een prominente plaats inneemt. Naderhand verscheen een Amerikaanse uitgave (2000) en inmiddels is er ook een Duitse: *'Voller Entsetzen, aber nicht verzweifelt'. Tagebücher 1935-44*, bezorgd door Edward Kanterian (Claassen, Berlijn, 2005, 864 blz., 26 euro, pocketuitgave 12 euro). Kopstukken als Claude Lanzman, Arthur Miller en Philip Roth loven de dagboeken in alle toonaarden en vergelijken ze met de geschriften van Anne Frank en Victor Klemperer. Door de Duitse uitgave ben ik op het bestaan van Sebastian opmerkzaam gemaakt.

Diezelfde dagboeken werden in November 2006 met de Geschwister-Scholl-Preis Geëerd. Zo'n bekroning na zes decennia moet wel een bijzondere reden hebben. De jury meende dat Sebastians aangrijpende dagboeken het drama van het razendsnelle verval van democratische structuren, beschaving en fatsoen in de periode 1935-1944 weerspiegelen. Sebastian schrijft niet alleen over vervolging en sociale nood, maar ook over het toenemende intellectuele isolement. Zijn laat ontdekte werk geeft volgens het juryrapport het huidige bewustzijn belangrijke impulsen. Het is een indringend pleidooi tegen ultranationalisme, antisemitisme en terrorisme, en tegelijk is het een verdediging van het vrijheidsidee als grondbeginsel van de humaniteit.

In het begin van de jaren dertig, zo blijkt uit de waarnemingen van Sebastian, heerste er in Boekarest een buitengewoon levendig cultureel klimaat. Het theaterleven bloeide, concerten werden druk bezocht en over de kwaliteit van het gebodene werd uitbundig gediscussieerd, meestal in cafés of restaurants, bij het nuttigen van een of meer goede glazen. Wie het niet eens was met een polemisch artikel of een artikel in een tijdschrift, stelde voor een nieuw tijdschrift op te richten - waar dan meestal niets van kwam. Mihail Sebastian stond soms op ski's en bezocht ook voetbalwedstrijden in het stadion. Kortom, van het leven werd genoten.

Maar wat de indruk wekt een 'heile Welt' te zijn, waarin de elite haar voorrech-

ten on bekommerd kan genieten, blijkt slechts de buitenkant. In Duitsland was Hitler aan de macht gekomen en dat ging aan de Roemeense samenleving niet ongemerkt voorbij, ook niet aan de culturele elite. Steeds meer vrienden en bekenden van Sebastian sloten zich aan bij de IJzeren Garde, een rechtse organisatie die sympathiseerde met de ontwikkelingen in Duitsland: Duitsland zonder joden, Roemenië voor de Roemenen, want joden zijn geen Roemenen. Net als in elk ander Europees land was de tijdgeest in de jaren dertig in Roemenië tamelijk nationalistisch (in Nederland hoorde men bijvoorbeeld vaak de spreuk 'Koopt Nederlandsche waar, dan helpen wij elkaar!'). Er werd gepleit voor het vertonen van Roemeense films, waarin uitsluitend de Roemeense taal te horen was.

Voor Sebastian, die van joodsen huize was, werd de situatie aanzienlijk gecompliceerder. Het antisemitisme uitte zich steeds openlijker. Op recepties maakte hij woeste scheldpartijen op joden mee, ook door een actrice die een rol in een van zijn stukken speelde. Als hij dan in het gezelschap werd opgemerkt, kreeg hij te horen: 'Maar dat geldt natuurlijk niet voor jou' - wat uit menselijk oogpunt uiteraard nog vernietigender is. Op haarscherpe wijze maakt hij duidelijk hoe mensen die goed met elkaar overweg konden - of meenden te kunnen - zich van elkaar verwijderden, omdat ze er verschillende politieke inzichten op nahielden - politieke verschillen met keiharde consequenties. Kranten werden verboden, voor de nog aanwezige pers werd de censuur verscherpt, joden mochten bepaalde beroepen, zoals dat van advocaat, niet meer uitoefenen. Sebastians mogelijkheden werden steeds beperkter. Een enkele keer kon hij nog iets onder pseudoniem publiceren. En hij voelde zich ook enigszins opgetogen toen hij op een keer vernam dat een bekende geen kaarten wilde aanschaffen voor een concert in Boekarest van de Berliner Philharmonie, omdat hij weigerde ook maar iets met een nationaal-socialistische instelling te maken te hebben.

Wat hij vooral niet begrijpt is de grote naïviteit waarmee zijn tijdgenoten, die toch niet op hun achterhoofd zijn gevallen, de gebeurtenissen in Europa onder ogen zien. Het is toch duidelijk dat er oorlog op komst is? De overeenkomst van München in September 1938, wie kan daaraan geloof hechten? Op 15 maart 1939, een half jaar later, overvallen Duitse troepen Tsjechoslowakije.

Uit de dagboeken wordt duidelijk dat de schrijver ervan een vertwijfeld mens was. Niet alleen door de politieke omstandigheden in Europa, die voor hem als jood extra bedreigend waren, maar ook door zijn persoonlijkheid. Vaak voelt hij zich onzeker omtrent zijn bezigheden. Lukt dit of dat? Als ik daar vijf dagen voor uittrek, kan ik dat hoofdstuk van die roman of de derde akte van dat theaterstuk misschien voltooien? Of ik kan wellicht mijn idee voor een volgende roman uitwerken en verdiepen? Maar er komt - alweer! - iets tussen. De telefoon gaat, 'zij' belt op, ik heb te veel gedronken, de tandarts heeft een kies getrokken, ik had vannacht niet zo lang door moeten werken... De lezer van deze dagboeken krijgt een ongemeen diep inzicht in het wezen van de uitvlucht.

Soms zoekt Sebastians zijn toevlucht in de drank. En dan zijn er de vrouwen. Talloze komen er voor het voetlicht, maar met geen van hen is hij in staat een min of meer

vaste binding op te bouwen. Een diepgewortelde twijfel ligt daaraan ten grondslag. Wil ik haar wel, wil ik haar niet? En voordat hij ook maar het begin van een antwoord op die vragen heeft kunnen bedenken, bevindt zijn hand zich al tussen de dijbenen van de volgende - aan een tafel waar ook haar echtgenoot aanzit.

Sebastians lotgevallen komen in een steeds somberder perspectief te staan. Meer dan eens overweegt hij zelfmoord te plegen of een reis ergens naartoe te maken - zonder terug te keren. Noch het een noch het ander onderneemt hij. Integendeel, hij ziet kans te overleven. Daarbij wordt hij geholpen door de muziek. In zijn dagboeken doet hij uitvoerig verslag van zijn muzikale ervaringen, als bezoeker van concerten en vooral als radioluisteraar. Verbazingwekkend is het welke Europese zenders hij in Boekarest kan ontvangen. ‘Ik bedrieg mijzelf met het luisteren naar muziek’, schrijft hij ergens, ‘het is een soort narcose.’ Muziek van Mozart troost hem. Er kan geen enkele twijfel aan bestaan dat muziek een bron was bij het overleven van de verschrikkingen.

Een perspectief had hij ook: in het voorjaar van 1945 werd hij in Boekarest benoemd tot hoogleraar in de literatuurwetenschap. Op 29 mei, enkele weken na het einde van de Tweede Wereldoorlog, begaf hij zich op weg naar de universiteit om zijn inaugurele oratie te houden. Bij het oversteken van de straat werd Mihail Sebastian door een vrachtauto overreden.

[2007/2]

[Voorwoord]

Harry G.M. Prick (1925-2006)
Harry Prick bij het door Kees Verwey geschilderde portret van Lodewijk van Deyssel op 17 juni 2006 bij zijn laatste openbare optreden, toen hij in De Hallen in Haarlem de tentoonstelling *Het ware schoone. Kijken naar kunst met Lodewijk van Deyssel* opende (foto Son Parabirsing; coll. Harry Prick).

Op 13 September 2006 overleed in Maastricht de literatuurhistoricus Harry G.M. Prick. In de afgelopen halve eeuw publiceerde hij vele tekstedities, boeken en artikelen, hoofdzakelijk over de Tachtigers, maar ook over auteurs als Pierre Kemp en Boudewijn Büch. Bij uitgeverij Vantilt verschijnt in mei 2007 een bundel opstellen van Prick met de titel *Spelevaren. Van August von Platen tot Gerrit Komrij*, waarin een lijst van zijn vele publicaties is opgenomen.

De Parelduiker, waaraan hij ook zijn bijdragen leverde, eert Harry Prick met deze bijzondere aflevering, waarin een kleine bloemlezing uit de aan hem gerichte brieven uit zijn archief is opgenomen. De diversiteit van de briefschrijvers en de inhoud van de brieven geven een mooie indruk van de ruime belangstelling van deze vurige minnaar van de literatuur. De selectie wordt voorafgegaan door een profiel van Prick door Kees Fens.

Nop Maas
(samensteller van dit nummer)

Kees Fens
Harry G.M. Prick

KEES FENS (1929) is emeritus hoogleraar Nederlandse letterkunde en literair criticus van *de Volkskrant*.

Harry Prick ontmoette ik voor het eerst in Nijmegen na de begrafenis van Anton van Duinkerken, eind juli 1968. Ik was in het gezelschap van Michel van der Plas, die Prick al langer kende. Wij zaten in een hoek van de ontvangstruimte; de zevenentachtigjarige bijna blinde Pieter van der Meer de Walcheren, in benedictijner habijt en met een koket kalotje op, had zich bij ons aangesloten. Hij vertelde mij dat hij zich de vier jaargangen van het tijdschrift *Merlyn* geheel had laten voorlezen, wat mij verbijsterde. Ik dacht even met medelijden aan de voorlezer. Het gesprek was opgeruimd, hoewel Van der Plas en Prick toch beiden een bewonderde vriend en leermeester verloren hadden. Het gesprek ging aanvankelijk over Van Duinkerken, die op de dag van zijn begrafenis al legendarisch bleek. Later verwijdde het gesprek zich. Prick was tweeënveertig jaar, ik negenendertig, maar ik beschouwde hem zoals in alle komende jaren, als veel ouder dan mijzelf. De toen al meteen blijkende bijna vaderlijke, rustige en vooral vriendelijke toon van zijn stem moet ermee te maken hebben gehad. Hij luisterde bovendien glimlachend naar wat de anderen zeiden, met een innemende vorm van bescheidenheid en wijsheid van jaren. Ik heb mij vaak afgevraagd of hij ooit jong is geweest. Puer senex, de mooie paradox, leek voor hem bedacht. Vier jaar eerder was hij met de publicatie van zijn bundel *Lodewijk van Deyssel/Dertien close-ups* voor mij van een excentriek een geleerde geworden, een wat eenzijdige, maar zijn veelzijdigheid had hij toen nog niet laten ontdekken.

Zijn weidse ontplooiing van kenner tot beheerder van het heelal van Tachtig zou zich in de komende jaren voltrekken. Hij kwam toen uit zichzelf te voorschijn. De bescheiden zwijger van de eerste ontmoeting zou ik gaan leren kennen als een in haast geschreven volzinnen onvermoeibaar sprekende causeur, met het grootste en volste geheugen dat ik na dat van Van Duinkerken heb gekend. Raakte hij in volle vorm dan legde hij zijn twee handen op elkaar op zijn linkerwang en leek in een staat van gelukzaligheid te raken, zo sterk dat wanneer er aan tafel een nieuw gerecht werd opgediend, hij zichtbaar tot de werkelijkheid terugkeerde. Hij werd weer aards, at met voorbeeldige graagte en genoot het meest van de rode wijn. Hij heeft het leven met vele genietingen beleefd. Zijn zuidelijke taal en zichtbare ge-

noegen maakten, ik spreek uit ervaring, alle eten lekkerder, de omgeving mooier en het leven dragelijker. Hij verzoende even de aarde met de hemel. Ik heb weinig mensen zichtbaar zo gelukkig gezien. Ook op het Letterkundig Museum, van 1969 tot 1988 zijn werkkring. Hij ontving je er haast stralend. Zijn onmiskenbaar uiterst nieuwsgierige geest moet zich tussen al die brieven en documenten zeer gelukkig hebben gevoeld.

Zijn grootste retorische gaven spreidde hij uit - dat woord mag wel gebruikt worden, want zijn taal klonk door een hele zaal - bij zijn spreken in het openbaar, hetgeen hij naarmate hij ouder werd met steeds groter en ten slotte een iets te groot genoegen ging doen. Zelfs zijn ernstigste toespraak werd door zijn taal en mooie trage voordracht een feestrede. Maar er werd ook college gegeven; soms waren zijn speeches aaneenrijgingen van zeer wetenswaardige details: hij riep nooit een trap in zijn geheel op, maar altijd trede voor trede, roe voor roe soms bijna. Ik heb Harry Prick nooit uit eigen werk horen voorlezen. Het had mijn gedachte kunnen bevestigen dat zijn gesproken en geschreven taal steeds meer op elkaar zijn gaan lijken. Na het bericht van zijn overlijden heb ik een uurtje in het tweede deel van zijn Van Deysselbiografie zitten lezen: ik hoorde hem spreken, luid, langzaam, niet geheel vrij van zelfbehagen. Ik hoorde hem en ik zag hem: de armen in volle lengte langs de lessenaar, licht gebogen, maar steeds fier de zaal in kijkend. Bij wat nadrukkelijke zinnen rechtte hij en lachte hij breed, als een overwinnaar. De laatste jaren van zijn leven was hij als spreker en als schrijver legendarisch. Hij werd grijzer en grijzer, een figuur uit het verleden die Van Deyssel en andere verre dichters en schrijvers nog had gekend. Hij was ten slotte zelf tachtiger geworden. Ik vond hem in zijn bij na patriarchale gestalte aandoenlijk. Het vaderlijke was grootvaderlijk geworden. Het trof mij dat hij over de jeugdige Van Deyssel sprak als ‘die jongen’. De biograaf was de vader van zijn eenenzestig jaar oudere hoofdfiguur geworden.

Understatement was Harry Prick in schrijven en spreken vreemd. Maar hij kende wel een ingehouden vorm bij beide. De zachte krachten in hem wonnen het van de retorische. Misschien heeft hij nooit een mooier stuk geschreven dan zijn inleiding bij *Vervlogen jaren* van Frans Erens. In die stille figuur en in de stille Limburgse wereld waaruit hij ook zelf kwam, kon hij zich spiegelen. Wellicht verkoos hij het magere en kleine hoofdje van Erens, en de geest die dat uiterlijk deed vermoeden, boven de Caesarkop van Lodewijk van Deyssel. (Er is een mooi portret van de zeer oude Erens in gesprek met een zich stoer voordoende Van Deyssel, bij hen zit de schrijver P.H. van Moerkerken. Op diens wat nederige plaats had natuurlijk Harry Prick moeten zitten.)

Het meeste contact heb ik met Prick gehad in de jaren dat hij aan zijn proefschrift werkte en de lange tijd dat hij met de biografie bezig was. Ik belde hem nu en dan - hij meldde zich altijd met ‘Met Prick in Delft’, later met ‘Met Prick in Maastricht’, ik geloof dat hij zich de laatste jaren minder topografisch aandiende - en

V.l.n.r. Frans Erens, Lodewijk van Deyssel en P.H. van Moerkerken, Het Oude Slot, Heemstede, maart 1930
(foto Emiel van Moerkerken; coll. Harry Prick).

kreeg dan een uiterst voorzichtig verslag van de vorderingen. (Altijd moest hij eerst even de ‘muziek afzetten’; hij deed veel tijd over alle cantates van Bach die hij systematisch op nummer achter elkaar afspeelde; Harry Prick had ook een bijna dwangneurotische precisie, zie ook de duizenden noten die hij heeft geschreven.) Ondanks alle harde werken werd de promotie zelf een mislukking. Ik zat achter in de oude aula van de Nijmeegse Universiteit, naast Enno Endt, die in steeds diepere schaamte vooroverboog. Op nogal wat vragen antwoordde Prick met de zin ‘Dat weet ik niet’, waarna er van een rij Leidse claqueurs, meegebracht door de in postbodepak gestoken paranimf Boudewijn Büch, luid gelach opging. Het was kenmerkend dat Prick ook zijn onwetendheid breed glimlachend uitsprak. De plechtigheid werd een raadselachtige vertoning, die nochtans - hier openbaarde zich het geheim van de wetenschap - in een overigens vrij zacht uitgesproken ‘cum laude’ eindigde. Vanaf dat moment mocht Harry zijn promotor bij de voornaam noemen.

Bij het tweede deel van de biografie (als al zijn werk verricht met een indrukwekkende opgewektheid die jongensachtige kanten had) had ik uitgerekend wanneer Van Deyssel voor de tweede keer zou sterven. Veel telefoontjes bedoeld als felicitatie en condoleance tegelijk, waren vergeefs. Karel Thijm wilde maar niet scheiden van Harry Prick. Eindelijk dan waren Van Deyssels leven en Pricks levenswerk voltooid. Als ik de twee delen zie staan, word ik steeds van eerbied bevangen. Ik moet ook altijd even lachen, want Harry Prick had zelf het grootste plezier in de presentatie van de tienduizenden details, die het leven van Van Deyssel vormden.

Hij was een beoefenaar van de vrolijke wetenschap, ook als uitdaging aan de hoogst-ernstigen.

Zijn laatste briefje aan mij was een reactie op een stukje dat ik over Julien Green had geschreven. Ik wist dat hij een grote Greenkenner was, vooral van diens dagboeken. Het briefje bewees zijn kennis opnieuw. Hoe graag had ik hem even gesproken over het onlangs postuum verschenen laatste deel van de dagboeken. Green was bijna honderd, toen hij de laatste woorden ervan schreef. Wat een volle geest nog altijd, dacht ik na lezing. En toen dacht ik: het hoofd van Harry Prick was op zijn tachtigste nog van een gelijke overvolheid. Dat zou ik hem graag hebben gezegd. Hij zou wijs en voldaan hebben geglimlacht. Hij werd graag geprezen.

Elisabeth Leijnse
Het geheugen is de schatkamer van het geluk
Harry Prick logeert bij Lodewijk van Deyssel in Haarlem

ELISABETH LEIJNSE (1961) is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde te Namen. Zij promoveerde in 1992 op een onderzoek naar de Nederlandse receptie van Maurice Maeterlinck (*Symbolisme en nieuwe mystiek in Nederland voor 1900*). Ze werkt momenteel aan een biografie van de zusters Cécile en Elisabeth de Jong van Beek en Donk.

Lodewijk van Deyssels allereerste briefje aan Harry Prick luidde:

> Waarde Vriend,
> Een brief, zooals den uwen, te ontvangen, geeft aan den ontvanger een oogenblik van geluk. Ik dank er U dus voor. K.J.L. Alberdingk Thijm, (Lodewijk van Deyssel).

Het was een korte reactie op de ongetwijfeld lange, maar helaas op dit moment onvindbare, brief die Harry Prick de literator had doen toekomen in oktober 1942. Prick had juist de leeftijd van 17 jaar bereikt, Van Deyssel was 78. Ondanks het leeftijdsverschil van 61 jaar ontwikkelde zich een decennium lang tussen de twee mannen een vriendschapsverhouding die geenszins asymmetrisch was. Was ze dat wel, dan alleen aan het eind van de oorlog ten gevolge van bijzondere omstandigheden. Wat Van Deyssel toen aan geestelijk voedsel gaf, kreeg hij van zijn jonge vriend prompt terug in de vorm van een voedselpakket - een transsubstantiatie die voortvloeide uit het feit dat Pricks woonplaats Vaals bijna een jaar vroeger was bevrijd dan Haarlem. Weldra werden de voedselpakketten uit het Zuiden voorafgegaan door zeer concrete verlanglijstjes vanuit het Noorden. In een briefje van 27 juni 1945 hield Van Deyssel zich bijvoorbeeld aanbevolen voor:

> havermout, chocolade, melkpoeder, ook voor gedroogde groenten of groente in blik, ook, zoo mogelijk, koek of de beroemde vla, vermicelli, Limburgsche kaas en Weerter lucifers en gaarne ook Belgischen shag of Obourg-tabak, het liefst echter sigaren.

En nooit liet de Limburgse vriend verstek gaan in het sturen van de gevraagde goederen, alsook van sappige appelen, enveloppes of Belgische ‘vlamstokjes’.

Harry Prick, jaren vijftig (coll. Harry Prick).

De gelijkwaardige verhouding tussen de twee mannen was oppervlakkig gezien het gevolg van hun gelijklopende visie op boeken. Van Deyssel vond het ‘prettig’, zo schreef hij in een brief van 27 november 1943, ‘iemand gevonden te hebben met wiens meening over mijn eigen werk ik het tot nu toe steeds eéns ben. Naar mijn idee heb je dus bepaald een goeden kijk op literatuur.’ Maar meer fundamenteel kwam die literaire samenhorigheid voort uit een gelijklopende observatiewijze, een vermogen om de kwaliteit van het moment zo te savoureren dat het geluk voortdurend binnen handbereik lag. De vriendschap tussen Lodewijk van Deyssel en Harry Prick stond, eenvoudig gezegd, in het teken van het geluk. Naar aanleiding van het verschijnen van de herdruk van *Een liefde* beschreef Prick zijn geluksvermogen als volgt (de brief dateert van 10 juli 1947):

> Ik ervaar het ontmoeten van Uw naam op een uitgestald boek altijd weer opnieuw als een heel bijzondere sensatie en ik heb danook gister-middag alle boekwinkels afgelopen om dit opwindende gevoel van geluk zo lang mogelijk te kunnen genieten. [...] Men voegt mij wel eens half-schertsend, half-verwijtend, toe dat ik de geringste gebeurtenisjes in mijn phantasie omzet tot événementen van de hoogste rang en van 't hoogste gewicht. Maar toch kan ik dat niet nalaten, want dit is juist zo iets geweldig plezierigs om iets heerlijks en gelukkigmakends te ontdekken in díe dingen, waarin iemand anders niets belangrijks vermag te zien.

Zowel voor Van Deyssel als voor Prick kende het geluk drie fasen: het voor-geluk, het geluk en het na-geluk. Het voor-geluk bestond uit de rituele voorbereiding op het geluk, het na-geluk duurde het hele leven in de vorm van herinnering. Hoe deze curve verliep, kan worden gedemonstreerd aan de hand van de correspondentie die zich ontspon rond een ‘événement’ dat zonder twijfel in het leven van beide vrienden een hoogtepunt vertegenwoordigde: hun eerste ontmoeting met elkaar. Op 8 april 1944 vroeg Van Deyssel voor het eerst aan zijn vriend:

> Kom je ook niet eens naar Haarlem? Stuur mij eens een portret. Anders weet ik eventuëel niet wie bij trein of tram naar mij toekomt. Hart. gr. K.J.L. Alb. Th.

Prick voldeed, zoals steeds, aan het postverzoek. Zijn foto bezorgde Van Deyssel een geluksmoment, dat alleen maar de aankondiging was van wat nog komen moest. Hij schreef zijn ‘Waarde Vriend’ op 3 mei 1944:

> In de plaats van de uitvoerige beschouwing over dit onderwerp [zijnde Pricks portret], kan ik op 't oogenblik alleen zenden, het bericht, dat ik bij het openen van de post hedenochtend een bizonder aangenaam oogenblik beleefde. Ten gevolge eener auto-psychologische manoeuvre was dit oogenblik dúbbel aangenaam. En drié-dubbel om dat het te gelijk de voldoening bracht over het bewijs der juistheid van het inzicht, waarop deze manoeuvre berust. Ik heb mij (dát is de bedoelde ‘manoeuvre’) namelijk aangewend in geval van onzekerheid omtrent iets, dat zich moet voordoen, op het érgste voorbereid te zijn. Vandaar, dat bij de ontmoeting van de zending uit Vaals een uitnémend oogenblik heden voor mij het begin was van dezen voor het gevoel wel wat ál te frisschen maar van aspect allerliefsten lentedag.

De voorpret van de lijfelijke ontmoeting duurde door de oorlogsomstandigheden nog anderhalf jaar. De datum voor Pricks bezoek aan Haarlem werd uiteindelijk vastgesteld op de dagen van 23 tot 30 oktober 1945. Nu was het ogenblik aangebroken van de concrete voorbereidingen. Van Deyssel stelde een programma samen dat herinneringen oproept aan de heroïsch-individualistische levensperiode waarin de jonge Thijm in het bewustzijn leefde van zijn keizerlijke almacht. Behalve ambitieus was het programma voor de gast uit Vaals ook gevarieerd. Het toonde een verfrissende mengeling van sportieve activiteiten (zoals een ‘Jachtpartij in de duinen’) en kleinschaliger evenementen (zoals een ‘Bezoek aan mijn kleine boekenverzameling hier’):

> <u>Programma Dinsdag 23 - Dinsdag 30 Oktober 1945.</u>
> Jachtpartij in de duinen.
> Biljartpartij in de Vereeniging. (Meyer van Velserend)

Lodewijk van Deyssel (coll. Harry Prick).

Voorstelling in Stads-schouwburg.
Voorstelling in Cinema Palace.
Voorstelling in Luxor.
Concert in Concertgebouw.
Bezoek aan het Boekenrek in groote kamer.
Ten-toon-stelling mijner geschriften en van geschriften daar over.
Ten-toon-stelling Foto's, albums, en z.v.
Bezoek aan mijn kleine boekenverzameling hier.
Bezoek aan ten-toon-stelling Weerzien te Amsterdam;

Bezoek aan middagvoorstelling Carré te Amsterdam; ten-toon-stellingen in Stedelijk Museum.
Bezoek aan Frans Hals-museum.
Bezoek aan Teyler's museum.
Bezoek aan Bisschoppelijk Museum.
Bezoek aan Hr. en Mw. v. Waveren.
Bezoek aan Godfried Bomans. Hr. en Mw. van Tussenbroek.
Bezoek aan Oude Slot Heemstede
Bezoek aan Hageveld.
Bezoek aan Kees Verwey.
Bezoek aan Ipenrode.
Bridgepartijtjes.
Bezoek aan kunsthandel Leffelaar, Groote Markt
Bezoek aan kunsthandel Debois, Kruisweg.
Bezoek aan 'Huis met de Beelden'.
Bezoek aan Stadhuis, met Statenzaal
Bezoek aan Gouvernementsgebouw Dreef, met de historische vertrekken.

Bezoek aan Sint Bavo-Kathedraal, Groote Markt.
Bezoek aan Sint Bavo-Kathedraal, Leidsche Vaart.
Bezoek aan Stadsbibliotheek.
Bezoek aan Gemeente-archief, Jansstraat.
Bezoek aan Restaurants Plein
Bezoek aan Zandvoort met de zee
Bezoek aan manege (Jan Erens)

Als aanvullende activiteiten noemt de lijst nog: 'scheren, schaken, schermen, zwemmen, fotografeeren'.

Van Deyssel had echter zelf al vele keren empirisch kunnen vaststellen dat de fase van het voor-geluk tegelijk een gevaar insloot - het gevaar waarop hij alludeerde in zijn reactie op Pricks portret. De opwinding over het komende kon zo groot zijn, dat ze een schaduw wierp over de eigenlijke geluksfase, die dan niet meer als de overtreffende trap kon gelden van het voorspel. Om zijn jonge vriend voor het euvel van de anticlimax te behoeden, bereidde hij hem er alvast op voor:

> Je moet je van mijn gastheerschap tijdens je verblijf te Haarlem niet te veel voorstellen. Mijn bedoeling was geweest je voor te zetten niet alleen wat het huis in de Van Eedenstraat maar ook wat de stad Haarlem kan bieden, aan schouwburg-, concert-, bioscoop-, bibliotheek-, boekhandel-, antiquariaatsen museum-genoegens. Maar nu wordt, helaas, mijn beweegbaarheid steeds minder. Van 1 Januari af ben ik den vorigen winter in 't geheel niet buiten de deur gekomen.

Vooral is Van Deyssel bezorgd over de omstandigheid dat Prick kort voor zijn aankomst in Haarlem een bezoek zal hebben gebracht aan de stad Brussel - waardoor er een teleurstellende contrastwerking zou kunnen ontstaan:

> Brussel is de stad buiten Nederland, waar ik van alle Buitenlandsche steden het meest geweest ben door allerlei oorzaken. In de eerste plaats wel om dat Brussel voor Noord-Nederlanders vlak-bij en toch geheel het Buitenland was, absoluut iets ánders als Amsterdam of Utrecht. De leer was, dat men niet uit Parijs komend naar Brussel moest gaan, maar dat, van Amsterdam komend, men even veel genoegen beleefde aan Brussel als aan Parijs. [...] Eenigszins spijt het mij, dat je verblijf te Brussel niet volgt óp, maar voorafgaat áan, je bezoek aan Haarlem, om dat de verhouding Brussel-Haarlem overeenkomst heeft met de verhouding Parijs-Brussel.

Uit de dagen van het eigenlijke geluksmoment - de week dat Lodewijk van Deyssel en Harry Prick met elkaar optrokken, daarbij niet àlle maar toch wel enkele programmapunten afwerkend van de lijst - is helaas geen brief overgeleverd: het hoogste geluk beleeft men niet met de pen. Van de napret, daarentegen, gonst het in de volgende brieven van de twee correspondenten. Ze begon op het uur dat Harry via Nijmegen huiswaarts spoorde, en vanaf het eerste station al een briefkaart stuurde. Van Deyssel zette zijn na-impressies pas na tien dagen voor het eerst op papier. Hij verwerkte daarin een populair Amerikaans liedje van de negentiende-eeuwse songwriter Stephen Forster, ‘Willie we have missed you’:

Haarlem, 9 November '45, Van Eedenstraat, 14.

Waarde Henri,

Ik ontving een kaartbrief uit het station Nijmegen en een uitvoeriger brief uit Vaals. Daar de eerste onderteekend was Harry en de tweede Henri, schijnt het, dat je edelmoedig aan je correspondenten de keus laat tusschen de twee namen. Ik kies dan den eersten, om dat je gestalte, zooals ik je meer dan eens langs de huizengevels heb zien gaan, meer de idee van het Engelsche wereldrijk oproept dan die van het door ándere waarden toch een gelijke waarde vertegenwoordigend Frankrijk en om dat op dít oogenblik Engeland, ook door het karakter van zijn levend symbool Churchill, aan het hoofd van de wereld staat. Ook stel ik mij je thuiskomst voor, gevierd door een innerlijk geneurie van je mama, op de woorden:

> Oh, Harry, is it you, dear,
> Safe, safe at home!
> They did not tell me true, dear!
> They said you would not come...

But I heard you at the gate
And it did my heart rejoice
For I knew your welcome footsteps
And your own familiar voice.

Oh, Harry, is it you, dear,
Welcome, welcome home!

Ja, het waren erg aardige dagen in Haarlem van Dinsdag tot Dinsdag. Je moet weten, dat het mij nog nooit overkomen was op die wijze aan een Zuiderling de stad te toonen. [...] Je bent, waarde vriend, een héél fijn jongetje, zoó zeer, dat ik er mij bezorgd over maak, dat, wanneer je een maal zal beginnen met publiceeren, een rage of een roes om je indrukken over je landgenoten uit te storten, zich van je meester mocht maken, je van geen inhouden zal weten en het gevaar der gevolgen van óver-werken, van óver-spanning, zoû dreigen. Je bent nu nog volkomen gaaf, goed en evenwichtig, maar ik 'houd mijn hart vast' bij het idee, dat, wanneer, 'le plaisir de se voir imprimé' tot een 'folle joie de voir ses idées répandues' zoû stijgen, die prachtige stellige fijnheid of fijne stelligheid mocht worden aangetast. [....]

Ik hoop dat je mededeelingen aan mevrouw je mama, genoegzaam hebben doen doordringen de mate onzer dankbaarheid voor dat prachtstuk van een cake, waarin zoo een hoog opgevoerde bakkunst was uitgedrukt.

Voor Harry Prick duurde de napret langer dan voor Van Deyssel, aangezien hij nog zijn hele leven voor zich had: hij werd precies even oud als Van Deyssel was toen hij hem voor het eerst ontmoette. Pricks geheugen was hectaren groot, hetgeen noodzakelijk was om alle geluksherinneringen daar voor altijd in op te kunnen slaan. Dat hij zelf zich zo bewust was van de waarde van het geheugen, als schatkamer van het geluk, blijkt uit de geestelijke fotografie die hij tijdens zijn bezoek aan Haarlem had gemaakt, en die hij Van Deyssel twee maanden later, op 15 december 1945, met de precisie van een magisch realist beschreef:

> Uiterst curieus is het, dat ik - naarmate het bezoek aan Haarlem steeds meer en meer tot het verleden gaat behoren - mij met de dag beter en gedétailleerder Uw kamer-intérieur in de herinnering kan voorstellen. Zelfs de bevolking van Uw boekenkasten kan ik mij nu nagenoeg geheel voor de geest roepen. Het lust mij, om eens te contrôleren of mijn herinneringen juist en betrouwbaar zijn. Te dien einde zal ik eens Uw kamer-intérieur beschrijven, of beter nog, inventariseren.
> De werk- en tevens slaap-kamer van Lodewijk van Deyssel betrad men gewoonlijk (en na het souper: stéeds) door een deur in de salonmuur, tussen de

Omslag boekje *Een wandeling dwars door Haarlem*, waarop Harry Prick aantekende 'Gekocht ter herinnering aan het bezoek en de logeer-partij bij Dr. K.J.L. Alberdingk Thijm (Lodewijk van Deyssel), waarvan de genoegens gesmaakt mochten worden door zijn sedert October 1942 met hem in een epistolaire relatie staande jeugdige Vriend H.G.M. Prick, die de periode 23-30 October 1945 tot het gelukkigste tijdperk zijns levens zal rekenen.' (coll. Harry Prick).

vleugel-piano en het begin van de erker-muur. Zij was, (ik bedoel de werk-kamer) waarschijnlijk iets minder groot en ruim dan de salon en had ook niet de diepte van dit laatste vertrek. Bovendien was zij doortrokken van een zekere poëzie en een niet te definieëren... geur. De poëzie ontleende men aan het feit dat dít nu 'de kamer van Lodewijk van Deyssel' was; de geur echter was afkomstig van de Bellona-surrogaat-sigaren, die de bewoner placht te roken wanneer hij zijn tabak-rantsoenen in rook had doen vervliegen en dan dus, zowel letterlijk als figuurlijk, op 'zwart zaad' was aangewezen.

Wanneer men door de salon-deur binnentrad, ontwaarde men aan de linkerhand een staand boekenrek, zonder gordijnen of zonder glas. De bovenste plank van dit boekenrek bevatte, min of meer op elkander geperst, de nagenoeg complete werken van Dr. P.C. Boutens, waaronder zich bevond het eerste deel van de nog niet voltooide uitgave der Verzamelde Werken van Boutens. (Dit deel was een geschenk van den uitgever en vermoedelijk aan Van Deyssel toegedacht, omdat er in was opgenomen de eerste bundel 'Verzen' met de bekende, door V.D. geschreven voorrede.) Een gedeelte van de aanwezige bundels van Boutens behoorde niet tot het eigendom van V.D., maar was aan hem in bruikleen afgestaan, (o.a. dank zij de welwillendheid van Dr. Garmt Stuiveling), met de bedoeling als materiaal te dienen voor een door Van Deyssel te

schrijven monographie over Boutens. Verder herinner ik mij een exemplaar van Klug's ‘Het Katholieke Geloof’, een Navolging van Christus en de Belijdenissen van den H. Augustinus. Deze twee laatste boeken waren waarschijnlijk in de vertaling van zijn 6 dec. 1945 tien jaar geleden heengeganen Vriend Mr. Frans Erens. [...]
Nog altijd staande op de salon-deur-drempel zag men dan aan de rechterhand een divanbed met daarachter, ruggelings tegen het hoofdeinde geplaatst, een boekenrek van een kleiner formaat dan het zo even beschrevene. Op dit boekenrek: een foto-toestel, een staand koperen kruisbeeld, een schoenlepel, een klederborstel en nog een klein borsteltje. Terzijde van het divanbed een klein z.g. bijschuif-tafeltje. Boven het divanbed twee tekeningen van Erik Thorn Leeson en een zeer mysterieuze sleutel, waarover men zou kunnen phantaseren dat hij ofwel op een brandkast ofwel op een... wijnkelderdeurslot paste.
In het ruggelings tegen het divanbed geplaatste boekenrek trof men aan: een reeks jaarboeken der Maatschappij voor Ned. Letterkunde, een aantal afleveringen van het tijdschrift ‘De Gids’, een schaak- en dambord, diverse kaartspelen en een serie mappen en albums met photographiën. Achter het boekenrekje een staand, met saai overtrokken kamerscherm, waaraan de bewoner zijn wandelstok placht op te hangen. Deze wandelstok was er een zwarte met zilveren handvat en aan het boveneinde, even voordat het hout in zilver overging, een klein rond plaatje, waarop Alb. Th. Dreef 4. Deze stok werd niet alleen als wandelstok gebruikt, want een der bezoekers van Lodewijk van Deyssel wendde hem, ten eerste, als deurklopper aan (Gij herinnert U nog wel de achterdeur van het Huis van Looy, waar wij geen schel aantroffen!), en, ten tweede, om er 's avonds de overgordijnen mee dicht te schuiven. Op de grond, vóór het kamerscherm, enige dozen (of een mand?) met daarop een strooien zomerhoed.
Aan de wand tegenover de salon-deur: een secrétaire (eigendom van Mevr. Mulder) met daarop enige boeken (o.a. een over den tekenaar Busch en twee boekjes van Mevr. Titia van Looy-van Gelder over het werk van haar man), een tabaks-pot en in zilveren lijst het portret van een der kleinkinderen van den kamer-bewoner. Boven deze secrétaire het bekende portret van Lodewijk van Deyssel (door Isaac Israëls) met weer daarboven het in hout uitgesneden familiewapen. Links van het schilderij een portret van Willem Kloos. Links van de secrétaire weer een z.g. bijschuif-tafeltje, waarop een album met gramaphoonplaten, waarop o.a. voorkomen voordrachten van Paul Huf uit werk van Lodewijk van Deyssel. Schuinlinks in de hoogte het zijraam van de erker, met daarop enige sigarenkistjes en enige dunne boekjes van Dr. Nolst Trenité.
Rechts van de secrétaire twee ongeverfde, afsluitbare kisten, geplaatst op uitgezette klapstoeltjes. Dan: de kachel, met aan het begin der kachelpijp bevestigd: een brievenweger.

> Aan de wand, evenwijdig met het erker-raam: een donkerbruinkleurig kastje, dat door een zijner bezoekers aanvankelijk voor een brandkast werd gehouden. Daarnaast weer een boekenrek met als voorhangsel een (waarschijnlijk) Perzisch tapijt. De bovenste plank bevatte de werken van Van Deyssel, en boeken en bloemlezingen met betrekking tot zijn oeuvre. Verder weer mappen met copy en correspondentie. Op deze kast een menigte van lege Bellona- en lucifer-doosjes, een leeslamp en een lege fles met kaars. Schuin rechts boven dit rek het portret van Fiep Meyer. In de erker een stapel afleveringen van ‘De Nieuwe Gids’ en een bundel couranten. Verder nog een aantal schilderijen en een grote hutkoffer. In het midden der kamer bevond zich, onder de grote met gele zijde overtrokken lampe-kap, een ronde tafel, waarop: een bundel folio-schrijfpapier, vloeibladen, een stapeltje enveloppen, een (of twee) doosje met visitekaartjes, een roodlederen opbergmap, een inkt-lap, twee briefopensnijders, een massief zilveren inktkoker (geschenk van Mevr. Mulder), een wekkerklokje en de door Mevr. Kloos, na het overlijden van haar man, aan Lodewijk van Deyssel geschonken pen van Willem Kloos. Om deze tafel een lage leunstoel en twee z.g. Larensche stoelen. Over de rugleuning van de grootste dezer Larensche stoelen hing gewoonlijk een dichtgevouwen plaid; soms ook een kamerjas. - Het behangsel en de vloerbekleding kan ik mij niet meer voor de geest roepen.

Van Deyssel, in zijn antwoorden van 25 december 1945 en 10 januari 1946, ontdekte in de mentale foto van zijn Limburgse boezemvriend slechts ‘enkele beminnelijke vergissingen’, alledrie met betrekking tot de zwarte wandelstok:

> Ten eerste, heeft deze stok niet een zilveren (of zilverkleurigen) ‘handvat’, maar is dat handvat een boogvormige voortzetting van den stok zelf. Ten tweede, wordt deze stok nooit door een bezoeker gebruikt om er meê op mijn deur te tikken (zooals wij, in der daad, wèl op Van Looy's deur deden). Ten derde is deze stok nooit gebruikt om er overgordijnen meê dicht te schuiven. Psychologisch is interessant hoe alleen wat dit onderdeel van den kamerinhoud aangaat het herinneringsbeeld in een phantaisievoorstelling is veranderd.

Bij welke psycholoog men te rade moest om het fantasiebeeld over de zwarte wandelstok te duiden, liet Thijm in het midden.

Wee de weduwen
Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe

In 1947 publiceerde Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe een hagiografie over haar in 1937 overleden echtgenoot Willem Kloos. Jan Greshoff besprak het boek in de *Nieuwe Courant*, het dagblad dat vroeger en later (en in de volksmond nooit anders dan) *Het Vaderland* heette. Hij vond het een onsamenhangend, misleidend en Kloos onwaardig geschrift, waarin ongeveer alles werd weggelaten wat Kloos van belang maakte, namelijk de van dronkenschap en conflicten doordrenkte eerste jaren van *De Nieuwe Gids*, toen hij het werk schreef dat hem groot maakte als dichter en als criticus. Greshoff vond het boek een ‘onmenselijke karikatuur’ van Kloos: ‘Allen die bewonderen wat hij aan bewonderenswaardigs voortbracht, die hem liefhebben om zijn hartstocht en zijn zwakheid, en allen die opgezette leeuwen verfoeien, behoren zich heftig te verzetten tegen deze veroudedamesing van Kloos' bestaan. Wee de weduwen die de vereerde doden naar hun eigen beeld herscheppen!’ Maar Kloos-bewonderaar Harry Prick, toen 22 jaar oud, stak de weduwe een hart onder de riem, hetgeen ze zeer waardeerde:

's-Gravenhage, Regentesselaan 176, 6 Februari 1949.

Zeer geachte Heer,

Gaarne wil ik U innig danken voor Uw belangstellend schrijven, waaruit zoo duidelijk Uw oprechtheid en sympathie tot mij sprak. Uwe mededeeling, dat Greshoff zich niet ontzien heeft, mij en mijn boek óók nog te bekladden in Vlaamsche Gids en Z. Afrikaansch tijdschrift (zooals hij het deed in de Haagsche Nieuwe Courant) heeft mij diep bedroefd. Natuurlijk kunnen de meeningen verschillen, en kan men het oneens zijn met mijn opvatting, hoe ik het boek schrijven *moest*, - maar, waar ik mijzelf zóó streng en volstrekt op den achtergrond heb gehouden heb ik het toch zeker niet verdiend zóó bloedig gehoond en beleedigd te worden... Het heeft algemeene verontwaardiging gewekt, ja! maar men blijft het toch aan Greshoff toestaan, zijn wrok aan een weerlooze vrouw te koelen...

Zijn wrok. Ja! want indertijd is hij ter verantwoording geroepen, omdat hij mijn werk erkend heeft, hoogelijk te bewonderen, want ‘het heeft maatschappelijke beteekenis, het is een *daad*. Zij schrijft boeken van letterkundige waardij, - een ras-echte schrijfster’, enz. enz. om daarop mij als de laatste der laatsten te verklaren

Harry voor het huis van Willem en Jeanne Kloos, Regentesselaan 176, Den Haag (coll. Harry Prick).

en volstrekt niets waard. In het Weekblad De Kunst werd hij op zijn dubbelhartigheid gewezen en men was benieuwd, hoe Gr. zich uit dit zeer ernstig perikel redden zou.

Hij heeft er zich *niet* uit gered. Hij is blijven zwijgen. Totdat hij nu zijn kans schoon heeft gezien, om laaghartig en onwaardig mij aan te vallen, en mij te treffen in mijn dierbaarste werk...

Hoezeer verheugt het mij, dat U zooveel waardeering hebt voor mijn man's latere werk, dat men *niet* leest en toch veroordeelt. Kent U het mooie boek van Max Kijzer: Kloos, zijn Binnengedachten?...

Maar hoofdeloos praat de een den ander na...

Mijn eigen gedenkschriften, - in mijn tweede boek, dat ik noemde: De Waarheid, komt ook veel over mijzelve voor... zal dàt mij ooit worden vergeven?...?

Als U werkelijk (ik hoop het!) over van Deyssel gaat schrijven, kan ik U een bizonderheid vertellen, die vrijwel niemand weet. Thijm's allereerste werk schreef hij onder den naam Duercant, en dit werk, èn het werk van zijn familielid Duercant, is [sic] beide in mijn bezit in onze bibliotheek.

Mijn gevoelden dank zend ik U nogmaals toe, en een vriendelijke handdruk reikt U toe, Uw hoogachtende

Jeanne Kloos

Jeanne Kloos beschikte over een olifantsgeheugen, want ze verwees naar het weekblad *De Kunst* van 11 juli 1925. Over de verschillende oordelen die Greshoff over haar velde, verhandelde zij ook in haar boek *De waarheid* (1950), p. 183 e.v. Met spijt constateerde ze daar dat Greshoff na zijn recensie ongestraft bleef: ‘Hoewel de gevangenissen vol zijn van minder schuldige wezens dan Greshoff die met voorbedachten rade een zedelijke moord wilde begaan...’ Zie voor Van Deyssels publicaties onder het pseudoniem A. Duyrcant het register in het eerste deel van Pricks Van Deyssel-biografie (onder het lemma pseudoniemen).

De dood van Oom Karel

Lodewijk van Deyssel woonde de laatste decennia van zijn leven hoofdzakelijk op kamers bij Sophie Mulder, die hij enkele keren tevergeefs ten huwelijk vroeg. In een brief deed zij de Vaalser oomzegger verslag van Van Deyssels overlijden op 26 januari 1952.

Haarlem, 14 Maart 1952

Beste Harry,

Door het groote verdriet en mijn ziekzijn, kwam ik er niet eerder toe, je terug te schrijven, op je lieve brief van 28 Januari.

En nu kom ik je heel hartelijk danken voor alles, wat je over Dr. Alberdingk Thijm (onze Oom Karel) schreef.

De groote vereering en vriendschap voor onze lieve oude vriend, die daar uitspreekt, heeft mij veel tranen gekost, maar óók veel goed gedaan.

Ik heb vele brieven en bezoeken van de vrienden van Oom Karel (die zoo langzamerhand ook mijn vrienden waren geworden) ontvangen. Maar dat alles geeft mij mijn lieve vriend niet terug. 't Is nu een heel andere wereld voor mij geworden. 't Is alsof het huis uitgestorven is, zóó stil is het zonder hem.

Zijn stoel leeg te zien, en zijn prachtige stem niet meer te hooren, is onbegrijpelijk voor mij. En nu is het morgen al weer 7 weken geleden dat hij is heen gegaan.

Ik wil je nu zoo goed mogelijk gaan vertellen, hoe alles geloopen is.

Laat ik je eerst vertellen, dat Oom Karel, eigenlijk geen ziekbed heeft gehad, goddank mogen wij wel zeggen, want dat zou voor hem heel erg zijn geweest. Pijn kan ik wel zeggen, kende hij niet en was daar ook beducht voor.

Wat dat betreft, is hij zeer begenadigt geweest, al die jaren, dat ik hem ken, is hij maar een of twee keer lichtelijk ongesteld geweest, wel werd hij de laatste jaren gauw moe, als het bezoek té lang geduurd had, was hij oververmoeid daarna. En dan maakte ik mij dikwijls bezorgd.

De Zondag vóór zijn overlijden hadden wij nog een kostelijke Zondagmiddag, de beeldhouwer Mary Andriessen, die door de regering was aangezocht om een monument te maken van het moederland en Curaçao en daar 2 maanden verbleef,

Viering van de 85ste verjaardag van Lodewijk van Deyssel op 22 september 1949 in het Frans Hals Museum in Haarlem. Links van de schrijver Sophie Mulder. Staand v.l.n.r. mr. P. Vreede, C.J. Kelk, Mari Andriessen, Henk Leffelaar, A. Roland Holst, Anton van Duinkerken, Paul Huf, dr. P.H. Ritter jr., niet geïdentificeerde dame, Cornelis Veth, Otto B. de Kat en twee niet geïdentificeerde dames. Zittend: Maunts F. Pieper, Sophie Mulder, Van Deyssel, Emile Erens en Jacqueline Royaards-Sandberg (foto Persbureau C. de Boer; coll. Harry Prick).

vertelde ons van alles over de bevolking -ende gewoonten daar, over de bosnegers en de negerkindertjes enz. enz. Allemaal interessante verhalen, waar Oom Karel erg van genoot. Er was ook nog een jonge student bij en terwijl wij daar zoo samen waren, dacht ik nog, wat ziet Oom Karel er jong uit. 't Bruine fonkelende oog, wat je zoo byzonder kon aankijken, straalde bij deze ongewone verhalen van Andriesse, want alles wat méér dan het gewone was, interesseerde hem geweldig.

Maar de volgende morgen toen ik in zijn zitkamer kwam, zag ik Oom Karel, erg vermoeid inelkaar zitten, en zoo bleef hij den geheelen dag. Ik maakte mij nogal ongerust, maar wist, als ik té veel notitie van hem nam, hem dat niet welkom was, dus deed ik het maar ongemerkt, was veel bij hem.

Maar eten deed hij niet, de volgende dag, Dinsdag dus, was hij weer aangekleed, een heele opluchting was dat voor me, maar eten deed hij niet, wat ik ook probeerde.

Woensdags ook niet eten, maar klagen deed hij niet, oppervlakkig gezien, leek het of er niets aan de hand was, maar dat niet eten beviel me niet - begon met sterke bouillon wat hij erg lekker vond.

Donderdags kreeg ik griep, maar bleef toch maar op, omdat ik bij Oom Karel wilde blijven. Maar toen Oom Karel begon te hoesten, vond ik het toen beter dat hij naar bed ging en haalde er 's avonds de dokter bij, die het voor een lichte bronchitis aanzag. U behoeft U niet ongerust te maken, geeft U hem maar veel warm drinken, ik kom Zaterdag terug.

Donderdagnacht dacht ik dat ik wat hoorde en ging naar zijn slaapkamer, hij was er even uit geweest, zei nog tegen mij, wat vind ik dat aardig van je, om 's nachts nog naar me te komen kijken.

Dit, Harry, zijn de laatste woorden geweest, die ik van hem heb gehoord.

Dat was dus Donderdagnacht. De Vrijdag daarop bleef ik te bed, daar ik een flinke griep had - van de dokter niet uit mijn bed mocht.

Gelukkig kwam er een lieve vriendin van ons beiden, die hem een beetje gezelschap hield en 's avonds had hij nog een heel gesprek met een van mijn huisgenootjes.

Maar niemand heeft dit plotseling heengaan, zien aankomen, zelfs de dokter niet.

Goddank heb ik 2 erge lieve meisjes, die hem met veel toewijding hielpen. Zaterdagmiddag kwam de dokter, die het heelemaal niet donker inzag, anders had hij het toch zeker wel tegen mij gezegd. Na zessen 's avonds waren de meisjes geregeld bij hem, tegen één van hen heeft hij gezegd (vertelde zij mij later) Willy, na mijn dood zal ik je handje nog grijpen, naar aanleiding, dat zij zijn bed en kussens wat opmaakte. Dat was ongeveer 7 uur en toen zij, steeds in de buurt bleven, omdat ze toch ongerust werden, is Oom Karel waar zij bij waren, heel rustig ingeslapen.

Het is allemaal zoo gaauw gegaan, ik geloof en hoop, dat hij daar zelf niets van geweten heeft.

O, Harry, wat was dat voor mij een onwezelijke boodschap, zoo plotseling van mij weg te gaan, zonder dat ik daar bij was. Dit heeft mij vreeselijk aangegrepen, deze schok was té hevig voor me, vandaar ook dat ik je niet eerder heb kunnen terug schrijven, ik ben lang niet zoo goed geweest, mijn zenuw gestel was heelemaal in de war.

Maar ik moet wel weer mijn best doen, anders gaat het heelemaal mis.

Wij hebben goede en gelukkige jaren samen gehad ook wel moeilijke jaren, maar hij heeft mij veel moois laten zien en de woorden dat hij mij voorlas, met zijn prachtige stem, zullen voor mij, altijd onvergeetelijk blijven.

Wij waren zoo veel samen, nu ik goede hulp had, kon ik mij den geheelen dag aan hem wijden. Daarom is het nu zoo vreeselijk stil zonder hem.

Je hebt het natuurlijk niet aardig gevonden, zoo heelemaal niets van mij te hooren, maar geloof mij, ik kón het niet. Ook dat je geen aankondiging ontvangen hebt, zul je zeker vreemd gevonden hebben. Maar dat is allemaal de schuld van de familie, die de begrafenis in alle stilte wilde [laten] plaatshebben en waar vele vrienden van Oom Karel en vele kunstenaars niets van begrepen hebben.

Sophie Mulder (coll. Harry Prick).

Ik zou nog vele uren met je kunnen praten, maar kom je nu vragen of het mogelijk is dat je eens hier komt, het zij een week-end of langer, tenminste als je moeder weer heelemaal béter is.

Ook met 't oog op het vele werk van Oom Karel wat nog uitgegeven moet worden wilde ik je over spreken, daar hij joúw naam noemt om dat te doen.

Oom Karel heeft mij alles nagelaten, wat de zoons niet prettig vinden, geloof ik.

Ook daar zou ik je over willen spreken. Wil je mij eens terug schrijven of je eens hier kunt komen?

Ik begrijp dat de reis voor jonge menschen té kostbaar is, mag ik je deze reis dan vergoeden? Zoo iets doe ik ook wel voor mijn eigen kinderen.

Nu Harry, ik heb je een beetje op mijn eigen wijze, eenvoudig alles uitgelegd, maar zou het erg prettig vinden alles nog eens mondeling met je te bespreken.

Ik hoop dat je moeder toen wel opgeknapt is, mijn beste wensch voor haar.

Met hartelijke groeten

Je S.C. Mulder

Neem afstand
Fragmenten uit de brieven van Henriette Mooy

Henriette Mooy (1890-1974) was dichteres, maar ook de schrijfster van de autobiografische trilogie *Maalstroom*. Net als Annie Salomons was zij bevriend met vele bekender gebleven collega-schrijvers. Haar herinneringen legde ze neer in twee deeltjes *Gisteren leeft* (1965 en 1967). Zij leerde Van Deyssel in 1919 kennen en bezocht hem van tijd tot tijd. Ze waardeerde in hem ‘zijn diepe gemoedsstilten en zijn geestigheid’: ‘Thijm was zo knetterend geestig dat ik het vaak plotseling uitbrulde, telkens opnieuw in de hevigste lachsalvo's opgolvend aan welke hij zelf ook meedeed, telkens gekke dingen op de vorige gekke dingen stapelend’. Harry Prick leerde ze kennen op 21 mei 1952, toe de Haarlemse kunstenaarssociëteit Teisterbant haar overleden erevoorzitter Van Deyssel herdacht. Mooy vond het, zoals ze achteraf aan Harry Prick schreef, een onbevredigende bijeenkomst. De rede van Emmy van Lokhorst bevatte stuitende leugens en was banaal en brutaal. Anton van Duinkerken ging te keer als ‘een lege donderbus’. De manier echter waarop Harry Prick had voorgedragen uit het werk van de overleden meester had iets van ‘een frissche mooie Aprilmorgen’. Hier volgen enkele fragmenten uit de vele brieven die ze met Prick wisselde.

[30 oktober 1952, nadat Harry Prick haar gevraagd had ‘hoe U er, met dàt hart, in de bezettingsjaren in geslaagd bent botsingen met Thijm te vermijden. Heeft hij ooit de bundel verzetsgedichten[1] onder ogen gekregen?’]

Jazeker, die was in het pakje meen ik, dat het vers v. Noordewier ook bevatte. Neen, *niets* van gezegd; hij wist wel dat ik ‘vuur en vlam’ was, en ik heb hem maar heel weinig gesproken. Dat pakje met verzen waarvan ik nu spreek heb ik hem op verzoek en aanporren van een vriend (bij wiens vader hij vroeger gelogeerd had) toegestuurd. Hij nodigde mij toen uit hem te komen bezoeken. (Van Eedenstraat) Op het adres Dreef 4 ben ik 1 of 2 maal geweest; het was, meen ik in '41 of iets eerder, en toen ik zag dat hij een radio had, zei ik (opzettelijk) ‘o gelukkig, dan kunt U de Koningin horen. Hebt U haar van de week niet gehoord? 't Was prachtig.’ ‘Nee...’ zei hij licht, en hij ging er verder niet op in. Ik was met een deel van mijn ‘Portretten’ bij hem. Ik meen dat hij, van die ik hem toen liet zien, *Erasmus* tot de beste vond behoren. Ook Mazaryk. Toen zei hij opeens: ‘Hebt U Hitler er niet bij?’ ‘Die ellende-

Henriette Mooy (coll. Harry Prick).

ling' zei ik, 'nee, 't zou niet in mij op komen.' Hij liet toen blijken dat hij het iemand vond door wiens grootheid hij aanspraak had in mijn verzameling te komen. En ik nog eens, met een lage stem, helemaal verstomd van hart, omdat Thijm letterlijk niets van je begreep, en voor groot aanzag wat alleen maar smerig was, ik zei, met iets van afwerend gefluister - 'nee-e... die grote patser!' 'O,' zei hij gevat, en met een leuke geste van de hand, die met de wijsvinger 't gezegde even bevestigend accentueerde, 'dus toch groot!' en we lachten, omdat hij mij schaakmat zette. Hij had zo veel chàrme.

Zo, heeft hij toch aandrang gevoeld zich te excuseren of, althans, enige verantwoording te doen. Och... alleen dan wellicht uit practische overwegingen; *gevoeld* van onrecht, snerpend onrecht, ten hemel schreiende gruwel, heeft hij *niets*.

Zijn 'politieke gezindheid,' die hàd hij helemaal niet, of 't moest zijn NSB-gezind, Zwartfrontgezind. 'Toegewijde trouw,' om te gieren, 'aan het Huis v. Oranje' - het Huis! dat werd je niet gevraagd, Wilhelmina, daar moest je *niets* van hebben, totáál geen trouw. 'Zwakke steeën,' nou! -

Het feit dat hij zich ('dit moeten wij niet uit het oog verliezen' neen, vooral niet!!!) door Haighton[2] liet adviseren is alleen maar een schande te *méér*, waar er zó veel rechtschapen, edelgezinde en schrandere mensen gereed stonden hem in te lichten zo veel hij maar wou. Neen, van de dappere en rechtuite *wendde hij zich af*, wendden ook de bewoonsters v/d Regentesselaan[3] zich af en gingen met een brutale draaitol als Knuvelder[4] in zee! In hoeverre die vrouwen, die de dingen wèl recht aanvoelden, niet anders gekund hebben, - daarover wil ik geen oordeel uitspreken. - Het zou mij een ontzaglijk genoegen doen wanneer ik Jacqueline Reijneke van Stuwe nog eens kon spreken, maar ik geloof dat zij ziek is (en daarom juist); en niemand ontvangt.
-

Nu, ik geloof, beste Harry, als wij alles wisten, dat het volstrekt geen ‘mysterie’ zou blijven hoe ‘dit sujet’ zich in de red. v/d N.G. heeft kunnen werken. Ik heb hem eens of tweemaal gezien, hij had een rond boevenhoofd, kortgeknipt, neen, gemillimeterd grauw haar, en ellendige witte dunne vingers met nare nagels, iets griezeligs. Thijm kon unfair gedrag niets schelen, en ik denk dat Mevr. Kloos een gedienstige mannelijke hulp erg goed gebruiken kon. -

[26 augustus 1953]

Van verschillende kanten is mij gevraagd herinneringen aan Thijm eens vast te leggen; - ook van uitgeverszijde. Ik voel dat ik dit niet doen kan, zo lang ik denk dat er ergens in een kist kwetsende, vernederende, krenkende dingen over mij genoteerd liggen, al wéét ik, dat ze van iemand komen, die, ook in de omgang, - en in weerwil van alle kentekenen van een uitzonderlijk groot artist -, soms gevaarlijk krankzinnig was.

Je kunt het mij gerust geheel open zeggen; als het zo is, is mijn besluit genomen, en heb ik geen herinnering te publiceren. *Niet* uit kleinzieligheid, maar men moet, in vriendschap, geheel te goeder trouw en open zijn (voor zo ver het die vriendschap betreft) - en dat was Thijm niet. Door verschillende oorzaken, waarvan soms door fijngevoeligheid, en dan te excuseren...

[8 februari 1954]

Ik kan het oordeel van Thijm over zijn eigen werkje 'Blank en Geel' in het geheel niet delen. Het kan m.i. niet in de schaduw staan van het boek 'Eline Vere' met zijn honderden facetten, volmaakte, onvergetelijke tekening der hoofd- en bijfiguren. Ik vergeet met dat te zeggen niet, dat de (enige) overeenkomst tussen beide werken het *fatale* is, maar dat de 'psychische houding' in het een die van 'Eline Vere' en 'Extaze' zou *overtreffen*, moet door den heer Thijm neergeschreven zijn, toen hij niet goed van wégen wist!

Ik heb 'ogen als tafelborden' opgezet, toen ik las dat jij die onzinnige mening deelt! Nee Harry, neem afstand.

[24 mei 1954]

Van het door Thijm laten bewonderen van Cato[5]? Neen, dat heb ik je niet verteld; wèl, en ik zal het even herhalen, dat de schilderes Thérèse Schwartze, met haar zuster, de beeldhouwster Georgine Schwartze, dineerden bij Josph Alb. Thijm; en dat Karel mede aanzat, en hij het dienstmeisje belde, die zijn geliefde was, en zei tot haar: 'reik me die lepel even', een lepel binnen zijn bereik. En het meisje dat zij zagen was beeldschoon en lieflijk. Hij belde niet om haar te tonen, neen, hij verlangde naar haar.

Eindnoten:

1 Waarschijnlijk *Verzen van gisteren voor vandaag*.
2 Alfred A. Haighton, fascist en financier van *De Nieuwe Gids* (zie over hem: G.J.G. de Gier, *Alfred Haighton. Financier van het fascisme*. Amsterdam [1988].

3 Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe en haar zus Jacqueline
4 Louis Knuvelder, aanhanger van het fascistische Zwart Front.
5 Cateau Horyaans, ten tijde van de anekdote Van Deyssels verloofde en later zijn echtgenote.

Het antisemitisme van Menno ter Braak

Harry Prick besprak in *Roeping* van maart 1960 (p. 644-649) Jaap Meijers studie *Willem Anthony Paap 1856-1923, Zeventiger onder de Tachtigers, Het levensverhaal van een vergetene* (1959). J. Kamerbeek jr., toen nog leraar in Deventer, reageerde daarop. *Jeanne Collette* (1896) was een onversneden antisemitische sleutelroman over de bankier en filantroop A.C. Wertheim. *Vincent Haman* (1898), een sleutelroman van Paap over de Tachtigers, was door Ter Braak in 1936 voorzien van een zeer prijzend voorwoord.

Deventer, 7/4/60.

Zeer geachte Heer Prick,

Uw equitabele kritiek op het boek van Meijer heeft me goed gedaan. U hebt voor en tegen zorgvuldig afgewogen en laat het boek volledig recht wedervaren. Op de koop toe geeft U een aantal bijzonder nuttige aanvullingen.

Op één van die aanvullingen heb ik nu weer een amendement, dat mij nogal hoog zit. U schrijft met betrekking tot ‘Jeanne Collette’: ‘Wij moeten... wel aannemen dat Ter Braak, spijts zijn bewering van het tegendeel, dit boek niet gelezen, hoogstens vluchtig doorgebladerd heeft, omdat anders de hoogst merkwaardige figuur zou ontstaan’ enz. U staat hier voor een dilemma:

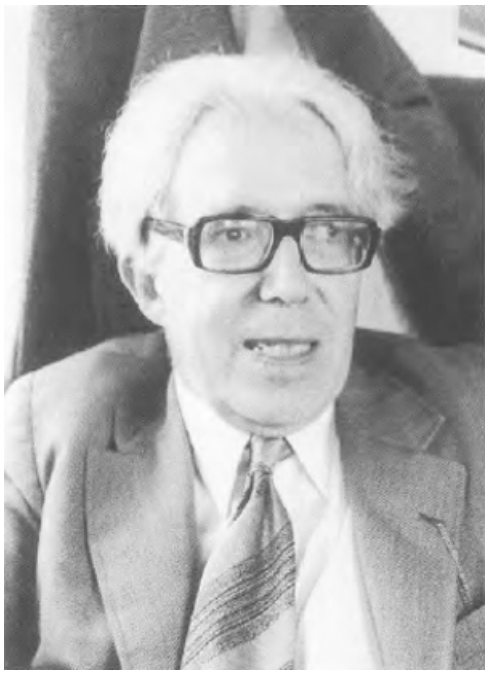
T.B. kent J.C. niet

T.B. prijst J.C. ‘en connaissance de cause’ en U kiest het eerste lemma, omdat het tweede U al te absurd voorkomt. *Is* het echter wel zo absurd? Onlangs herlas ik Ter Braaks Inleiding op ‘Vincent Haman’, en vond daar het volgende (p. 13):

‘In 1896 zag Paap's eerste roman, Jeanne Collette, het licht: een sleutelroman over den bankier Wertheim, naar de publieke opinie ontdekte, een aanklacht tegen den “dollarbaron, voor wiens bij hausse en baisse geschacherd geld vorsten en priesters en volkeren buigen”; zooals Paap in een rijkelijk pamflettistisch voorwoord meedeelt’.

Ik zal nu dat hele voorwoord overschrijven (in de veronderstelling dat U het niet bij de hand heeft):

‘Hij zit op zijn troon; hij ligt vadsig met het dikke lijf op zijn troon, de jodenbaron. De korte beenen onder het kwabberig lijf over elkaar, ligt hij in zijn troon, de dollarbaron en blaast den rook van een havanna vorsten en priesters in 't gelaat, die

J. Kamerbeek jr. (coll. Harry Prick).

deemoedig buigen, buigend vleien om wat dollars, aanbiedend woekerrente en vorstengunst. De jodenbaron geeft geen asem vandaag, geeft geen stinkenden asem vandaag, of de hooge bedelaars moeten geven tien procent en moeten hem maken “brinz”. Met rouw omsluieren zij 't gemoed, en, lachende het gelaat, geven zij tien procent en maken hem prins.

Hoog uit boven het luid geroep in het oud Europa, geroep van honger en van dood; hoog uit boven het De Profundis dat ruischt in 't stervensuur der eeuw, schalmeit de kreet: de jood, de jood! Want wat de negentiende eeuw, de dollareeuw, voor vuilst heeft gebaard, het is, 't zij jood geboren dan of jood van ziel, de dollarbaron, voor wiens bij hausse en baisse geschacherd geld vorsten en priesters en volkeren buigen’.

Blijkens de aanhaling heeft T.B. dit voorwoord in elk geval gelezen, maar dan is ‘rijkelijk pamflettistisch’ een rijkelijk eufemistische omschrijving voor ‘anti-semitisch’. Of eigenlijk is dit mijnerzijds weer een eufemisme voor: Ter Braak heeft het antisemitisme van Paap opzettelijk verdonkeremaand, waarschijnlijk omdat het niet in zijn kraam te pas kwam - omdat hij een auteur met zùlke antecedenten niet kon gebruiken in zijn anti-tachtigse campagne. De mogelijkheid die U, zeer scherpzinnig, als een ‘hoogst merkwaardige figuur’ oppert, om haar te verwerpen, is dus de werkelijkheid geweest!

Deze kleine ontdekking mag ik maar zeer ten dele op mijn conto schrijven. Het gaat hier om een soort familie-traditie. Toen Ter Braak in 1936 zijn lezing over Vincent Haman hield in de Rotterdamse Bijenkorf, bevond zich onder de toehoorders een oom van mij, een uiterst intelligent en belezen man, toen al vrij bejaard (ik geloof dat hij van 1870 was). Bij de discussie die op de lezing volgde, heeft mijn oom T.B. een netelige vraag gesteld over het anti-semitisme van ‘Jeanne Collette’, waarop hij een volkomen ontwijkend antwoord kreeg. Ik zou er wat voor geven, om daar bij te zijn geweest: M.t.B., de man die nooit dupe wilde zijn, in een hoekje gedrongen door een anonymus (voor hem), een jongere tijdgenoot van de tachtigers, een

fin-de-siècle-geest op de manier van de Weense Peter Altenberg, die waarschijnlijk onder een effen uiterlijk een duivels genoegen verborg over de verlegenheid van zijn tegenstander!

Mijn oom is in 1940 gestorven, een zoon van hem bewaart aan het incident slechts een flauwe herinnering. Ik zie dus geen kans dit verbleekte snapshot verder

op te frissen. Maar er heerst een volmaakte overeenstemming tussen de mondelinge traditie en de reticentie van Ter Braak's inleiding.

Et zijn verschillende redenen waarom ik deze kwestie niet denk te publiceren - waarvan de meest ‘nobele’ is dat T.B. zich niet meer kan verdedigen en een meer laag-bij-de-grondse dat ik Mevrouw Ter Braak persoonlijk enigszins ken. Maat als ik Dr. Meijer eens ontmoet, dan zal ik hem deze toch wel pikante bijzonderheid niet onthouden.

Met vriendelijke groet,
Uw
J. Kamerbeek Jr.

In een brief van 24 mei 1960 kwam Kamerbeek nog even op de zaak terug:

‘In de kwestie Paap-Ter Braak ben ik U nog een kleine correctie schuldig: T.B. hield zijn lezing niet in de Bijenkorf, maar bij de firma D. Bolle (waarmee ik U overigens, naar alle waarschijnlijkheid, geen nieuws vertel).

Meijer stuurde mij de kritiek van Gomperts in Parool op mijn verzoek ter inzage. Het is merkwaardig dat G. het anti-semitisme van “Jeanne Collette” in zekere zin vergoelijkt. Toch wil het mij nog niet recht duidelijk worden welke sentimenten deze kritiek hebben geïnspireerd.’

In zijn bespreking van Meijers Paap-studie verdedigde Gomperts Ter Braak tegen Meijers beschuldigingen als zou Ter Braak Paaps overige werken, buiten *Vincent Haman*, niet kennen. Merkwaardig is overigens weer dat Gomperts later een studie zou wijden aan het (intellectuele) antisemitisme bij Ter Braak (postuum gepubliceerd als *Een kern van waarheid*, 2000) maar niet meer terugkwam op Ter Braaks ‘verduistering’ van Paaps antisemitisme.

Illustratie bij het voorwoord van de roman *Jeanne Collette* van W.A. Paap.

Dichter en huisknecht, Rooms leven

In de jaren vijftig en zestig werd iedere onderzoeker die zich bezighield met de dichter P.C. Boutens achtervolgd door mevrouw C.C.V. van Lier-Schmidt Ernsthausen (1894-1978), die in ellenlange brieven en telefoongesprekken, met intriges en praatjes háár Boutensbeeld ingang wilde doen vinden, een Boutens die uiteindelijk terugkeerde tot het christendom en die min of meer ontdaan was van zijn homoseksualiteit. Volgens haar was tijdens Boutens' uitvaart een christelijke bundel gedichten - *Christus te Scheveningen* - van de werktafel van de dichter verdwenen. Michel van der Plas publiceerde in *Elseviers Weekblad* van 26 november en 10 december 1960 artikelen over de hinderlijke onderzoekster. Over het voorwerk deed hij verslag aan Harry Prick, die al heel wat met haar te stellen had gehad.[1] Kitty de Josselin de Jong en Henriette L. de Beaufort waren bevriend met Boutens; Cor van Duyvenbode was Boutens' vriend en huisknecht; de kapitaalkrachtige en goedgeefse Frans Mijnssen maakte samen met Boutens deel uit van diverse besturen.

Aerdenhout, 12 nov. 1960

Beste Harry,

Het is me gisteren het dagje geweest! Ik zal niet proberen je alles te vertellen, moet bovendien zelf eerst nog veel notities uitwerken, maar zal je, behalve een samenvatting van mijn bewegingen, enkele gegevens verstrekken van scandaleus karakter die je, naar ik vertrouw, belang inboezemen.

Ik heb dan gisterenochtend van 10 tot 12 met de dames De Josselin de Jong en de Beaufort gesproken, van kwart voor twaalf tot twee uur met C. van Duyvenbode (in zijn huis), nogmaals met hem van kwart voor drie tot half vier en tenslotte te Amsterdam, over de telefoon, van kwart voor vijf tot half zeven met mevrouw van Lier te Scheveningen; het laatste gesprek heb ik (zonder dat de gesprekspartner dat wist) op de geluidsband vastgelegd, om het later te kunnen uittikken. Wat was mijn gevolgtrekking? Dat een los artikel over C. van Duyvenbode op dit ogenblik en in een weekblad niet plaatsbaar is; maar ook: dat ik nu een los artikel zou kunnen en willen schrijven over het onderwerp: Was Christus in Scheveningen? Een literair mysterie onopgehelderd. Daarbij zou C. van Duyvenbode terloops ingevoerd kunnen worden.

Cor van Duyvenbode, ‘aangekleed’ door Boutens, ten tijde van hun eerste kennismaking (zomer 1908) (foto C.J.L. Vermeulen, coll. Letterkundig Museum).

Voor het laatste artikel ontbreken mij nog

1 het verhaal van mevrouw van Lier's mystieke ervaring - de zilverpoets-ervaring;[2] hiervoor zou ik een transcriptie van jouw minuten behoeven;
2 de bevestiging van G.H. 's Gravesande dat zijn beroemde uitspraak aangaande het Christus-ms. de betekenis had die jij eraan hechtte;[3]
3 een gesprek met V.E. van Vriesland, die, altijd volgens mevrouw van Lier, meer zou weten;[4]
4 mededelingen van de heer Heldring te Oosterbeek.[5]

In mijn bezit bevinden zich nu ter fotocopiëring:

5 de foto die P.C. Boutens van C. van Duyvenbode heeft laten nemen op de dag dat de eerste de laatste meegenomen had van het strand naar het Westeinde, en nadat Cor door P.C. was ‘aangekleed’.
6 een foto vertonende P.C.B. en C.v.D. in het begin der jaren dertig, staande voor de limousine van de heer Joh. Enschedé op de Boutenskade te Heemstede.
7 het doktersadvies d.d. 12/2/43, volgens hetwelk P.C.B. naar het ziekenhuis Zuidwal vervoerd moest worden, voorzien van een aantekening in potlood-handschrift door C.v.B.: ‘laatste rit in levende lijven.’
8 een door P.C.B. geschilderde olieverf van de jonge Oscar Wilde.[6]

Door middel van mijn secretaresse heb ik je laten vragen of ik de correspondentie van mevr. van Lier aan jou zou kunnen zien; deels om te controleren wat zij mij

P.C. Boutens en zijn huisknecht Cor van Duyvenbode voor de auto van Joh Enschedé op de (huidige) P.C. Boutenskade te Heemstede, jaren dertig (coll. Letterkundig Museum).

mededeelde (zij beschuldigde C.v.D. van zeer veel; het zou mij iets waard zijn *haar* onbetrouwbaarheid te kunnen bewijzen, indien zij ooit kwaad tegen mij wil), deels om te zien of daar meer in staat.

Nog zou ik je willen vragen me uitvoerig de feiten mee te delen aangaande Mevr. van Lier's 'verschijning'. Zij wilde daar niet over spreken, maar gaf mij ten andere geen verklaring voor haar bijzondere belangstelling voor het gedicht 'Christus in Scheveningen'. (Ingesloten overigens iets wat Hans Edinga en ik hebben geschreven en drie weken geleden ter verhoging van het mysterie anoniem uit Scheveningen naar haar hadden willen zenden. Goddank hebben wij ons te rechter tijd bezonnen.) Ook wou ik nog graag feiten aangaande de voorstellen, jou door mevr. van Lier gedaan, met betrekking tot eventuele kennismaking met de Middelburgse familieleden. Tenslotte wou ik nog graag jouw advies, of jij een artikel 'Was Christus in Scheveningen?' nuttig - sensationeel - oirbaar of wat ook acht. Ik zou het dolgraag schrijven voordat wie dan ook het doet.

Nu enkele gegevens, ongeordend. Ik maak me sterk dat je ze al kent.

- Eenmaal trof C.v.D. ('ik deed bij toeval de deur open') P.C.B. aan met een spartelnaakte Jo Landheer.[7]
- C.v.D. kreeg bij het eerste bezoek aan het Westeinde n° 31 ('net een kerk, meneer') een bloedneus ('zo zenuwachtig was ik.')
- 'Ik heb steeds gedacht: ik doe het maar voor de kunst.'
- In 1918, toen geheel Nederland in de verwachting verkeerde dat de geallieer-

den het land zouden aanvallen en *alle* verloven ingetrokken, kreeg C. van D. een maand verlof om P.C.B. te verhuizen van Westeinde 19 naar de Laan Copes.

- C. van D. bezit van Boutens aan werken: Beatrijs (32e druk) en Bezonnen verzen. Ze staan naast 'Monica's beproeving'.[8]
- P.C.B. had een 'belastingpak', wanneer een inspecteur der belastingen hem bezocht.
- 'Ik ging hem iedere middag om 3 uur in de Zuidwal bezoeken. Hij is ook om precies 3 uur gestorven.'
- 'P.C.B. kon het wel zeven keer per dag, meneer. Net zo goed met mij als met mevrouw Mijnssen.'
- 'Hein Boeken op bezoek: Maar Boutens, wat bedoel je toch met "het grensver plein?"[9]

  Ik (C.v.D.): Daar komt u ook terecht.
  P.C.B.: "Cor, jij bent zo stom nog niet."

- "Als P.C.B. bezoek wilde ontvangen dat hij voor mij niet wilde weten liet hij mij bij kennissen timmerkarweitjes verrichten."
- "Donderdag was steeds onze feestdag."

Ik kreeg sterk de indruk dat Boutens zich niet ontzag te chanteren, wanneer hij van rijke homofielen een jaargeld los kon zien te krijgen. Verschillende jonkers schonken hem fl.1000,- 's jaars.

Het lijkt mij geboden dat ik, voor ik mijn artikel "Was Christus in Scheveningen?" schrijf, jou nog spreek. Ik zal je daar binnenkort nog over schrijven. Doe me intussen het genoegen en stuur me wat ik vroeg. Ik zal voor integrale terugzending zorgdragen.

Bij voorbaat dank, Harry, voor je hulp. Ik was gisterenavond wat ziek van het te vele; nu gaat het weer.

Alles verder goed?

Hartelijke groeten, je

Michel

P.S. Ja, die Gracht had er nog in gemoeten. Maar ik hield me aan jouw amendementen. Hoe is het overigens mogelijk dat Stols er een dergelijke band om heeft gedaan![10]

In het verslag van zijn gesprek met Van Duyvenbode dat Van der Plas voor zichzelf opschreef, meldde hij nog dat Van Duyvenbode een 18-jarige grenadier was, toen Boutens hem in 1908 op het strand oppikte. Thuis "deed Boutens zijn wil" met Van Duyvenbode, die daarna niet meer is weggegaan. Zolang Van Duyvenbode nog in dienst was, stond Boutens hem op te wachten bij de kazerne; daarover moest hij heel wat horen van zijn kameraden. Van Duyvenbode trouwde en werd vader van acht kinderen. Boutens vond dat erg, maar kennelijk deed het aan hun verhouding niet af. Op donderdagavond kwamen Boutens' vrienden (Van Deyssel, Frans

Mijnssen, Jan Toorop, Joh. Enschedé, Willem van Konijnenburg) eten en drinken. Na afloop dronken de heren cognac, maar Van Duyvenbode moest likeur drinken. 's Nachts ging Van Duyvenbode dan niet naar huis en bleef hij bij Boutens. Van Duyvenbode verklaarde ook: ‘Ik kom in al zijn gedichten voor. Allemaal. Beatrijs, dat ben ik eigenlijk ook. Als hij iets geschreven had droeg hij het me altijd voor.’ Toen de vrouw van Frans Mijnssen dood ging, liet ze Van Duyvenbode komen en gaf hem voor Boutens een kistje met 500 gouden tientjes mee: ‘Hij had ook een oogje op de zoon van Mijnssen. Eén middag kwam om 2 uur mevrouw en om 5 uur de jonge heer Mijnssen.’

Rooms leven

In 1963 werkte Michel van der Plas aan wat een succesrijk boek zou worden: *Uit het rijke Roomsche levert. Een documentaire over de jaren 1925-1935*. Harry Prick was een van degenen die in de inleiding van het boek bedankt werden voor hun medewerking.

Zondag 10 maart 1963

Beste Harry,

Zonder dat ik de hoop durf koesteren dat je me rechtstreeks zoudt kunnen helpen (men kan niet alles verzamelen) waag ik het toch met het volgende bij je aan te komen in de stellige verwachting dat je mij naar een, of liever *de* aangewezen man kunt doorsturen.

Ik ben al een paar maanden bezig mijn vrije avonden te vullen met het samenstellen van een boek, ‘Uit het Rijke Roomsche Leven’ dat een documentatie wil geven van de tussen 1927-1934 algemeen in de doorsnee Roomse gezinnen geldende opvattingen over velerlei zaken van geloof en zeden, enerzijds om mijn eigen milieu-van-afkomst te onderzoeken (de genoemde periode omspant mijn eerste zeven levensjaren), anderzijds om commentatoren van ons geestesleven nu materiaal te verschaffen waaruit zij kunnen aantonen hoeveel er hoe snel en grondig veranderd is. En of dat steeds ten goede was valt te betwijfelen. Het wordt geen rancune-boek, eerder een weemoedige of hoogstens onzeker glimlachende verzameling van authentieke teksten en citaten. Ik meen de voornaamste dag-, week- en maandbladen (R.K.) uit die tijd nu doorgenomen te hebben (tot en met jeugd- en missieblaadjes), alsmede de boeken (van bellettrie tot Frater Rombouts' Opvoedkundige Reeks). De onderwerpen zijn:

kerkelijke openbare figuren
Geestelijk leven en devoties
Clerus en vorming
Heiligen
Jeugd en jeugdbeweging
Huwelijk en huisgezin
Geloofsverkondiging

Roomsche politiek en politici
Roomsch Nederland en Rome
Liederen
Onderwijs en opvoeding
Meisje en vrouw

Voor eer en deugd
Kunst, letteren en film
Advertenties
Geld voor de Roomsche Zaak
Sport, spel, vermaak
Varia

Nu meen ik, wat het Limburgse land betreft te weinig te kunnen aanhalen. Zeker, ik weet dat Nolens uit Venlo kwam en Poels zegenrijk bestond. Maar ik vond totnutoe nergens het blad ‘Limburg aan Christus’ noch ‘Roomsche Wereldpost’, zou me kunnen voorstellen dat streekblaadjes en parochieklokken aardig materiaal opleveren, enz. Het gaat in dit geval om gedrukte stukken, niet om hearsay. Er moet goed bewijsmateriaal zijn van de grote invloed van de clerus op het gewone leven van de Roomse leek, van zijn aanzien. Ik zoek pittoreske dingen als de statuten van een R.K. geitenfokkersvereniging, bewijzen van standsverschil. Ik weet dat R.A.P.I.D. (naam van een door Jezuïeten opgerichte voetbalclub te Maastricht) betekent Roomsche Adel Prijkt In Daden, maar zou me meer even fijne namen kunnen voorstellen. Wat schuilt er achter RKONS? Of DEM? Kan ik de uitgaven van de Gebr. van Aalst te Maastricht (o.a. een Gezinsboek) ergens bestuderen? Zijn er reglementen en wasvoorschriften van internaten te bekomen? Ik heb preken van de De Greeves, Laudy (Bij de oplossing van de Romeinse kwestie), Feron (lijkrede van Van Rossum), maar zijn er even beroemde geweest, die nochtans nooit in het maandblad De Gewijde Rede hebben gestaan?

Ken je toevallig een privé-verzamelaar met dozen vol knipsels van Roomsche Adelbrieven, Roomsche Rijkdombewijzen, Rooms is Troef-fiches, Roomsche Blijdschap-aberraties, Vader Bisschop-dithyramben, Parochieklok-vergissingen, compromitterende foto's, plaatjes, prentjes, versjes? In het Haarlemse vond ik bij toeval zulk een onwaardeerbare verzamelaar. Was er soms een Limburgse pendant van André de Thaye, Guido de Fontgalland en Annie de Guigné? Waren er speciaal Limburgse lees-methodes voor de Lagere Scholen andere dan de Jan-Mies-en-Wim en Anna-Huib- en Marie-deeltjes? Bestond er naast Roomsche Jeugd, Kleuter-blaadje, Engelbewaarder en Onze Courant nog een Limburgs jeugdweekblad? De Jezuïeten in Maastricht moeten een vorm van jeugdbeweging hebben gekend die nóg weer anders was dan Kruisvaart, E.K., Graal, K.J.M.V., Kruis verbond, Jonge Werkman. Zijn daar stukken van te krijgen? Bevat Romen's Aankondiger iets citeerbaars? (heb natuurlijk Hendrichs, Gielen, van Heugten intussen geraadpleegd). Stamt wellicht uit Limburg de (onvindbare) advertentie van ‘H.H. Geestelijke, Lekker smullen, de H. Vastentijd breekt weer aan, Proeft onze Paling’?

Ik wou dat ik je de totnutoe verzamelde 200 pagina's citaten kon laten zien om je te enthousiasmeren. Je herleeft je jeugd, van slotavond ener H. Missie tot het Zondagsblad van de Maasbode, van het Prentenboek der Eerste Biecht tot het Jongen wilt gij pater worden. Wat een idealisme in die tijd! Wat een defensief én een offensief tegelijk, triomftijd der organisatie én van het demonstreren op straat, vlaggen, missieliefde, lankmoedigheid, lange zwarte kousen bij het voetballen, het Houd Rechts-strijdlied uit 1929, de avonturen van Bomans Sr, de stadionduizenden

van Mia van der Kallen, de Droom van Nolens, de brochure van Doodkorte: ‘Ouders, houdt uw kinderen weg van den Voetbalmatch’, het maandblad ‘Mannenadel en Vrouweneer’ door enige Paters Redemptoristen, Hellenen in het Maasbode-Rijk der Vrouwen, H. Hermans' ‘Heldendicht der Roomsche Daad’ enz. enz.

En het heimwee, hier en daar onontkoombaar: die zekerheid, die edelmoedigheid van de Edelwachter; de Sobriëtas-moed; al die Openlijke Dank-advertenties; de altaartjes en kazuifeltjes (maar waar is er een advertentie van te vinden? Ze kwamen uit België zegt men).

Kun je me helpen, verwijzen naar, knipsels zenden, - wát kun je voor me doen? Ik wacht maar af.

Gaat het goed met jullie? We zien elkaar nooit meer! Dat concilie eerst, nu weer zoveel ander werk, in september weer het concilie. - Bedroevend als men zijn vrienden nooit meer ziet.

Veel groeten, je Michel

Eindnoten:

1 Zie Nop Maas, *Werken voor de eeuwigheid. Een geschiedenis van het Letterkundig Museum*. [Amsterdam-Antwerpen 2004], p. 217-219. De Boutens-documentatie van C.C.V. van Lier-Scmidt Ernsthausen berust in het Historisch Documentatiecentrum van het Nederlands Protestantisme (inventaris van W.G. van de Fliert).

2 Christus zou aan mevrouw Van Lier verschenen zijn, terwijl ze het zilver poetste in haar Scheveningse woning.

3 's-Gravesande was van oordeel dat Boutens mogelijk een groot gedicht over Christus in Scheveningen van plan was, maar dat hij het met geschreven had.

4 Van Vriesland was een van degenen tegen wie Boutens zei dat hij aan een groot gedicht over Christus in Scheveningen werkte.

5 Dominee L. Heldring was Boutens' eerste mecenas.

6 Een afbeelding hiervan werd afgedrukt bij Van der Plas' artikel van 26 november 1960.

7 Een door Jan Veth getekend portret van Jo Landheer stond in Boutens' studeerkamer. Boutens trad op als mentor van Jo Landheer, die in de jaren vijftig in opdracht van het ministerie van OKW Boutens-documenten opspoorde. Zie over Jo Landheer: Gert Selles, *Ik wilde alleen de stilte toebehoren. Leven en werken van Jo Landheer (1900-1986)*. [Nijmegen 2005].

8 Een damesroman van Mary Burchell.

9 Uit de openingsregel van Boutens' vertaling van Aischylos' *Prometheus geboeid*. De eerste regels (gezegd door Kratos) luiden: ‘Wij zijn gekomen tot der aarde grensver plein, / De baan van Skythia, de onbetreden eenzaamheid.’ (zie bijv. de Wereldbibliotheek-uitgave uit 1912, p. 3 en de luxe uitgave uit 1914, en ook in de *Verzamelde werken* (Haarlem/'s-Gravenhage 1947), dl. 4, p. 121).

10 Van Michel van der Plas was in 1960 bij Stols de bundel *Edelman-bedelman. Gedichten 1945-1955* verschenen.

Wiel Kusters

‘Geeft elkander Uw gezicht’
Pierre Kemp en Harry G.M. Prick in enkele van hun brieven

De dichter en essayist WIEL KUSTERS (1947) is hoogleraar algemene letterkunde aan de Universiteit Maastricht. Op zijn naam staan verschillende publicaties over Pierre Kemp, o.a. samen met Harry G.M. Prick ‘*Bladeren en lezen in groot verstaan’. Pierre Kemp in de wereld van het boek* (1995). Hij werkt aan een biografie van Kemp.

Sinds zijn brief van 26 januari 1958 aan Pierre Kemp (1886-1967) en diens antwoord daarop van 28 januari stond Harry G.M. Prick, toenmaals woonachtig aan de Maastrichterlaan 217 te Vaals, in schriftelijk contact met de door hem bewonderde dichter. Prick ontving in totaal 306 brieven en briefjes, waarvan de laatste op 29 december 1966.

Harry Prick bezocht Pierre Kemp voor de eerste maal in diens huis aan de Turennestraat 21 in Maastricht op 29 december 1958, tussen half elf en half twaalf, en ontving bij die gelegenheid een van de fameuze kleine blocnotes, waarin Kemp dichterlijke observaties en invallen noteerde tijdens zijn treinreizen naar en van Eygelshoven, waar hij tot 1 januari 1945 werkzaam was als beambte op het loonbureau van de steenkolenmijn Laura.

In Pricks exemplaar van de gedichtenbundel *Vijf families en één poederblauw* (1958) schreef Pierre Kemp: ‘Dat/ Lily Maessen/ en/ Harry Prick/ boven deze bladzijden/ veel zangerige uurtjes/ mogen beleven./ Maastricht, Na Onnozele Kinderen, 1958,/ Pierre Kemp’. Lily Maessen was het Maastrichtse meisje dat Harry Prick in juli van dat jaar had leren kennen en met wie hij spoedig hoopte te trouwen. De ‘zangerige uurtjes’ uit de opdracht waren een toespeling op Kemps gedicht ‘Die middag en die sieraden’, waarin Prick als het ware zijn eigen verliefdheid herkende.

Tijdens het genoemde bezoek heeft Kemp kennelijk ook de mogelijkheid geopperd, een kleine reeks gedichten, een ‘suite’, te schrijven voor Harry Prick en Lily Maessen. Dat werd het boekje *Ballet de Coeur*, verschenen in september 1959 bij Ernest van Aelst te Maastricht in een oplage van 40 exemplaren bij gelegenheid van hun huwelijk.[1]

In eerdere brieven had Prick ter sprake gebracht dat hij voor zijn liefste een gedicht wilde schrijven, ‘een fantasie [...] rond haar toilettafel’, maar dat het dichten niet zo wilde vlotten. ‘Een grote rol spelen natuurlijk de namen van de parfums en van de crèmes en van de soorten nagellak. In het gedicht worden er veel meer opge-

somd dan in werkelijkheid op haar toilettafel staan. Mocht U bekend zijn met de titel van een of ander Frans werkje over parfums en dergelijke, dan houd ik mij voor mededeling daarvan aanbevolen.' (brief d.d. 10 december 1958). In antwoord daarop (d.d. 12 december 1958) noemde Kemp het boek van Paul Jellinek: *Die psychologischen Grundlagen der Parfümerie. Untersuchungen über die Wirkungen von Gerüchen auf das Gefükbleben* (1951) en voegde daaraan toe: 'Als U bij lezing niet voorzichtig is, loopt U kans zelf een parfum te worden, en te vervliegen, ergens in de nabijheid van een regenboogkleurig wolkje.' Aan Jellineks boek zou Kemp in 1959 het motto ontlenen van de sterk erotisch geïnspireerde gedichtenbundel *Garden 36, 22, 36 inches*: 'Wo Haar steht, ist Freude' (Bäurisches Sprichwort).

Op 31 december 1958 schreef Prick aan Kemp:

Hooggeachte Heer Kemp,

Als ik mij goed herinner is het Maurice Maeterlinck geweest die de mening was toegedaan, dat men de kans om een vereerde dichter of schrijver te ontmoeten, onbenut moest laten. Een persoonlijke ontmoeting zou ons denkbeeld omtrent de zo hoog gestelde alleen maar kunnen verstoren. Ik ben te weinig met het leven van Maeterlinck vertrouwd om te weten of hij hier werkelijk uit ervaring spreekt, maar ik heb wel kunnen vaststellen dat deze opvatting van de dichter der *Serres chaudes* geen bevestiging kreeg in het samenzijn dat ik maandagmorgen met U mocht beleven en dat mij mijn leven lang als een feestelijk evenement zal blijven heugen. En mocht mijn geheugen in de, hoop ik, heel verre toekomst afnemen, dan zal het weerzien van de opdracht in *Vijf families en één poederblauw*, als ook van dat andere, voor mij wel kostelijkste, geschenk: het aantekenboekje van zomer 1940, mij opnieuw die maandagmorgen bij U in de herinnering roepen.

Toen U zich van dat boekje bediende, moest ik Uw poëzie nog ontdekken. Dat gebeurde in de zomer van 1941, in mijn zestiende levensjaar. Ik las in die zomer jaargang na jaargang van *De Gemeenschap* en ontmoette toen vanzelf Uw gedichten. Ik was er echter totaal onkundig van dat een jaar eerder Uw *Transitieven en immobielen* verschenen waren, anders had ik mijn toen nog zeer schaarse zakgeld zeker met vreugde aan die bundel gespendeerd. In 1945 kreeg ik de smaak voorgoed te pakken en in 1946, of iets later, was het dan zo ver dat ik *Standard book of classic blacks* kon kopen, en sindsdien ben ik U blijven 'bijhouden'.

[...]

Natuurlijk ben ik uiterst ingenomen met Uw zo charmante voorstel betreffende de eventuele uitgave van een Suite. Naar verdere bizonderheden hieromtrent zie ik vanzelfsprekend met grote belangstelling uit. Ik heb er Lily nog niets over verteld, want mocht dit voorstel gerealiseerd kunnen worden, dan zal 't een grote verrassing voor haar zijn. Wel heb ik met haar gesproken over het typen van een bepaalde tekst of van bepaalde teksten. Het zal haar een eer zijn

dit voor U te doen. U hoeft mij slechts te laten weten dat het óver te typen werk gereed ligt, en ik zal het even komen ophalen. In 't algemeen breng ik elke woensdagavond door in Maastricht. Ik arriveer dan om even vóor half acht op het stationsplein en zou dus om half acht even bij U kunnen binnenwippen om de tekst af te halen. Lily heeft veel plezier beleefd van het overtypen van Uw bundels uit 1934, 1938 en 1940. Zij tikt in 't algemeen graag, en louter voor haar genoegen, gedichten over.

Nog iets met betrekking tot Lily: mijn vele praten over een toilettafel en over parfums zou misschien de indruk kunnen wekken dat Lily een groot deel van haar tijd voor de spiegel doorbrengt, manipulerend met crèmes en parfums. Dit is in werkelijkheid gelukkig niet het geval. Als een zeer vrouwelijke vrouw maakt zij zich natuurlijk graag mooi, echter niet met verwaarlozing van de kook- en bakkunst, waarin zij zeer bedreven is, en evenmin met veronachtzaming van stoffer en blik en andere huishoudelijke machinerieën.

[...]

Zeer hopend niet teveel van Uw ogen gevergd te hebben, blijf ik, met hartelijke groet, met herhaalde goede wensen voor 1959 en in oprechte hoogachting, Uw

Harry G.M. Prick

Het typewerk dat Lily voor Pierre Kemp, en in feite niet minder voor haar zo in Kemp geïnteresseerde verloofde en latere echtgenoot ging verrichten, had aanvankelijk voor een belangrijk deel betrekking op het onvoltooid en grotendeels ongepubliceerd gebleven lange gedicht ‘De Tocht’, door Kemp ooit genoemd de ‘ontbrekende schakel’ tussen zijn zogenoemde eerste debuut (1914) en zijn tweede debuut (1934).

Op 2 januari 1959 antwoordde Kemp:

Hooggeachte Heer Harry Prick,

Verontschuldigt U mij vooreerst, als ik niet overal precies meer op de lijntjes schrijf, of onregelmatigheden in mijn schrift niet weg kan corrigeren! Het is leesglas-werk.

Maeterlinck is nooit een beminnelijk mens geweest, naar het schijnt. En als hij zijn zin niet kreeg, wilde hij daar wel om duelleren, als in het geval met Debussy die aan Mary Garden voor de Mélisande-rol de voorkeur gaf boven Georgette Leblanc.

Ik mag niet te lang zijn in mijn antwoord, daarom met tegenzin iets korter. De Tocht ligt hier onvoltooid voor met 2102 versregels. Zou dit ineens niet te veel zijn voor de goede wil van Lilly?! (Het spreekt vanzelf, dat alle papier- en andere materiaalkosten direct voor mijn rekening komen.) Zou men het haar niet kunnen doseren, per ‘zang’ bijvoorbeeld? Ik ben gisteren gekomen tot en met

versregel 129. Ik kan ook een paar ‘zangen’ bij elkaar laten komen. Misschien kan ik U hierover iets meer vertellen tegen Woensdag van de volgende week of nog een week later, indien ik zo ver kom.

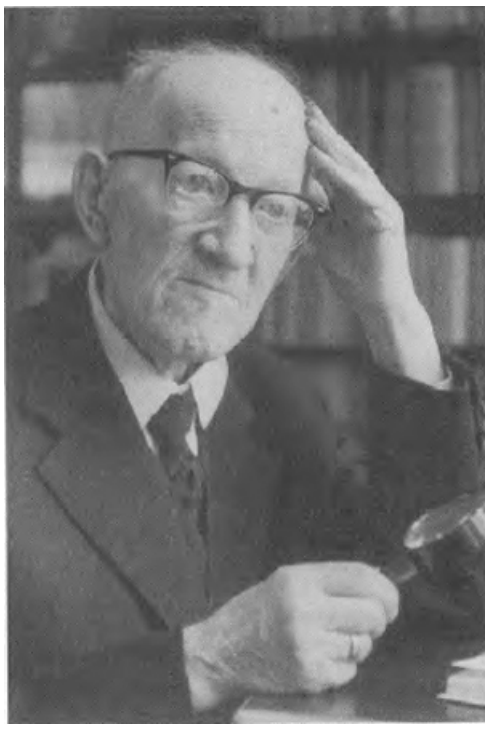
Aan de Suite denk ik ook: bij wijze van verpozing op de Tocht, begin ik wel te snuffelen.

Ik wens U veel heren-genoegen aan de lectuur van Jellinek. Maar nu moet ik eindigen, want ik zal ook nog eens zoeken naar kleinere Kempiana, die een litterair speurder van Uw formaat toch ook interesjes zullen bieden.

Onder de tonen van een Valse-séduction aan de radio met herhaalde extra-goede wensen voor 1959 en hopend nog de ‘revisie’ van Tocht te kunnen voltooien

met hartelijke groet en dito hoogachting gaarne Uw

Pierre Kemp

Pierre Kemp (foto ‘Het Zuiden Fonteyn’ & Zn., Maastricht; coll. Harry Prick).

Op 3 januari 1959 schreef Harry Prick onder meer:

[3-1-1959]

Ik dank U nog zeer voor de vanmorgen ontvangen brief waarvan de onregelmatigheden in het schrift mij volstrekt niet hinderden, zodat Uw verontschuldiging mij verlegen maakte. Het overtypen van ‘De Tocht’ hoeft geen papierkosten met zich mee te brengen. U weet, meen ik, dat heel de literaire nalatenschap van Lodewijk van Deyssel onder mijn berusting is: buiten de manuscripten en de dagboeken circa 60.000 brieven. Hierin bevindt zich ook ongebruikt type-papier, door Van Deyssel gekocht in.... 1905: Excelsiorpapier. Op de doos staat o.a. te lezen ‘The Excelsior Papers are used in all H.M. Government

Offices'. Mij dunkt dat dit papier dus wel waardig is om er 'De Tocht' op onder te brengen. [...]

Morgen zal ik dit alles met Lily bespreken. Misschien kan het gedicht in drie partijen gedoseerd worden, bijv. 600, 1000, en dan de rest. Lily is buitengewoon vingervlug en handig op dit terrein, maar natuurlijk kunt U gerust na 500 regels gereviseerd te hebben, die regels uit handen geven om die alvast te laten typen.

[...]

Zodra de zomer daar is, zal ik Lily eens *Pacific* in zijn geheel voorlezen. Dit gedicht leent zich uitstekend tot voorlezing in de buitenlucht en dan liefst liggend in het gras en in de onmiddellijke nabuurschap van enkele canadassen. Zo'n plekje hoop ik te ontdekken in de buurt van Château Neercanne.

Pricks brief kreeg een vervolg op 15 januari 1959:

[15-1-1959]

Het ‘Ballet de Coeur’ heeft mij warm doen worden, en vanuit die gloed had ik U graag vandaag meer uitvoerig geschreven. Helaas ben ik zo overbezet, dat ik daartoe niet vóor zaterdag gelegenheid zal hebben. Maandag kunt U dus een brief tegemoet zien.

Morgenavond schrijf ik ‘Ballet de Coeur’ op Oud-Hollands voor Lily over, om het haar dan zondagmiddag voor te lezen.

Voor het geval er iets met mij mocht gebeuren: het manuscript van ‘De Tocht’ bevindt zich *voorlopig* inde bovenste lade van mijn bureau.

Ontvangt U zeer hartelijke groeten, ook namens Lily, van Uw dankbare Harry G.M. Prick

In ‘Les deux statuettes’, het vijfde van de negen gedichten tellende suite *Ballet de Coeur*, had Pierre Kemp volgens Harry Prick, op 17 januari 1959, ‘langs telepatische weg - naar 't schijnt - een regel [...] geschreven die letterlijk terug te vinden is in een van mijn brieven aan Lily: “het gaat niet meer zonder elkaars gezicht.”’ En met het derde, ‘La voix sous le soleil’, was hij zo

[17-1-1959]

ingenomen omdat zich daarin nagenoeg alle facetten of aspecten van Uw poëzie laten onderkennen. Ik zou zelfs willen zeggen, gesteld dat iemand anders 't geschreven had, dat het ‘plus Kemp que Kemp’ is. Het behoort stellig tot het allerbeste, ooit door U aan het papier toevertrouwd, het is een ware synthese van Uw poëzie, zoiets als het gedicht ‘Late telgen’ van A. Roland Holst, op grond van welk gedicht aan Holst de P.C. Hooft-prijs werd verleend!

[...]

Morgenvroeg schrijf ik nog even aan Dr. Jaap Meijer, de Joodse Haarlemse literatuurhistoricus, die zo vaak met de heer Meulenhoff uit dineren of souperen gaat. Meulenhoff is de man van de poëzie-reeks *De Ceder*. [...] Aan mijn oude vriend G.H. 's-Gravesande schreef ik om inlichtingen over drukkers die zich bezig houden met bibliofiele uitgaven in beperkte oplage. Mochten wij er in slagen het ‘Ballet de Coeur’ gedrukt te krijgen, dan zal er ook Uwerzijds wel geen bezwaar tegen bestaan om naderhand, dus na de boekuitgave, te handelen gelijk gebeurde met *Droom in het Jekerdal*, n.l. de Suite nog eens af te drukken in *Roeping*.

Op 18 januari 1959 vervolgde Pierre Kemp de correspondentie.

Zeer Geachte Heer Harry Prick,

Zoveel mogelijk volg ik Uw kaart van 15 dezer. Het ‘Ballet de Coeur’ moet U, als het U bevalt en U de goedkeuring van Uw Coeur-partner hebt verkregen, bewaren tot een geëigende gelegenheid. Wel moet U mij een tip geven voor een U beiden aangename opdracht. Wat ik U vertelde, er een klein, fijn drukwerkje van te maken heeft geen haast, dit jaar niet en een volgend ook niet, tenzij de geëigende gelegenheid zich zou voordoen in een van beide jaren. Van Uw indicatie betr. ‘De Tocht’ heb ik goede nota genomen. Laat mij hopen ook, voor U en de Uwen, dat Uw vrees niet voor de eerste vijftig jaar bewaarheid worde.

Wat ‘Tocht’ zelf betreft, ik meen U ook verzocht te hebben ‘eene’ of ‘eenen’ te laten vervangen door ‘een’ en ‘dezen’ [sic] door ‘van deze’ en d.g. De oude dichtgedachten moeten m.i. aangehouden worden, maar leesbaar moet het lijken door woordbeelden van moderner aspect.

Op 14 januari 1959 heeft Prick samen met zijn verloofde een bezoek gebracht aan de dichter in Maastricht, waarbij zij het handschrift van ‘Ballet de Coeur’ en dat van ‘De Tocht’ hebben meegekregen. Kemp heeft, aldus Harry Prick op 20 januari 1959, het hart van Lily gewonnen door zijn gedichten, maar zijn ‘lijfelijke verschijning heeft haar stormenderhand ingepalmd, getuige o.a. de uitdrukking van haar hoop dat ik, eens Uw tegenwoordige leeftijd bereikt hebbend, op 't punt van innemendheid met U zou kunnen wedijveren.’ Over *Ballet de Coeur* merkt Prick op:

[20-1-1959]

Wat haar wel verdriet, is dat zij er verder met niemand over kan praten. Het ‘Ballet de Coeur’ heeft, zo als te voorzien was, geen van haar huisgenoten tot zelfs maar de schets van een danspasje van enthousiasme weten te bewegen, en bij de meisjes met wie zij samenwerkt op de Proosdij te Meerssen is het haar evenzo vergaan. C'est la vie. Ik had het haar voorspeld, maar - zo als 't elke poëzieminnaar overkomt - er blijft toch altijd een hopen op meeleven tegen beter weten in. Lily heeft min of meer rondgelopen met Uw gedichten als een kip die zoekt naar een plekje om haar ei kwijt te kunnen raken. Ik zal haar troosten met het oplage-getal van de *Maastrichtse Suite [voor Fernand Lodewick]* en van *Droom in het Jekerdal*. Hoe verdrietig ook, anderzijds is het misschien toch wel goed dat deze ervaring haar ten deel gevallen is. Zij weet nu helderder dan ooit hoeveel de a-musischen ontberen, maar ook welke onuitputtelijke schatten er zijn weggelegd voor wie de genade deelachtig werd van door de Muze gekust te worden.

[...]

Ik ga nu de ‘Franse les in een korenveld’ herlezen om ze aanstaande zondag goed aan Lily te kunnen voorlezen.

Lily en Harry op hun huwelijksreis in Den Haag, donderdag 3 september 1959 (coll. Harry Prick).

Pierre Kemp antwoordde op 25 januari 1959:

Hooggeachte Heer Harry Prick,

[...] Indertijd, toen Karel Reijnders met Margrit trouwde in Montreux of daar ergens in Zwitserland, heb ik hun een gedichtje geschreven, waarin de regel voorkwam:

'geef elkander Uw gezicht.'...

ook dat heeft daar een goed effect voortgebracht. Met gezichten jongleren is een van mijn liefste bezigheden, naar het schijnt.

Nu moet U me wel één groot plezier doen en dat is, de arme dichter *niet* met bloemen te plagen. U kunt hem nog menig plezier doen met hem behulpzaam te zijn bij zijn paperassen, ik denk b.v. aan 'Tocht' e.d. Dus U komt niet in het krijt bij mij, maar ik bij U. Wilt U mij dit beloven, nl. niet eens uit de band te springen en dus geen bloemen te sturen!?!

Met de 'Tocht' heeft het overigens geen haast. Ik heb U de realisatie van een belangrijke schakel in mijn dichtwerk onder Uw hoede gesteld. Beter blijk van waardering en gerustheid in Uw competentie kan ik U moeilijk geven. Laat Lilly maar betijen met de verhuizing. (Zij vergeve mij, dat ik, in gedachten, niet altijd Lily schrijf).

Ik hoop, dat U veel genoegen moogt beleven aan het boek van Jellinek. Als ik er met mijn ogen niet zo slecht voorstond, zou ik er zelf nog een keer te meer genoegen aan hebben, waar ik nu al zo benieuwd ben naar Uw poëem met zulke parfumistische inslag.

Al wat U voor mijn poëzie doet, is mij zeer welkom, alleen moet ik met alles even wachten tot na de boekenweek eind Febr. begin Maart.

Bibliofiele uitgaven zijn altijd schadeposten en moeten altijd gesubsidieerd worden. Het antwoord van G.H. v. Gravesande zal mij benieuwen, want indertijd hebben bevorderaars van mijn poëzie zich veel moeite gedaan bij de Bibliophilen-vereniging 'De Roos' om drie grote gedichten, o.a. 'de Namiddag [van een stille katholiek]' typografisch-mooi uit te geven; maar dat moest op de kosten afstuiten en misschien ook omdat de 3 gedichten te lang waren.

[...]

Het is niet mijn bedoeling geweest, dat het 'Ballet de Coeur' andere personen dan Lily en U danspasjes (geestelijke althans) te laten voortbrengen. Het zijn vooreerst gevaarlijke tekstjes, die alleen door juist-in-minnende-toe-

stand-zich-bevindende kunnen worden gesavoureerd. Buitenstaanders, vooral collegaatjes, vinden deze dingen toch nooit zo bijzonder, wijl zij niet iets dergelijks kunnen naar voren brengen om op te zeggen; met een kleine jaloezie dus er bij inbegrepen. Medeleven of medebegrip is van die kant steeds zeer onwaarschijnlijk. Troost U haar dus met al de machten, die tot Uw beschikking staan.

Groeperingen van mijn gedichten tot leesballetten is voor mij niet nieuw. Reeds langer heb ik er Fernand Lodewick over gesproken. Het is met de balletten met mij zo: ik houd van de ballet-muziek, de ballet décors de théâtre en de costumes, maar ik geef niets om het gehuppel op de scène met de balletbeentjes of-benen.

[...]

Herhaling: er is werkelijk niets, waarmede U mij een plezier kunt doen, dan juist met b.v. de verzorging van de 'Tocht'. Nogmaals, dus, *geen* bloemen: ik heb de bloemen lief, dat bewijst heel mijn dichterschap, maar zij behoeven voor mij niet afgesneden en bekostigd te worden. Het schone, wat van mens tot mens uitgaat, als heeft het geen zichtbare kleur, is mij dierbaarder dan de tere of modernere tinten van de bloemen.

Leest U Lily maar eens (of vaker) zo expressief mogelijk mijn 'Franse Les' voor; het is vooral een geschikte lectuur bij koud weer.

Maar nu moet ik staken, ook voor mijn arme ogen. Geeft elkander nu ook Uw gezicht, met alle precauties, maar overigens onvervaard en neemt maar aan, dat (en hoe) ik zou glimlachen, als ik het zag.

Weest met Lily samen héél hartelijk gegroet tot weder-contact van Pierre Kemp

Behalve met het maken van een typoscript van 'De Tocht' hebben Harry en Lily Prick Pierre Kemp tal van diensten bewezen rond de publicatie van gedichten in tijdschriften en bij het samenstellen van enkele van Kemps latere bundels. In juli 1960 werd Harry secretaris van de met instemming van de dichter opgerichte Pierre Kemp Stichting, die zich ten doel stelde 'de litteraire nalatenschap van Pierre Kemp in de ruimste zin te bewaren en bijeen te houden'. Van zijn publicaties over Kemp moet zeker het even respectvol als geestig geschreven Levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1973) worden genoemd, waarvan de vijfde, ingrijpend herziene en bijgewerkte versie verscheen in Wiel Kusters en Harry G.M. Prick: '*Bladeren en lezen in groot verstaan'. Pierre Kemp in de wereld van het boek* (Maastricht 1995).

Eindnoten:

1 Zie Pierre Kemps driedelige *Verzameld werk* (Amsterdam 1976), p. 431-442. Ook alle overige hier genoemde werken van Kemp zijn daarin te vinden.

Bomans en Van Deyssel

In *Elseviers Weekblad* van 22 oktober tot 26 november 1966 publiceerde Godfried Bomans in vier afleveringen zijn herinneringen aan Lodewijk van Deyssel. In een ingezonden stuk aan het weekblad bracht Prick enkele correcties aan op wat Bomans in de eerste twee afleveringen geschreven had. Onder andere wees hij erop dat Van Deyssel nooit naar Overveen gegaan zou zijn om een sigaar te kopen, zoals Bomans verondersteld had, aangezien hij dat steeds bij Guus Hollenberg op de Wagenweg deed. Daarbij citeerde Prick een ongepubliceerde notitie van Van Deyssel over het 'hoofdzakelijk element in Bomans' geestesleven: 'het oer-komische, het tenslotte àlles belachelijk, te belachen, achtende, en dit tot uitdrukking brengend ook door zijn optreden als tooneelspeler in de levenswerkelijkheid.'

Bloemendaal, 9 november 1966.

Zeer geachte heer Prick,

Uw stuk kreeg ik eerst gisteren ter redactievergadering, die ik slechts incidenteel bijwoon, onder ogen. Voor Uw correctie ben ik U dankbaar. Op mijn vraag, waarom het niet geplaatst was, wees men mij op een passage, waarin U, met de bedoeling deze wereldkundig te maken, een ongunstige opinie van Thijm releveert ten aanzien van mijn persoon, hier nog zèlf aan toevoegend: 'Wat de gevolgen kunnen zijn voor iemand, dien men letterlijk nooit au sérieux kan nemen, liet Thijm nu maar buiten overweging'. De redactie achtte deze werkwijze ongepast en ik moet die opinie delen. Ik voeg hieraan toe, dat ik dit van U ook niet verwacht had. Ik doel hier natuurlijk niet op Thijms uitspraak zèlf, die ik toevallig in mijn stuk van jongstleden zaterdag nogal uitvoerig belicht heb, zonder dat deze mij in die woorden bekend was. Het gaat me om Uw intentie en die kan ik niet goedkeuren.

Om elk misverstand te voorkomen: het is ook niet mijn bedoeling om de reductie van mijn persoon tot een loutere clown te bestrijden (de vier tot dusver verschenen stukken weerspreken die simplificatie voldoende), het gaat me om de geoorloofdheid van de methode, om uit de particuliere aantekeningen van de beschreven persoon zelf een opmerking te lichten, die, door U zelf nog verder aangevuld, de integriteit van het karakter en de betrouwbaarheid van Godfried Bomans' mededelingen dubieus stelt. Omtrent dit laatste zij het mij vergund U te at-

tenderen op een verschil in opvatting tussen U en mij inzake de ‘waarheid’.

In mijn visie doet het er volstrekt niet toe, of Thijm nu die sigaar wilde kopen of niet, daar deze slechts genoemd wordt als tegenstelling tot het zich ‘westwaarts voortbewegen’ en het in zich juiste feit dat hij die kocht bij den heer Hollenberg, is *in dit verband* irrelevant. Nu vind ik *Uw* opvatting óók juist, maar verwacht eenzelfde tolerantie bij U voor die andere visie. Het is dit, wat ik in Uw correcties vaak mis. Staat U mij toe om Uw stuk nog een tijd te houden om dit te benutten bij de bundeling in boekvorm van de ongeveer acht stukken, die ik daarin onderbreng? Of prefereert U dat ik het overtyp en het U direkt retourneer? Tenslotte: ik hoop, dat deze brief ertoe moge bijdragen om in het ongunstige beeld, dat U zich van mij gevormd heeft en dat mij door verschillende van Uw uitlatingen bekend is, enige nuances aan te brengen, ik meen dat de door U toegepaste vereenvoudiging niet geheel recht doet aan de wat gecompliceerde verschijning, die zich noemt

met de meeste hoogachting,

Godfried Bomans.

Godfried Bomans, ca. 1966.

Op 12 november schreef Prick aan Bomans dat het geenszins zijn bedoeling was geweest zijn integriteit aan te tasten, maar dat hij het nu eenmaal niet kon laten de feiten waarover hij beschikte te confronteren met wat er aan anekdotes over Van Deyssel verteld werd. Negatief had Prick zich ten opzichte van derden over Bomans slechts uitgelaten in zoverre deze in gebreke was gebleven een toegezegde bespreking te leveren van de door Prick bezorgde editie van *Het leven van Frank Rozelaar* en andere geschriften van Van Deyssel. Aan het eind van zijn brief stelde Prick voor om aan de bundeling van Bomans' herinneringen aan Van Deyssel een bloemlezing uit de ongepubliceerde geschriften van Van Deyssel toe te voegen, bestaande uit fragmenten waarin hij de gebeurlijkheden van een dag beschreef, van het opstaan tot het slapengaan en dromen.

15 november 1966

Zeer geachte heer Prick,

Wanneer het iemand overkomt dat hij gelijk krijgt voelt de aldus begunstigde opeens een soort schaamte, die dacht ik hieruit voorkomt dat de edelmoedigheid, die aan de andere zijde hiervoor nodig is, tot een hogere orde van prestatie behoort dan die van zijn kant het gelijk krijgen heeft bewerkt. Intussen blijven er genoeg punten over waar U (terecht, naar mij blijkt) op Uw stuk staat om mij weer adem te geven. Ik ben enorm blij met Uw brief. Veel is mij nu duidelijk. Wat betreft het niet bespreken van de Gedenkschriften breng ik een mogelijkheid naar voren, waaraan U niet gedacht hebt. Het is de vreemde krankzinnigheid, die door dit boek waait. Mij althans heeft dit uit piëteit van een bespreking weerhouden en ik weet nog twee voorbeelden. Meen niet, dat het boek mij niet mateloos boeit: ik neem het steeds weer op. Het heeft mij voortdurend gehinderd, dat ik dit betrekkelijke hoge bedrag niet kon honoreren, maar nu U deze vorm van samenwerking voorstelt, ben ik daar op eens van af. Ik zal het nu hard nodig hebben en er aan moeten refereren, hetgeen de verkoop ten goede komt. Elsevier wil mijn beschouwingen graag bundelen en ik van mijn kant voel wel iets voor een grotere uitgave, waarin de Grand Old Man zelve aan het woord is. De moeilijkheid is: *ben* ik er nog naast die negentig getypte bladzijden? Zijn ze *superieur*, dan heb ik daar vrede mee.* Dit dient bekeken. Een tweede moeilijkheid is van financiële aard: ik moet tenslotte van mijn boeken leven. Ook dit moet besproken. Maar *in principe* zeg ik niet nee. Wat U in het vooruitzicht stelt is eenvoudig schitterend, d.w.z. het schittert van verwachting en het is de 'proef op de som' van wat ik geschreven heb. Wij moeten het boek echter *speels* houden, óók in onze annotatie: een zware tobbende wijn die door *onze* handen gaat mousseren. We moeten trouwens 'verkopen'. Om alleen de kenners te bereiken, daar voel ik weinig voor. Ook op het punt van illustraties heb ik zeer vaste gedachten, waardoor het een *enig* boek kan worden: duur, maar een doos vol verrassingen. Bij deze opmerkingen moet ik het vandaag laten. Ik dank U wel zeer hartelijk voor Uw brief, die de eigenlijke reden is waarom ik onze samenwerking voor mogelijk houd.

Uw

Godfried Bomans.

Tot een bundeling van Bomans' herinneringen aan Van Deyssel in een afzonderlijk boek is het niet gekomen.

* Met het tegendeel bedoel ik het vreemde geklets waarin Thijm soms kon vervallen (causerie over Haarlem! etc). En is het wisselend, bent U dan bereid tot selecteren? Belangrijke vraag.

Ruzie over Perk en Kloos

Een aantal jaren waren Jaap Meijer en Harry Prick, die beiden veel van hun tijd vulden met het bestuderen van de literatuurgeschiedenis, met elkaar bevriend. Prick en zijn bruid keken verbaasd op van het feit dat Meijer in 1959 onuitgenodigd op hun bruiloft verscheen, pontificaal op het altaar plaatsnam om alles goed te kunnen zien en, nadat er een couvert bijgeplaatst was, aan tafel op hoge toon informeerde welk voedsel koosjer was.

In 1960 stuurde Meijer als trotse vader een door zijn 16-jarige zoon Ischa gemaakte vertaling van Horatius (*Carmina* 11, 14, 1) naar Prick en vroeg: 'Wat denk je er van? Ik vind haar zonder meer: redelijk. Is dit iets voor *Roeping*?'

Eheu fugaces, Postume, Postume...

Nu vliedt nog, Postumus, de jonge stroom
Nog vrij is de natuur voor dartel spel
Geniet nog, Postumus, de boze droom
Van afscheid bij het veerhuis komt zo snel.

Gij wordt oud, niet de natuur
Die groen en jeugdig eens uw jeugd ervoer
Een jonge vliet wordt ruig en stoer
De prille dag voert naar het avonduur.

Dit aardse is vergeefs, doch geenszins te versmaden
Drink goede wijn en kus de jonge vrouw
Loop met een licht gemoed langs rozendronken paden
Al is dit leven niemand, niemand trouw. -

Israël Chajiem Meijer

Prick publiceerde een afgewogen recensie van Meijers boek over W.A. Paap; er was zelfs even sprake van dat Meijer zelf een reactie op de negatieve recensies zou

Jaap Meijer met het bruidspaar Prick (coll. Harry Prick).

schrijven, die dan onder Pricks naam gepubliceerd zou moeten worden. Maar botsingen konden niet uitblijven. Er kwam verwijdering, toen Prick zich afkeurend uitliet over Meijers plan om reisverslagen over Israël te publiceren zonder dat hij dit land bezocht had. En in 1973-1974 liep de relatie definitief spaak naar aanleiding van een polemiek tussen de twee in *De Nieuwe Taalgids* over Jacques Perk en Willem Kloos.

Heemstede, 20/4/1974

Beste Harry,

naar L[etterkundig]M[useum] zond ik het officieel bedankje; naar jouw persoonlijk adres nog dit: Het gaat in discussies als de onderhavige om de waarheid - en die is aan mijn zijde. Ik zal gelegenheid hebben het totale Perk-beeld (ook poëtisch) om te keren, tot en met de figuur van Mathilde. Perks centrale liefde gold een andere (in de letterkundige historie nog niet als zodanig te boek staande) vrouw. Mijn onderzoekingen analyseren zijn verhouding tot Kloos - en omgekeerd (vooral na Jac-

ques' dood). Het materiaal is verzameld, mijn werkkracht ken je. De conceptie van het geheel ligt er al: Jacques Perk, de palimpsest van een idylle.

Eén ding stel ik echter nadrukkelijk: Als ik zeg dat Kloos zijn *vrind* heeft gechanteerd (en dat heeft hij) - als ik formuleer dat dezelfde Kloos manuscripten achterover heeft gedrukt (en dat heeft hij) - dan doet dat niets af aan mijn ongeremde bewondering voor een figuur als Kloos. Hij deed het uit *liefde*! Als je dat niet aanvoelt mis je het recht je met zulke facetten bezig te houden.

[w.g. onleesbaar]

Harry Prick schreef hem op 25 april terug. In die brief uitte Prick zijn ongenoegen en teleurstelling over het feit dat Meijer zich niets gelegen liet liggen aan Pricks uitvoerig geformuleerde kritiek, maar integendeel doorging met het doen van beweringen die hij weerlegd had: ‘Ik houd dan ook mijn hart vast voor je volgende publikatie over Jacques Perk. Je zult ongetwijfeld, zoals zo vaak reeds, wel enkele goede vondsten hebben gedaan. Maar ik voorzie nu al, op grond van een intussen al behoorlijk langdurige ervaring in dezen, dat je te zeer je intuïtie een woord zult laten meespreken telkens wanneer er geen documenten voorhanden zijn. En zo vrees ik ook jouw verre van benijdenswaardig gemak om uit documenten precies datgene te lezen wat in jouw betoog van pas komt, en daarentegen jouw ogen te sluiten voor die zinsneden, die jouw betoog zouden kunnen ontkrachten of op losse schroeven zetten. Ik vind het heel erg jammer dat je te vaak op deze manier te werk gaat en ik vind het onwijs bovendien dat je aldus je eigen ruiten ingooit.’ Meijer antwoordde:

Heemstede, 28 april 1974

Beste Harry,

Onvermoeid bezig met het ingooien van mijn eigen ruiten, vind ik gelegenheid je te danken voor je aanmatigend schrijven van 25 dezer. Kardinaal Alfrink aan de rebbe van Onstwedde. Ik bied je onverplicht verontschuldigingen aan voor het onvruchtbare speurwerk, waarmee niet ik, maar jij jezelf belastte.

Dat werk moet omvangrijk zijn geweest, gelijk de redacteur van de Taalgids zal hebben kunnen vaststellen. Zijn betrokkenheid bij dit alles zal trouwens achter de schermen misschien nog meer inzet van je hebben gevergd. Mijn vermoedens (en meer) in dezen vertrouw ik t.z.t. wel aan het papier toe. Gedocumenteerd en al, mèt de correspondentie. Ik kom dan terug op deze mij boeiende kwestie, op de rol van Sötemann en op de onbehoorlijke wijze waarop deze (zonder mij daarin te kennen) ten behoeve van jou (waarom eigenlijk?) de discussie heropende om deze na jouw laatste regel terstond weer te sluiten. Veel onfatsoenlijker zoiets dan het aan het licht brengen van evidente Kloos-vervalsingen in het domein van de heer Moll. En jij tegen mij alweer triomferen over zo'n hooggeleerde redactie, die het blijkbaar toch maar eens is met jouw geflodder. Zie je dan niet in, dat je het misdrijf als bewijs aanvoert.

Ik begrijp Sötemann en Borgers en jou drommels goed. En toch doe ik wat ik doe. En ik doe het met overtuiging. Want het bijzondere verkrijgt waardevolle, algemene dimensies. Zij raken problemen als vrijheid van uiting in wetenschap; preventieve censuur; Macchiavellistische methoden à la Sötemann; Haman-geest; letterkundige commissariaten, samengebundeld in handen van een paar machers, die het geestelijke leven verschralen en dubieuze standaarden handhaven.

Op het spoor daarvan acht ik deze vervalsingsaffaire exemplarisch voor een mentaliteit die ik niet accepteer. Ik heb mijn stuk met enthousiasme geschreven; het werd opgenomen in alle waardering. Omdat Sötemann toen nog (zie zijn vernietigende aankondiging) afwijzend stond (en terecht) tegenover jullie geknoei. En dan plotseling mij - uit opportunisme van wel droevige aard - als een baksteen laten vallen! Wat dacht je wat?

Nog even over je *Kloos-up*. Wel toevallig, dat je die brief van Mevrouw Smit Kleine moest vinden! Mocht je gelegenheid hebben aan de drie versies nog de doorslaggevende vierde/vijfde toe te voegen, doe je jezelf een pleizier. In een artikel van mijn hand zul je anders jouw uiteenzettingen ontmoeten in een pijnlijke kontekst. En dat wil ik je gaarne besparen.

Het lijkt me om meerdere redenen prudent mijn stuk niet naar de Taalgids te sturen. Zouden ze het niet weigeren? Misschien vragen ze - weer weifelend over opname - jou om advies. En onbedoeld zou jij gewaar worden waar je in de Juffrouw Idastraat mijn vondsten zou moeten vinden.

Matthëus 5:10 en 11 (Oude Vertaling).

Als altijd,

je Jaap Meijer

Copie verzonden aan Prof. Sötemann.

A.L. Sötemann was redacteur van *De Nieuwe Taalgids*; W. Moll was de Haagse gemeentearchivaris die de ‘Letterkundige Verzameling’ stichtte waar later het Letterkundig Museum in de Juffrouw Idastraat uit voortkwam; Gerrit Borgers was de hoofdconservator van het museum. De bijbeltekst waarnaar Meijer verwees luidt: ‘10. Zalig zijn zij die vervolgd worden om der gerechtigheid wil, want hunner is het koninkrijk der hemelen. 11. Zalig zijt gij als u de mensen smaden en vervolgen en liegende alle kwaad tegen u spreken om mijnentwil.’ Harry Prick antwoordde op 1 mei een beetje vermoeid, dat hij niet op alle vermoedens kon ingaan die Meijer nu weer beslopen hadden. Wel wilde hij ten aanzien van de Kloos-ups nog één misverstand uit de weg ruimen. Het was niet Pricks bedoeling steeds een historisch-kritische presentatie van een brief te geven.

Prick was niet de enige die moeite had met Jaap Meijer. De Haarlemse literatuurvorser W. de Graaf - die zelf overigens eveneens zeer moeilijk in de omgang was - schreef aan Prick over Meijers in eigen beheer gepubliceerde Perk-studies:

Haarlem, 11 februari 1976

Zeer geachte heer Prick,

als persoonlijke omstandigheden, gevoegd bij het hels koude weer van de afgelopen dagen, geen spaak in het wiel hadden gestoken, zou mijn schriftelijke dank voor de overdrukken uit 'De Nieuwe Taalgids' 1973/1974 u allang onder ogen gekomen zijn.

Wat het onmiddellijk schrijven van deze brief verhinderd heeft? Vorige week vrijdag - bij een temperatuur van min 8 graden - liep onze hond weg. Tot diep in de nacht en vervolgens de gehele zaterdag en zondag ben ik aan het zoeken geweest. Deze speurtocht heeft me niet onze hond, maar wel een flinke griep opgeleverd - een ongemak overigens dat me minder aangrijpt dan het lot van onze corgi. Ik hoop van ganser harte dat zij ergens onderdak heeft gevonden en met veel warmte en genegenheid omringd wordt. Dit met zekerheid te weten zou me al erg gelukkig stemmen. Ik hóóp, maar ik vrees tegelijk.

Met de woorden 'hoop' en 'vrees' ben ik meteen bij het onderwerp van deze brief beland: de zeergeleerde Jaap Meijer en zijn Perk-studies, 'waar' - aldus Meijer - 'zé van zullen opkijken!' Wat hóóp ik voor deze door de literatuur bevlogen Don Quichotte, die niet een lans maar een viltstift gebruikt om zijn (hoofdzakelijk imaginaire) vijanden te bestrijden?

Ik hóóp dat uit deze dóór en dóór ijdele snoever ooit nog eens een redelijk denkend en normaal voelend mens tevoorschijn zal treden; een man, die minder behept is met rancunes, naijver, hoogmoed en eigendunk, en die minder geïmponeerd wordt door zichzelf en zijn (schijn-)vondsten. Die - kortom - wat harmonieuzer weet te reageren op het lot dat geen hoogleraar van hem maakte, maar een eenvoudige leraar geschiedenis-met-literaire-aspiraties, die hij trouwens maar zeer ten dele waar weet te maken. (Zie: Saul van Messel: alle gedichten.)

Ik hóóp dat het daar ooit nog eens van komt, maar ik vrees tegelijkertijd dat hij - door onpeilbaar duistere frustraties en verknipte gevoelens gedreven - steeds meer zal afglijden naar het peil waarop hij nauwelijks meer serieus te nemen valt. Zijn Perk-studies leveren voor de laatste veronderstelling een overvloed aan bouwstoffen op.

Dat u elke reactie op zijn aan Perk en Kloos gewijde schrijfsels als 'volstrekt zinloos' bestempelt, begrijp ik volkomen. Uw beide artikelen in 'De Nieuwe Taalgids' en het niet of nauwelijks ter zake dienende antwoord van Meijer op het eerste van de twee, bewijzen dat in afdoende mate. Maar is een gecontinueerde zwijgzaamheid met betrekking tot de nadien verschenen en nog te verschijnen delen Perk-studies op de lange duur en in wetenschappelijk opzicht wel haalbaar?

Wordt daardoor niet de schijn gewekt dat het allemaal volkomen juist en loepzuiver is wat Meijer met onbetwistbare vlijt en een zeer welige fantasie bij elkaar schrijft? Een vraag met vele vraagtekens erachter.

Ik ben mij er volledig van bewust dat er een zekere mate van tegenspraak schuilt in wat ik nú schrijf en wat ik op 27 januari tegen u zei. De vraag waar mijn koerswijziging aan te wijten is, lijkt mij niet van zin ontbloot.

De oplossing is eenvoudig: dezer dagen voltooide ik de lectuur van deel 3 van de Perk-studies.

Los van het feit dat er iets schizofreens schuilt in het willen splitsen van ‘persoon’ en ‘auteur’, (hoe onvolmaakt is toch de mens!) heeft de lectuur van Meijer's derde breinbrouwsel me toch wel heel erg aan het denken gezet over zijn persóónlijke integriteit.

Dat Meijer in dit derde deel (méér nog dan in de voorgaande delen) bazelt en doordraaft is tot daar aan toe. Dat hij soms tegen het lasterlijke aanleunt is al aanmerkelijk minder te waarderen. Maar dat hij de nauwgezetheid en integriteit van andere onderzoekers verdacht maakt, is ronduit smerig. Dit klemt te meer omdat hij nergens met kracht van bewijzen aantoont wáár zij faalden.

Maar het is bovenal de sfeer van achterklap, insinuatie en nauwelijks verholen jalousie de métier die mijn mening omtrent de ‘persoon’ Meijer een koerswijziging van minstens 45 graden heeft doen ondergaan.

Ik meen er goed aan te doen u niet in het ongewisse te laten omtrent mijn gewijzigde inzichten.

Het mededogen dat ik met Jaap Meijer had en waarover ik met u sprak, heeft (vooral na deel 3 van de Perk-studies) een gevoelige knak gekregen.

Mijn pleidooi van 27 januari vóór Meijer spitste zich toe op het menselijke aspect; het wetenschappelijke is daardoor wat al te zeer in de verdrukking geraakt.

Nu Meijer zelf echter deze twee elementen op uiterst kwalijke wijze aan elkaar verbindt, (deel 3 van de Perk-studies liegt daar bepaald niet om) zie ik weinig redenen meer om zijn persoon tegen desnoods weinig zachtzinnige kritiek van anderen in bescherming te nemen.

Meijer moet tenslotte dan maar hebben waar hij zo overduidelijk om vraagt. En dat is véél: in het ongunstigste geval een nauwkeurig toegebrachte en wetenschappelijk geladen knock out, waar Meijer moeizaam of helemaal niet meer van overeind krabbelt. Dit inzicht heeft me de inspiratie geschonken om vóór hem te pleiten. Maar niemand pleit meer tégen hem dan hijzelf.

Toch jammer van een man met onmiskenbare begaafdheden.

Ik dank u nogmaals voor uw ‘met vriendelijke groet’ geschonken overdrukken.

Graag tot ziens.

Met vriendelijke groet,

W. de Graaf

Telegram van G.A. van Oorschot

Op 1 december 1976 bracht een aantal bewonderaars van Pierre Kemp op de 90ste geboortedag van de dichter hulde aan diens nagedachtenis door bij zijn graf gedichten voor te lezen, en aansluitend in het Maastrichtse Aldenhofpark een bordje met het opschrift ‘Kempland’ te planten. Kemp-uitgever Geert van Oorschot kwam niet opdagen, maar stuurde wel een telegram aan Harry Prick:

BESTE HARRY IK KOM VANMIDDAG NIET MAAR HOEF IK IN MAASTRICHT GEEN TREINREIS MAKKEREN . OF HET GRAF VAN KEMP BEDEKEN JENEVER OM HEZELF TE GROOSSEN HEB IK DOOR HIER IK WENSE JULLIE ALLEMAAL VEEL PLEZIER VANMIDDAG AL DAN NIET

HET HET-OPZEGGEN VAN-GEDICHTEN DAT EEN GRAF MAAR ZOU GIE KEMP VAN DEZE VOORGENOMEN BEKKIGHEID WEL DENKEN GEERT

MAASTRICHT

NOTA

Harry Prick leest op 1 december 1976 gedichten voor op het graf van Pierre Kemp. Op de foto v.r.n.l. Harry Prick, Fernand Lodewick, een radioverslaggever, Mien van Leeuwen, Pim de Vroomen, Fred van Leeuwen.

Peter van Zonneveld
Literair-historisch fietsen

PETER VAN ZONNEVELD (1948) doceert Neerlandistiek aan de Universiteit van Leiden. Hij is gespecialiseerd in de negentiende-eeuwse en de Indische letterkunde.

Ergens in het begin van de jaren tachtig stond ik in een telefooncel op de boulevard in Nice, met een beperkt aantal munten. In een Nederlandse krant had ik gelezen dat de administrateur van het Letterkundig Museum er met een paar ton vandoor was gegaan, en vreesde dat mijn editie van het *Dagboek van de student Nicolaas Beets*, dat door het museum zou worden uitgegeven, nu problematisch zou worden. Ik belde de conservator van het Museum, Harry G.M. Prick en vroeg hem of hij me *kort* kon uitleggen wat er aan de hand was, en wat de consequenties waren. Mijn welbespraakte vriend kennende, had ik beter kunnen weten. Harry begon een breed opgezette schets van wat zich daar in Den Haag allemaal had afgespeeld, vol kleurrijke details. Na korte tijd hoorde ik alleen nog maar 'tuut, tuut, tuut'. Ik was een paar francs armer en geen cent wijzer.

Enige jaren tevoren, op een zomerse vrijdagmiddag, bracht Boudewijn Büch mij in contact met de toegewijde conservator van het museum aan de Juffrouw Idastraat in Den Haag. Die middag begon mijn vriendschap met Harry G.M. Prick, die bij tijden door mijn achteloosheid wat verwaterde, maar die steeds intact is gebleven.

Soms nam ik mij voor om hem nu ook eens uitgebreid te schrijven. In januari 1978 verbleef ik, aanvankelijk alleen, later met mijn vriendin, in een bescheiden huisje te Noordwijkerhout. Daar schreef ik de brief die hierachter volgt. Ik werkte toen aan de transcriptie van het dagboek van Beets, dat in 1983 ondanks de diefstal bij het Letterkundig Museum zou verschijnen; Harry begeleidde mij daarbij. Het valt mij nu op dat ik het vooral over mijn eigen belevenissen en preoccupaties had - maar dat deed Harry in zijn brieven ook. We waren oprecht in elkaars wel en wee geïnteresseerd, ondanks het verschil in leeftijd. Harry was toen 52; ik 29.

En nu, precies twee keer zo oud, denk ik terug aan die keren dat ik hem in Den Haag of Delft of Maastricht heb opgezocht, of elders ontmoette, en hoor ik weer die karakteristieke, wat krakende stem met dat zuidelijk accent, die ik ook in zijn brieven en zelfs in zijn boeken terugvind - want hij schreef zoals hij sprak, in vloeiende,

niet zonder wellustige zelfvoldaanheid gecomponeerde volzinnen. Harry G.M. Prick was niet alleen een grootmeester in geciseleerd proza, een kampioen in de constructie van de voetnoot, maar ook een enthousiaste, welsprekende en dierbare vriend.

Noordwijkerhout, 5 Januari 1978

Beste Harry,

De avond valt over de binnenduinrand, de Godin is te Amsterdam, ik kijk uit over de verlaten geestgronden, naast me een citroentje met suiker, want buiten is het bitter koud. Zojuist keerde ik terug van een winters fietstochtje in de omgeving, die voor mij om allerlei redenen *historische* plaatsen bezit. Allereerst is daar de trekvaart Haarlem-Leiden, en je zult niet driemaal behoeven te raden met wie ik die associeer. Vanuit de trein sla ik haar vaak gade, en nu fiets ik erlangs, zuidwaarts, naar Piet Gijzenbrug, ook meermalen door Beets vermeld, met een gelijknamige uitspanning waar ik met mijn goede broeder Hans neerstreek na de begrafenis van mijn gesuïcideerde oom, deze zomer, waar wij ons opgewekt overgaven aan bitterlol, en ik hevig gecharmeerd was van de jonge, struise waardin (begrafenissen wekken een hevige geslachtsdrift op: ik herinner mij voorjaar 1966, toen ik, juist terug van de ter aarde bestelling van een schoolvriend, nog in het zwart gekleed, mij zo hevig in mijn eerste liefde verloor, dat, tegen haar aan gedrukt, het wonder aan mij geschiedde). Maar terug naar de bollenstreek. Op weg naar Sassenheim ('Saxenheim' zegt Schönfeld, 'Sassem' zeggen de inwoners zelf) werd mijn oog aangenaam getroffen door mijn eigen naam, in enorme letters op een bollenschuur geplaatst, echter zonder mijn gewaardeerd voorvoegsel. Nu naderde ik slot Teijlingen, dat men slechts onder begeleiding van een gids en na een boottochtje over de slotgracht betreden kan. Deze was echter toegevroren. Na enig aandringen kreeg ik de boerse dame die hier toezicht hield zover dat ze mij wilde overzetten; zij vatte met blote handen de roeispanen, en daar gingen we, nagestaard door een jammerende kinderschaar, die hun potentiële ijspret schade zagen gedaan. Aan de overzijde gekomen wandelde ik rond tussen de puinhopen, die eens de wulpsche (als we Bilderdijk mogen geloven) Jacoba van Beieren tot verblijfplaats strekten, en die nu aan restauratie onderhevig zijn. Heerlijk vond ik het. Terug aan de overkant begaf ik mij langs tertiaire wegen - ik heb nu het binnenste van de bollenstreek gezien - waarbij men niet zelden op schuren de naam 'De Vroomen' aantreft, in de richting van Lisse. Op een steenworp van de bebouwde kom bevindt zich daar de eertijdse ruïne, maar nu in oude glorie herstelde burchttoren D'ever, die ik weet niet in welk 19^{e}-eeuws studentenverhaal (Klikspaan? Verhuell?) de plaats van handeling vormt voor een spookgeschiedenis. Een oude dame verleende mij welwillend toestemming om hier rond te wandelen, en ik herdacht de bezoeken aan Teijlingen en D'ever toen ik half zo oud was als ik nu ben, in gezelschap van mijn neefje Harry die later nicht is geworden. In mijn allervroegste jeugd moet mijn vader mij langs de-

Peter van Zonneveld en vrienden bij gelegenheid van Pricks 50ste verjaardag op 12 september 1975. V.l.n.r.: Lex Raat, Jacques van Alphen, Harry Prick, Boudewijn Büch en Peter van Zonneveld (foto Lily Prick-Maessen; coll. Harry Prick).

ze plaatsen gevoerd hebben - ik kan hem om dergelijke activiteiten niet genoeg waarderen. Een reiger, zeer oud zo te zien, zag mij peinzend aan. Ik omzeilde nu Lisse via door loofwoud omzoomde sluipwegen, ging langs een fraai buiten welks naam ontleend is geworden door de ertegenover gelegen smakeloze attractie voor uitlandigen in het voorjaar, fietste aan een prachtige zeventiende-eeuwse, met klimop begroeide boerenwoning voorbij, en passeerde het in onbruik geraakte station Lisse, dat er uit ziet als een kerk van rond de eeuwwisseling, en waar nu mensen wonen. Eénmaal heeft de trein, die mij tweemaal in de week naar Leiden voert, hier tot mijn grote vreugde plotseling stilgehouden, om een functionaris van de Spoorwegen te laten uitstappen (in de 19e eeuw stopte de trein hier altijd, net als bij Piet Gijzenbrug, maar toen duurde het traject Amsterdam-Leiden ook driemaal zo lang als nu, precies anderhalf uur).

Weer zuidwaarts langs de trekvaart, voorbij aan het bloembollenbedrijf van H. van Alphen, een naam die mij immer herinnert aan de 18e-eeuwse dichter en aan een - op dit moment vermaledijde - vriend. Een reiger stapte parmantig door een stoppelveld. Na drie kilometer tegen de koude poolwind in (hoewel uit zuidwestelijke richting) afgeslagen naar Noordwijkerhout, het dorp door - waar ik de reeds vermelde citroenjenever kocht, merk Hartevelt-Leiden (hoe kan het anders) - terug naar de duinrand. Ter hoogte van de psychiatrische inrichting Sint Bavo zag ik de geheimzinnige invalide weer, die ik reeds eenmaal op een duinpad trof, wederom met een knaloranje regenpak aan in een met de hand voort te bewegen wagen-

tje. Hij ziet eruit als een tuinkabouter, gedrongen, met een lange grijze baard, en toen ik hem groette liet een vlak boven ons vliegende reiger een angstaanjagende schreeuw horen. Zo keerde ik terug in het buitenverblijf. Ik weet ook niet wat je met al deze informatie moet, maar ik deel het je maar mee omdat ik er behoefte aan heb. De duisternis is nu geheel gevallen, ik dronk inmiddels vijf citroentjes met suiker, de poezen slapen voor de kachel, ik schrijf dit bij kaarslicht en waardeer je als een vriend.

8 Januari

Op de valreep voor ons vertrek nog enige mededelingen. Het bezoek aan Den Haag is ons wél bevallen; de Godin was nogal te spreken over het Letterkundig Museum. De Slegte leverde mij slechts *Een zakdoek in de oceaan* van mijn collega Harry Scholten op; ik schonk de Godin *Eva*, van Carry van Bruggen; zelf schafte zij zich de *Kroniek van Paul van Ostaijen* aan, door de hoogleraar-in-spé (?). Borrel bij het Gouden Hooft, diner bij Garoeda: verrukkelijk. Te Leiden bleek Alexis nog niet thuis; ik kortte de tijd met de Gorter-Roland Holst catalogus en VN met dat prachtige stuk over Mulisch-Blokker-Hofland. Eerst te twaalf [uur] kwam Alexis, en we namen enige hoofdstukjes van zijn dissertatie kritisch door, tot half vier.

Met Beets ben ik aardig opgeschoten; ik hoop het af te hebben op de maandag van ons samentreffen. Afgewisseld met lezingen in *Nicholas Nickleby* en *The Plant Hunters*[1] (dat een stuk in de NRC zal opleveren, aansluitend bij de varencultus). Voorts talloze wandelingen en fietstochten, zoals gisteren: Noordwijk, Katwijk (met prachtige krabben aangespoeld op het strand) door de duinen naar Wassenaar, waar vele herinneringen aan B. zich aandienden, onze nachtelijke wandelingen naar zee, en de talloze verhalen over zijn jeugd.

Via de Maaldrift naar Het Haagsche Schouw (van de *Batavische Arcadia*, van de *Pestilentie te Katwijk*, van *Snikken en Grimlachjes*), en daar de begraafplaats Rhijnhof bezocht, waar ik ooit begraven hoop te worden. Een winterkoninkje hipte door het groen. Binnendoor naar Rijnsburg, langs het schepenkerkhof van Maarten Biesheuvel, over dat weggetje waar in het najaar windsingels van zonnebloemen staan. Het Spinozahuis, al in mijn schooljaren met liefde bezocht, en later ook met B., ééns in gezelschap van Karlijn - wanneer zou de roman nu afzijn, en eindelijk zij in dit huisje? Na hartversterkingen in een eenvoudige uitspanning naar Voorhout, het geboortehuis van Boerhaave, over wie ik in dit Linnaeus-jaar ook nog een boekje hoop open te doen. Huiswaarts langs Piet Gijzenbrug, waar nog juist de schim van Beets etc. Voor Boudje ontdekte ik in het Dagboek een prachtige opiumplaats aangaande Bilderdijk, opgetekend uit de mond van de oude Jan van Walré: ‘Ik voor mij zou durven beweren dat het overmatig gebruik van opium, waaraan hij zich gewend had, dikwijls veel heeft toegebracht tot het caustique [als ik goed lees] van zijn stijl. Ik heb hem niet éens, maar meermalen in een zekeren soort van delirium gezien, dat ik aan niets anders toeschreef. Hij verbeeldde zich dan, in den omtrek

der Groote Kerk, waar zijn huis op uitzag, lichten, schimmen, en allerlei wonderlijkheden te zien.' (manuscript p. 99). Nou, mooier zou ik het zelf toch niet voor hem kunnen verzinnen; ik zal hem de plaats meteen doen toekomen, mogelijk tot opwekking van onze Bilderdijkse studiën. (Bij Garoeda zag ik iemand die sprekend leek op de portretten die ik van zijn vader gezien heb, op ongeveer veertigjarige leeftijd.) Ik zal hem in elk geval spoedig bezoeken (wanneer ik hem regelmatig zie, is er niets aan de hand, heb ik bedacht, maar als ik een tijdje niet tot zijn woning weet door te dringen, dan gaat het op de een of andere manier mis, dan worden allerlei zaken verkeerd uitgelegd, en zo negatief mogelijk geïnterpreteerd, en iemand als Sjaak is - hoeveel hij ook voor Boudje doet - niet de aangewezen figuur om de dingen in hun verband te blijven zien, en beide benen op de grond te houden etc.). Mogelijk zal het dit jaar wat anders worden.

Beste Harry, dit moet het zijn. Van harte gegroet, ook Lily, en tot spoedig!

Peter

Eindnoten:

1 Een boek van Tyler Whittle, 'being an examination of collecting with an account of the careers and the methods of a number of those who have searched the world for wild plants'.

Genereuze uitgever

Johan Polak verwierf Harry Pricks duurzame dankbaarheid door de kosten van zijn proefschrift geheel voor zijn rekening te nemen. Prick verdedigde dit werk (*De Adriaantjes. Een onderzoek naar de wording en achtergronden van Van Deyssels Kind-leven*) op 9 december 1977, de verjaardag van zijn echtgenote, aan wie hij het proefschrift ook opdroeg. Paranymfen waren Fred van Leeuwen en Boudewijn Büch.

Amsterdam, 4 januari 1978

Beste Harry, lieve vriend,

Heel veel dank voor je alleraardigste brief van 3 januari. Ik ben blij te horen dat je weer tot rust bent gekomen. Het zijn toch wel heel inspannende weken voor je geweest, en zelfs iemand met jouw werkkracht kan de boog niet altijd gespannen houden. De lichte depersonalisatieverschijnselen, die je in je brief beschrijft, wijzen er op dat je toch bijna te ver bent gegaan, en nu, om mij eens heel technisch uit te drukken, wat gas moet terugnemen. Bronzwaer was heus in den aanvang een beetje boos. Dat begreep ik duidelijk uit een brief die hij me schreef. Maar hij heeft een zo grote achting voor je en hij waardeert je boek in die mate, dat hij zijn boosheid meteen weer kon vergeten. Van professor Hummelen ben ik werkelijk geschrokken: dat moet je maar gebeuren op je promotie. Een dergelijk lang verhaal aanhoren van een lintwormachtige stijl en dan de draad kwijtraken. Hier was jouw antwoord: ‘U hebt gelijk’ - als ik het me wel herinner - afdoende. Je had zijn gehele vertoog meteen op nul afgeschreven. Al met al een zeer boeiende en geslaagde plechtigheid. Een bijkomstige vreugde was mijn ontmoeting met alle getrouwen en in het bijzonder met Boudewijn Büch, die ik nooit eerder had gezien, behalve als klant in de boekhandel, en wiens werkelijk fascinerende ogen mij ook nu nog blijven achtervolgen. Ik hoop werkelijk vurig hem eens rustig weer te zien. Je begrijpt dat we allen uitzien naar de besprekingen. Die van Boudewijn in Vrij Nederland was aardig, maar helaas wel erg kort. Er staan nu drie boeken naast elkaar, die ik boven al graag aai en streel: *De Adriaantjes, Couperus bij Van Deyssel* en *Vorm of vent*, al ben ik niet zo idolaat van Oversteegen, terwijl Karel en jij mij wel heel na aan het hart liggen. Ik ben werkelijk dankbaar dat wij een zo mooi en bewonderenswaardig boek in een goed kleed hebben mogen steken. Ik hoop dat we tot in lengte van dagen nog

Harry Prick tijdens zijn promotie. Rechts paranimf Boudewijn Büch (coll. Harry Prick).

op allerlei gebieden kunnen samenwerken, en ik verwacht ook veel van de hulp van jou, van Boudewijn en van Peter van Zonneveld bij het gereedmaken van enige boeken van de betreurde J. Kamerbeek jr., die ik kort voor zijn dood nog met hem had gekontrakteerd. Alle goeds voor Lily en jou! Veel hartelijke groeten, Je Johan

In zijn volgende brief kwam Polak nog eens terug op Boudewijn Büch, maar schreef hij vooral over uitgaven van J.H. Leopold. De in het Letterkundig Museum werkzame A.P. Verburg had jaren lang een aantal manuscripten van Leopold onder zich gehad.

Amsterdam, 14 februari 1978

Beste Harry,

Heel veel dank voor je brief van 27 januari, die ik schandelijk laat beantwoord. Maar ik kreeg hem pas gisteren in handen, want ik ben veertien dagen in het buitenland geweest. Dat jij B[ert] B[akker] mijn ongelukkig persoon voor het maken van een Leopold-bloemlezing had voorgesteld, wist ik helemaal niet. Bertje is nu niet bepaald, met al zijn goede kwaliteiten ook, de man om een ander, althans een deel van de ‘eer’ of zo, te gunnen. Ik weet het door klachten van anderen, maar ik ben erg op hem gesteld, ook al ter nagedachtenis aan zijn betreurde oom, van wie ik veel heb gehouden toen ik zelf wat ouder en verstandiger werd. Ik moet je er nog iets bij opbiechten: toen BB me vroeg zei ik weinigen te kennen die dat zouden kunnen. Ik heb toen, uiterst verwaand, mijzelf gepousseerd, bevreesd als ik was

Johan Polak (rechts) en Harry Prick (coll. Harry Prick)

voor een bloemlezing à la Warren of à la Morriën (bedisselaars noem ik dezulken, ze hebben beiden hun krachten op Boutens beproefd en deze 'verbeterd', je weet het wel, Morriën met 128 fouten en het bedenken van een niet bestaande bundel 'in den vreemde', Warren met een idiote inleiding en met het weglaten van de derde strofe van *Liefde's Uur*. Nu is Boutens sterk genoeg om zoiets te overleven, maar om een onverlaat los te laten op de tere ritmen van JHL leek me toch wat teveel van het goede. Kortom: niet alleen jij hebt mij gesuggereerd, dat mag tenslotte, maar veel erger, ik heb mezelf gesuggereerd... Nu weet je alles, als enige gelukkig! We verlangen allen ontzettend naar de editie Sötemann, die de beslist obsolete editie Van Eyck dringend moet komen vervangen. Ja, ik was een en twintig en heb aan die editie van 1951-1952 zelf meegewerkt. Je weet wat Van Oorschot heeft gedaan, maar laten we geen oude koeien uit de sloot halen. Ik moet zeggen dat mijn absolute wil om te overleven voortkwam uit mijn wens jouw promotie mee te maken en Leopold. Natuurlijk waren er nog meer motieven, maar deze beide speelden sterk mee. Ben jij de sleutelbewaarder van JHL? Mag ik, als ik bij je ben, eens een enkel ding zien? Vervelend dat nog altijd allerlei ontbreekt door toedoen van Verburg. Gode zij dank is alles wat er nu is, in handen van de veiligste en beste man, i.c. jij! De nieuwe Leopold-editie gaat in twee delen, gepubliceerd en ongepubliceerd. Dat was al een weer heel oude wens van me, stammende uit de vijftiger jaren. Deze tweedeling is bij Van Eyck eigenlijk geheel vervaagd. Van Guus Sötemann zullen we

trouwens ook zijn boekje over Bloem herdrukken, vermeerderd met twee andere artikelen (uit BZTÔHH en Jan van Krimpen en JCB). Querido heeft zijn boek nota bene verramsjt... Ja, Bronzwaer mag ik ook heel graag, wij hebben toen de Tijd-artikelen uitgegeven als Athenaeum-paperback 'Vormen van imitatie'. Het boekje is totaal onverkocht gebleven, maar ik vind het nog altijd prachtig. Hij is een fijne man met een fijne smaak. Zijn inaugurele rede vond ik onzin, om eerlijk te zijn. Rilke komt ook uitgebreider terug. Er is veel reactie op geweest, werkelijk tal van brieven. De bedoeling is een bundel van 25 vertaalde gedichten.

dit hoort een 'vervolgblad' te zijn, maar die bezit ik niet meer, vergeef me!

Boudewijn Büch vind ik geweldig boeiend en gelijkelijk sympathiek, al heb ik hem maar eenmaal gezien en daarvoor eenmaal aan de telefoon gesproken. Het gekke is, dat hij me zei, me vaak in de boekhandel ontmoet te hebben op het Spui en dat ik me daar totaal niets van herinner. Maar moeilijkheden met mijn geheugen de eerste jaren, zijn me voor de operatie al aangezegd. Het valt trouwens mee... Over zijn gedichten wil ik eens met je spreken, zijn nieuwe bundel heb ik nog niet gezien. Zeker is hij hoog begaafd en die ogen zijn eenvoudigweg schitterend! Doe hem vast mijn groeten en zeg hem dat ik jullie beiden vergezeld van Van Zonneveld erg graag binnenkort wil ontmoeten op de uitgeverij of in Den Haag, al naar het jullie uitkomt. Kun jij een paar data, graag in de ochtend, voorstellen, waarop jullie gedrieën kunnen komen of mij ontvangen? We spreken dan uitvoerig over de heruitgaven van de betreurde J. Kamerbeek jr. Ik hoor dat het signeren op 18-11 niet doorgaat en dat het niet bij ons zou gebeuren maar bij de Academische op het Spui? Ga je dit nog even na, zodat je geen tijd verknoeit met voor niets te komen? Ik heb de 'Schrijfcassette' al half gelezen en vind het een voortreffelijk boek geworden. Juist de aantekeningen bij Boutens boeien me zo. Kun jij een keer een fotocopie voor me maken van Van Deyssels herdenkingsartikel uit 1943 in De Nieuwe Gids. Ik zag het nimmer. Het stuk van Peter van Eeten in De Haagse Post heb ik nog niet gezien, wel dat van hem in de NRC - HA, hetwelk ik onbenullig en slecht vond. Hij had zich er, zoals hij graag doet, met een Jantje van Leiden afgemaakt... Kees Verwey heb ik maar eenmaal ootmoedig een hand gegeven. Hij is een soort Van D. zonder diens genialiteit, hoewel hij prachtig schildert en hier te lande vrijwel miskend is. Ik bezit een bloemenaquarel van hem, erg mooi.

Excuseer de tikfouten, ik ben geen groot tikker, en ontvang mede voor Lily en mede namens Rik vele hartelijke groeten en dank,

PS vergeet niet te informeren over zaterdag 18-11. Mogelijk ben ik volkomen abuis...

geheel je Johan

[deze ondertekening hoort *binnen* het PS, maar in dat soort kleine dingen vergis ik me erg veel tot nu toe. Je wilt het door de vingers zien]

Visies op P.C. Boutens

In *Maatstaf* van oktober 1980 publiceerde Harry Prick een interpretatie van het gedicht ‘Inslapen in Weimar’ van P.C. Boutens. Het opstel is herdrukt in Pricks bundle *Spelevaren. Van August von Platen tot Gerrit Komrij*. Op Pricks analyse werd - op heel verschillende manier - gereageerd door de oude dichter en vertaler E.B. de Bruyn, die in zijn jeugd Boutens nog gekend had, en door de Groningse hoogleraar moderne letterkunde W. Blok.

Malaga, 27 november 1980

Zeer Geachte Heer Prick,

Met meer dan gewone belangstelling las ik uw analyse van Inslapen in Weimar. Ik ken dit gedicht sinds 1925 en heb in die dagen de dichter enige malen bezocht en enkele jaren later opnieuw. Wellicht kunnen de volgende mededelingen u belang inboezemen. Om zo kort mogelijk te blijven zet ik ze maar zakelijk achter elkaar.

In 1925 begreep ik reeds dat Boutens de avond van het bezoek aan Goethes graf een (volks)jongen ‘gehad had’, zoals het jargon luidt, en dit waarschijnlijk wat banale avontuur vergulde door het in te passen in zijn hoge ideëele [sic] bouwsels van ‘de liefde die niet sterft’.

Al spoedig meende ik het onwezenlijke schoonschijnende karakter van die idealiteit te doorgronden: zij had de plaats ingenomen van ‘de goden die de vaderen aanbaden’ (Amor Vindex). En in Inslapen in W. waren ook die vaderen door andere vervangen. De leemte die het verlaten van een overgeërfde religie achterlaat wordt vaak door niet minder esoterische openbaringen gevuld. Naast ontzag voor die concepties had ik toch ook het besef van hun geringe levensvatbaarheid in het ruwe klimaat van de realiteit.

Dat zulke hoge idealen gepaard konden gaan met sexuele activiteiten ja excessen was mij uit de godsdienstwetenschap bekend, ik wist iets van Wederdopers, Tempeliers, Katharen, mysteriëndiensten en zekere gnostieken.

Vergeleken bij Boutens' sublieme maar wankele ficties vond ik later de houding van een Jacob de Haan verkieslijk, want in zijn verscheuring tussen begeerte en berouw (ook al uitgedrukt in zijn meestal hortend ritme) leek hij mij veel eerlijker. Een Merode trachtte geloof en zonde, lust en vroomheid poëtisch te overkoe-

Lodewijk van Deyssel, P.C. Boutens en Dirk Coster (v.l.n.r) (coll. Harry Prick).

pelen en betaalde de prijs daarvoor. Van Hattum kende geen ‘grens van Liefde en Lust’, geen ‘onheelbre breuk in aardes heilig hart’ en schreef toch enkele verzen die m.i. de beste van Boutens evenaren. De aangehaalde woorden stammen uit Droom (Carmina), dat ik een gekunsteld vers vind, een allegorie met de gewone vakbekwaamheid geschreven pour le besoin de la cause.

Als er al een kloof, een grens bestaat dan ligt die minder tussen de hoge oeranische en de lagere pandemische Eros dan tussen begeerte en voldoening. Heel onlangs duidde ik dat nuchter aan in enkele verzen gericht aan een jeugdig dichter, aldus:

> Diep gaapt de kloof die idealiteit
> van werkelijkheid en van hardhandig leven,
> die het verlangen van vervulling scheidt
> en de berusting van het hooploos streven.

En met deze illustraties:

> Verlaine, die de prins der dichters is,
> zocht roes en wellust bij absinth en hoeren
> maar wist in Liefdes Landschap weg noch steg.
> Een Boutens liet zich door zijn ‘rijk gemis’
> tot wonderen van ritme en klank vervoeren
> maar 's avonds trof je 'm op de Hoge Weg.

E.B. de Bruyn in 1930 (uit E.B. de Bruyn, *Uit een leven*, 1991).

In 1925 zei Boutens mij dat ik ‘een goed tweederangs dichter’ kon worden. Ik vond dat toen bijna een belediging! Hij nam me mee naar De Witte, waar hij het bezinksel uit zijn wijnglas uitgoot op het tapijt, wat mij vreemd voorkwam van iemand die zo'n deftig huis bewoonde. Na het eten zat hij in een soort trance verzen te declameren over ‘lieflijke Attis’ tot vermaak of ergernis van andere leden. Ik meende overigens te weten dat hij nogal eerzuchtig en wat hebberig was. Toen ik, in geestelijke nood, in 1928 bij hem aanklopte om hulp bij mijn studie, vroeg hij daarvoor een som die ik onmogelijk kon betalen: ik interesseerde hem toen niet meer maat voor goed geld zou hij het gedaan hebben.

Over mijn kennismaking met Boutens had ik gesproken bij een aangetrouwde oom in Den Haag, ex-minister. Een eigen oom van me, verfranst aestheet en groot reiziger, die daar veel kwam en van wie ik destijds al wist dat hij crypto-homofiel was, heeft toen mijn familie gewaarschuwd: Boutens was wel ‘het slechtste adres waar je een jongmens naartoe kon sturen’.

P.N. van Eyck had waarschijnlijk geen ongelijk toen hij Boutens van sécheresse du coeur beschuldigde. Men zou moeten weten of daar - en zo ja wat voor - persoonlijke ontmoetingen aan waren voorafgegaan.

Zelf heb ik veel later mijn ervaring beschreven in het ingesloten *Aan een Dode Dichter*, dat enige jaren geleden zonder resultaat bij Maatstaf werd ingezonden. Bij de bewerking in 1972 werden de spelling en het typografisch schema gewijzigd en

het slotvers van elke groep werd iets verkort. Veel in dit gedicht weerkaatst nog de maatschappelijke atmosfeer van 1925.

Voor de rusteloze onderzoeker die u bent sluit ik nog een dwaas oud sonnet in dat door een achttienjarige aan De Groene werd aangeboden, die het natuurlijk weigerde. Had de auteur het aan Couperus zelf gezonden, dan had hij wellicht een aardig briefje teruggekregen waarmee hij overgelukkig zou zijn geweest.

Dat is alles wat ik u wilde meedelen. Wie oud wordt in een omgeving zonder adekwate relaties voelt soms de behoefte zich nog wat te doen gelden. Ik hoop dat u mij dat niet kwalijk neemt.

Met beleefde groeten
hoogachtend
E. de Bruyn

De Bruyn (die zijn verzen publiceerde onder het pseudoniem Karel E. van Reym) bezong in het bijgevoegde gedicht ‘Aan een dode dichter’ de ervaringen met Boutens die hij in de brief aan Prick beschreef. De slotstrofen luidden zo: ‘Al werd u vergeven: na de oorlog vond / ik uw hand versteven en verstild uw mond. / 'k zag uw huis ontheiligd door het dienderspak / dat het volk beveiligt, zeedlijk houdt en mak. / (Van hun felle striemen het verheerlijkt spoor / gloeit in uw sublieme strofen “In Verhoor”) / 'k Zag het pad ontluisterd, uw “verlangde tuin”, / waar gij als het duisterd’ gingt langs bos en duin, / gingt met mijmrende ogen, prevelende mond, / of Andries de Hoghe bij u stond. // 'k Weet de wrange smaken van ons beider lot, / niemand kan genaken tot ons hart dan God. / Schrijnende contrasten tussen vlees en geest / martlen onze kaste als een weerloos beest. / Wreed benepen zeden van een meerderheid / snoeren ons de leden met hun haat en nijd, / dringen ons te vallen in het grofste slijk / om triomf te schallen op ons lijk. // Want wie knapen liefheeft en zijn deel verlangt / leeft zoals een dief leeft, endt zoals die hangt. / Ook als zijn vervoering tot de sterren stijgt / blijft zijn lichaam verre, kromt zich, krimpt en hijgt, / en zijn mond wordt bitter en zijn woord wordt bits, / smeedt uit stergeschitter weerlichtflits. // - Doch wat blijf ik zwetsen? Korter dan uw rijm / kan ons niemand schetsen: “sterreflikkervlijm”.’ In het aan Couperus op zijn 60ste verjaardag opgedragen sonnet ‘Bassianus’ heet het onder andere: ‘De jonge danser die in maanlicht sliep / of scheemrig danste in zilverschijn, alleen / die min ik en de meester die hem schiep.’

W. Blok benaderde Boutens' gedicht niet biografisch:

Groningen, 17-12-'80

Beste Harry,

Een dezer dagen ontving ik het Maatstaf-nummer van oktober, waarin jouw artikel over *Inslapen in Weimar*. Je had het mij al aangekondigd, en ik vermoedde toen dat dat was om mij een antwoord te ontlokken. Bij lezing van je artikel werd dit ver-

moeden bevestigd. Sta mij toe dat ik mijn antwoord uitsluitend postaal overbreng; van replieken, duplieken etc. in tijdschriften houd ik niet erg.

Laat mij beginnen met je te feliciteren met je analyse, waarin je - maar dat wist ik al vooruit - een grote kennis van Boutens' oeuvre en al het drum-und-dran paart aan een even grote gevoeligheid voor je onderwerp. Ik heb echt genoten van je fijnzinnige analyse!

Toch ga je mij een stapje te ver, en wel in de passage waarin je mij een beetje uitdaagt (p. 76). Het gaat daar om de woorden *een kind uit hare menigt*. Bij de interpretatie hiervan staan jij en ik tegenover elkaar, omdat wij ieder een andere opvatting hebben van wat interpreteren is, of beter: wat daarbij toelaatbaar is. Ik begrijp dat jij bij dit *kind* denkt aan een reële ontmoeting met een jongen, die hem, Boutens, toen in zijn 'aardse' liefdesverlangen bevredigd heeft ('den vollen beker schonk'). Ik zeg *niet* dat dit niet waar is; ik zeg alleen, maar met nadruk, dat ik hiertoe niet besluiten kan. De weg van het gedicht terug naar de biografische gegevens bevat daarvoor te veel voetangelen en klemmen. Ik houd mij aan het gedicht. En het gaat mij uiteindelijk ook om het gedicht, en niet om de biografie. Alleen als een biografisch gegeven een anders onduidelijke plek in het gedicht verhelderen kan, maak ik er gebruik van, of ter correctie; maar dan steeds op het niveau van het gedicht (c.q. het oeuvre), niet op dat van de biografie. Dat biografische gegeven moet ik bovendien eerst búiten het gedicht om bevestigd hebben gekregen.

Op het niveau van het gedicht spreekt Boutens over essentialia, hij levert m.i. nooit een anecdotische weergave van zijn wederwaardigheden. Ook al zijn soms reële gebeurtenissen (c.q. dingen) uit zijn leven aanleiding tot gedichten, het gaat hem dan *in het gedicht* niet om die aanleiding zelf, maar om de diepere betekenis die in die aanleiding voor hem gestalte heeft gekregen. (Vandaar dat ik kan zeggen: 'het gaat in deze liefdesverhouding *principieel* niét om de liefde voor een ander mens, etc.'). Bij het terugredeneren van het gedicht naar het actuele leven, van de essentialia naar de aanleidingen, is het niet doenlijk uit alle mógelijke aanleidingen de juiste te kiezen, als je die aanleiding zelf niet al precies kent.

Zo vraag ik me bij jouw interpretatie af:

1. Waarom zou *kind* in r. 39 een geheel ándere betekenis hebben dan in r. 21? In r. 21 gaat het om een 'genologische' verhouding (vaderen - de dichter - zonen/kinderen).

NB - in r. 41 verschijnt dat *vaadren* wéér!

Ik denk óók aan het (de) *kind(ren)* uit *Lente-Maan* (bijv. p. 528): verbonden met de notie 'ongerept'.

2. Dit 'kind' is er een uit de menigte van het 'arme leven', ja, is dit 'arme leven' zelf - 'arm' in materiële zin, maar het kind is kennelijk rijk in geestelijk opzicht: het schenkt 'den vollen beker'. Waarom zou deze persoon - als we dan een persoon uit de biografie moeten hebben - mede gelet op punt 1, niet bijv. Graefe, zijn 7 jaar jongere gastheer kunnen zijn? Maar dit ter zijde.

3. Dat die ‘volle beker’ op geestelijke zaken wijst, volgt dat niet uit het bijbels taalgebruik (denk bijv. aan Psalm 23:5)? *Binnen* het gedicht moeten we het toch wel zó opvatten?

4. Deze volle beker lijkt mij niet (zoals jij zegt) ‘méér’ te zijn ‘dan enkel kus en handdruk’ etc. (r. 22-24). De *kindren* uit r. 21 zijn de door de ik geworven zonen (r. 17-18), die zijn ‘gouden eenzaamheid’ delen: een eenzaamheid van *liefde die niet sterft* (zónder komma tussen ‘liefde’ en ‘die’!). Waarom dan tóch ‘eenzaamheid’? Omdat het contact niet verder gaat, kán of mág gaan, dan via een *glimlach*. Die glimlach is vanuit de daagse mens gezien, weinig. Vanuit de dichter gezien: het meeste dat mogelijk is, het hoogtepunt. (Cf. vele plaatsen bij B. s.v. ‘glimlach’, bijv. A. de H. Strofe XIX). De *intensiteit* van het oogcontact-met-glimlach, de *duur* ervan misschien ook, maakt dat er nu niet slechts sprake is van *één teug*, maar van een *volle beker*.

5. Deze ontmoeting vindt plaats in de avond, na een lege dag. Maar die avond wordt plotseling een *dag* genoemd, op het tweede betekenis-niveau uit mijn NTg-artikel, in r. 45, omdat de uitverkorenen zich bevinden in liefdes licht, mét de doden.

Alles bij elkaar m.i. reden genoeg om in de analyse van wat in het *gedicht* wordt gezegd, aan meer geestelijke liefde te denken. Dat is het essentiële voor B., en daarover schrijft hij. Van speculaties omtrent biografische aanleidingen zou ik mij liever onthouden, bij gebrek aan gegevens.

Neem mij niet kwalijk dat ik mijn reactie een beetje warrig weergeef. Er ligt veel te veel werk op mij te wachten, maar ik vond je artikel te belangrijk voor jou én mij, om niet wat van mij te laten horen. Ik wou je nog wel bedanken voor je seintje dat je artikel in Maatstaf zou verschijnen; ik heb geen abonnement.

Met de beste wensen voor de kerst en het nieuwe jaar, je

Wout.

PS Over Graefe weet ik nu het nodige, zelfs het sterfjaar.

Marmot op gouden kussen

Gerrit Komrij en Harry Prick kenden elkaar uit de redactie van *Maatstaf*; ze waren bevriend en bewonderden elkaars werk. Onderstaande brief werd geschreven vlak nadat Komrij met zijn vriend Charles Hofman naar Portugal was verhuisd. De première die genoemd wordt, is die van het toneelstuk *De redders* dat Komrij voor Het Zuidelijk Toneel schreef. Paul is de dichter en Komrij-exegeet Paul van Capelleveen. Frans Kellendonk schreef in die periode het essay 'De veren van de zwaan', waarin hij zich negatief uitliet over de Shakespeare-vertalingen van Komrij.

Alvites, 25 januari 1985

Lieve Harry en Lily,

Zo'n begenadigd briefschrijver als Harry zal ik wel nooit worden, maar toch - hoe onvolkomen en kort ook - wilde ik even iets van me laten horen, anders ontstaat door het te lange uitstel van een en ander als noodzakelijk, onvermijdelijk gevolg van dit-hele-nieuwe-leven-op-poten-zetten, deze verhuizing niet-alleen-van-land-maar-ook-van-leven, dit wortelen in een onverhoopt maar altijd bevroed paradijs, anders ontstaat door het te lange uitstel, wou ik zeggen, maar een gevoel van afstel, laat-maar-waaien, door louter wanhoop. Kort dus. Dank voor de boekjes, *Het Goede der Aarde* met name, die in voortreffelijke staat arriveerden. Dank voor de brieven. Dank voor de wensen.

In Nederland, aan het begin van dit jaar, moesten we elkaar noodgedwongen mislopen. Het waren gruwelijke weken - de 2 zure artikelen in de krant n.a.v. de première, de kletskoek van Van Dis, het logeren in een ontmanteld en gedesorganiseerd huis dat eens het jouwe was - er ging geen uur voorbij of we dachten bij onszelf - baden bijna - o, zaten we maar hier. Waren we maar in ons huis in Alvites. (Paul zal je misschien ook iets over de uiterlijke aspecten ervan verteld hebben, hij heeft de fotootjes gezien.) Voor ons was het huis al een *ziel* geworden.

Hier zijn we tegen alles bestand, zelfs als met de NRC het kindje Kellendonk binnenkomt. Heb je dat gelezen? Wat een gebrek aan élegance. Wat een gebrek aan gevoel voor poëzie en theater. Ze hebben hem op de universiteit heel aardig geleerd de bladzijden van een woordenboek om te slaan, maar het laatste greintje theatraal en poëtisch inzicht hebben ze hem tegelijkertijd uit zijn gepaneerde vis-

Gerrit Komrij, vriend Charles Hofman en Harry Prick (foto Nico Terpstra; coll. Harry Prick).

sekop getimmerd. Wat een insinuaties en suggesties. Dergelijke poverheid smelt hier in het huis al op de drempel, als Becel op een verhit aanwetstaal.

Ik hoop dat je mij je gevoelens over *De Redders* t.z.t. nog eens laat weten, je impressies als het ware. Want er blijven, ondanks alles, meningen die je op prijs stelt. Enfin, ik hoop voorlopig niet weer in Nederland te komen. De Kade, eens onze trots, zo woest en ledig, ook al omdat Menno - Ch's jongste broer, die het bewoont - het persoonlijk zo moeilijk heeft - van de weeromstuit renden we van café naar bordeel, als verdwaasd tweespan - wat een vrede weer hier, in deze bucolische omgeving, te zijn. Ik zou jullie graag stukje voor beetje willen omschrijven hoe we er hier bij genesteld zitten - marmotten op een gouden kussen - maar ik mag toch wel hopen jullie ooit hier eens te zien? Als ik over P. in het algemeen en A. in het bijzonder schrijf in de NRC dan is daar geen woord gelogen bij, maar ik moet een boel verzwijgen, dat begrijp je.

Tot hier voor nu. Morgenvroeg moet ik naar Lissabon*, voor een avond op de ambassade t.g.v. ene Dr. Luìs Crespo Fabião, lector Nederl. aan de Univ. van Lisb. Kusjes van Charles en mij voor jullie.

Gerrit Komrij

* acht uur rijden!

Patrick M.A. Buch
De meest geleerde Nederlander

PATRICK M.A. BUCH (1956) is een jongere broer van Boudewijn Büch (1948-2002) en werkzaam als communicatie-adviseur te Leiden.

In de zomer van 1976 help ik mijn broer Boudewijn om op de zolder van zijn huis in de Bakker Korffstraat 12a te Leiden twee slaapkamers en een douchecel te bouwen, zodat zijn toenmalige vriendin Bernadette Gallis en haar dochter Engele bij hem kunnen intrekken. De eerste twee weken doen we het werk samen, maar gaandeweg verzint Boudewijn uitvluchten. Dan moet hij naar de uitgever, dan weer fietsen met Engele in het Heempark en ten slotte moet hij elke dag naar de psychiater. Als ik 's morgens op mijn fiets in Leiden aankom, staat hij al klaar om te vertrekken. Terwijl hij de trap afloopt roept hij steevast: ‘Dag mijn lieve jongen en als je even geen zin hebt, je weet het, in de grijze koffer op zolder zitten sexboekjes die jij als enige mag inkijken’.

Daar, in het huis van mijn broer, maak ik die zomer, om precies te zijn op maandag 17 juni, min of meer bij toeval kennis met Harry G.M. Prick. Het is niet meer dan een korte ontmoeting.

De tweede ontmoeting vindt ruim drie jaar later plaats en dit keer heeft mijn broer het initiatief genomen. Ik heb Boudewijn gevraagd of hij mij wil helpen bij mijn scriptie Nederlands, waarvoor ik Antoon Coolen als onderwerp heb gekozen. Al snel blijkt dat hij vrijwel niets over Coolen weet. ‘Ik zal je bij de meest geleerde Nederlander introduceren, die je alles over Coolen zal vertellen,’ is zijn reactie. Later kom ik erachter dat ook Prick weinig over Coolen kan vertellen. Hij vindt hem volstrekt oninteressant.

Die woensdagmiddag 17 oktober 1979 in het Letterkundig Museum is Boudewijn voortdurend aan het woord. Er wordt met geen woord gerept over de ware aanleiding van onze ontmoeting. Op zeker moment zegt hij: ‘Zo mijn jongen dat was het dan, ik breng je even een stukje op weg naar het station en dan kom ik zo terug, “Har”, en gaan we samen naar Delft’, de woonplaats van Prick. Even later loop ik met hem over het Lange Voorhout. Hij voert een act op, doet steeds Harry's stem na. Schuin tegenover de Amerikaanse ambassade zegt hij: ‘Nu weet je de weg wel; ik ga snel terug naar Har’.

Ondanks het feit dat Antoon Coolen niet ter sprake kwam, was de ontmoeting met Prick dermate hartelijk dat ik de vrijheid neem om buiten mijn broer om een vervolgafspraak te maken. In de laatste maanden van 1979 volgen nog drie maandagmiddagafspraken. Later besef ik dat Prick mijn bezoeken benutte om mij uit te horen over dingen die Boudewijn hem heeft verteld, maar waar hij zo z'n twijfels over heeft.[1]

In die tijd vraagt Boudewijn mij of ik een zuiltje wil maken in Empirestijl waarop hij de buste van Goethe kan zetten. In december 1979 is het zuiltje klaar en komt hij het ophalen in Wassenaar.[2] Hij vertelt Harry uitgebreid over de nieuwe aanwinst, en hij is er zo nieuwsgierig naar geworden dat ik Harry toezeg er ook een voor hem te zullen maken. Dat tweede zuiltje, dat ik op donderdagmiddag 3 april 1980 aflever op het Letterkundig Museum, zal voor Boudewijn aanleiding zijn de vriendschap met Harry te verbreken.

Op 10 april 1980 doe ik Harry schriftelijk verslag van mijn bezoek aan Boudewijns nieuwe woning op de Keizersgracht no. 642-644 in Amsterdam: 'Natuurlijk heb ik nog even het zuiltje aangeroerd en Boud zei "zo gaat het nou altijd met Harry. Wat ik heb, moet Harry óók hebben."' Ik informeer in dezelfde brief naar het zuiltje dat ik voor hém heb gemaakt: 'Wat ik mij wanhopig afvroeg: ben je met het zuiltje heelhuids thuisgekomen? Later dacht ik, dat ik misschien toch beter mee naar Delft had kunnen gaan'. Daags daarna antwoordt Harry:

> Beste Patrick,
> Hartelijk dank voor jouw brief waarin ik overigens ten zeerste miste de vastlegging van jouw indrukken bij de eerste aanschouwing van Boudewijns nieuwe behuizing. Wat het zuiltje betreft: in mei zal ik jou een middag Delft-zuidwaarts noden, zodat je je dan met eigen ogen kunt overtuigen deszelfs schoonheid en van deszelfs volkomen ongeschondenheid. Het vervoer heeft geen enkel probleem opgeleverd. Bovendien kwam tussen station en mijn woning, Lily mij halverwege tegemoet, deels om mij behulpzaam te zijn deels om een in de loop van de dag aangewonnen regenjas te showen.
> [jouw hartsbroeder was op 27 maart j.l. voor het laatst in Delft. Ik neem aan dat hij zich op korte termijn voor een bezoek zal melden.]

Wat Harry en ik op dat moment niet kunnen vermoeden is dat Boudewijn Prick nooit meer zal bezoeken. Zijn laatste bezoek dateert van 27 maart 1980. Op 16 april 1980 laat Boudewijn hem telefonisch weten: 'Zolang het zuiltje bij jullie staat, zal ik jullie huis boycotten.'

Tijdens onze ontmoetingen ondervraagt Prick mij steeds vaker over onze familie. Zo veronderstelt hij dat het toch wel een lekker gevoel moet zijn voor mij om nooit te hoeven werken, na het ontvangen van enige miljoenen uit de nalatenschap van

Harry Prick met Patrick Buch bij het zuiltje dat Buch voor Prick had gemaakt, 1980 (foto Lily Prick-Maessen; coll. Harry Prick).

mijn in 1975 overleden vader. Het kost mij grote moeite Prick te overtuigen dat geen van de kinderen miljoenen heeft geërfd, maar ieder slechts fl. 763,48. Ook het vermeende hoogleraarschap van mijn oudste broer, de heldendaden van mijn vader bij de RAF, om maar niet te spreken van de marsliederen die wij als kinderen onder leiding van mijn vader's morgens zouden hebben gezongen, moet ik ontkennen.

Na enige maanden begint mijn appreciatie voor Boudewijns gefabuleerde verhalen plaats te maken voor behoorlijk wat irritatie. Ook het dreigen met zelfmoord speelt daarin een rol. Op 30 mei 1980 schrijf ik Harry een brief waarin ik inga op diens voortdurende vrees dat Boudewijn een eind aan zijn leven zal maken. Met enige regelmaat dreigt hij Harry hiermee bij het afscheid op station Delft-Zuid.

Met de brief van 24 juni 1980 neemt de vriendschap een bijzondere wending. Vanaf dat moment wordt zijn aanhef ‘Beste Pat’ gewijzigd in ‘Lieve Pat’. Op 3 augustus ben ik bij hem te gast in Delft. Bij die gelegenheid schenkt hij mij het zilveren vulpotlood van Lodewijk van Deyssel en het zakhorloge dat hijzelf ter gelegenheid van zijn Eerste Heilige Communie cadeau heeft gekregen.[3]

Vijf dagen later treffen Harry en ik elkaar op het Letterkundig Museum. Het gesprek komt op zeker moment weer op Boudewijn en ik besluit op te stappen. Diezelfde avond nog schrijf ik Harry:

> Ik hoop werkelijk niet dat je maar een moment denkt dat ik kwaad was toen ik zo plots zei dat ik wegging. Het enige dat ik getracht heb aan jou duidelijk te

> maken is dat de kwestie B. gewoon voor eens en voor altijd afgelopen moet zijn.... Wat mij echter, en dit zal je begrijpen, dwars zit is dat wij al sinds lange tijd over niets anders meer dan B. kunnen praten.

Mijn brieven aan Harry worden in de tweede helft van 1980 beheerst door mijn niet beantwoorde liefde voor een jongen van mijn oude school. Om het verdriet te kunnen verwerken besluit ik om intrek te nemen in de Abdij van Oosterhout. Daar schrijf ik Harry op 11 februari 1981:

> De kamer die ik hier heb heeft vrijwel alles weg van een sombere, sobere logeerkamer in een oud dorpshotel. 's Morgens om 7 uur word ik gewekt en is er om 7.30 de ochtenddienst in de kapel. Dit heeft de eerste keer zo'n enorme indruk op mij gemaakt, dat ik vrijwel alle diensten bijwoon. Voorts kan ik je mededelen dat ik hoop vanmiddag kennis te maken met een monnik die een ver familielid is van Lodewijk van Deyssel.

Het gespreksonderwerp Boudewijn is uitgegroeid tot een breekpunt tussen Harry en mij. Op 28 maart komt het tot een uitbarsting en op 1 april laat ik hem weten het contact te willen verbreken. Mijn heftige emotionele reactie heeft ook andere oorzaken: het al genoemde rouwproces als gevolg van de onbeantwoorde liefde, maar ook de uitslag van een medisch onderzoek dat uitwijst dat ik acute reuma heb. Op 11 april schrijft Harry me niet in wrok om te kijken:

> [...] laat dus de afstand die je zelf op 1 april hebt afgeroepen blijven zoals die sindsdien is. Dit impliceert mijnerzijds intussen niet dat ik voortaan voor jou ontoegankelijk zou zijn geworden.

Het contact daarna tussen Harry en mij is vriendelijk, maar minder intensief. Hij bezoekt mij enige malen in Delft. De briefwisseling verloopt nogal grillig. Harry blijft mij met een zekere regelmaat brieven sturen, die door mij door tijdgebrek en uit gemakzucht meestal telefonisch worden beantwoord. Harry's pensionering in 1988 en zijn verhuizing naar Maastricht in 1990 zijn er de belangrijkste oorzaken van dat wij elkaar minder frequent zien. Van mijn kant ‘beperken’ de contacten zich tot soms lange telefoongesprekken, hetgeen niet betekent dat onze vriendschap, die zo'n zevenentwintig jaar heeft geduurd, minder intens was.

Eindnoten:

1 Zie hiervoor Harry Prick, *Een andere Boudewijn Büch. Terugblik op een vriendschap* (Soesterberg 2005), p. 258.
2 Her zuiltje werd op woensdag 22 september 2004 (lot 236) geveild bij Sotheby's (opbrengst € 600).
3 Vulpotlood en horloge zijn inmiddels toegevoegd aan de collectie van het Letterkundig Museum.

Twee karakters

De vriendschappelijke relatie tussen Jeroen Brouwers en Harry Prick was niet alleen gebaseerd op een gezamenlijke belangstelling voor ‘het zingende hart in onze letterkunde’, de dichteres Hélène Swarth (over wie Brouwers in het najaarsnummer van 1986 van *Optima* een opstel had gepubliceerd), maar ook op bijvoorbeeld hun beider passie voor het schrijven van brieven. Harry Prick maakte het register op Jeroen Brouwers' tweedelige brievenboek *Kroniek van een karakter*. Over de samenstelling van dit werk en de reacties erop handelen deze twee brieven:

Exel, 26.XI.86

Beste Harry, dank voor je hartelijke, vrolijke brief van 23. Maar natúúrlijk bedoel ik niet dat jullie een prentenboek *over mij* zouden moeten uitgeven. Ik ben het tegendeel van ‘van mijn eigen waarde overtuigd’. Ik bedoelde te suggereren dat ik jou persóónlijk nu en dan een foto zou sturen, waaromtrent ik ‘commentaar’ zou schrijven. Dat zou mij aan het geschiedschrijven zetten, en jou zou het (misschien) amuseren. Ik heb al veel verbrand, versnipperd, weggegooid (en mijn vrouw is er zoeen, die nooit mijn hand tegenhoudt als ze mij bij de brandende houtblokken in de open haard of met de plastic vuilniszak naast mij ‘bezig’ ziet mijn archief ‘bij te werken’; zij huldigt zélf het idee dat mét het lijk alles omtrent het lijk dient te worden opgeruimd). Maar sommige dingen, foto's, brieven, ‘officiële documenten’, leg ik altijd maar weer apart. Het te Batavia in ik geloof 1937 aan mijn vader toegekende diploma Boekhouden. Het door mijn vader zielig bijgehouden dagboekje tijdens zijn Jappenkampperiode ergens in de buurt van Tokyo. Een brief van mijn moeder aan mijn vader (deels geciteerd in Bezonken rood) nadat, in 1945, de onzekerheid van beiden was opgeheven omtrent de vraag ‘of de ander nog wel zou *léven*’. En zo. Ik koester omtrent mijn ouders niet één ‘goede’ herinnering. Maar alle documenten omtrent hen laat ik onverlet. Omtrent mijn eigen verleden koester ik ook geen goede herinneringen: alles, álles is mislukt. Enfin. Nou ja. Aangezien je mij toch verkeerd begrijpt, begin ik er maar niet aan. En: dacht je, dat het mij *iets* zou kunnen schelen of bezeren als MEN, gesteld: ik máák een ego-prentenboek b.v.t.g.v. mijn vijftigste verjaardag, zou zeggen: dat hebben Hermanswolkersmulischrevecremer ook al gedaan? Juist omdát zulken dat al hebben gedaan, presen-

[De DBNL is niet gemachtigd een illustratie uit het origineel hier weer te geven]

Jeroen Brouwers en Harry Prick bij de opening op 7 april 2005 van de tentoonstelling in het Letterkundig Museum ter ere van Brouwers' 65ste verjaardag. Brouwers vond echter niet zozeer zijn leeftijd als wel zijn veertigjarig schrijverschap een verdienste die een tentoonstelling waard was (foto Klaas Koppe).

teer ik óók mijn fotoalbum: wanneer ziet MEN in dat er een *traditie* is begonnen? Zo ook, geleerde Harry, dierbare broer, wedden?: als dadelijk mijn ± 500 bladzijden per deel tellende twee delen 'briefwisseling' verschijnt, zal MEN het hebben over 'het voorbeeld van Reve'. Wat een geluk dat de velevele mensen, met wie ik tussen 1976 en 1986 heb gecorrespondeerd, *mijn* brieven niet hebben weggegooid. Zo heeft het mij tenminste nog in staat gesteld die brieven te vervalsen naar het mij beliefde: de lul-in-de-toekomst die er een 'studie' van gaat maken, *hoe* Brouwers die 2 brievenboeken heeft 'gemanipuleerd' en de vorm ervan heeft 'geregisseerd', zal daar een *levenswerk* aan hebben. Ik zal maar zeggen: fragmenten uit brieven aan jou heb ik doodgewoon (het zijn toch *mijn* teksten!) overgeplant in brieven aan anderen. In brieven aan jou zou je fragmenten kunnen tegenkomen bij het lezen waarvan je zegt: *Hè*? In tal van brieven heb ik fragmenten uit mijn dagboekjes tussengevoegd. In tal van brieven heb ik 'de teneur' veranderd. Allerlei commentaar op medeschrijvers heb ik geschrapt (voor zover die mij niet in het openbaar, in geschrifte, hebben gegriefd) en ànder commentaar heb ik toegevoegd. Er is dan ook geen sprake van dat ik 'brievenboeken' ('breviaria', 'epistolaria') zou publiceren: ik publiceer een door mij aan de hand van brieven samengestelde *kroniek* van mijn leven gedurende de jaren 1976-1986. Als kroniek een meeslepend werk, al zeg ik het zelf. Maar volstrekt en voor 100% ànders dan Reve briefwisselingen publiceert. Maar wedden?: MEN zal het verschil niet zien.

Ik heb gisteren en vandaag mijn Optima-essay aangevuld met nieuwe verworvenheden kwa feiten en herzien aan de hand van jouw brief ddo 5.XI. inzake het ‘dof gewauwel’ van Van Deyssel en Verwey: ik bedoelde zulks in hunne dichtwerken, niet in de ‘krasheid’ van hun ouwemannenkarakter. Ik heb het doffe gewauwel geschrapt: om *jou* een pleizier te doen. Waar Ina B[oudier] B[akker] niet méér gegeseld moest worden, heb ik haar meer gegeseld. In het nette, want ten slotte is zij al doodt: zij zou er geen lust meer bij gevoelen als ik haar broekske van de kont zou schuiven om haar vleesch met mijn zelfvervaardigde dunne geknoopte zweepje te pijnigen. (Ik zou zulks nog wel, misschien, bij Tessa Lodeloodelonalineum...?)

Mocht ik je al schrijven over het polemiekenboek dat weldra bij Weverbergh's H. verschijnt? Het plan daartoe is in huis Louwhoek ontstaan, te mijnent dus, in de ‘vijverkamer’. Ik schreef als bijdrage een verschrikkelijke paskwil tegen K van het Reve. Het ‘Brouwersboek’ bij Prom verschijnt in januari. Die Hazeu: dat is niks. Nijsen komt hier op 5 december. Ros komt hier ‘in de week van 8 december’. ‘Een praatje van de puber J.B.’, verdomd, ik ga zoeken! Maar er staat mij niet een zulkdanig puberpraatje voor de geest.

Alle hartelijks, dierbare Harrij,

j.

Nu heeft weer een zoon van Herwig Leus zichzelf (drie keer mis en toch raak) door zijn kop geschoten. Tweeëntwintig jaar. Mijn geliefde Anne W., die ik *niet* kan vergeten, was drieëntwintig jaar toen ze zich ophong. Het wordt tijd dat wij *de signalen* gaan begrijpen...

Exel, 13.VI.1987

Beste Harry, je brief van gisteren, die ik daarstraks in mijn bad kwam te lezen, gehuld in bubbels en schuim, verbaasde mij, bedroefde mij en verbaasde mij opnieuw.

Kwa de eerste verbazing. Je kwam mij tegen, schrijf je, in de Haagse Post van dees week, en je kocht dit hoogstaande weekblad ‘met geen ander oogmerk aldus aan Lily te kunnen tonen hoe mijn havezathe er van buiten uitziet na de jongste verbouwing’. Tenzij je in de war was, en Lily die olietanker op pagina 19 als mijn havezathe hebt voorgesteld, blijft het mij duister wát je haar hebt laten zien terwijl je sprak: ‘Kijk, hier woontie nou...’ (Hoe vind je, op pagina 26, dat bloesjesjasje van H. Warren nevens het vechthempd van W. Oltmans?) Mijn havezathe, stukje ervan, zou je wel gezien kunnen hebben in Knack, 17de jaargang, nummer 18, de dato 6-12 mei 1987, ISBN 0772-3210.

Kwa bedroefdigheid. Hoe kán je nu in Ernst menen dat ik ‘zeker niet “ongelukkig” zal zijn’ met dat én mallotige én demagogische kutkoleertige rótstuk van die Heu-zeg maar Mieschmacher in de Volkskrant van gisteren betreffende Deel I van mijn brievenboek. Ik was er in zoverre wél ‘ongelukkig’ mee dat ik, gaande mijn

lectuur ervan, heb zitten kokhalzen van drift. Zo is het, mag u gerust weten. Gôh! Dat die Hooiplukker zich thans niet meer hoeft te verdiepen in de 'morele' vraag omtrent Brouwers: *deugt ie of deugt ie niet*?... Dat ie godverdenondemiljaar den gloeienden hoed diezelfde 'morele' vraag maar eens omtrent zichzélf stelt. Dat stuk van hem bárst van de verdachtmakingen en tendentieuze insinuaties, - waarna hij ook nog de magere moed opbrengt zich een andere vraag te stellen, nl: oftie het officiële literaire werk van Brouwers thans 'met andere ogen' zou gaan lezen? Hooidomper in de HEMA: 'Juffrouw, ik zou graag een half pondje andere ogen van u willen hebben, want de ogen waar ik het mijn hele leven al mee heb gedaan, blijken zo scheel te zijn als die van een krab.'

Alle recensies van dit 'brievenboek' ademen dezelfde gemakzucht uit, te vergelijken met de algemene lamlulderigheid t.a.v. de 'receptie' van mijn H. Swarthbiografie (Fens en Janet Luis van Het Parool uitgezonderd). Niemand heeft het gehad over 'de aard' van de *brieven* zélf, de compositie ervan enzovoort, noch over de bouw van het *boek*, - noch over wat *het geheel* vertegenwoordigt als artistieke prestatie. Uitzondering: alweer die Janet Luis, - en ook Koos Hageraats in zijn stuk voor Maatstaf. Die Rijnders in NRC Ha, - dat dié z'n stuk over mijn Kroniek door iedereen zo 'góed' wordt gevonden, zó goed dat de uitgevers er een trompetterig citaat uit heeft gebruikt voor de advertentie, dezer dagen in alle landelijke bladen, sorry dat ik mij weer zo opwind, maar daar begrijp ik dus geen zak van. Ik bezweer je dat die Rijnders mijn boek *niet* heeft gelezen, tenzij hapsnap, hier een brokje, daar een stukje en ginds een kruimel. Zijn door iedereen, behalve door mij, zo 'goed' gevonden recensie is gebaseerd op, ja zelfs deels geplagieerd van de recensie van Carel Peeters in VN.

Nogmaals: vergelijk dat eens met de lappen loei-enthousiaste besprekingen en beschouwingen van c.q. over de daarjuist verschenen brieven van De Schoolmeester.

Ik 'niet "ongelukkig"' met sommig geschrijf in de kranten over mijn boek? Ik ben er, integendeel, doodongelukkig onder. Het verbittert en verontwaardigt mij. Ik voel mij, met iedere boek dat ik publiceer, in toenemende mate vereenzaamd.

Kwa de tweede verbazing. Hoezo 'verbaasde jou bij mij de geringe aandacht, ja ditmaal het volledig afwezig zijn daarvan, voor bij voorbeeld de haardracht, het overhemd en het schoeisel' van Pedro Rademacher? Je spreekt mij met deze woorden toe als ware ik de moderedactrice van Margriet. 'Hare Majesteit was gekleed in een (uiteraard blauwe) robe van jute, stijlvol in harmonie met de aarden bloempot op haar harses en het Spakenburger bloemmotief waarmee haar klompen waren beschilderd...' Wat zóu ik mij nou interesseren voor: haardracht, overhemd en schoeisel mijner bezoekers waar er ándere dingen zijn die mij aan hem frapperen, in het geval Pedro Rademacher: diens intelligentie en ernst, zijn inspirerende jeugdige elan, zijn protesten tegen de krakkemigheid van de opleiding tot journalist op de Academie voor Journalistiek waar hij studeert, en dergelijke dingen meer.

Kijk eens hier, aan zo'n duffe, ijdele mafketel als H. Warren is er niks anders dat opvalt dan het meiderige hes dat hij draagt en dat deze ouwbollige grijsaard de aanblik verleent van een alleen geslachtelijk nog niet omgebouwde transsexueel die er echter nu alreeds uitziet als opoe in het jurkje van haar vijftienjarige kleindochter.

Gisteren ontmoette ik Pedro Rademacher opnieuw, thans eveneens weer in gezelschap van zijn kornuit Rini Dobbelaar; beiden waren in gezelschap van hunne al even jeugdigfrisse vriendinnetjes die ik wél vanuit mijn ooghoek van top tot teen en van achter en voren heb begluurd, - vieze ouwe man met modderige wensdroompjes die ik ben. Ach, was ik nog één keer jong en hadde ik een afschroefbare pik, die dus in staat van vermoeidheid kon worden vervangen door een verse. Dat komt, ik was in Tilburg, en daar waren hun ook. Hand geschud en even mede gebabbeld, zonder op hun haardracht, overhemd en schoeisel te letten. Jaap G[oedegebuure] hield aldaar, aanvang '16.15 uur precies' zo stond op de uitnodiging, maar het was wel mooi 16.19 uur dat men aanvong, wat ik weet doordat ik op me klokkie keek, hield aldaar zeg ik zijn Rede bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Taal- en Literatuurwetenschap, in het bijzonder in de Theorie en Geschiedenis van de Literatuur in hun betekenis voor de overdracht van literaire teksten aan de Katholieke Universiteit Brabant. Die Rede handelde, zo vernam ik later, over Romantische tradities in literatuur en literatuurwetenschap. Martin Ros was er namelijk ook, en deelde na afloop boekjes uit met daarin die rede van Jaap. Had ik dat geweten! Zou ik die rede op mijn gemak hebben gelezen in stede van haar, worstelend met aanstormende slaap, pal onder de katheder van Jaap gezeten, te hebben beluisterd, - want jezuskristus wat deedtie het saai. Ik heb die rede dan ook eigenlijk niet 'beluisterd', ik heb hem alleen maar gehóórd. Om niet van mijn stoel te sodemieteren van verveling heb ik geteld uit hoeveel baksteenlagen de hoogste muur van de aula van de Katholieke Universiteit Brabant is opgetrokken. Dat was de muur achter het podium en Jaap z'n rug. Welnu, ik dacht uit honderdzesentachtig baksteenlagen. De hele zaak nog eens tellen, om mijn eerste bevinding te tjekken, durfde ik niet, want aangezien ik helemaal op de voorste rij zetelde, 'bij de familie', daartoe uitgenodigd door Jaap z'n lieve vrouw, en onderhavige muur zéér hoog was, zat ik dus de steilte ervan, mijn blik naar steeds hoger baksteenlagen verplaatsend, zo'n beetje gans achterover, ten slotte bijna op mijn rug liggend, te peilen, mijn achterhoofd zowat tegen de voorbroek van een meneer op de tweede rij. Er was bij deze plechtigheid weinig letterkundig kunstgespuis. Eén kriticus: Carel Peeters. Eén kriticus-dichter v.v.: Tom van Deel. Eén dichter-directeur: Anton Korteweg. Eén dichter-leraar: Wiel Kusters. Behalve Martin R. nog een uitgever: Wouter van Oorschot. Twee schrijvers: Oek Zomerjurk en ik. De rest was van dat lammenadige wetenschapskrapuul met aanhangend dito vrouwenspul, en daar weer de rest van bestond uit studentjes en studentinnetjes die weldra tot diezelfde kaste zullen behoren. Ik dronk twee glaasjes sjuuderans en

een groot glas water; overwegend hield ik mij op aan de buitenzijde van het gekrioel. Ik was daar als vriendschapsblijk jegens Jaap. Ik bewonder hem en houd ook veel van hem, maar hij is zo Balóed Serieus, *altijd*, en zo geleerd dat ik het er benauwd van krijg.

Och ja, gráág, Harry, - doe mij de lol / bewijs mij de dienst door mij, als het je niet teveel moeite kost, fotokopieën te bezorgen van de dubbelzelfmoord van Jan en Ali en van de voorgenomen en gewenste idem van de weduwe Erkeland en haar oude moeder. Niet natuurlijk van de hele romans, maar alleen van de hoofdstukken of passages waarin er gedubbelzelfmoord wordt.

Dank voor alles inzake Leffelaar wat je me schreef. Ik zal via een ander pad eens proberen nóg meer te weten te komen, daarna - indien interessant genoeg bevonden - vraag ik je onbeschaamd om fotokopieën van die handvol besprekingen van L's boeken.

Alle goeds, hartelijk,

j.

[2007/3]

Arno van der Valk
Gemeenzaamheid is uitgesloten
Jef Last als assistent-bedrijfsleider van de Enka-fabriek

ARNO VAN DER VALK (1970) publiceerde eerder in *De Parelduiker* over W.F. Hermans, Gerard Reve en M. Nijhoff. Deze maand verschijnt bij Uitgeverij Bas Lubberhuizen *De pen in het zand. Een literaire zwerftocht over De Hoge Veluwe*.

De biografie van de socialistische en communistische schrijver, dichter en journalist Jef Last (1898-1972) moet lezen als een roman.[1] Iedere beknopte karakterisering doet hem tekort, dus wie zo'n vol en rumoerig leven bestudeert, kan om te beginnen maar beter een aspect ervan uitdiepen. Bijzonder is de betrekking die de geëngageerde Last vervulde als assistent-bedrijfsleider bij de Nederlandse Kunstzijdefabriek (Enka) in Ede. Aan de ene kant stonden er de arbeiders tot wie hij zich aangetrokken voelde. Aan de andere kant stond de bedrijfsleiding waarvan hij deel uitmaakte. Reden voor een onderzoek, juist nu na de sluiting van de Enka-fabriek in 2002 een groot deel van het Edese bedrijfsarchief ternauwernood van de papierversnipperaar is gered door ontslagen medewerkers met historisch besef.

Arbeider

In 1918 was Last min of meer op goed geluk in Leiden begonnen aan een studie Chinees, die de studenten primair opleidde tot rijksambtenaar voor Nederlands-Indië. Hij combineerde zijn opleiding met een enthousiast lidmaatschap van zowel het Leidse studentencorps als de jeugdorganisatie van de SDAP, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Aan dit dualisme maakte hij in 1919 abrupt een einde door tussen de Katwijkse vissers te gaan wonen en zijn studie vlak voor de afronding te staken: ‘Ik voelde, dat ik veel meer bij de Katwijksche visschers, de Limburgsche mijnwerkers en de Brabantsche boeren hoorde, dan bij mijn medestudenten, die zich met zoveel ijver voor een goed betaalde burgerlijke betrekking voorbereidden. [...] ik schaamde mij voor een existentie die me voorgoed van mijn makkers in het volk zou isoleren.’[2]

De jaren van 1919 tot 1922 bracht Last met enige onderbrekingen door op zee: op Katwijkse haringloggers, als dienstplichtige bij de marine en als matroos op de wilde vaart. Door de grote werkloosheid in de scheepvaart werd hij uiteindelijk gedwongen een baan aan wal te zoeken. Via zijn oom van moederskant, Kees (C.F.M.)

Verstijnen, kwam hij op 10 maart 1922 als assistent-bedrijfsleider in dienst bij de kort daarvoor gestarte Nederlandse Kunstzijdefabriek (Enka) te Ede.[3]

Vijf zaligheden

Hoewel Last begin maart in dienst kwam van de Enka, werd hij pas eind mei ingeschreven bij de burgerlijke stand in Ede. Waar hij in de tussentijd woonde, is onbekend. Gezien de lange werkdagen logeerde hij waarschijnlijk op loopafstand van de fabriek in de villa Reehorst, die door de Enka werd gebruikt als hotelruimte voor vakmensen uit het gehele land. Evenmin is bekend hoe hij vaste woonruimte vond, maar het zal hem in elk geval moeite hebben gekost zijn Rotterdamse verloofde Ida ter Haar (1893-1982) los te weken uit haar thuishaven. Volgens Last stond ze niettemin paf toen hij haar het boerderijtje aan de Algemeer in Bennekom liet zien. ‘Het stond aan de bosrand, en de [Enka]fabriek was nergens te zien, zelfs niet te ruiken. Iedere morgen fietste ik erheen langs een smal bospaadje. De uitzichten die het pad op verschillende plaatsen boden, noemde ik “de vijf zaligheden”.’[4] Uit eigen ervaring weet ik dat de Enka-fabriek door het gebruik van zwavelhoudende stoffen in het fabricageproces tot ver in de jaren tachtig van de vorige eeuw de stank van rotte eieren verspreidde. Die plaag kreeg het echtpaar Last aan de Algemeer alleen bij noordenwind te verduren.

Het boerderijtje, dat ze 't Holletje noemden, mocht dan idyllisch zijn gelegen, het had geen stromend water en elektriciteit, de woonruimte bestond uit een voorkamertje waar je met de deur in huis viel, een soort vergrote alkoof diende als slaapkamer en de deel onder het rieten dak als bibliotheek en keuken. ‘Ons huis was een onbewoonbaar verklaarde woning, kortgeleden door een weduwevrouwtje verlaten, die het mij voor een gulden in de maand verhuurde.’

Tot hun grote geluk werd negen maanden na hun trouwdag (11 januari 1923) op 30 oktober 1923 hun dochter Femke - vernoemd naar een van de hoofdpersonen uit Multatuli's *Woutertje Pieterse* - in het johannieterziekenhuisje van Bennekom geboren. 't Holletje aan de Algemeer was de zoete inval. De leden van de net opgerichte afdeling Ede-Wageningen van de Arbeiders Jeugd Centrale werden er hartelijk ontvangen. Aan die bezoeken had bijvoorbeeld het jongste SDAP-gemeenteraadslid Stan Poppe (1899-1991) prettige herinneringen.[5]

Last en de AJC Ede-Wageningen roerden zich al snel. Wat een schril contrast moet er op de zondagen zijn geweest tussen de fleurige, muzikale AJC-optochten door de natuur en de in diep zwart geklede boeren en boerinnen die ter kerke gingen. Volgens Last zetten ze in de winter een romantische expeditie op touw met honden en sleeën door de sneeuw naar een hongerende schildersfamilie in een woonwagen bij Doorwerth. Ook organiseerde hij naar eigen zeggen in de Enkavilla op buitenplaats Reehorst met behulp van Piet Begeer van kunstenaarsvereniging De Branding uit Rotterdam een van de eerste tentoonstellingen in Gelderland van de toenmalige modernen, zoals Begeer zelf (1890-1975), Herman Bieling

Femke Last-van Doorn had een schetsboek in haar bezit met daarin twee tekeningen die onmiskenbaar het interieur en exterieur van 't Holletje in Bennekom weergeven (collectie Dorine van Doorn).

(1887-1564), Ger Ladage (1878-1532), Theo van Doesburg (1883-1931) en de Duitser Kurt Schwitters (1887-1948). Het lijdt geen twijfel dat Last in zijn Bennekomse jaren contact had met Bieling, omdat deze toen een atelier in Bennekom had, maar voor de tentoonstelling heb ik geen bewijs kunnen vinden.

Over Lasts AJC-activiteiten bestaat geen twijfel. 's Avonds wandelden de AJC'ers op de maat van hun liederen vanuit het door de Enka-directie voor de arbeiders gebouwde tuindorp in Ede richting Oosterbeek. Ze passeerden dan de Enka-fabriek, waarbij ‘Wij zijn de jonge garde van 't proletariaat’ nog luider werd gezongen. Volgens Stan Poppe vertelden de arbeiders uit de avondploeg de volgende dag dat ze het hadden gehoord en hadden meegezongen. Tientallen jaren later zei Jef Last tegen Poppe: ‘Ede! Dat was onze beste, de idealistische periode!’[6]

Hoewel ze in Bennekom een leven leidden waarvan Last zich later ‘ook met de grootste inspanning geen enkele ernstige mistoon’ kon herinneren, en hij geloofde ‘dat er in de wijde omtrek geen gelukkiger gezin te vinden was’, knaagde er iets aan hem. Hij verlangde terug naar de kameraadschap van de zee en was bang ‘dat we ergens in die zich zo keurig om ons heen sluitende maatschappij, als een mossel vast zouden groeien’. Nader inzicht in zijn functie bij de kunstzijdefabriek maakt duidelijk wat hem nog meer dwarszat.

Jef Last voor het boerderijtje in Bennekom (collectie Dorine van Doorn).

Novelle

'Ik heb een werk willen geven, dat helemaal gebaseerd was op de realiteit en wel zoodanig, dat de arbeiders, die het lazen, er nut van zouden hebben bij het voeren van den vakvereenigingsstrijd en bij het doorzien van de verhoudingen, die bij het grootbedrijf bestaan,' schreef Last over zijn novelle *Liefde in de portieken* (1932).[7] Daarin beschrijft hij via een dagboek de belevenissen van een jonge werkmeester (opzichter) in een kunstzijdefabriek. De hoofdpersoon identificeert zich volledig met de belangen van het bedrijf, maar heeft een buitenechtelijke relatie met het klassenbewuste en revolutionaire fabrieksmeisje Martha. Hun liefde, die zich letterlijk afspeelt in portieken, loopt stuk als er een staking uitbreekt. Ondanks een zekere twijfel over zijn positie kiest de werkmeester de kant van zijn werkgever. Zij kiest vanzelfsprekend die van de stakers. En ondanks de liefde die ze voor hem voelt, maakt zij een einde aan de relatie. De staking wordt gebroken; Martha krijgt ontslag en de werkmeester twee extra weeklonen voor bewezen diensten. Uiteindelijk pleegt de meester zelfmoord met blauwzuur, omdat hij het in hem woedende conflict niet kan verwerken. Zijn dagboek wordt op een lessenaar in de fabriek gevonden. In de laatste alinea van de novelle komt een verteller ermee op de proppen: 'In het belang van de arbeidersklasse meen ik het recht te hebben thans, nu jaren na dit voorval zijn verlopen, de feiten te publiceren.'

Hoewel het verhaal zich in Rotterdam afspeelt, herkent men zonder moeite de Enka-fabriek in Ede. Het productieproces en bedrijfsruimten worden gedetailleerd beschreven, zoals de kenmerkende torens op de hoeken en de fabriekshallen met de zogenaamde sheddaken (zaagtanddaken). Die zorgden met ramen in de opstaande zijden voor een goede lichtinval. Juist vanwege die karakteristieke zaagtanddaken blijft een deel van het complex nu de slopershamer bespaard. De 'mismaakte, kleine directeur' met zijn horrelvoet verbeeldt niemand minder dan de kleine, manke dr. J.C. Hartogs (1879-1932), de oprichter-directeur van de fabriek. Ook de arbeidsomstandigheden en de werkzaamheden van de ik-figuur zijn naar Lasts eigen ervaring opgetekend.

In technisch opzicht was de kunstzijdefabriek in Ede een ultramodern bedrijf

Luchtfoto van de Enka-fabriek kort na de opening in 1922 (collectie Enka Reünievereniging).

dat explosief groeide. Toen Last in 1922 werd aangesteld, spon de fabriek met ongeveer 1100 arbeiders vier ton garen per week. Een jaar later werd er met 1750 arbeiders 17 ton garen gesponnen en zo groeide de Enka in enkele jaren uit tot een van de grootste industrieën van Nederland met 5200 arbeiders.

Voor veel mensen uit het boerendorp Ede en omgeving was de overgang naar fabriekswerk zeer ingrijpend. De boerderij met zijn natuurlijke ritme maakte plaats voor een denderend productiebedrijf met duizenden mensen en een zeer dwingend 24-uurs arbeidsproces. Er werkten honderden meisjes, zoals Martha in de novelle, in de haspelafdeling, waar de strengen met garens werden gesorteerd en klaargemaakt voor verzending. Veel van deze meisjes waren slechts 14 of 15 jaar oud en maakten werkweken van 54 uur, inclusief de zaterdag, exclusief de pauzes.

Taylorisatie

Net als de hoofdfiguur in *Liefde in de portieken* had Last de boeken van de Amerikaanse werktuigbouwkundige Frederick W. Taylor (1856-1915) over bedrijfsleiding op zijn bureau liggen: ‘Ik moest een studie maken van de toen nog nieuwe Taylorisatie en die zoveel mogelijk in ons bedrijf toepassen.’ Taylor interpreteerde het lanterfanten van arbeiders als uiting van de aangeboren neiging van de mens om het zich gemakkelijk te maken; alle arbeiders besteden in zijn optiek dan ook een deel van hun tijd om uit te vinden hoe traag zij kunnen werken zonder dat de werkgever gaat twijfelen aan hun werktempo. Taylor trok hieruit de conclusie dat arbeiders kunnen voorkomen dat hun arbeidskracht volledig wordt geëxploiteerd, zolang ze

greep op de feitelijke arbeidsprocessen hebben. Daarom moest Last ervoor zorgen dat de werk processen werden gerationaliseerd. De bedrijfsleiding moest de feitelijke controle hebben over iedere stap in het arbeidsproces, inclusief de manier waarop de arbeid werd uitgevoerd.

Zo versnelt de hoofdpersoon in de novelle de arbeidstijd van de spinners door het wassen van de spindoppen te specialiseren en de handels van de spinmachines te verplaatsen, waardoor een spinner het dubbele aantal kantjes kan bedienen. Hij moet zodoende ook het dubbele aantal spinpunten in de gaten houden. Voor dergelijke ideeën krijgt de werkmeester gratificaties van de directie. In werkelijkheid stelde de Veenendaalse spinner Van Maanen Jef Last een constructiewijziging voor waarmee de spinner de machine bij een storing met één handeling kon stilzetten, waardoor er minder productie verloren ging en de spinner niet bij de machine weg hoefde. De opdracht tot uitvoering werd in een met potlood geschreven notitie van Last opgedragen aan meester Wagenaar.[8] Het spreekt voor zich dat arbeiders als Van Maanen promotie maakten, terwijl de zwaksten werden ontslagen. Samengevat: de invoering van deze zogenaamde rationalisaties onder verantwoordelijkheid van Last had geen ander doel dan het nemen van productieverhogende c.q. arbeidsbesparende maatregelen, met ontslagen als direct gevolg.

Ook werd zowel in de novelle als in werkelijkheid de niet-productieve tijd op vernederende wijze bekort. Last beschrijft in *Liefde in de portieken* en in zijn memoires dat inspectrices noteerden hoelang de toiletgang van de meisjes duurde. Aan de tekenkamer vroeg men een wc te construeren die na enkele minuten kantelde, waardoor ze er niet meer op konden blijven zitten.

Over het beloningssysteem schreef Last meerdere malen: ‘Positieve punten voor een streng zijde zonder - en negatieve voor een streng met - vlekken. De waarde van die punten varieerde, omdat ze altijd op gelijkblijvende loonsom voor de hele afdeling gedeeld werden. De beste meisjes verdienden dus letterlijk ten koste van de zwaksten. Bovendien stonden de punten op hun kaarten en naar verloop van tijd werden telkens de slechtsten ontslagen.’ Omdat deze meisjes het werk meer als een tijdelijke bijverdienste zagen om hun uitzet te verdienen, waren ze volgens Last niet te organiseren in een vakbond. Voor de mannen daarentegen moest de leidinggevende oppassen: ‘Je moet voortdurend op je hoede zijn: zij zijn de arbeiders en wij zijn meesters. Gemeenzaamheid is uitgesloten. Alles werkte slechts door boetes en premies,’ noteerde Last in *Liefde in de portieken* (p. 137) over hen. Zo moesten de arbeiders in werkelijkheid bijvoorbeeld een cent boete betalen als ze naar de wc wilden. Ze dreigden succesvol met staken toen het puntensysteem, dat voor de meisjes gold, ook in de spinnerij ingevoerd leek te worden.

Pikzwart

Ook buiten de fabriek was de macht van de directie voelbaar. Vanaf 1919 had de Enka - tot ergernis van de SDAP met een oneigenlijk beroep op de financierings-

Chinese handelsdelegatie op bezoek in de Enka-fabriek. Vijfde van links Jef Last met schuin voor hem (vierde van links) directeur dr. J.C. Hartogs en eerste van rechts zijn oom ir. C. Verstijnen, de toenmalige bedrijfsleider (collectie Enka Reünievereniging).

mogelijkheden van de Woningwet - via woningbouwvereniging Vooruit op loopafstand van de fabriek een tuindorp voor haar arbeiders gebouwd. Het Ministerie van Arbeid stak er nog net een stokje voor dat de Enka de woningbouwvereniging kon verplichten de huur op te zeggen van huurders die door de onderneming waren ontslagen.[9] Last schreef over de huurders van Vooruit in zijn memoires: 'Ze verdomden het, wanneer ze ontslagen werden, de mooie woningen van het tuindorp dat de fabriek enkel voor hen had laten bouwen, te ontruimen, en kregen, ondanks hun listig opgestelde huurcontracten nog gelijk ook van de rechter.'

Liefde in de portieken bevat voorts diverse voorbeelden van de gezondheidsproblemen waarmee de Enka-arbeiders kampten door zwavelzuur-, chloor- en ammoniakdampen. Ze worden ziek, impotent of krijgen een ongeluk. De arbeidsinspectie wordt om de tuin geleid en er wordt nauwelijks geld besteed aan veiligheidsmaatregelen. Lasts relaas over de fabriek komt overtuigend over, doordat hij het gedetailleerd en met kennis van zaken door de meester in diens dagboek laat noteren. Zo beschrijft hij in de novelle hoe een kwartje in een beurs al na een week pikzwart is geworden. Destijds zag het eerdergenoemde SDAP-raadslid Stan Poppe, belastingambtenaar in Ede, aan de zwart geoxideerde zilveren guldens die hij uit het loonzakje van de fabrieksarbeiders aan zijn kantoorloket kreeg toegeschoven, hoe slecht het met hun gezondheidstoestand gesteld moest zijn.[10]

Onzuiver

Jef Last was een goede assistent-bedrijfsleider. Hij maximaliseerde niet alleen de winst met de taylorisatie, waarvoor hij van de directie loonsverhoging kreeg, hij

Chinese handelsdelegatie op bezoek in de Enka-fabriek. Tweede van rechs Jef Last (collectie Enka Reünievereniging).

droeg ook bij aan het vinden van nieuwe afzetmarkten. Toen in 1928 een handelsdelegatie uit China zich op de hoogte kwam stellen van de kwaliteit en prijs van de Edese kunstzijde, fungeerde Last als tolk. Het contract met China werd destijds beschouwd als een hoogstandje van de afdeling verkoop, dat tot 1938 bijdroeg aan de productie van de fabriek. Ironisch genoeg was het uiteindelijk juist de Chinese concurrentie, met zijn lage lonen en navenant slechte arbeidsomstandigheden, die de Edese kunstvezeldivisie van AKZO-Nobel in de jaren negentig de das om deed.

Uit zijn werk spreekt dat Last de misstanden in de fabriek aan den lijve ondervond en tegelijk 'de onaangename opdrachten van de bedrijfsleider uitgevoerd' heeft. Hij zal geleden hebben onder de spreekwoordelijke strengheid van directeur Hartogs én zich hebben afgevraagd of zijn boetetotaal niet te veel afweek van de totalen van de andere leidinggevenden. Dat is dan nog los van de nu niet meer tot in detail te controleren misstanden, zoals het om de tuin leiden van de verzekeringsmaatschappijen en de arbeidsinspectie en de ongelukken door de vele kinderziektes en gevaarlijke stoffen in het productieproces.[11] Niet voor niets wilde zijn vrouw Ida met de Enka en haar leidinggevenden niets uit te staan hebben.

Toch zette Last zich tot volle tevredenheid van de directie in en 'ook over zijn gedrag waren wij steeds tevreden, zoodat wij hem ten allen tijde kunnen aanbevelen'.[12] Anderzijds zat zijn positie bij de Enka hem bepaald niet lekker: 'In dien tijd heb ik niets geschreven en kòn ik niets schrijven, omdat ik met mezelf overhoop lag. Ik wilde mijn werk als bedrijfsleider goed doen, maar voelde, dat het mijn verhouding tot de arbeiders onzuiver maakte.'[13] Eenzelfde plichtsbesef als de hoofdfi-

EENS woonden zy in een hutje op de hei
De menschen spraken er schande van,
Maar 't kon hun niets scheelen.
Daar haalde moeder Ied water uit de put
of zy kookte het eten.
of zy Bond Femke een schoone Lucr om.
Vader ging op een Fabriek.
Wat ze daar maakten, en waa
't voor diende, wisten ze
eigenlyk niet. Maar Vader
Sjef zei, dat de wereld er
vroolyker door word, en dat
het heel mooi was.

Een vriend van Ida Last-ter Haar tekende voor de kleine Femke na het vertrek van haar vader naar Amerika een prentenboek met de titel ‘Dit is het boek van Femke en haar ouders Sjef en Ied: en van hun reizen over deze groote wereld’ (collectie Dorine van Doorn).

guur in *Liefde in de portieken* koestert, bezorgde hem precies zoals die hoofdfiguur een innerlijk conflict; dezelfde dualiteit die hem deed besluiten de Leidse universiteit te verruilen voor een Katwijkse haringlogger.

Last voelde zich ongelukkig met zijn positie tegenover de arbeiders in plaats van tussen hen. Hoe maakte hij de spagaat, de jongemannen op te jagen die hij 's avonds bij de Arbeiders Jeugd Centrale als gelijke ontmoette? Zijn positie als assistent-bedrijfsleider viel niet te combineren met de actieve rol die hij 's avonds in het socialistische jeugdwerk vervulde. Of zoals hij het zelf verwoordde: ‘Dat ik zelfs misschien een derde loonsverhoging zou krijgen, als ik een nieuw opjaagsysteem uitvond voor die zelfde twijnjongens, met wie we zondags als goede AJC-ers zingend naar Quadenoord vertrokken.’[14]

Last zag in het proletariaat het toonbeeld van de antiburgerlijke, waarachtig levende mens. Uit deze gemeenschap zou een nieuwe wereld opgebouwd moeten worden. Eenwording met de arbeiders was een van de belangrijkste drijfveren van zijn socialistische overtuiging. Hij hield het uiteindelijk nog geen twee jaar uit bij de Enka-fabriek en nam op 23 februari 1924 ontslag.[15] Na zijn burgerlijke jaren als assistent-bedrijfsleider bij de Enka verliet Last Bennekom. Hij verdween met de noorderzon, naar Amerika.[16]

Ideologische fouten

In 1932, vlak voor Lasts eerste reis naar de Sovjet-Unie, verscheen over zijn ervaringen in Ede *Liefde in de portieken*.[17] In het eerste nummer van het mede door Last opge-

Maar op een goede dag zei vader Sjef:
„Ik ga naar Amerika!"
En zoo trok de heele familie weg,
en het hutje op de hei werd te koop geset.
wij zijn de jonge garde
van 't proletariaat

richte maandblad *Links Richten* werd het boek niet ongunstig besproken door Maurits Dekker (1896-1962). Een bezwaar was volgens de recensent wel dat het proletariaat en zijn strijd vrijwel alleen worden bezien door de ogen van een burger en dat de klassenbewuste arbeidster Martha bij Last bijna niet aan het woord komt. Volgens de recensent was dat niet toevallig: ‘Dit type heeft hij doorleefd, honderden, duizenden van deze menschen heeft hij gezien, waargenomen en begrepen. Hij kent deze menschen zoo goed, omdat hij, zelf het product van een burgerlijke samenleving, nog zoo veel eigenschappen met hen gemeen heeft.’ Last had Martha beter naar de communistische arbeidster kunnen tekenen, ‘zooals hij deze thans in de Sovjet-Unie leert kennen’.

In de Sovjet-Unie kreeg Last inderdaad het plan om *Liefde in de portieken* voor een Russische uitgave ‘om te werken in 't positieve’.[18] Hoe hij zijn precommunistische novelle daadwerkelijk inhoudelijk aanpaste, viel te lezen in *De Rode Ster*, de zondagsbijlage van het communistische dagblad *De Tribune* van 22 april 1933.[19] In een bijbehorende ingezonden brief d.d. 14 april schreef hij dat de ontwikkeling van zijn politieke denken als communist hem de ideologische fouten in zijn vroegere literaire werk steeds scherper had doen inzien. De werkmeester pleegt in het nieuwe slot geen zelfmoord, maar wordt ontslagen door de fabrieksdirectie. Zijn vrouw laat hem in de steek, waarna hij zich aansluit bij de arbeidersstrijd en Martha opnieuw ontmoet. Last stelde zijn schrijverschap met het nieuwe slot zozeer in dienst van zijn communistische idealen en de arbeidersstrijd, dat het in elkaar geflanst lijkt. Zo heet de vrouw van de meester plots Elsa in plaats van Anna en is de hoofdfiguur in de laatste zes kolommen van het nieuwe slot een veel sterkere persoonlijkheid dan in de voorafgaande hoofdstukken.

Als het nodig zou zijn geweest, zou hij de novelle nogmaals hebben omgewerkt, zoals Last zijn leven lang bereid was de consequenties uit zijn opvattingen te trekken. Toen de strijd tegen het fascisme was ontbrand, merkte hij naar aanleiding van *Liefde in de portieken* op: ‘als ik dat boek nog eens schrijven moest zou ik hem Nationaal-socialist hebben laten worden.’[20]

Met dank aan Hans Bremer, Dorine en Marjolijn van Doorn en Mark Marschalk.

Eindnoten:

1 Rudi Wester bereidt momenteel een biografie van Jef Last voor, te zijner tijd te verschijnen bij De Arbeiderspers.
2 In de inleiding bij het biografische jeugdwerk uit 1919 *Van een jongen die een man werd* (Baarn 1941), p. 21.
3 In zijn omstreeks 1970 geschreven en gedicteerde memoires noemde Last 1924 als datum, zoals hij hierin wel vaker onjuiste data en feiten presenteerde. Als gevolg van fusies en overnames is de naam Enka in de loop der jaren gewijzigd in o.a. AKU en AKZO /Nobel.
4 Voor deze en volgende citaten is, tenzij anders vermeld, gebruikgemaakt van de memoires van Jef Last zoals ze berusten bij het Letterkundig Museum in Den Haag en zijn getranscribeerd door zijn kleinzoon Mark Marschalk. De memoires zullen verschijnen bij De Arbeiderspers.
5 Stan Poppe, *Oude herinneringen. Mijn SDAP-tijd in Ede 1920-1929* (1986), p. 31-33. Typoscript, Gemeentearchief Ede. Belastingambtenaar Stan Poppe woonde van 1910 tot 1929 in Ede en was van 1922 tot 1929 gemeenteraadslid voor de SDAP.
6 Stan Poppe, *Oude herinneringen*, p 33.
7 *Liefde in de portieken* ('s-Gravenhage 1932); opgenomen in *Acht werken van Jef Last* (Bussum [ca. 1938]); en in *Liefde in de portieken. Gevolgd door Een flirt met de duivel en ‘Onvoldoende’ voor liefde* (Bussum [ca. 1963]).
8 Enka-archief in het Gemeentearchief Ede (ongeïnventariseerd).
9 Gemeentearchief Ede, verslag gemeenteraad 16 november 1920; Ministerie van Arbeid aan B & W van Ede, 1 februari 1921 (bijlage bid raadsverslag van 31 mei 1921).
10 Stan Poppe, *Oude herinneringen*, p. 18.
11 In het Enka-archief is niets terug te vinden van dergelijke misstanden en ongelukken, maar bekend is bijvoorbeeld dat op 6 augustus 1925 drie doden en tientallen gewonden vielen bij de explosie van een zuurstofapparaat.
12 Verklaring van de bedrijfsleiding, getekend 23 februari 1924. Archief Jef Last, collectie 11SG, aanvulling 2003 (voorheen collectie Wim 't Hart).
13 G.H. 's-Gravesande, ‘Jef Last over zijn leven en zijn week.’ In: *Den Gulden Winkel* 387, maart 1934, p 41.
14 Quadenoord is een landgoed ten zuidoosten van Bennekom.
15 Martin Mooy en Aad G. Put, *Jef Last* (Amsterdam 1963), p. 10 menen dat Last zijn ontslag kreeg als het gevolg van een staking, maar daarvoor is geen bewijs gevonden.
16 Jef Last werd op 26 maart 1924 uitgeschreven uit het Edese bevolkingsregister Ook Ida en Femke verlieten Bennekom. Volgens Femke in de documentaire *L'ami hollandais* (2006) moest haar moeder uit armoede het Bennekomse boerderijtje verlaten en kreeg ze bij familie en vrienden in Renkum onderdak.
17 In de herdruk *Acht werken van Jef Last* vermeldde Last ter inleiding dat hij de novelle schreef ‘nadat ik enkele jaren assistent-bedrijfsleider geweest was van de ENKA Ede’.
18 Brief aan Ida Last d.d. 20 oktober 1932, collectie Letterkundig Museum.
19 Het nieuwe slot zou in de eerste uitgave p. 100 en verder moeten vervangen, in *Acht werken* (z.j.) p. 183 e.v. en in *Liefde in de portieken* (1963) p. 62 e.v.

20 G.H.'s-Gravesande, ‘Jef Last over zijn leven en zijn werk’, p. 43.

Gé Vaartjes
Een verviesde juffrouw en een vuilboom
Temperamentvolle brief van Herman de Man

GÉ VAARTJES (1954) geeft Nederlands aan het Haags gymnasium Haganum. Hij schreef een biografie over Herman de Man (1999) en werkt nu aan levensbeschrijvingen van Top Naeff en Godfried Bomans.

Het is de nachtmerrie van iedere biograaf: na het verschijnen van de biografie, waaraan doorgaans jarenlang geploeterd is, duiken onbekende documenten op die aanvullingen noodzakelijk maken óf zelfs tot een fundamenteel herziene visie leiden.

Deze angst bestond ook bij mij, toen in 1999 mijn biografie van Herman de Man verscheen. Zij was niet ongegrond. In 1942 was, na de deportatie van het grootste deel van De Mans gezin - zijn vrouw en vijf van zijn kinderen kwamen om in Auschwitz -, zijn grote huis in het Brabantse Berlicum door Nederlanders leeggeroofd. Daarbij verdwenen zijn hele bibliotheek en persoonlijke archief, dat bestond uit onder meer brieven van Stijn Streuvels, Jan Engelman, Antoon Coolen en Anton van Duinkerken. In de loop van de tijd kwam af en toe een gesigneerd boek boven water, maar daar bleef het bij.

In het lot dat De Mans persoonlijke papieren trof, heeft schrijver-journalist Willem Hoffman[1] een merkwaardige rol gespeeld. Hoffman was een geregelde gast in huize 'Vreedendaal', de woning van de familie De Man - tot irritatie overigens van de kinderen, die hem niet mochten en hem Frederik Fluweel noemden, naar een indertijd populaire, stijve stripfiguur.[2]

In het najaar van 1943 betrok Hoffman met zijn echtgenote een deel van het (huur)huis van de familie De Man, dat na de deportatie en de plundering leeg stond. Op zolder bleek het ooit zo keurig geordende archief van Herman de Man over de vloer verspreid te liggen. De huiseigenaar, bij wie veel uit De Mans huis stond opgeslagen, verzocht Hoffman de papieren bij hem te brengen. Vervolgens trok Hoffman zich een week lang op de zolder terug om de papieren te schiften in twee categorieën: waardevolle stukken, van belang voor De Mans schrijverschap of familie, en onbelangrijke paperassen. Zeven gevulde manden liet hij afleveren bij de huiseigenaar, met de mededeling dat één ervan van belang was voor de Nederlandse literatuur. Deze diende niet aan de Duitsers te worden doorgegeven - wat blijkbaar wel de bedoeling was van de andere manden. Vervolgens bekommerde Hoffman zich niet meer om de documenten.[3]

Het is een vreemd verhaal, dat vragen oproept. Waarom heeft Hoffman, zelf literator, zich niet ontfermd over vooral de literaire correspondentie aan Herman de Man, die hij nota bene als vriend beschouwde? Waarom was hij een week lang bezig met het selecteren van de papieren en trachtte hij niet álles te redden? En: wat gebeurde er met het archief na de oorlog? Toen Herman de Man in 1945 in Nederland terugkwam - de hele oorlogsperiode verbleef hij in het buitenland - bevonden zich nog veel persoonlijke zaken van hem bij zijn huisbaas, die ze tegen hem uitspeelde in ruil voor een huurschuld die er stond toen Eva de Man en haar kinderen werden weggehaald. Enkele meubels uit zijn inboedel kon De Man, met 'hulp' van de plaatselijke autoriteiten, *terugkopen*. Maar wat is er met de rest gebeurd? Voor mijn onderzoek naar Herman de Man sprak ik een hoogbejaarde zoon van de huiseigenaar die mij verzekerde dat er binnen zijn familie geen papieren van Herman de Man bewaard waren gebleven.

Het is vrijwel zeker dat de inhoud van de zeven manden van Willem Hoffman verloren is gegaan. Daardoor is het aantal bewaard gebleven brieven *aan* Herman de Man klein.

Anders ligt het natuurlijk met de brieven die De Man zelf schreef. Deze zijn door de ontvangers of hun erven bewaard óf vernietigd. Ongetwijfeld zwerven er nog exemplaren in particuliere collecties, maar een groot deel wordt bewaard in officiële instellingen als het Letterkundig Museum, het AMVC-Letterenhuis in Antwerpen en de Koninklijke Bibliotheek. En, zo is onlangs gebleken, in het Instituut voor Internationale Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Daar rust één brief van Herman de Man in het Archief-Van Goudoever, inventarisnummer 13.[4] Een lid van de onlangs opgeheven Vereniging Herman de Man vond hem daar. De brief, gericht aan de journalist-redacteur W.A. van Goudoever, haalt geen visies overhoop en nodigt ook niet dringend uit tot biografische aanvullingen, maar is alleszins het publiceren waard. Het is een typische Herman de Man-brief, waaruit zijn bombastische, explosieve karakter spreekt en veel facetten van zijn leven en aard aangetipt worden. Bovendien stamt de brief, van 22 februari 1925, uit een periode waarin het leven van Herman de Man volop in beweging was. Een bruisende De Man etaleert zich, een echtgenoot, vader en schrijver voor wie de wereld nog open ligt.

'Hoogleraar'

Herman de Man (1898-1946) werd geboren in Woerden als Salomon Herman Hamburger. Hij was het derde kind in een joods koopmansgezin. Als kind trok de intelligente Sal met zijn vader, geteisterd door de jaargetijden, door de Lopikerwaard om tweedehandsspullen in te kopen en te verkopen. Sal was speciaal belast met het opkopen en villen van katten en mollen, zodat hun 'bontjes' verkocht konden worden. Hij walgde van dit bestaan en kreeg tijdens zijn tochten een steeds grotere hekel aan zijn vader. Dat de vaak benarde financiële situatie thuis

Herman de Man, circa 1925 (collectie Gé Vaartjes).

een fatsoenlijke opleiding in de weg stond, frustreerde hem en bezorgde hem een minderwaardigheidscomplex, dat hij al vroeg compenseerde door dominant gedrag. Sal Hamburger ontwikkelde zich tot een driftige, egocentrische jongen, wiens aangeboren neiging tot liegen en bedriegen versterkt werd door het handelen, dat hij als een gelegitimeerde vorm van bedrog zag.

Een leven lang zou hij trachten los te komen van zijn geestelijk en materieel armelijke achtergrond door alles aan te grijpen wat binnen zijn bereik kwam. En dat was veel. Het ‘mollenjoodje’ uit de Lopikerwaard - zo kende men hem daar - werd een bekend schrijver, radiomedewerker, sportjournalist en redacteur van *Rynbende's Blijmoedig Maandblad* - een functie waarin hij schrijvers als Slauerhoff, Marsman, Den Doolaard, Campert en Van Duinkerken aan dit propagandablad van jeneverfirma Rynbende wist te binden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij enige tijd medewerker van Radio Oranje en de Regeeringsvoorlichtingsdienst in Londen en vervolgens directeur van de Curom, de Curaçaosche Radio-Omroep. Bij al deze functies presenteerde hij zich met een mengeling van intelligentie, bravoure en uitgekooktheid, alsof hij een leven lang geen ander werk dan juist dit gedaan had.

In 1925 ging hij voor de Utrechtse Volksuniversiteit lezingen verzorgen. In zijn brief aan Van Goudoever wijdt hij een hele alinea aan dit werk, dat hem tot ‘hoogleeraar’ maakte, zo schreef hij. Het is een ironische hyperbool, die echter De Mans frustraties nauwelijks maskeert en een sterk staaltje is van zijn welhaast pathologische neiging tot zelfvergroting, overdrijving.

Herman de Man, circa 1925 (collectie Gé Vaartjes).

Werkdrift

Herman de Man had buien van enorme werkdrift, die gepaard gingen met woeste plannen, die ook meteen wereldkundig gemaakt moesten worden. Heel veel daarvan werd nooit verwezenlijkt - omdat de animo verslapte. Veel van zijn romans vertonen in dit opzicht een hybride karakter. Vaak is driekwart van het boek bevlogen geschreven, en boet het laatste gedeelte aan kracht in, alsof de schrijver er ineens geen zin meer in had.

Begin 1925 had De Man weer zo'n explosie van werkdrift en ideeën. Maar ook al romans had hij op stapel staan, schreef hij in zijn brief: *Het wassende water, Van winter tot winter* en *Jong bloed in een oud gewest*.

Hij moet hard gewerkt hebben, in die tijd. Een jaar eerder, in 1924, waren ook al twee romans verschenen: *De eenzame* en zijn 'grote' roman *Rijshout en rozen*. Het laatste boek is in zekere zin een voorloper van *Het wassende water*: beide romans gaan over vernieuwing en religieuze oriëntatie. Hoofdfiguur Rijk Gaaikhorst uit *Rijshout en rozen* beschouwt zijn traditioneel-protestantse opvoeding met een kritische blik. Hij wil zich niet laten kneden tot 'de goedgewillige Calvinisten'[5], die hun geloof belijden in een ongeïnspireerd 'galmgeluid, dat altijd een halve maat achter den orgeltoon aan komt zwadderen'[6]. Rijk verlangt naar een geloof waarin het leven geleefd mag worden, waarin vreugde en intensiteit (rozen) overheersen, en niet angst en straf (rijshout).

Curieus is dat De Man vrij achteloos over *Het wassende water* spreekt, niet wetend dat dit voor velen dé roman van zijn hand zou worden. Ogenschijnlijk is het het verhaal over een boerengezin en een dijkdoorbraak, een 'gewone streekroman', maar het boek is veel meer dan dat. Harry Scholten schreef: 'De bekendheid die Herman de Man (1898-1946) met een aantal in het poldergebied tussen Lek en Hollandse IJssel gesitueerde vertellingen en romans verwierf, heeft hem ook een naam bezorgd die hij niet verdient: die van een regionaal bepaald schrijverschap, dat in het teken zou staan van lofzang op de "eigen grond", van verheerlijking van het boerenleven in de Lopikerwaard. Zijn in 1926 voor het eerst verschenen roman *Het wassende water* verdraagt een dergelijke typering allerminst. De roman bevat het relaas over een "Einzelgänger", Gieljan Beijen, wiens verhouding tot zijn omgeving complex en bepaald niet conformistisch is en wiens opvatting over allerlei maatschappelijke en persoonlijke levensaspecten - beroepsuitoefening, standenindeling, huwelijk en religie bijvoorbeeld - evenmin beantwoorden aan de door tradities bepaalde code van de streek. Dat het boek daarbij van bladzij tot bladzij getuigt van een grote kennis en affiniteit van de verteller met de geuren en kleuren, de taal en de mentaliteit van een Hollands polderlandschap en zijn bewoners, geeft aan het vertelde geen beperking maar de verruimende werking van warmte en echtheid'.[7]

In Gieljan Beijen projecteerde Herman de Man veel van zichzelf. 'Ruwe en teere drangen woelden in zijn kop dooreen'[8], zegt hij over hem. Een onstuimige man, met een sterke hang naar rechtvaardigheid - een van De Mans overheersende karaktertrekken. Net als De Man is Gieljan Beijen een autodidact die graag wil 'meedoen', maar zich telkens weer realiseert: 'ach ja, wat bin ik toch maar een kleihufter'[9].

De Man schreef *Het wassende water* in een periode waarin hij pleitte voor vernieuwing en verbetering van het platteland. Gieljan Beijen is de spreekbuis van zijn idealen: samenwerking tussen boeren in plaats van egoïstisch individualisme, boerenvakbonden, coöperaties, voorlichtingskringen, studiefondsen en bibliotheken speciaal voor boerenkinderen. De Man hoopte op een 'verheffing' van de boer en hij schuwde niet om zijn roman hier en daar een tendensachtig karakter te geven.

Geloofscrisis

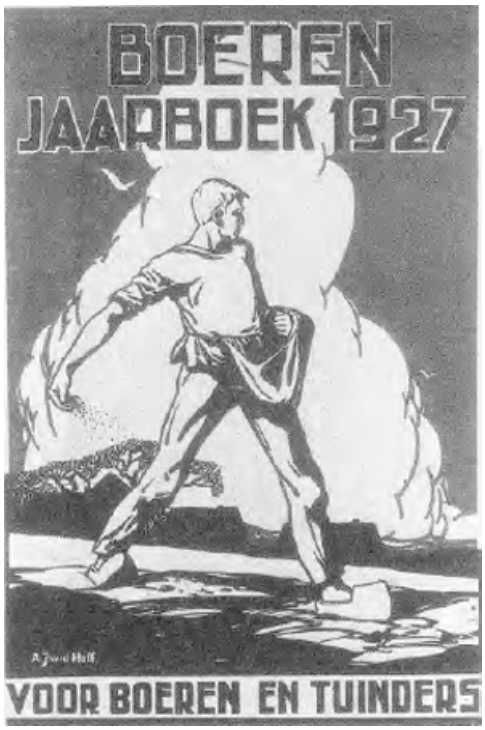
Het wassende water bevat nog meer autobiografische elementen: het geeft de psychische neerslag van De Mans theologische en religieuze zoektocht in die tijd. Het hele laatste hoofdstuk is gewijd aan een geloofscrisis van de rusteloze en rebelse zoeker Gieljan Beijen, die ten slotte verlangt naar innerlijke rust, naar een religieus geïnspireerde vrede. Tussen de kille calvinisten vindt hij die niet. Hij keert zich van de Kerk af maar kan het 'wellende verlangen naar het bezit van den gansch volkomen Godmensch'[10] niet loslaten. Uiteindelijk is hij er van overtuigd dat het enige waar het op aan komt liefde is. In dat 'wellende verlangen' ligt de verklaring van het symbolisch bedoelde *wassende water*. Herman de Man schreef deze roman terwijl hij

zelf hartstochtelijk zocht naar een religie die hem vaste grond onder de voeten kon geven en die hem tot steun kon zijn in zijn neigingen naar 'het slechte'. Het zou het rooms-katholicisme worden. Op 16 april 1927 liet hij zich dopen, nadat zijn eerste kind, Jan, en zijn vrouw, Eva Hamburger-Kalker, hem waren voorgegaan.

Boerenjaarboek

Het verlangen naar vernieuwing van het platteland en zijn bewoners beheerste niet alleen *Het wassende water*. In het najaar van 1924 had De Man de Wereldbibliotheek benaderd met een geestdriftig plan: hij wilde een propagandatocht over het platteland ondernemen om de boeren te verheffen en ze tot lezen te stimuleren, en zo tegelijkertijd reclame voor de Wereldbibliotheek maken. De boeren hadden zich de laatste jaren technisch gezien kunnen ontwikkelen, meende hij, nu diende het schoonheidsgevoel gestimuleerd te worden. Daartoe, en ook over een samen te stellen pakket met boeken van de Wereldbibliotheek, zou hij spreken op propaganda-avonden. Hij stelde een begroting op, maar ondanks alle inspanningen gingen Leo Simons[11] en Nico van Suchtelen[12] van de Wereldbibliotheek niet op zijn voorstellen in.

De culturele missionaris trok zijn pij echter nog niet uit. In het voorjaar van 1925 smeedde hij een nieuw plan. Om de boeren bewust te maken van hun rol in de samenleving en in hun landschap, moesten er 'landbeschrijvingen' komen. Daarin kon de onwrikbare verbondenheid tussen landschap en mens getekend worden. Wat er op dit gebied al bestond, wees hij op z'n Herman-de-Mans af: de *Wandelingen door Nederland met pen en potlood* van Jacobus Craandijk waren 'zeer vlak en ontroeringsloos', Adriaan Loosjes was een 'kastelen- en ridderhofstedenmaniak', de folklorist D.J. van der Ven een 'folkloristisch maniak' en de biologen Eduard Heimans en Jac P. Thijsse kregen het predikaat 'blommetjes-en-kevers-maniakken' opgeplakt.[13] De determinerende ambities van de natuurhistoricus keurde hij af: 'De historie van den menschenziel is hem te grootsch, zijn knibbelblik zoekt slootkantjes af'.[14] Ook dit landbeschrijvingenplan kwam niet tot verwezenlijking. Wel publiceerdee De Man in 1925 in *De Groene Amsterdammer* een reeks 'Hollandsche taforeelen', waarin hij het Hollandse rivierenlandschap, de dorpen, wateren en weidegebieden beschreef. En in hetzelfde jaar verscheen bij Nijgh & Van Ditmar het *Boerenjaarboek*, een voor die tijd vooruitstrevende uitgave. De medewerkers kropen er voor uit hun verzuilde hokjes en werkten eensgezind aan het goede doel: het bevorderen van de ontwikkeling van de boer. Herman de Man was secretaris voor deze uitgave en leverde ook enkele bijdragen: opzwepende, bevoogdende stukken, waarin hij de boeren voorhield dat zij niet voluit leefden zolang hun belangstelling niet verder reikte dan kunstmest, zaadveredeling en raszuiver stamboekvee. Alle enthousiasme ten spijt zou het tweede *Jaarboek* in 1927 ook meteen het laatste zijn.

Verslaggever

Zijn inspanningen om iets met de boeren te gaan doen, waren overigens niet op louter ideële leest geschoeid. Aan Simons en Van Suchtelen had hij op 4 november 1924 geschreven: ‘Reeds eenige maanden ben ik zonder een betrekking en ik mis de flair om van letterkundig werk alleen te bestaan. De nood is nu heel hoog gestegen. Het spaargeld is op en nergens staat copij uit.’[15] Hij hoopte, na weinig verheffende ervaringen, ‘nu weer niet in den modder van bohémiens-narigheid’ te blijven steken. Inkomsten waren des te belangrijker voor hem nu zijn vrouw en hij hun eerste kind verwachtten.

Tussen Herman de Man en geld heeft altijd een gespannen verhouding bestaan. Door zijn leven sleept een spoor van schulden, voorschotten voor nooit verschenen boeken en niet ingeloste beloften voor terugbetalingen. Al op jonge leeftijd kon hij niet met geld omgaan en was hij betrokken bij talrijke oplichterijen en diefstalletjes. In 1919 werd hij zó door schuldeisers achtervolgd dat hij de wijk nam naar België. Ook hier smeedde hij een keten van schulden, die hem uiteindelijk weer naar Nederland voerde waar de gevangenis hem wachtte. Eenmaal ontslagen, trachtte hij zich maatschappelijk aan te passen. Hij was enige tijd verslaggever voor het *Dagblad van Gouda* en ging halverwege 1922 bij het Nederlandsch Correspondentie Bureau voor Dagbladen Belinfante en Vaz Dias in Den Haag werken, een van de persbureaus die in 1935 zouden opgaan in het een jaar eerder opgerich-

Correspondentiebureaumedewerker Leo Belinfante, door kinderverlamming invalide geworden, was tot zijn dood in 1938 goed bevriend met Herman de Man (coll. Gé Vaartjes).

te ANP. Het bureau verzorgde de nieuwsverspreiding over diverse Nederlandse dag- en andere nieuwsbladen. Het was daar in de Haagse Achter Raamstraat 8 een gemoedelijke, wat rommelige werkomgeving, die geleid werd door de directeuren Nardus Vaz Dias en Johan Belinfante. De Man was voornamelijk belast met het maken van stadsreportages, maar droeg ook zorg voor de verslaggeving van zittingen van de Provinciale Staten. Begin 1923 leerde hij op het Correspondentiebureau een jonge typiste kennen, Eva Kalker. Zij werd op 19 maart 1924 zijn vrouw.

Op het Correspondentiebureau was journalist W.A. van Goudoever, de geadresseerde van de brief waar het in dit artikel om gaat, een van De Mans collega's. Hij was er getuige van toen De Man begin 1924 zijn baan aan het Correspondentiebureau kwijtraakte, wegens ‘plichtsverzuim’. Hem was opgedragen 's morgens, op weg naar het kantoor, langs het huis van een ernstig zieke politicus, waarschijnlijk mr. M.J.C.M. Kolkman[16], te lopen, om te zien of de gordijnen waren neergelaten - een handeling die indertijd onmiddellijk na een overlijden werd voltrokken. Waren de gordijnen gesloten, dan was de staatsman dood en had het Correspondentiebureau nieuws. Op een dag kwam De Man gehaast en te laat op zijn werk. ‘En?’ vroeg Nardus Vaz Dias, die wist dat de zieke inmiddels was gestorven. De Man begreep de strekking van de vraag niet en antwoordde dat alles goed was. Vaz Dias trok wit weg en siste: ‘Hij is dood!’ Van Goudoever trachtte Vaz Dias nog mild te stemmen, maar het mocht niet baten: De Man werd op staande voet ontslagen.[17]

Kort daarop vond hij in Den Haag ander werk - wat is niet bekend - dat hij blijkens een passage in de brief aan Van Goudoever na enkele maanden ook alweer verloor. In deze situatie legde hij de Wereldbibliotheek zijn idealistische plannen betreffende de boeren en het platteland voor en trachtte hij een novelle te slijten voor het destijds befaamde *Winterboek* van deze uitgeverij.[18] Niet zonder gevoel voor effect schreef hij aan Simons en Van Suchtelen: ‘Alles is op. Wij lijden hier honger’ -

en dit nog eens pregnant onderstreept ook. Hij vroeg of telegrafisch al enkele guldens als voorschot gestuurd konden worden, ‘een verzoek om brood en warmte’ - óók onderstreept. En, zonder streep, maar zeker zo dramatisch: ‘Wij hebben een half huis al leeggedragen’.[19]

Scheldproza

Zijn woorden waren ongetwijfeld niet helemaal onterecht, maar wel zwaar aangezet. Herman de Man vergrootte alles en liet zich gemakkelijk meeslepen door zijn emoties. Het blijkt uit het overgrote deel van zijn brieven en uit diverse artikelen. Daarbij had hij een sterk polemische aanleg. Wanneer hij, positief of negatief, gegrepen werd door een onderwerp, verloor hij ieder gevoel voor nuance en sloeg hij door. Hij leek dan op een ruiter die zijn paard al te venijnig de sporen gegeven heeft, waardoor het op hol slaat en zijn berijder schokkend verder vervoert. Een lichte bries ontaardde bij hem gemakkelijk in een orkaan, een slootkabbeling in een tsunami. Scheldproza was vaak het resultaat, ook in zijn brief aan Van Goudoever. Onder anderen twee collega's moeten het ontgelden: Geerten Gossaert en Annie Salomons. Gossaert viel in ongenade omdat hij in een interview had opgemerkt dat Nederland ‘helaas’ buiten de Eerste Wereldoorlog gebleven was. Dat trof Herman de Man in de ziel. Hij was fel antioorlog geweest en had in 1918 militaire dienst geweigerd, wat hem een jaar gevangenisstraf had opgeleverd. De opmerking van Gossaert, die zich verder ook nog antidemocratisch uitliet, was voor hem, democraat in hart en nieren, dan ook onacceptabel.

Met Annie Salomons veegde hij de vloer aan, omdat zij, net getrouwd, verzen schreef waarin zij haar liefde voor haar man beleed. Dat achtte De Man minderwaardig. Hij vond er Salomons niet minder dan ‘een diep verviesde vrouw’ om.

De brief

De venijnige, maar in essentie hartelijke brief van Herman de Man aan W.A. van Goudoever, geschreven in een scharnierperiode van zijn leven, toont de ‘hele’ De Man: warm en arrogant, voorkomend en lomp, intelligent en benepen, teder en bruut.

Tragisch wordt de brief vanuit het perspectief van de alwetende verteller, die het leven van De Man kan overzien. Liefdevol schrijft De Man over zijn vrouw, die zojuist zijn eerste kind ter wereld gebracht had. Nog zeven keer daarna zou zij baren - één kind stierf aan de wiegendood - en deze bevallingen zouden haar uitputten. Het huwelijk van Herman en Eva de Man kende veel dieptepunten - toen Eva met haar kinderen werd gedeporteerd, liep een echtscheidingsprocedure. Verder schrijft De Man trots en fleurig over de geboorte van zijn eerste kind, Jan. Met deze jongen zou hij een bijzonder slechte relatie krijgen. Jan had een moeilijk karakter - hij leek in een aantal opzichten zéér op zijn vader - en werd door hem intens gestraft en vernederd. Jan kwam op zeventienjarige leeftijd om in Auschwitz, eind

Herman de Man met vrouw en kinderen voor hun huis in Berlicum, 1934. Tussen hen in hun oudste zoon Jan (collectie Gé Vaartjes).

september 1942, nadat op 9 augustus zijn moeder, zijn zusjes Anneke en Magdaleentje en broertjes Jochie en Pietertje in hetzelfde kamp vergast waren.

Op de enveloppe - afzender S.H. Hamburger, 53b Nieuwe Gracht, *Utrecht* - noteerde hij linksboven: '*Verzenden* op de *vlugste* en *goedkoopste* manier *Landpost* of *zeepost*, alles goed, 'k heb er geen verstand van.' Hij adresseerde de brief aan Den Weledel. Geb.Heer W.v. Goudoever, 21 Soenarioweg, *Semarang* (Ned. O. Indië).

Van Goudoever (1899-1988) had zich op 10 oktober 1924 in Rotterdam ingescheept op het stoomschip *Kawi*, dat hem naar Nederlandsch-Indië bracht. Hier was hij per 20 oktober 1924 benoemd tot redacteur van de krant *De Locomotief*. Later zou hij hoofdredacteur van *Het Nieuws van den Dag van Nederlandsch-Indië* worden. Na de onafhankelijkheid van Indonesië bleef hij actief in het Indonesisch Persinstituut, tot 1955.

Utrecht, 22 Febr 1925

Den Weledel. Geb. Heere W. Goudoever
21 Soenarioweg Semarang
N.O.I.
Waarde Goudoever,

Nu eerst kan ik me er toe bepalen je brief van 4 Dec '24 te beäntwoorden. Er is een machtige serie nieuws hier. Ten eerste: een zoon Joannes Willem heet hij, het is een roodharig kereltje en er ontbreekt niets aan. Alles compleet, tot een tenorgeluid toe.

W.A. van Goudoever op het kantoor van het Persinstituut Jakarta, waarschijnlijk 1954. Op de achtergrond mevrouw Van Goudoever (foto Kempen; fotoalbum Indonesisch Persinstituut, IISG).

Deze geschiedenis is in den nacht van 2 op 3 Febr. best afgeloopen; 's morgens 4 uur was de kraaier geboren. Met m'n vrouw gaat het ook prima; Nutricia is overbodig. Alhoewel we in 't afgeloopen jaar veel financieele narigheden hebben gehad, is dit een alles goed-makende bekroning.

Dan Goud, ben ik een week na je vertrek naar den gordel om den evenaar, m'n nieuwe baan kwijt geraakt.[20] Ik had in goed vertrouwen een duur huis met kantoorruimte gehuurd, krijg mot en blijf zònder baan in dat kasteel van 1000 pegels per jaar achter. Salomon de Man als Leiden, d.w.z. in last. Maar natuurlijk: niet toegeven aan 't pesterige lot. Oogenblikkelijk ben ik gaan arbeiden; ik zette de romankraan wijd open en schreef in één ruk:

1. Het wassende water
2. Jong bloed in een oud gewest

en

3. Van winter tot winter

No 1 loopt nu nog als vervolgverhaal in de Groene[21] en wordt in 't voorjaar bij Nijgh als boek gedrukt; No 2 komt in de Gids en de Stem en daarna ook bij Nijgh[22]; no 3 is een groote novelle en komt in Gr. Ned.[23] en daarna als heel goedkoop boekje bij De Kleyne Librye te Edam, een 3 kwartjes-serie van pakkende novellen, o.a. van E. Claes, Timmermans, Zernicke, Smeding, Jo de Wit en van v.d. Feen.[24]

Je ziet dus, geklungeld heb ik niet. ‘Her wassende water’ is, geestelijk gezien, de voortzetting van Rijshout.[25] Alleen ken ik heel wat beroerder m'n Hollandsch, sinds m'n corrector aan de Tuftuf zit, zoo ver van hiet.[26]

Ondanks al dien literairen arbeid, hebben we op een nare wijze krom gelegen, om op een goede manier door die bevalling heen te kunnen raken. Maar ten slotte heb ik het van 't nare goeddeels gewonnen.

Je weet geloof ik, dat ik al maandenlang rondliep met een idee. De boeren lezen niet. Ik wil ze, naar 't Deensche voorbeeld laten lezen.[27] De bezwaren waren duizendvoud. Ik heb ze thans goeddeels overwonnen. Ik begreep, dat wilde een actie in dien zin slagen, er een compromis moest kunnen gevonden worden tusschen alle richtingen. En dàt is me, na heksenarbeid, gelukt. Er komt thans een jaarboek op goed illustr. druk 4 [? onleesbaar], 250 pag. tekst met veel foto's, geheeten 'Boerenjaarboek', uitsluitend bevattend àndere dan vaktechnische onderwerpen, zoals bellettrie, ethiek, sierkunst, folklore en traditieleer, economische aardrijkskunde, bibliographie, sport en wel voornamelijk athletiek en lichamelijke hygiëne, kennis van het eigen land, kennis der aanverwante technieken, emigratie, foto- radio- electro- en motoren-techniek, historie en bloemenkweek. Alhoewel ik oorspronkelijk meende dit boek met een eigen gevormd kapitaal te kunnen uitgeven, is me dit niet gelukt. Nijgh zal het thans doen. De redactiecommissie bestaat uit Dr Deckers, het 2e k.lid, Secr. v.d. Roomschen Boerenbond, Prof. Diepenhorst 1e k.l. Voorz. v.d. Chr. idem, Dr Molhuizen Secr. v.h. Kon. Landb. Com, Hovens Greve Alg. Secr. v.h. Nut en Valstar van den Ned. Tuinbouwraad. Hierbij komen nog: een lid voor de drie landarbeidersorganisaties en een redactielid namens de Reg. en vermoedelijk Dr Swaving, plaatsverv. Dir. v.d. Landbouw. Uw dienaar is, hetgeen ingesloten kaartje laat zien, geheimschrijver van dit opstelcomiteit.

Als dit boek een oplaag van 120.000 ex. ten slotte bereikt, hetgeen ik verwacht, dan kan ik rustig in een mooi landhuis gaan wonen, want mij wordt voor ieder verkocht ex. een premie toegekend, als vergoeding voor de bezorging der idee. De prijs is slechts f 1 en dat is voor zoo'n prachtig uitgevoerd boek natuurlijk een prikje.

Aan dit jaarboekplan zit ook nog een ander plan vast, maar daarover kan ik je nog niet schrijven. Mogelijk later wel eens. Dat verdergaand plan is echter zóó grandioos, dat slaging ervan, betekenen zou, dat een nieuwe fase in den ontwikkelingsmogelijkheden onzer jonge boeren was ingetreden. Ik tril van plezier als ik dáár aan denk jonk. Later![28]

En dan ben ik tot Hoogleeraar benoemd. Hoogleeraar aan de Universiteit van Utrecht. Wat zeg je dáárvan? Ja, 't is maar de volksuniversiteit van Utrecht, maar een Universiteit is bij mij een Universiteit én een Prof is een Prof. En Prof.... dat ben ik. Bij K.B., zou Nardus[29] zweeten, is benoemd met ingang van 1 Nov. 1925 tot Hoogleeraar aan de volks UNIVERSITEIT te Utrecht, in de faculteit letteren en wijsbegeerte [in de linkermarge voegde hij hier aan toe met een asterisk: dat is de ambitie van een verkeersagent] om onderwijs te geven in de jongste Nederlandsche letterkunde S.H. Hamburger te Utrecht. Ik krijg nu fijn de gelegenheid om dat pestboekie van dien neef van Nardus eens officieel den nek om te draaien.[30]

En nu Goud, nu weet je al het, mij aanbelangende nieuws. Overigens is er hier een massa. Geerten Gossaert heeft zich in de Gulden Winckel 20 Jan. onsterfelijk gebla-

meerd door middel van een vraaggesprek waarin deze heerlijke verzen geschreven hebbende vuilboom het gewaagd heeft te zeggen: Holland is helaas buiten den oorlog gebleven.[31]

De rest was navenant, van een poenige olicratie, prima gespoten uit de groote vieze trechter van papa Colijn.[32] Dan begint zich hier een mooie jonge dichtersschool te ontwikkelen. Jonge krachtige kerels, die al gelukkig over het exces der ongebondenheid heen zijn en meest (is 't niet typisch) de religieuze kant uitgaan. Veel dezer zijn Roomsch. Feber publiceert ieder halfjaar een nieuw prachtig drama; dat is waarlijk overweldigend. Wat deze prachtkerel in de Tweede Kamer komt doen, hij, die op zoo'n smakelijke manier kan sarren met 'wij Westersche Bewustelingen', is me een raadsel. Zijn nieuw drama Salomé is grandioos.[33] Je moet het aanschaffen Goud. En mag ik je aanraden, nog heden bij je boekhandelaar te bestellen 'Seinen' een bundel verzen van Albert Kuyle, op prachtig papier gedrukt voor f 2,95 met sublieme linoleumsneden van Nicolas, uitgave van N.V. Dekker en v.d. Vegt en v. Leeuwen te Utrecht 1924.[34] Dat is in orde jonk.

Van Nijhoff is er een bundel bij Dishoeck 'Vormen' genaamd; ik heb er nog niet in gelezen, de pers is zeer gunstig. Wat er hier in de sjoernalistiek gebeurt weet ik niet. Ik bemoei me d'r maar matig mee en ben, eerlijk gezegd, even blij dat ik er uit ben, als de sj. zal zijn, dat ze mij kwijt is. We waren geen eenheid samen, daar weet je wel van.

Jelui hebt daar in Indië die queepeer van een Annie Salomons er bij gekregen. Fortuin er mêe. Ik vind dat een diep verviesde juffrouw. Want 14 dagen, nadat Mr v. Wageningen, goed Roomsch geworden, heur o zoo heel erg maagdelijke koontjes mocht kussen, stonden die kussen al op rijm in Leven & Werken verliterateerd en sindsdien kan deze ongelukkige publieke man haar niet eens meer knuffelen, of subietelijk puurt ze 20 pop honorarium uit deze late erotiek. Als ik v. Wageningen was (godzijdank ben ik het niet) en ik had me nog niet van zelfkant geholpen, dan zou ik toch minstens aandeel in dat honorarium moeten hebben en nu jij. Want het waren óók *zijn* kussen, *zijn* late dorst, *zijn* uiteindelijke erotiek; ik bedoel op 't moment toen die kusjes nog niet op rijm of lyrisch proza stonden. Zoo'n onnuttige ouwe teef, die een arme donder van een domme jongen teder aan de haak pikt, moest door de inquisitiekar gehaald worden. Ik stel voor, als afschrikwekkend voorbeeld van de laagwaaierige jeuk, deze lettré naakt uit te kleeden, te besmeren met verse honing en daarna, in de nabijheid van bijen- en horkenkolonies, aan een boom te binden. Wat zou dàt een fijn gediggie verwekken hé. D'r zou geen papier genoeg zijn van Amsterdam tot Batavia, om *dat* te verwerken.[35]

Zeg, spreek je Alb. De La Court wel eens? Een zure man lijkt me dat.[36] Ik heb hier voor me een recensie uit de Tuftuf van 29 Maart 1924 over Weideweelde, waarin ik lees: In zekeren zin is hij de synthese van twee tijden, als ik hier boven aangaf, hoewel ik hem niet met Rembrandt, nog minder met Dante zou willen vergelijken; die waren soortelijk zwaarder.

Zie je Goud, deze raren pinaan moet je 't maar eens op een heel diplomatieke wijze

aan z'n verstand brengen (en een diplomaat ben je, dat weet je nog wel, uit die dagen van je arbiterschap tusschen den diepgeschokten Nathan en mij)[37] dat ik, of beter gezegd, het verkoopbureau van mijn uitgever, zeer gesteld is op ‘goeie’, ‘welwillende’ en ‘enthoesiaste’ besprekingen. Maar ze moeten me d'r niet doorhalen. Dat het soortelijk gewicht van Rembrandt, dat van Dante en van Herman de Man verschillend is ..... ja, kippenrennen, petroleumbronnen, sjoernalisten en prentbriefkaarten hebben ook zeer uiteenloopende soortelijke gewichten. Ik vind het, als opstrijker van f 0,60 voor ieder verkocht boek, natuurlijk fijn, dat men mij in Indië propageert, maar ze moeten me niet op een balans gooien daar. En dan nog wel met Dante en meneer van Rijn.

Ik beweer, zeg dat maar aan A.d.l.C., dat ik soortelijk zwaarder ben dan Dante, die een mager mannetje moet zijn geweest. A.d.l.C. heeft m'n buik de laatste maanden niet gezien. Er zijn veel rare goeie menschen op de aardkloot Goud. En met deze originele verzuchting sluit ik deze babbel. Ik verwacht snel antwoord.

O ja: je krijgt nog f 8,50 van me. De ongunst der tijen om met Colijn te spreken .... Mag ik het in Romans van herman de man sturen door den tijd? Je krijgt al heel snel het wassende water. En ik stuur je die boeken vast, want de leugenaar gaat net zoolang te water tot ie barst.

Een stevige poot, van
Ons drieën,

t.a.t.

Herman de Man
S.H. Hamburger
53b Nieuwe Gracht
Utrecht

De Mans epistel aan Van Goudoever werd, met enkele transcriptiefouten en zonder ‘kader’ en annotaties, opgenomen in Nieuwsbrief *62 (mei 2006), p. 11-14, van de Vereniging Herman de Man*.

Met dank aan Jean Brüll en de bijzonder behulpzame medewerksters van het IISG.

Eindnoten:

1 Willem Hoffman (1908-1991) schreef romans, toneelstukken, poëzie en artikelen.
2 ‘Frederik Fluweel’ was een creatie van ‘Webster’ en stond op de achterpagina van *De Humorist*.
3 Aldus door Hoffman zelf verteld in ‘Persoonlijke herinneringen aan Herman de Man en zijn gezin’, deel *X*, in: *De Vier Waarden*, nr. 13, maart 1988, p. 9-17. *De Vier Waarden* was het orgaan van de Vereniging Herman de Man.
4 Deze collectie werd in 1985 door de naamgever aan het Persmuseum afgestaan.
5 *Rijshout en rozen* (1924[1]), p. 130.
6 Idem, p. 237.

7 Dit citaat werd opgenomen in latere herdrukken van *Het wassende water*. Hier overgenomen uit de 28ste druk, 1986.
8 *Het wassende water* (1925[1]), p. 16.
9 Idem, p. 130
10 Idem, p. 242.
11 Leo Simons (1862-1932) richtte in 1905 uitgeverij de Wereldbibliotheek op.
12 Nico van Suchtelen (1878-1949) was achtereenvolgens secretaris, onderdirecteur en directeur van de Wereldbibliotheek.
13 In 'Op zoek naar Holland in onze letterkunde', een ingezonden stuk van De Man in *Boek en Kunst* 3, april 1926, p. 82-84. Jacobus Craandijk (1834-1912) was predikant en beschrijver van Nederland. Van zijn *Wandelingen* verschenen acht delen tussen 1874 en 1884. D.J. van der Ven (1891-1973) publiceerde onder meer *Neerlands volksleven* en *Heemliefde*, beide in 1942. Adriaan Loosjes (1883-1949) schreef de tekst bij negentien delen *Nederland in beeld*. Eduard Heimans (1861-1914) was een groot popularisator van de natuurlijke historie. Hij publiceerde onder meer de ooit bekende serie *Van vlinders, bloemen en vogels* Jac. P. Thijsse (1865-1945) was medeoprichter van de Nederlandsche Natuur-Historische Vereeniging en het tijdschrift *De Levende Natuur*. Hij oogstte veel bekendheid met zijn 'plaatjesalbums' die hij voor de firma Verkade maakte.
14 'Poging tot levensschets', in: *De roep der velden* (1927), p. 80.
15 Dit citaat en het volgende uit brief H. de Man aan L. Simons en N. van Suchtelen in Letterkundig Museum (LM)(H204 B1).
16 Mr. M.J.C.M. Kolkman (1853-1924) was lid van de Tweede Kamer voor de Rooms-Katholieke Staatspartij en van 1908 tot 1913 minister van Financiën. Hij stierf op 19 februari 1924. Als het inderdaad om Kolkman gaat, betekent dit dat De Man vlak vóór zijn huwelijk zijn baan verloor.
17 Informatie ontleend aan brief W.A. van Goudoever aan Th. Pollemans, 10-12-1973. Doorslag in het Instituut voor Internationale Sociale Geschiedenis in Amsterdam (IISG), Archief-Van Goudoever, nr. 13. Over het ontslag van De Man schreven ook, in varianten, P. Bakker, *Zo was het* (1961, p. 67), H.A. Ett, *Herman de Man (Een poging tot reconstructie van zijn verhalend proza)* (1978, p. 65) en J. Belinfante onder het pseudoniem Observator in *De Vrijheid* van 24 mei 1928. Een bewaard gebleven notulenboek van het Correspondentiebureau (Haags Gemeentearchief, BNR 999/2) geeft geen informatie over het ontslag van De Man. Het is Van Goudoever die in zijn brief aan Pollemans de naam Kolkman noemt.
18 'Jan Allemachtig' werd echter pas geplaatst in het *Winterboek 1925/1926*, p 101-113.
19 Deze citaten uit brief H. de Man aan L. Simons en N. van Suchtelen, 7-11 1924. (LM H204 B1)
20 Hij doelt hier op onbekend werk, dat hij, aangezien Van Goudoever op 10 oktober Nederland verliet, ergens in oktober moet zijn kwijtgeraakt.
21 *Het wassende water* verscheen van 13 december 1924 tot 4 juli 1925 in *De Amsterdammer*.
22 'Jong bloed in een oud gewest' is nooit onder deze titel verschenen. De Man heeft jarenlang met deze romanopzet geworsteld. In 1927 publiceerde hij in *De Stem* (jaargang 7, nr. 2) een verhaal in twee delen onder de titel 'Nieuwe boeren'; I: 'De heerschers van het gewest' (p. 737-762) en II: 'Hard tegen hard' (p. 828-836). Na deze publicatie heeft De Man getracht het verhaal uit te werken tot een roman, maar zonder succes. In *Erts Letterkundige almanak voor het jaar 1929* plaatste hij een fragment uit 'Nieuwe boeren' (p 114-117). In *Als het wintert 1930 is* 'De heerschers van het gewest' op p. 81-106 opgenomen. In 1941 verscheen 'Nieuwe boeren', met enkele tekstvarianten, als novelle in de Plejaden-reeks van Uitgeverij De Driehoek in Naarden, onder de titel *De heersers van het gewest*.
23 'Van winter tot winter' werd in *Groot-Nederland* 23 (1925), nr. 2 gepubliceerd, op de pp. 449-464 en 561-583.
24 Van de hier genoemden verscheen in de serie: Ernest Claes, *De fanfare de Sint-Jans-Vrienden*, Elisabeth Zernike (De Man spelt haar naam verkeerd), *Het eerste licht* en Alie Smeding, *Strakke dagen*. Van Felix Timmermans, Jo de Wit en A.H. (óf M.G.S.) van der Feen gaf 'De klyne librye' geen werk uit.
25 *Rijshout en rozen*, zijn roman uit 1924.
26 De 'Tuftuf' verwijst naar het Nederlandsch-Indisch weekblad *De Locomotief*. Van Goudoever had op verzoek van De Man wel eens drukproeven doorgenomen, tot zijn 'stomme verbazing op eventuele onvolkomenheden in taal of stijl. Dan attendeerde ik er hem bijv. op, dat "enig" naar de opvatting van een taalpurist geen superlatief kon hebben ("zij was enigst kind") maar dat de spraakmakende gemeente het niettemin deed. Die spraakmakende gemeente won het bij

ons allebei en bij hem [...] zonder een spoor van aarzeling.' (citaat uit brief Van Goudoever aan Pollemans, 10-12-1973)

27 In een brief aan L. Simons en N. van Suchtelen (12-11 1924, LM H204 B1) stelt De Man 'dat de boerenkinderen en de grootere jongens en meisjes in Duitschland en in Zweden en in Denemarken wel degelijk goed ontwikkeld zijn, omdat ze veel goede boeken lezen en goed werden voorgelicht bij de keuze dier boeken'. Waar hij deze wetenschap vandaan haalt, meldt hij niet.

28 Het is niet duidelijk op welk groots plan De Man hier doelt. Mogelijk gaat het om zijn idee 'landbeschrijvingen' te maken voor de boeren.

29 Nardus Vaz Dias.

30 Het is niet duidelijk waar De Man hier op doelt.

31 Het interview met Geerten Gossaert (ps. van F.C. Gerretson, 1884-1958) werd afgenomen door G.H. Pannekoek jr in de rubriek 'Al pratende met...' in: *Den Gulden Winckel* 24 (1925), nr. 1, p 1-6. In dit gesprek zegt Gossaert dat volgens hem een groot deel van de Europese jeugd beseft dat na de Eerste Wereldoorlog een nieuw tijdperk is aangebroken. 'Maar die nieuwe wereld is voor de jeugd van Europa geboren in bloed en tranen, de eenige mest, waardoor de akker der wereld en de tuin der poëzie ten slotte vruchtbaar gemaakt kunnen worden.' (p. 3) In dit verband merkt hij op: 'Ons land is, helaas, buiten den oorlog gebleven. In plaats van de reëele idealen eener ijzeren jeugd zijn onze "jongeren" - het griezelige woord typeert - grootgebracht met thee van ethische vijgebladeren, getrokken op Leidsch grachtwater.' Herman de Man reageerde op Gossaerts uitspraken met een columnachtige tekst in *De Amsterdammer* van 7 maart 1925, onder de titel 'Eén ding heb ik begeerd.' Hij verwees hiermee naar een gedicht van Gossaert in diens, volgens De Man 'nog niet voldoend geroemden verzenbundel', *Experimenten* uit 1916. In de eerste druk van deze bundel op p. 95: 'Eén ding heb ik begeerd...' 'Ook nu weer heeft Geerten Gossaert slechts één ding begeerd: hij wilde het letterkundig Hofje van Holland finaal op stelten zetten', schreef De Man. Hij vroeg zich af of de dichter 'al die dwaze praatjes meende? Dat het hem werkelijk spijt, dat Nederland buiten den oorlog is gebleven? En dat die *houding* van cynischen hazenpeperaanbidder ook maar voor een grein zijn waar wezen aanduidde?'

32 De latere minister-president Hendrik Colijn was sinds 1923 minister van Financiën. De 'groote vieze trechter' is een verwijzing naar Colijns directeurschap van de Koninklijke Petroleum Maatschappij én naar het feit dat Gerretson directie-secretaris van de afdeling Algemene Zaken van de BPM (Bataafse Petroleum Maatschappij) was en Colijn persoonlijk kende.

33 L.J.M. Feber (1885-1964) was journalist, romanschrijver en letterkundige. Hij schreef twee bijbelse drama's: *Holofernes* (1914) en *David* (1915). Deze spelen werden in 1924 samen uitgegeven onder de titel *Israël: twee treurspelen*. Van een stuk getiteld *Salomé* is niets bekend. Feber was actief in de katholieke emancipatie van die dagen, die onder meer leiden tot het tijdschrift *De Gemeenschap*, dat in 1924 werd opgericht.

34 *Seinen* was de bundel waarmee Albert Kuyle (ps. van Louis Kuitenbrouwer, 1904-1958) in 1924 debuteerde. Later zou De Man met minder waardering over Kuyle spreken, toen deze zich meer en meer in fascistische richting bewoog en in de *Gemeenschap*-kring denigrerend sprak over 'de heer Hamburger', daarmee de joodse achtergrond van De Man accentuerend.

35 De katholieke, bijna veertigjarige Annie Salomons was op 27 november 1924 getrouwd met de jurist Henri ('Han') van Wageningen. Al in 1927 keerde het echtpaar uit Indië terug omdat Annie niet tegen het klimaat kon.
Wat De Man schrijft over Salomons' liefdespoëzie is, zoals zo vaak bij hem, schromelijk overdreven. Een voorbeeld: in het door haar en E.C. Knappert geredigeerde *Leven en Werken* verscheen in jaargang 10 (1925) haar gedicht 'Spiegel', waarin zij onder meer schrijft: 'Gij, sterke man, in 's levens blij beginnen,/ Vermoedt niet, hoe 't mij schrijnt als een tekort, / Dat ik u niet zoo mateloos kan minnen, /Dat, u ten heil, ik nimmer ouder word.' Dat De Man over regels als deze zó doorsloeg, is typerend voor hem.

36 In zijn bespreking van De Mans roman *Weideweelde* (1923) toont Albert de la Court zich allerminst zuur. Hij roemde in het boek 'gevoel zonder pathos, eenvoud zonder aanstellerij, romantiek zonder overdrijving'. (*De Locomotief*, 29 maart 1924)

37 Waarschijnlijk doelt De Man hier op de (vergeefse) pogingen die Van Goudoever had ondernomen om Nardus Vaz Dias te bewegen Herman de Man niet te ontslaan.

Ronny Boogaart en Eric de Rooij
Verborgenheden
Hans Warren als fotograaf

RONNY BOOGAART (1968) en ERIC DE ROOIJ (1965) beheren een website over leven en werk van Hans Warren. In 2005 publiceerden zij *Duiven op Bouvet* over Boudewijn Büch en Warren en eerder dit jaar *Hart van mijn land ik ben terug. Een literaire wandeling door het Zeeland van Hans Warren*.

Typemachine heet de foto, te vinden in de Beeldbank van de Zeeuwse Bibliotheek (zie pagina 30). Een donkere werkkamer waarin een mager licht valt over boekenplanken. De titels op de ruggen zijn niet te lezen, behalve die van Van Dale's nieuw groot woordenboek. Herkenbaar, vanwege de vormgeving, is een aantal Franse boeken uitgegeven door Gallimard. Naast de boeken staan wat snuisterijen, schelpen, foto's. Op één foto, een klein kiekje, valt te veel licht, maar de persoon op de foto daarboven is wel herkenbaar, Jac. P. Thijsse (1865-1945), onderwijzer en natuurbeschermer, bekend van zijn Verkade-albums. Maar van wie is de buste die in het licht staat?

Verder zien we een grote kamerplant op een pilaar, een schilderijtje van een naakte jongen, een donker masker. Naast de typemachine staat een inktpotje, liggen papieren, een envelop met postzegel - het lijkt gearrangeerd, speciaal voor de foto.

> Als medium ligt op de tafel
> je brief; ik zuig mij vol met zomer
> met liefde en met wanhoop; ik
> begin het leven telkens nieuw,
> ieder gebed opnieuw, ik schrijf met bloed
> met bladeren met wind en zand.

Rechts achter de wagen van de typemachine staat rechtop een zestal grote cahiers, hetzelfde formaat cahiers gebruikte Hans Warren voor zijn *Geheim dagboek*. Hij ook is de fotograaf van deze foto. De categorisering van de Beeldbank, ‘interieurs/typemachine’, zou ons bijna op het verkeerde been zetten. We zien hier niet zo maar een interieur met typemachine: de boeken, de schelpen, het portret van Thijsse, de naakte jongeling verraden dat we een inkijkje krijgen in de werkkamer van de

Werkkamer van Hans Warren (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

dichter Warren zelf. Jaren vijftig, de tijd dat hij onder meer ‘Een moors fregat’ dichtte, waar bovenstaand citaat uit komt.

Talenten

Dichter Hans Warren (1921-2001) is tegenwoordig waarschijnlijk het bekendst van zijn *Geheim dagboek*. Bij Bert Bakker verscheen afgelopen mei het negentiende deel uit deze reeks, over de jaren 1993-1995. Naast zijn poëzie en zijn dagboeken schreef Warren literaire kritieken voor de *Provinciale Zeeuwse Courant* en vertaalde hij het werk van D.A.F. de Sade en, samen met Mario Molegraaf, de poëzie van Kavafis en het verzameld werk van Plato. Wie dat allemaal ontgaan mocht zijn, kent Warren misschien als samensteller van menige bloemlezing en poëziekalender. Maar Warren had nog meer talenten. In de jaren veertig zag het ernaar uit dat hij in de voetsporen van natuurvorser Jac. P. Thijsse zou treden. Warren was twintig jaar oud toen zijn eerste publicaties verschenen in natuurtijdschriften, geïllustreerd met eigen tekeningen van de Zeeuwse flora en fauna. Nog in 1949, drie jaar na zijn debuut als dichter (*Pastorale*), verscheen zijn studie *Nachtvogels*.

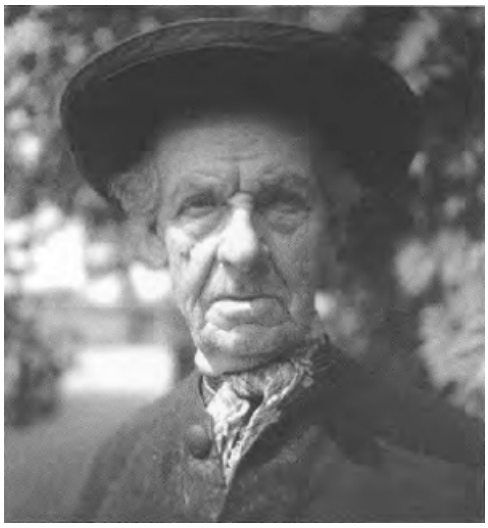
Schaatsenrijders, Borssele, circa 1946 (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Dichter, dagboekschrijver, literair criticus, vertaler, ornitholoog. Er is echter één hoedanigheid waarin Warren nauwelijks bekend is en waarover hij ook zelf in zijn dagboek nagenoeg zwijgt: die van fotograaf. Toen we op zoek waren naar afbeeldingen voor *Hart van mijn land ik ben terug. Een literaire wandeling door het Zeeland van Hans Warren* (Bas Lubberhuizen, 2007), waren we dan ook blij verrast toen we in de Beeldbank van de Zeeuwse Bibliotheek zo'n 280 foto's vonden die Warren tussen 1946 en 1950 maakte. Bijna elke foto kwam in aanmerking voor opname in ons boek en we konden alleen met veel moeite een selectie maken - menig biograaf zou willen dat hij ons probleem had.

Pas recent zijn de negatieven van deze foto's, die uit de nalatenschap van Warren komen, gedigitaliseerd en op de site van de Zeeuwse Bibliotheek geplaatst. Lang niet alle afbeeldingen zijn op de site terug te vinden, zo ontbreken de reisimpressies uit onder meer Zwitserland. De Beeldbank biedt uitsluitend Zeeuwse afbeeldingen. De meeste negatieven, zo meldt Wim Helms van de Beeldbank ons, zijn 6 × 6 cm, en het type fototoestel is hoogstwaarschijnlijk ‘een zogenaamde 6×6 twee-ogige reflexcamera’ geweest, ‘een Yashica of mogelijk een Rolleicord’.

Gemeentesecretaris

Dankzij zijn dagboeken, waarin alle belangrijke gebeurtenissen uit zijn leven zijn opgetekend, weten we heel wat van deze periode. Het bijzondere is wél dat Warren weinig tot niks over zijn fotografische bezigheden meldt. Warren werkt in deze jaren als ambtenaar in zijn geboortedorp Borssele: in mei 1945 begint hij als gemeentesecretaris op het gemeentehuis en twee jaar later wordt hij gepromoveerd tot ambtenaar van de burgerlijke stand. In 1950 zou hij ontslag nemen om volledig van de pen te gaan leven.

Borsselse boer, circa 1952 (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Vlak na de Tweede Wereldoorlog - Zeeland is al in oktober 1944 bevrijd - droomt Warren van verre reizen maken, maar het zijn vooral de slechte financiële omstandigheden die hem dwingen in Borssele te blijven. Dat was nieuw voor hem, de rijkeluiszoon van de dijkbaas Piet Warren, die met zijn gezin enkele kilometers buiten het dorp woonde in een imposante witte ambtswoning op de dijk aan de Westerschelde. De oorlog had aan die bevoorrechte positie van de familie Warren een eind gemaakt. Warrens vader werd verdacht van sympathie voor de Duitse bezetter en zat lange tijd onder slechte omstandigheden geïnterneerd in het fort Ellewoutsdijk, even ten zuidoosten van Borssele. Zoon Hans, die in die tijd met zijn natuurpublicaties en recensies nauwelijks geld verdiende, voelde zich gedwongen om voor het eerst - en trouwens ook voor het laatst - in zijn leven een gewone baan te zoeken. Het is dan dat hij als secretaris op het gemeentehuis terechtkomt.

De meeste foto's die nu in de Zeeuwse Beeldbank zijn opgenomen, maakte Warren in de tijd dat hij als ambtenaar werkte. In veel ervan wordt het sociale leven vastgelegd: een uitstapje van Borsselse bejaarden, spelende kinderen, een groepsportret van een kleuterklas, een huwelijksfeest, een echtpaar in klederdracht, schaatsenrijders. Het lijkt alsof hij in opdracht van de gemeente er met een fototoestel op uit werd gestuurd. De Warren die we uit het dagboek van die tijd kennen, wist zijn vrije tijd wel op andere manieren te besteden.

Dameskoor

Veel foto's in deze categorie zijn gemaakt op koninginnedag 31 augustus 1948. Dat was geen gewone koninginnedag: het was de laatste van Wilhelmina, die tegelijkertijd haar vijftigjarig regeringsjubileum vierde. Enkele dagen later zou ze officieel troonsafstand doen. Over deze 31 augustus lezen we geen woord in Warrens dagboek, maar in de Zeeuwse Beeldbank bevinden zich tientallen foto's die hij

Koninginnedag 31 augustus 1948, Borssele (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

maakte van de feestelijkheden in Borssele en Goes: we zien versierde kinderfietsen en boerenwagens, erepoorten, spelen als ‘sjeesjesrijden’, ringrijden, touwtrekken en zaklopen, een optreden van de zangvereniging.

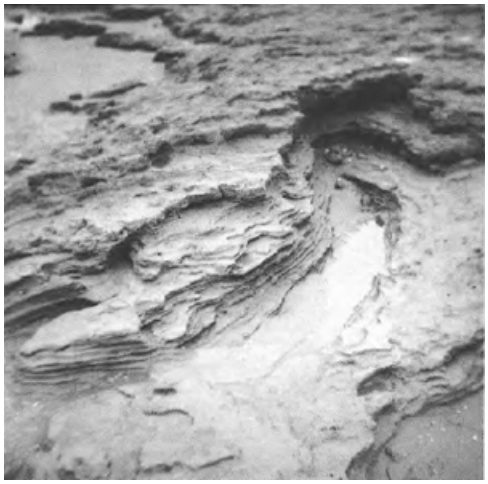
Deze foto's stroken niet met het beeld van de eenzame Warren die opgroeit in isolement en nauwelijks contact heeft met de bewoners van het dorp. Maar deze periode is dan ook misschien wel de meest sociale uit Warrens leven. De familie Warren heeft de ambtswoning op de dijk moeten verruilen voor een kleine arbeiderswoning midden in het dorp en Warren, waarschijnlijk ook door zijn werkzaamheden op het gemeentehuis, gaat steeds meer op in de Borsselse gemeenschap. Hij studeert liederen in met het dameskoor waarin ook zijn moeder zingt, en hij speelt toneel - in april 1948 zijn de opvoeringen van het stuk *Stormeiland*, waarin Warren de pijprokende kunstschilder Oom Leo speelt, een groot succes. Daaruit blijkt dat hij niet alleen de observerende buitenstaander was, die een fotograaf toch is, maar dat hij ook actief deelnam aan het leven in het dorp.

De kaloot

Naast foto's van het sociale leven in Zeeland aan het eind van de jaren veertig vinden we in de Beeldbank ongeveer evenveel foto's die hij maakte van de Zeeuwse natuur. Schorren, slikken, duinen, schelpen, zonsondergangen boven de Schelde. En de dijken, welen, heggen en bloeiende fruitbomen die zo karakteristiek zijn - maar vooral *waren* - voor het landschap in de zak van Zuid-Beveland, tussen Goes en de Westerschelde. De meeste natuurfoto's, en bijna een kwart van alle foto's van Warren in de Beeldbank, zijn gemaakt bij de Kaloot. Het is het natuurgebied aan de Westerschelde ten noorden van Borssele waar de jonge Warren elke dag na schooltijd vogels gaat kijken. Warren heeft hier in circa zestig foto's een uniek fossielen-

Natuurgebied De Kaloot, circa 1948 (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Slikken in De Kaloot, circa 1948 (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek)

strand met natuurlijk gevormde duinen vastgelegd, waarvan tegenwoordig nauwelijks nog iets over is: aan de zuidpunt staat nu de kerncentrale, uit het noorden rukt de industrie vanuit Vlissingen op. Dat het gebied zo snel en zo drastisch zou veranderen kon Warren, toen hij het uitgebreid fotografeerde, amper vermoeden, maar bezorgd was hij al wel. In het eerste nummer van het *Zeeuws Tijdschrift*, dat in 1950 verscheen, noemt hij het een gebied ‘van bijzondere waarde, bij ingewijden bekend door heel ons land, maar niettemin verstoken van vrijwel elke vorm van bescherming’.

Bruidspaar en -gasten, rechts Hans Warren, circa 1948 (coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Puch

Te midden van al die taferelen uit het dorpsleven en natuurlandschappen komen we maar een paar echt persoonlijke foto's tegen. Twee keer heeft Warren zichzelf laten fotograferen. Eén keer gezeten op een Puch, volgens het onderschrift waarschijnlijk een 250 cc tweetakt. Dat ‘Warren, H.’ moeilijk de maker van deze foto kan zijn, vergeven we de Beeldbank, maar ook de datering (1952) klopt waarschijnlijk niet. Elders in de Beeldbank vinden we namelijk dezelfde brommer op dezelfde plek, maar met een andere berijder. Die foto is volgens het onderschrift in 1948 gemaakt. De tweede keer dat Warren zijn fototoestel uit handen geeft om zelf gefotografeerd te worden, is op een huwelijksfeest dat door Warren uitgebreid is vastgelegd. Hij zal het bruidspaar vast persoonlijk hebben gekend, want hij poseert eenmaal te midden van het gezelschap.

Om de andere persoonlijke foto's van Warren in de Beeldbank te ontdekken is, net als bij de foto ‘Typemachine’, iets meer speurwerk nodig. Zo zien we in het publiek van de koninginnedagfeesten van 1948 Warrens ouders: Albertina Mennes en Piet Warren. We komen ook Warrens echtgenote Mabel tegen. Ze staat in de deuropening van het huisje aan het Pijkeswegje bij Kloetinge, waar zij met Warren, na een paar jaar Parijs, in 1957 zijn komen wonen. De datering van de foto (1954) kan dus niet correct zijn.

Jan Soldaat, alias ‘Kees’, in werkelijkheid Jan Kakebeeke, circa 1947 (foto Hans Warren, coll. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Jan Soldaat

En dan is er nog een soldaat die op veel foto's te zien is, vaak in gezelschap van Borsselaren in klederdracht. De Beeldbank noemt hem ‘Jan Soldaat’ en zit er met deze omschrijving niet ver naast. Het is Jan Kakebeeke, ‘Kees’ in het *Geheim dagboek*. In Warrens nalatenschap bevindt zich een fotoalbum dat bijna compleet aan hem gewijd is. Op 1 september 1946 schrijft Warren: ‘Iemand die ik zelden noem is Kees. Tussen ons bestaat er een wisselspel van krachten. Hij is op mij verliefd, haast slaafs aan mij onderworpen zelfs, maar ik kan niet van hem houden, hoewel hij me soms ontroert door zijn toewijding.’ En een halfjaar later, op 8 april 1947, noteert hij: ‘Het uniform flatteert hem buitengewoon. Ik heb aan Kees-in-burger nare herinneringen, het uniform maakt hem kranig.’ Warren brengt met hem de pinksterdagen van 1947 door. Hij heeft door zijn werk op het gemeentehuis de sleutel van de kerktoren. Daar bedrijft hij op tweede pinksterdag de liefde met Kees, nadat zij dit al een nacht eerder hadden gedaan ‘op het kerkhof, liggend op een koele zerk (het was erg heet)’.

Dat Warren de intiemste details van zijn leven tot poëzie maakte, wisten we al door de publicatie van zijn *Geheim dagboek*. Nu hebben we daar nog de beelden bij van Warren als fotograaf. Ook die blijken bij nader inzien persoonlijker dan de onderschriften ons op het eerste gezicht deden vermoeden.

Roelof van Gelder
De verre neef
Vier brieven van Betje Wolff en Aagje Deken aan Jan Bekker Teerlink

ROELOF VAN GELDER (1948) is historicus en redacteur van *NRC Handelsblad*. Hij schreef diverse studies op het gebied van de Nederlandse cultuurgeschiedenis, onder andere over de VOC.

De onzekerheid der tijden, het gemis van vrienden en verwanten, gezondheid en ziekte, dat zijn de vaste ingrediënten van de duizenden zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlandse brieven die liggen opgeslagen in The National Archives in Kew (West-Londen). Dat geldt ook voor de vier brieven van Betje Wolff en Aagje Deken, die ik daar aantrof. Ze maken deel uit van het omvangrijke archief van het High Court of Admiralty, het juridische apparaat van de Engelse admiraliteit. In dat archief worden de documenten bewaard die de Engelsen ooit hebben aangetroffen op door hen gekaapte schepen. Het betreft de papieren nalatenschap van tienduizenden schepen, waaronder naar mijn schatting zo'n vierduizend Nederlandse. Dat gebeurde tijdens de vele oorlogen die Nederland met de Engelsen hebben gevoerd.

In 2005 kon ik tijdens een halfjaar durend onderzoek in opdracht van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag vaststellen dat er zich ongeveer 38.000 Nederlandse brieven in dat archief bevinden. Het zijn brieven geschreven in Nederland naar Nederlanders overzee en vice versa. Geen brieven van ambtenaren, geleerden of regenten, maar van gewone mensen als kooplieden, boekhouders, soldaten, matrozen en hun vrienden en familieleden. Slechts een enkele maal zitten er brieven tussen van schrijvers uit de hogere regionen van de maatschappij, of van personen van wie de namen nog niet helemaal vergeten zijn. Dat is het geval met de vier brieven van Betje Wolff en Aagje Deken aan een neef van Betje, de eerste die zijn opgedoken na het verschijnen van P.J. Buijnsters' *Briefwisseling* in 1987.[1] Ik trof ze aan in de dossiers van het schip de *Henriëtte* dat de Engelsen in juni 1803 in het Kanaal hadden buitgemaakt. Aan boord bevond zich de bewuste neef: koopman Jan Bekker Teerlink.[2]

Apothekerszoon

Jan Bekker Teerlink, geboren in 1759 in Vlissingen, was de zoon van de apotheker Joris Teerlink en diens vrouw Christina Bekker. Op latere leeftijd voegde Jan de

naam van zijn moeder aan de zijne toe. Die moeder was de oudere zuster van Elisabeth Bekker, beter bekend als de schrijfster Betje Wolff. Betje was dus Jans 21 jaar oudere tante. Jan had drie zusters, van wie de jongste, Johanna Laurina 'Jansje', een belangrijke rol in het leven van Betje Wolff speelde. Ook de verhouding van Jan Bekker Teerlink met zijn tante Betje was van jongs af aan innig. Op 19 februari 1771 schreef zij uit de Beemster aan de bevriende Amsterdamse advocaat Herman Noordkerk: 'Ik weet niet wat het is moeder te zyn, dog de lieve, & zeer wel opgestelde brieven, van myne Zusters kindertjes, charmeeren my zo, dat ik het U moet mededeelen. Ze schryven, voor al de kleine Jan, eene schoone hand, & vry goed Fransch, alle verlangen ze hunne Tante te zien, NB om dat ik zo braaf met hun kan ravotten by Groot Vader; en ze zenden my eene heele trommel vol St. Nicolaas goed...'.[3] Deze 'kleine Jan' is Jan Bekker Teerlink die dan elf jaar oud is.

Van Jan Bekker Teerlinks vroege jaren is weinig bekend. Hij was bevriend met Christiaan Adriaan Nissen, een avontuurlijke, wat overmoedige en schwärmerische Amsterdamse koopman, een boezemvriend van Betje Wolff en Aagje Deken. Deze Nissen schreef in 1783 uit Denemarken hoezeer hij op Jan Bekker Teerlink was gesteld: 'Ik voel alles voor myn Jan Teerlink... Myn jan teerlink is in myn hart begraaven; zyne rondborstige, zyne edele denkingsaart treft my'.[4] Aan deze Nissen vertrouwden Wolff en Deken in dat zelfde jaar hun spaargeld toe, maar in 1794 zou Nissen failliet gaan en raakten de vriendinnen vrijwel al hun geld kwijt. Toen zij in 1797 waren teruggekeerd uit hun Franse ballingsoord Trévoux, na een verblijf van bijna negen jaar, en hun 'Haagse periode' een aanvang nam, verkeerden ze dan ook in beroerde financiële omstandigheden. Betje zorgde voor een inkomen door vertalingen uit het Frans en het Duits.

Naar zee

Vermoedelijk heeft Jan Bekker Teerlink na zijn schooltijd een opleiding in de handel gekregen. In ieder geval werd hij in 1788 door de kamer Zeeland aangesteld als assistent in Kanton. Daar is hij tot 1795 gebleven. De Chinese jaren hebben hem geen windeieren gelegd. Uit de VOC-archieven blijkt dat er namens hem grote bedragen werden overgemaakt naar zijn zwager Pieter Gideon Udemans, de echtgenoot van zijn zuster Sara Johanna.[5]

Nadat de Fransen in januari 1795 Nederland waren binnengevallen en zij een bondgenootschap hadden opgelegd aan de Bataafse Republiek raakte ons land in oorlog met de Engelsen. Een van de gevolgen daarvan was dat de scheepvaart op Oost-Indië onmogelijk werd. Toch waren er nog schepen uit Batavia vertrokken, maar door de onveilige situatie konden die geen Nederlandse haven bereiken. Zo lagen er in het najaar van 1795 drie retourschepen van de VOC in Portugal en zeven in Noorwegen. In het volgende jaar trad de directie van de VOC, de Heren Zeventien, af om plaats te maken voor de leden van het *Comité tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen*, ook wel het *Oost-Indisch Comité* genoemd. Dat benoemde een

VOC-schepen voor de rede van Rammekens (Vlissingen), ca. 1780 (Rijksarchief Zeeland).

commissie om de zaken rond de in Noorwegen gestrande schepen te regelen. Via ingewikkelde transactie wist deze commissie de lading op neutrale schepen naar Nederland over te brengen. Om de zaken af te handelen en het personeel af te danken benoemde de commissie Jan Bekker Teerlink die daartoe naar Noorwegen afreisde.

Uit deze tijd dateert een brief die een andere tante van Jan, Tannetje Nieuwenhuijsen, naar hem stuurde op 15 oktober 1797. Tannetje was getrouwd met Laurens Bekker, een broer van Betje Wolff. Die brief is niet ongeestig. Hoofdschuddend schreef deze schatrijke tante dat Jan toch wel merkwaardige avonturen beleefde. Nu weer in Noorwegen! Hij moest toch vooral oppassen voor de ijsberen, al kon hij natuurlijk hard lopen met zijn lange benen. Ze vermoedt dat hij moddervet zal zijn door het vele eten. Kennelijk heeft Jan haar geschreven over zijn Noorse menu dat bestond uit roggebrood, otter- en bokkenvlees, vissoep, bier en wijn. Als het winter wordt moest hij maar een bontpels aandoen. Zijn zusje Jansje is in verwachting. Tante Tannetje is nieuwsgierig naar zijn verhalen. Zelf is ze niet zo ‘bestig’ in haar hoofd, maar, schrijft ze, ‘ander ben ik reedelyk’. Vervolgens bericht ze over Betje Wolff, die dan net een maand terug is uit Frankrijk: ‘juffrouw bettje is nu weer reedelyk heeft ook zoo een pyn in haar hooft gehad’. Jan heeft de brief in Trondheim ontvangen en beantwoordde hem op 26 november.[6] In die maand rondde hij zijn missie af.[7]

Jan Bekker Teerlink was na zijn terugkeer uit China en daarna uit Noorwegen in goeden doen geraakt; bovendien had hij een uitstekende naam als koopman opgebouwd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat hij nogmaals werd gevraagd om

naar China te reizen. Het verzoek kwam van de firma De Coninck, opgericht door een Nederlander, maar gevestigd in Kopenhagen. Waarschijnlijk had Jan meer ijzers in het vuur. Uit de brief die Wolff en Deken hem op 28 februari 1798 schreven, blijkt dat hij hen op 3 januari uit Londen had geschreven. Mogelijk was hij ook daar gevraagd om te dienen op een schip naar China. Ondernemende types als Jan Bekker Teerlink konden overal worden ingezet. Hoe dan ook, hij nam het verzoek van de firma De Coninck aan. Het schip, genaamd de *Caninholm*, zou onder Deense vlag varen en Jan moest zich daartoe naar Altona reppen om een Deense burgerbrief te halen.

De *Coninholm* vertrok in het voorjaar en arriveerde in oktober 1798 in Kanton. Hier, op 2 oktober 'in de Chinese Zee' zoals hij op de brief schreef, kreeg hij de bovengenoemde brief van Wolff en Deken, een klein half jaar nadat de twee vriendinnen uit Frankrijk waren teruggekeerd. De brief is optimistisch van toon. Betje en Aagje leven 'gezond & vergenoegt' en hopen hem het volgende jaar weer terug te zien 'met een gezond lichaam een blijden geest, ene goede beurs'.

[2-10-1798]

Aan den Burger
Jan Bekker Teerlink. opperkoopman
op het Deensch schip Canikholm.
Capitein Alcork -
adres bij den Burger J:E. Elkman
op de Botersloot
te Rotterdam

Waarde Neef.

Uwen van 3 jan gedagtekende Londen ontfingen wij tot ons genoegen, & thans voldoe ik aan uw verzoek.

Dat wij beiden een oprecht deel nemen in uwe belangen is waar, & dat wy u na onze wenschen zullen verzellen is onbetwistlyk. maar u in deezen veel te schryven is onmogelijk. de stoffe ontbreekt ons, wand over publique gebeurtenissen te schryven is onnodig dewijl gy die of niet kunt ontfangen, of reeds zult weten.

Wat ons betreft wy leven gezond & vergenoegt & hoopen u (zo als gy schryft) in 99 weerom te zien, met een gezond lichaam een blyden geest, eene goede beurs, & bekroond met den lof die uwe eerlykheid & vlyt zich (naar gewoonte) zal weten te verdienen.

Ik hoop dat als gy weder komt, gy ons veel wilt vertellen van het oudste Ryk des Waerelds, waar omtrend ons zulke strydige berichten voorkomen.

Adieu myn lieve Jan! Vrees God, doe wel & zie niet om. wy zyn uwe liefhebbende Tantes

's Haag 28 feb. 1798
Wolff & Deken

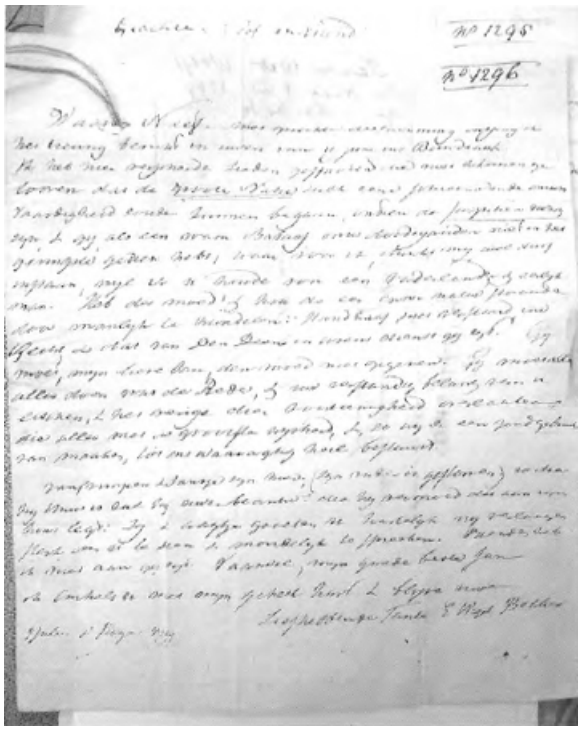
Miniatuurportretten van Betje Wolff en Aagje Deken door Pieter C. Groenia, 1798.

Op 3 januari 1799 schrijft Jan terug, maar deze brief is niet bewaard gebleven. De *Caninholm* begon al op 15 januari 1799 aan de terugreis. Ongelukkigerwijs werd het schip gekaapt door Fransen en opgebracht naar Bordeaux. Op 19 juni schreef Jan van daar zijn tante Betje over deze droeve gebeurtenis. Zij schreef hem op 1 juli terug en betuigde haar medelijden met zijn lot. Zij spreekt ook haar verontwaardiging uit over de kaping, ‘zulk een schreeuwende onrechtvaardigheid’, en raadt hem aan verstandig te handelen en verder alles over te laten aan de Voorzienigheid.

[1-7-1799]

au citoyen
Jean Bekker Teerling
Chez les Messieurs van Hemert
& frères d'Egmond & Co
au
Bordeaux

Waarde Neef. Met oprechte deelneming ontfing ik het treurig bericht in uwen van 19 juni uit Bordeaux. Ik heb hier verscheide lieden gesproken die niet konnen gelooven dat de groote Natie zulk eene schreeuwende onrechtvaardigheid zoude kunnen begaan. indien de suspitiën valsch zijn & gy als een waar Bataaf onze doodvyanden niet in het geringste gedient hebt, waar voor ik, dunkt mij wel durf instaan, wyl ik u houde voor een vaderlander & eerlijk man. Heb des moed! & hou de eer onzer natie staande door manlyk te handelen. Handhaaf met verstand uw Recht, & dat van den Deen in wiens dienst gij zeid. Gy moet, myn lieve Jan, den moed niet opgeven. Gy moet alles, alles doen wat de Rede, & uw verstandig belang van u eischen, en het overige dien voorzienigheid overlaaten die alles met de grootsten wysheid, & zo wij er een goed gebruik van maaken, tot ons waaraghtig heil bestuurt.

Brief van Betje Wolff aan Jan Bekker Teerlink van 1 juli 1799 (foto Roelof van Gelder).

Van Crimpen en Jansje zijn hier; (zijn vader is gestorven) zo dra hij thuis is zal hij uwe beantw. die hij vermoed dat aan zijn huis legt: zij & aagtje groeten u hartelyk wij verlangen sterk om u te sien & mondelyk te spreeken. Vrienden heb ik niet aangezeyt. Vaarwel, mijn goede beste Jan ik omhels u met mijn geheel hart & blijve uwe Liefhebbende Tante E W: geb Bekker

1 juli 's Hage 1799

Kort daarop volgde nog een wat zakelijker briefje van 7 juli waarin de komst van neef Colombijn naar Bordeaux wordt aangekondigd.

[7-7-1799]

au Bordeaux
sous C

Waarde Neef

Gy zult zeker mynen bf in antw. op den uwen recht ontf. hebben? Neef Colombyn heeft occasie om u ter plaats daar gy zyt een kennis misgezien metertijd een maand aan te wyzen. de zoon van den wijnkooper Zwartsman, reeds ettelyke maanden te B. geetabliseerd. hy zal u dit bfje bezorgen, & het zal voord uw zaak zijn nader met hem be-

kend te werden. Met de grootste deelneming in uw lot & verlangen om u gezond & gezegend te omhelzen, blyven wy uwe Tantes Wolff & Deken
's Hage 7 July 1799

In Bordeaux was van oudsher een Nederlandse kolonie van wijnhandelaren gevestigd. Mogelijk heeft Bekker Teerlink daar direct contacten opgedaan, het briefadres luidt in ieder geval 'Chez Mess van Hemert Frères d'Egmond & Comp.' Ook met Fransen raakte hij bevriend, zoals hierna zal blijken. In Bordeaux vocht Jan de kaping aan, maar hoe lang hij in Bordeaux is gebleven is onduidelijk. In ieder geval ontving hij op 22 februari 1800 opnieuw een brief van Wolff en Deken, gedateerd 13 februari. Deze vierde en laatste in Kew teruggevonden brief is aanmerkelijk somberder van toon. Betje Wolff is dan al zwaar ziek, Aagje Deken verzorgt de correspondentie.

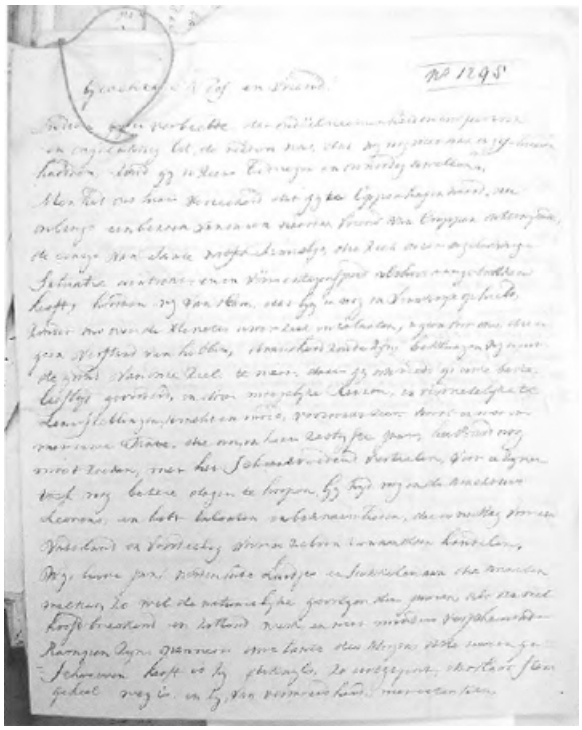
[13-2-1800]

au Citoijen
Jean Bekker Teerlink;
Chartres No 27.
Au Bourdeau

Geachte Neef en Vriend!
Indien gy u verbeelde dat ondeelneemenheid in uw persoon en ongelukkig lot, de reeden was, dat wy nog niet aan u geschreeven hadden, zoud gij u zeer bedriegen en onnoodig kwellen.

Men had ons hier verzeekerd dat gy te Coppenhagen ward, nu onlangs een bezoek van onzen waarden vriend van Crippen ontvangende, de eenige van Tante Wolfs Famelje, die zich onzen ongelukkige situatie aantrekt en in vóór en tegenspoed altoos aangetrokken heeft, hoorden wij van Hem, dat Gy u nog in Vrankryk ophield, zonder ons over de meretes uwer zaak in te laaten, t geen voor ons, die er geen verstand van hebben, domheid zoude zijn, beklagen wij u uit de grond van onze ziel, te meer, daar gij omreeds op uwe beste leeftyd gevorderd, en door moejelyke Reizen, en verdrietelyke teleurstellingen misschien moed verzakt ziet, troost u met ons met uwe Tante, die nu, in haar zestigste jaar, het Brood nog moet zoeken, met het schmalvoedend vertaalen, voor u zijn er toch nog betere dagen te hoopen. Gy zijd nog inde kracht uws Leevens, en hebt talenten en bekwaamheden, dien nuttig voor uw Vaderland en Voordelig voor u zelven kunnen doen handelen.

Wij, lieve Jan! worden oude Luidjes en sukkelen aan die kwaalen welker, zo wel de natuurelyke gevolgen der jaaren als van veel hoofd breekend en zittend werk, en minder verscheurende Rampen zijn. wanneer uwe tante des Morgens drie uuren geschreeven heeft is zij, dikwyls, zo uitgeput, dat haar stem geheel weg is, en zij, van vermoeidheid, niet eeten kan. Ook lijd zij van tijd tot tijd veel aan heevige krampijnen in de borst en ik heb het heel lastig, door remethieke en jichtpijnen.

Brief van Aagje Deken aan Jan Bekker Teerlink van 13 februari 1800 (foto Roelof van Gelder).

Wij hoopen dat gy genoeg een man zyd om uw lot met grootmoedigheid te draagen zonder door nuttelooze kwellingen uwe gezondheid en blijmoedigheid te verliezen. Als ook dat gy de gevarelijken Leeftijd der zorgelooze jongelingschap te booven, soms met ernst aan uwen plichten denken, die ons dikwijls door den weg der tegenspoeden tot nadenken wil brengen en opleiden tot deugd en geluk, daar ik geen vreemde taalen genoeg verstaa, om dezelven in het Nederduitsch over te brengen, en dit dus voor rekening van mijne vriendin koomd, neem ik haare zo wel al mijne corespondentien waar, acht dus deezen Brief ook als door uwe Tante geschreeven, die er echter nog eenige reegels bij zal voegen. Haast hoopen wij u hier te zien en mondelijk te betuigen dat wij zijn uwe allerwelmeenenste vriendinnen

Naschrift van Betje Wolff:

Lieve Jan, ik onderteken alles wat mijne vriendin geschreven heeft ik voeg u alleen by, dat vermoeitheid & groote verzwakking my beletten anders dan van myne Drukkers te schimpen, wyl wy moeten zien eere aan onze zaken te blijven doen. Met verlangen & liefde zien wij u tegemoed, een bf van u zal ons zeer aangenaam zyn, wy beiden blyven uwe liefhebbende Tantes Wolff & Deken.

's Hage 13 febr. 1800.

Op 2 maart beantwoordt Jan Bekker Teerlink dit schrijven.

In oktober 1800 werd de *Caninholm* tot goede prijs verklaard, maar hoe droevig het lot van schip en lading ook was, Jan Bekker Teerlink schijnt er niet onder gebukt te zijn gegaan. Het was uiteindelijk ook niet zijn bezit dat in handen van de Fransen was gevallen. Uit de kasboekjes die van hem bewaard zijn gebleven blijkt dat hij in Bordeaux op ruime voet leefde. Hij heeft een knecht, Jan Kuiper, hij heeft er een paard en een vriendin, Juliana, aan wie hij oorbellen en een medaillon voor zijn portret schenkt. Tijdens zijn terugreis aan het eind van het jaar 1800 vermaakt hij zich nog geruime tijd in Parijs. Dan reist hij via Antwerpen naar Vlissingen en vandaar naar Amsterdam. Ook daar leeft hij op grote voet, bezoekt regelmatig de kapper en koopt cadeautjes voor vrienden en vriendinnen.

‘Rondsom eerlyk’

Begin 1801 wacht Jan Bekker Teerlink een nieuwe taak. Hij wordt benaderd door de firma Nairac, Liotard & Crommelin. Deze in Hamburg gevestigde firma sloot een contract met de Aziatische Raad, die voor 125.000 gulden participeerde. Het schip, de *Henriëtte*, zou onder Pruisische vlag vertrekken uit Emden. Met het oog op deze reis liet Jan op 18 januari 1801 te Amsterdam zijn testament opmaken. Hieruit blijkt dat hij Vlissingen en zijn naaste verwanten niet vergeten was. Aan de gereformeerde armen van zijn geboortestad liet hij duizend gulden na. Zijn oom Adrianus Teerlink ontving tweeduizend gulden. Tot enige en algemene erfgenamen benoemt hij enerzijds zijn al eerder genoemde zuster Jansje (gehuwd met Adrianus van Crimpen, predikant te Ossendrecht) en anderzijds zijn tante Elisabeth Oursel, de weduwe van zijn vaders broer Cornelis Teerlink. Tot zijn executeurs testamentair behoort Hendrik Vollenhoven, een Amsterdamse koopman, een vriend van Betje Wolff en Aagje Deken. Opvallend genoeg bedenkt Bekker Teerlink niet zijn tante Betje, van wier armlastige omstandigheden hij op de hoogte moet zijn geweest.

De benoeming van Jan tot supercarga zoemde al snel rond in de kring van vrienden en familie, want op 23 januari 1801 schreef Betje Wolff aan Hendrik Vollenhoven: ‘Nog een woord. Is myn beste Jan Bekker al weg? Hy hadt ons beloofd te schryven, of is hy ziek? ik houde zo veel van hem, hy is rondsom eerlyk’[8] En eind januari 1801 schrijven Aagje en Betje aan Hendrik van Vollenhoven: ‘Hou je ook niet veel van Jan Teerling? O hy is zo opperbest! Ik balkte als een kalf toen hij wegging.’[9]

Op dat moment is Jan in Hamburg. In februari verblijft hij enige tijd te Amsterdam waar hij inkopen doer voor zijn reis naar China en waaruit blijkt welke liefhebberijen hij er zoal op nahield zoals het snuiven, pruimen en roken van tabak en het consumeren van bonbons. Ook kocht hij vioolsnaren en twaalf sets speelkaarten. Regelmatig ging hij biljarten, maakte hij een speelreisje en speelde hij kolf. In het voorjaar spoedt de onvermoeibare Bekker Teerlink zich nog eens terug

naar Bordeaux, waar hij intense contacten gelegd moet hebben, die niet zonder gevolgen zouden blijven.

Op 30 juni 1801 vertrok de *Henriëtte* uit Emden. Het was allesbehalve een succesvolle reis. Om te beginnen kreeg Bakker Teerlink ruzie met de scheepsofficieren met wie hij op het achterdek in geprivilegieerde omstandigheden was ondergebracht. En er gebeurde nog iets opmerkelijks. Op 12 augustus, dus midden op de Atlantische Oceaan, wijzigde Jan Bekker Teerlink zijn testament. Zijn zuster en zijn tante blijven de erfgenamen, maar hij stelt enkele opvallende legaten vast. De meest intrigerende daarvan is die aan Marie Anne Renaudeau, echtgenote van Pierre Millerand in de commune Medard d'Elizard in het arrondissement Bordeaux. Zij zal alleen erven wanneer ze tijdens Jans verblijf in het buitenland ‘deugdzaam buiten concubinage en alleen met haar man’ zal hebben geleefd. Zij zal vijfduizend frank erven wanneer zij in februari 1802 zal bevallen van een kind. Mocht dat kind in leven blijven dan ontvangt het op zijn vijfde jaar dertigduizend frank. De rente zal tot zijn of haar onderwijs en opvoeding dienen. Het kind mag pas op zijn vijftiende jaar over de hoofdsom beschikken. Ook in dit testament komt tante Betje niet voor.

Waarschijnlijk had Jan vlak voor zijn vertrek brieven uit Bordeaux over de zwangerschap van Marie Anne gekregen. Het heeft er alle schijn van dat het zijn kind was. Zover was het nog lang niet toen de *Henriëtte* via Batavia in augustus 1802 in Kanton arriveerde. Zakelijk waren de inkopen geen succes. In december 1802 vertrok de *Henriëtte* weer.[10] Op de terugreis deed het schip Kaapstad aan waar Jan twee weken kon passagieren en waar hij zijn slaaf Damon van Commerin voor driehonderd gulden verkocht. De ultieme pech ondervond de *Henriëtte* op het laatste deel van de terugreis: het werd in juni 1803 door een Engels schip gekaapt. Schip en lading werden het volgende jaar in Londen verkocht. Zo bleef er van de toch al weinig gelukkige tocht naar Kanton niets over, behalve de vele vracht- en scheepspapieren van de *Henriëtte* en - uiteindelijk gelukkig - de persoonlijke documenten van Jan Bekker Teerlink, waaronder de brieven van Wolff en Deken.

Wijnboer

Hoe het afliep met beide vriendinnen is bekend. Hoe ziek Betje Wolff was en hoe kommervol hun bestaan blijkt uit die laatste brief. Betje overleed op 4 november 1804 in aanwezigheid van Jansje. Negen dagen later stierf Aagje Deken.

Of Jan Bekker Teerlink bij de begrafenis van zijn tante aanwezig is geweest staat niet vast. Vermoedelijk was deze ondernemende kosmopoliet alweer begonnen aan een nieuw avontuur. De gegevens over hem worden schaars; enkele documenten bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.[11] In ieder geval is zeker dat hij zich in Margaux bij Bordeaux heeft gevestigd. Als wijnhandelaar, maar waarschijnlijk ook als wijnproducent. Uit zijn dorp komt de Château Margaux en een medoc met de naam Marquis d'Alesmes Becker.

De portefeuille van Jan Bekker Teerlink, die ook door de Engelsen in beslag werd genomen. Hierin zaten behalve stalen van Chinese zijde, rekeningen en visitekaartjes ook 39 envelopjes met zaden van verschillende planten die hij van Kaap de Goede Hoop had meegenomen. Na een zorgvuldig kweekproces in The Millennium Seed Bank in Wakehurst bleken drie soorten nog kiemkracht te hebben, waaronder een acacia (zie ook het *NRC Handelsblad* van 23 september 2006; foto Roelof van Gelder).

Bekker Teerlink wordt genoemd in het testament van zijn tante Tannetje van 12 juni 1821.[12] Tannetje zou op 9 november 1828 overlijden, schatrijk en 103 jaar oud. In hetzelfde dossier bevinden zich nog aantekeningen en brieven betreffende de afhandeling van Tannetjes nalatenschap. Zo is daar een brief van Jan Bekker Teerlink van 20 januari 1830, geschreven aan de dochter van Jansje en haar man. Hij schrijft daarin over de strenge winter in Frankrijk. Het voedsel is eentonig. Aardappelen, bonen, erwten staan dagelijks op het menu. Maar de dan 69-jarige Jan Bekker Teerlink heeft niets van zijn oude gemoedelijkheid verloren. Uit die brief blijkt dat hij getrouwd is met een zekere Fanny. In het dossier waarin deze brief zich bevindt liggen aantekeningen die erop wijzen dat deze vrouw Amédée Roland heet. Er heeft in die jaren in Parijs een toneelspeelster met die naam bestaan.

Jan Bekker Teerlink overleed op 4 december 1832 op zijn landgoed te Margaux.[13] Hij moet een energieke, opgewekte man zijn geweest, ondernemend, intelligent en zeer sociaal. De opmerkingen van zijn tante Betje en van zijn vriend Nissen, en ook de talloze aan hem gerichte brieven die in The National Archives bewaard zijn gebleven, wijzen op een sympathiek mens. Uit zijn kasboekjes blijkt ook nog een ruimhartige, opgewekte levensstijl. Waar hij ook was, in Vlissingen, Amsterdam, Kopenhagen, Hamburg, Londen, Kanton of Bordeaux, hij lijkt zich

overal op zijn gemak te hebben gevoeld. Hij hield van muziek en toneel en hield er een onbekrompen levensstijl op na. In zijn papieren bevinden zich handgeschreven liederen en gedichten, deels zelf geschreven, deels toegezonden door vriendinnen met de mededeling dat ze hem vreselijk zouden missen. We kunnen ons deze ondernemende Zeeuw dan ook voorstellen op het achterdek van de *Henriëtte* in de haven van Kanton terwijl hij, zichzelf begeleidend op zijn viool, een lied zingt. Bijvoorbeeld *Coeurs sensibles coeurs fidèles*.

Wat zich daar in Bordeaux heeft afgepeeld tussen Jan Bekker Teerlink en Juliana in 1800 en later met Amédée Roland alias Fanny, en of het kind van Marie Anne Renaudeau is opgegroeid met het geld van die genereuze Nederlandse vriend van zijn moeder moet iemand nog eens uitzoeken.

Literatuur

P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984).
P.J. Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, twee delen (Utrecht 1987).
Roelof van Gelder, *Sailing Letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië* (Den Haag 2006). Zie ook http://www.kb.nl/nieuws/2007/sailingletters.html.
E.S. van Eyck van Heslinga, *Van compagnie naar koopvaardij. De scheepvaartverbinding van de Bataafse Republiek met de kolonën in Azië 1795-1806* (Amsterdam 1988).
H.A. Höweler, *Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring* (Amsterdam 1949).

Eindnoten:

1 High Court of Admiralty, Londen (HCA) 32/1407 (doos 1).
2 Ik dank prof. dr. P.J. Buijnsters en dr. C.L. Verkerk voor de verheldering van enkele passages in de brieven.
3 Buijnsters *Briefwisseling*, deel 1, p. 145-146.
4 Höweler, p. 48.
5 In 1796 bedroeg het op zijn rekening uitbetaalde bedrag f 11.568-15-14. Verenigde Oost-Indische Compagnie 13272 en Van Eijck, p. 88 en 198.
6 HCA 32/1407 (1), no 1205. Jan Bekker Teerlink noteerde altijd op de brieven die hij ontving de datum waarop zijn correspondenten hem geschreven hadden en waar vandaan, en voorts de datum van ontvangst en de dag waarop hij had teruggeschreven.
7 Van Eyck, p. 62.
8 *Briefwisseling* 11, p. 648. Rondsom betekent hier: in alle opzichten.
9 *Briefwisseling* 11, p. 653. Balkte betekent hier: huilde.
10 Zie Van Eyck, p. 154-155.

11 Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Collectie Pijnappel XXX A 47.
12 idem, Collectie Pijnappel XXX A47, 611b.
13 Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, Collectie Familieadvertenties.

Marco Daane
Een zeer incidenteel tijdschrift
Verleden, heden en vraagtekens van St. Botolph's Review

MARCO DAANE (1959) is redacteur van *De Parelduiker*. Hij schreef eerder in deze kolommen over onder anderen Richard Minne, Willem Elsschot, George Orwell en W.B. Yeats.

Het oudste bestaande tijdschrift ter wereld is *Philosophical Transactions of the Royal Society*, onafgebroken verschenen sinds 1665 en met ooit Isaac Newton en Charles Darwin in de kolommen. De grootste oplage heeft het Amerikaanse vijftigplussersblad *AARP The Magazine* (circa 22 miljoen exemplaren, maar soms meer). En het op trouwlustige Britse dames gerichte *Brides* van februari-maart 1999 was het dikste tijdschrift aller tijden met 1242 pagina's en een gewicht van bijna twee kilo. Het werd geleverd in een enorme doos met het opschrift ‘Voorzichtig! Niet zonder hulp optillen! Bevat 's werelds grootste tijdschrift’, maar binnenin bleek daarvoor eerst nog een andere doos te moeten worden uitgepakt.

Interessante trivia, die uiteraard geenszins van doen hebben met de literaire wereld. Daarin worden immers zelden kwantitatieve records gevestigd die deze van de publieksmedia overtreffen. Voor de literaire tijdschriften geldt dat zeer in het bijzonder, al komen daar dan weer de bizarre records vandaan over bijvoorbeeld de geringste verschijning of kleinste oplage (op 1 exemplaar of eenmalig verschenen). In 2006 heeft een Brits literair tijdschrift daar een nieuw record aan toegevoegd, dat nu eens wél in het *Guinness Book of Records* mag worden opgenomen. Het aardige is bovendien dat het hier niet om zomaar een blaadje gaat, maar om een fenomeen dat om diverse redenen literair-historische betekenis had en heeft.

Marginalia

De geschiedenis ervan gaat terug tot 1956. In Cambridge kwam in die tijd een aantal literair actieve studenten en afgestudeerden regelmatig samen bij de pastorie van St. Botolph's Church, een veertiende-eeuws anglicaans gebedshuis waar ooit de familie van Charles Darwin ter kerke ging. De pastorie, aan Summerfield Road buiten het centrum van Cambridge, stond destijds eigenlijk leeg. Hij was daarom ‘uitbesteed’ aan de weduwe van een predikant van St. Botolph's, mevrouw Helen Hitchcock. Om in haar levensonderhoud te voorzien verhuurde zij alle mogelijke

ruimtes daarbinnen. Mrs. Hitchcock, in weerwil van haar omineuze naam de vriendelijkheid zelve, trok ook de nodige studenten aan. De huur die ze rekende was laag en het ontbrak er aan strenge regels zoals op de colleges. Voor de studenten interpreteerde ze het begrip ‘woonruimte’ ook allerminst kleingeestig. Zo kreeg een Amerikaan, Lucas Myers, het voormalige kippenhok in de tuin tot zijn beschikking. Dat bleek, samen met de boomgaard, ruim genoeg voor Myers om er zijn vrienden te ontvangen of zelfs te laten logeren. Het schijnt een bont, enigszins ruig gezelschap te zijn geweest met een wat linksige afkeer van het sociale en literaire establishment van Cambridge. Ze koketteerden enigszins met een Keltische afkomst en mochten graag Schotse, Welshe en Ierse liedjes zingen, waarvan de laatste in de pubs weleens als provocerend werden ervaren.

Daar ook vonden ze de inspiratie voor een nieuw literair tijdschrift. Destijds telde Cambridge enkele kleine literaire en studententijdschriften, zoals *Delta* en *The Granta* (de voorloper van het inmiddels invloedrijke en beroemde tijdschrift, tegenwoordig zonder *The* ervoor). Voorts stencilden enkele leden van de St. Botolph's-bende tweewekelijks een marginaal, bijtgraag krantje met literair commentaar in elkaar, *Broadsheet*. In het kippenhok oordeelden ze namelijk maar minnetjes over de bestaande tijdschriften. Ze meenden het zelf veel beter te kunnen. De animositeit tussen de Botolphians en bijvoorbeeld *Delta* was overigens maar heel betrekkelijk. Philip Hobsbaum van *Delta* meende dat het verschil vooral was dat er dichters waren die zoals hij een kostuum en stropdas droegen, en dichters die, ‘zacht uitgedrukt, dat niet deden’.

Hoe dan ook, de Botolphians sloegen de handen ineen en verzamelden reeds gereed liggend werk, vooral poëzie. David Ross, ook lid van het gezelschap, betaalde een drukker. Voor de 25ste februari werd een zaal gehuurd in het gebouw van de Women's Union aan Falcon Yard (inmiddels vervangen door het winkelcentrum Lion Yard) voor een feestelijke inwijding. Een naam voor het blad was niet moeilijk te vinden geweest: met dank aan en verwijzend naar de ontstaansgrond was het *St. Botolph's Review* gedoopt.

Wonderschoon dronken

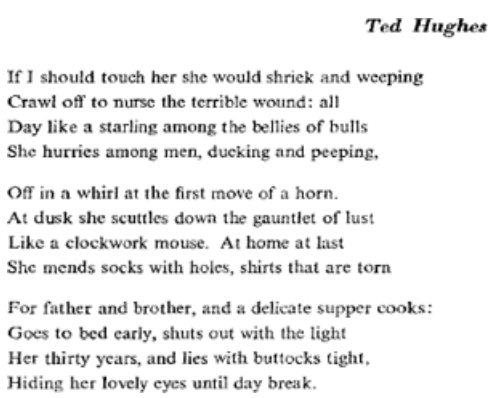
In de dagen voorafgaand aan het feest rond het nieuwe tijdschrift trokken diverse betrokkenen de straten van Cambridge op om te pogen het te slijten. Zo posteerde de Amerikaan Bertram Wyatt-Brown zich op de 25ste bij de brug voor The Anchor, de stamkroeg van de Botolphians aan Silver Street. Daar verkocht hij die dag een exemplaar aan Sylvia Plath, een landgenote die met een beurs aan Newnham College studeerde. De inhoud van *St. Botolph's Review* maakte grote indruk op haar. Ze vond het ‘een briljante tegenhanger [...] voor de dode, kwalitatief wisselende en soms slecht geschreven twee literaire bladen die hier al bestaan, die gebaseerd zijn op vooroordeel en grillen’, schreef ze aan haar moeder, ‘en de poëzie is werkelijk schitterend’. Die van Lucas Myers prees ze in haar dagboek afzonderlijk, als ‘groot,

groots, ontroerend door de techniek en de vaardigheid om er meester over te zijn en haar naar zijn wil te laten buigen en plooien. Er zit ook glorieuze vreugde in, bijna die van een atleet, hardlopend, alle goddelijke buigingen van zijn spieren gebruikend in de handeling.' Plath dichtte en publiceerde zelf ook, maar had na lezing van *St. Botolph's Review* 'een zeker gevoel van minderwaardigheid, want wat ik tot nu toe heb gemaakt lijkt zo klein, burgerlijk en *luttel*'.

Ze had zich daar ook heel snel van vergewist; Sylvia Plath was een uitzonderlijk gretige en energieke studente en lezeres. Vandaar dat ze al na een paar uur terugkwam om aan Wyatt-Brown te vragen hoe en waar ze de dichters van *St. Botolph's Review* kon ontmoeten. 'Bert' wees haar op de feestelijke presentatie die avond. Een mannelijke student met wie Plath al een afspraakje had staan, nodige haar dezelfde middag toevallig ook uit er met hem heen te gaan.

Zodoende verscheen de Amerikaanse studente op Falcon Yard ten tonele. Daar maakte ze kennis met de medewerkenden aan *St. Botolph's Review*: 'Dan Huys [Huws] zag erg bleek, angstaanjagend bleek en vol sproeten [...]. Than Minton, zo klein en donker dat je moest gaan zitten om met hem te kunnen praten, en [Daniel] Weissbort, ook al klein en met erg gekruld haar. [David] Ross, onberispelijk en donker. Ze waren allemaal donker.' Er had zowaar iets van literaire spanning in de lucht kunnen hangen, want Dan Huws had eerder in *Broadsheet* een gedicht van Plath over de kling gejaagd. In het kortstondige, nogal mineure tijdschrift *Chequer* had ze 'Three caryatids without a portico' gepubliceerd en hij had dat spottend als maakwerk en 'bedriegerij' aangeduid; naar het schijnt om die toen al veelbesproken Amerikaanse uit haar tent te lokken. Sylvia was iedere hokjesgeest echter vreemd. Tot verbazing van Lucas Myers bleek ze diens gedicht 'Fools encountered' uit *St. Botolph's Review* uit het hoofd te hebben geleerd en citeerde ze daaruit hardop. Ze danste vervolgens met deze en gene op de muziek van de ingehuurde jazzband, morste drank en schreeuwde wat in de rondte over de gedichten. Naar eigen zeggen was ze 'dronk en geworden, wonderschoon dronken'. Érg dronken in elk geval - en uiteindelijk 'hopeloos verliefd', zoals ze op 17 april aan haar moeder zou schrijven. Als laatste maakte ze op die avond kennis met een 'grote, donkere, sexy jongen, de enige daar die groot genoeg voor mij was, die nu eens voorovergebogen met deze, dan weer met die vrouw praatte en wiens naam ik had gevraagd zodra ik binnenkwam. Hij kwam naar me toe en keek diep in mijn ogen en het was Ted Hughes.' Volgens Myers overigens had hij haar Hughes aangewezen, waarna zij op hém was afgestevend.

Ook van de al afgestudeerde Ted Hughes bleek Plath gedichten uit het hoofd te hebben geleerd. Merkwaardig genoeg valt zijn naam niet in de brief aan haar moeder noch in de dagboekaantekening waarin ze de loftrompet stak over *St. Botolph's Review*, maar ze had hem wel degelijk in de peiling. *St. Botolph's*-colporteur Bertram Wyatt-Brown getuigde er later van dat Plath bij hem naar Hughes én Myers had gevraagd - 'in het bijzonder de eerstgenoemde die volgens haar Engelands grootste

Ted Hughes

If I should touch her she would shriek and weeping
Crawl off to nurse the terrible wound: all
Day like a starling among the bellies of bulls
She hurries among men, ducking and peeping,

Off in a whirl at the first move of a horn.
At dusk she scuttles down the gauntlet of lust
Like a clockwork mouse. At home at last
She mends socks with holes, shirts that are torn

For father and brother, and a delicate supper cooks:
Goes to bed early, shuts out with the light
Her thirty years, and lies with buttocks tight,
Hiding her lovely eyes until day break.

Een van de vijf gedichten in *St. Botolph's Review*, waarmee Hughes officieel als dichter debuteerde.

levende dichter was’. Vroegtijdig inzicht in poëzie kon de jonge Amerikaanse in elk geval niet ontzegd worden.

Hellend dek

De vijf gedichten die Ted Hughes (1930-1998) in *St. Botolph's Review* publiceerde zijn als zijn officiële debuut te beschouwen. Hij had eerder ook al verzen gesleten aan *The Granta, Chequer* en *Delta*. Hughes had geen last van vooringenomenheid. In genoemde drie bladen had hij evenwel onder evenzoveel pseudoniemen gepubliceerd. Blijkbaar wilde hij zich bij de geboorte van het tijdschrift van zijn ‘eigen’ kippenhokgroep niet langer verschuilen. De ruige plattelandszoon Hughes had wel wat met St. Botolph's, waar hij soms op de vloer sliep of zelfs een tent in de boomgaard opzette. Hoe dan ook, hij verscheen nu wel onder eigen naam in druk. Alleen al daarom verwierf het onooglijke, van kartonnen omslagen voorziene en getypte *St. Botolph's Review* naam en faam. Daarnaast nam het plaats in de literatuurgeschiedenis doordat Hughes tijdens de tumultueuze doop aan Falcon Yard Sylvia Plath (1932-1963) ontmoette.

Hun dramatische verhaal is al talloze malen verteld (en ook verfilmd). De twee geniale dichters in wording raakten hevig aan elkaar verslingerd en trouwden. In hun huwelijk maakte Sylvia Plath zich sterk voor de carrière van Ted Hughes, maar nam ook de druk die haar persoonlijkheid op hun relatie uitoefende allengs toe. Ze was een psychiatrisch geval, onder invloed van heuse oedipale stress (ze had haar vader vroeg verloren). Haar wantrouwen en latente jaloezie waren volstrekt neurotisch en (zelfs voor de lezer van haar werk en biografieën) benauwend. Ze zoog op groteske wijze Hughes' toewijding op en verscheurde zelfs eens al zijn manuscripten. Misschien heeft Hein Groen er in de bundel *Oxbridge Blues* wel het mooist de

Ted Hughes en Sylvia Plath op hun huwelijksreis in Parijs, in 1956 (foto uit Elaine Feinstein, *Ted Hughes. The life of a poet* [Londen 2001]).

vinger op gelegd: '[...] haar liefde was zo verzengend dat zijn eigen leven ook in vlammen opging.'

Het gevolg was precies datgene waarvoor Plath bang was. Hughes had een natuurlijk, bijna dierlijk verlangen naar vrouwen in het algemeen en gaf zich daaraan over. Hij begon een verhouding met de beeldschone Assia Weavill. In de gecompliceerde nasleep daarvan vernietigde Plath voor de tweede keer zijn manuscripten en papieren, leek Hughes hun huwelijk toch te willen redden en pleegde Plath - en zes jaar later ook Weavill - uiteindelijk zelfmoord. Vervolgens bleek de affaire indringende sporen te hebben nagelaten in Sylvia Platths gedichten. De postuum gepubliceerde bundel *Ariel* (1965) getuigde daarvan het meest briljant en vestigde voorgoed haar naam. Ted Hughes, die zelf uitgroeide tot de belangrijkste Engelse dichter van de twintigste eeuw en *Poet Laureate* werd, bleef uiteindelijk zijn leven lang achtervolgd door de kwestie - in alle opzichten (nalatenschap, kinderen, media, de vrouwenbeweging).

Dat alles begon dus in het voetspoor van *St. Botolph's Review*. De avond van 25 februari 1956 dook later op in Hughes' befaamde bundel *Birthday letters* (1998), zijn eigen versie in dichtvorm van hun relatie. In het gedicht 'St. Botolph's' keerde hij terug naar de avond waarop het tijdschrift werd ingewijd. 'De zaal / Als het hellende

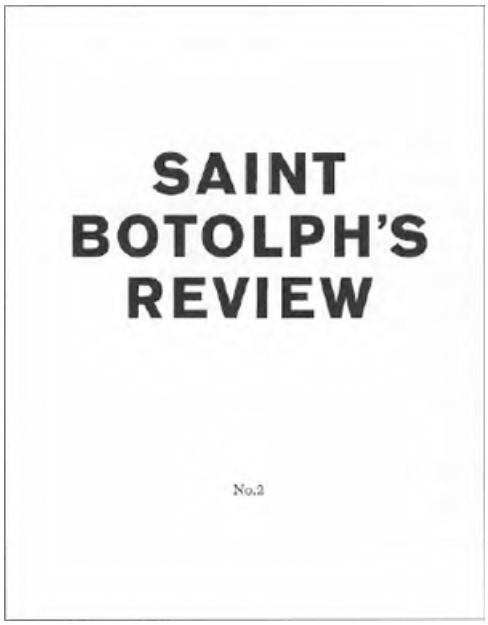
dek van de Titanic,' vertolkte hij de sfeer in het gebouw van de Women's Union, waar de lucht hing van de eronder gelegen vismarkt, waar de jazzband speelde met Daniel Weissbort op piano, waar iedereen behalve hijzelf dronken werd en waar iemand alle ruiten van de zaal aan diggelen sloeg. En toen was daar Sylvia Plath geweest. Hij wist al het nodige over haar, net als zij over hem, en nu stond hij plots oog in oog met haar - 'op touw gezet' door Lucas Myers. Ook in Hughes' beleving was zij het geweest die op hem was afgekomen, niet andersom:

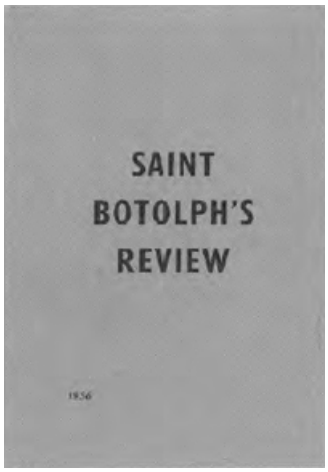
> *Eerste gezicht. Eerste foto onveranderbaar*
> *Geïsoleerd, stilgezet in de verblindende camera*.

'Onveranderbaar', het woord lijkt ook de onontkoombaarheid te weerspiegelen van wat volgde in de nasleep van deze tijdschriftwijding.

Sylvia Plath schreef in haar dagboek eveneens in een literaire stijl over het vervolg van de avond. Sommige elementen daaruit vonden later als puzzelstukjes een plaats in het gedicht dat Ted Hughes eraan wijdde. In een koortsachtige, hevig ademende stijl beschreef ze hoe de mythe die hun literaire liefdestragedie zou worden een aanvang nam. Sylvia schreeuwde Hughes toe, om boven de muziek uit te komen, en citeerde uit zijn gedichten. Hij brulde terug, 'reusachtig, met een stem die van een Pool had kunnen zijn, "Vind je het mooi?"'. Ze belandden in een naastgelegen ruimte, waar Hughes cognac offreerde die ze 'achterover [goot] op de plek waar, voorzover ik me herinnerde, mijn mond zich bevond'. Er werd wederom geschreeuwd 'alsof we in een storm stonden' en hun dialoog ging vergezeld van een merkwaardig stampvoeten. Plots kuste Hughes haar 'plompverloren op mijn mond', trok haar geliefde rode sjaal en zilveren oorbellen af en 'blafte': 'aha, die houd ik.' Hij vervolgde met een liefdesaanval op haar nek, waarna 'ik lang en hard in zijn wang [beet], en toen we de kamer uit kwamen, liep er bloed over zijn gezicht. Zijn gedicht "I did it, I."'

Dat laatste was de slotzin van een van Hughes' gedichten uit *St. Botolph's Review*, die Plath nu naar zich toetrok. Zij had 'het' gedaan: haar mannelijk prooidier aangevallen en overweldigd. 'Zoveel geweld,' noteerde Plath profetisch in haar dagboek, 'En ik schreeuwde innerlijk en dacht: o, aan jou wil ik me vallend en vechtend geven!' Ze schreef twee dagen later een gedicht van een volle pagina in dezelfde stemming van een jager en zijn prooi, 'The pursuit', en droeg dat op aan Hughes, maar dacht tegelijkertijd dat ze hem nooit meer zou zien. Nog geen vier maanden later waren ze getrouwd. Ze schreef haar moeder dat ze verliefd op hem was geworden zoals ze nog nooit was geweest, 'en dat kan alleen tot een hoop pijn leiden'. Een soms griezelig voorspellende lading kenmerkt Sylvia Plaths egodocumenten. Ze verlenen de vele raadsels over haar complexe psychologische gesteldheid, haar verhouding met Hughes en haar zelfmoord mythische proporties.

Omslagen van het ‘incidenteel’ verschijnende tijdschrift *St. Botolph's Review*.

Wereldrecord

Iets daarvan is ook afgestraald op *St. Botolph's Review*. Behalve als ‘het blad waarin Ted Hughes debuteerde’, is dat dus ook de literatuurgeschiedenis ingegaan als ‘het blad waarbij Ted Hughes en Sylvia Plath elkaar leerden kennen’. Zoiets als: stel je voor dat het er niet zou zijn geweest, dan zouden ze elkaar wellicht nooit hebben ontmoet en zou Sylvia wellicht nooit... Enzovoorts. Een drukwerk als de navel van het lichaam dat een literair leven ook is.

‘Ons tijdschrift was slechts een ouverture / Voor de nacht en het feest,’ luiden de openingsregels van Hughes' ‘St. Botolph's’. Lucas Myers verkende het vervolg van dat tijdschrift, de nacht en het feest in een artikel over ‘The voices of Sylvia Plath and Ted Hughes’: ‘Zijn overspel maakte de volledige ontwikkeling van “Ariels stem” mogelijk en gaf Sylvia de vrijheid om haar wonderjaar en haar dood in te gaan.’ Dat

moeten we niet verkeerdelijk opvatten als een ‘hoera’ voor zijn beste vriend Ted Hughes omdat die haar met zijn bedrog aan het werk kreeg. Veeleer doelt hij - en waarschijnlijk terecht - op een *fait accompli* dat met hun ingewikkelde relatie verknoopt was; het werkte als een hefboom en gaf Plaths reeds latent aanwezige dichterschap zijn definitieve stem.

Als St. Botolph's Review inderdaad een *conditio sine qua non* was voor dat brok poëziegeschiedenis, is Myers' artikel wel heel toepasselijk te noemen. Het staat namelijk in nummer 2 van het tijdschrift. Die tweede aflevering is in relatieve stilte verschenen in... mei 2006. Het achterplat van nummer 1 vermeldde in 1956: ‘Dit tijdschrift

verschijnt incidenteel', en dat blijkt achteraf een understatement zonder weerga te zijn geweest. 'We hadden geen plannen voor een regelmatig verschijnend tijdschrift,' herinnert medesamensteller Daniel Weissbort zich, en 'incidenteel' werd destijds uiteindelijk 'eenmalig'. Myers publiceerde wel zijn herinneringen aan Cambridge en Hughes, en Weissbort een dichtbundel *Letters to Ted* met enkele annotaties, maar *St. Botolph's Review* viel in een diepe slaap en ging de legende in. De in een kleine oplage gedrukte uitgave werd zeldzaam. Ted Hughes' eigen exemplaar was najaar 2003 tijdens een aan hem gewijde tentoonstelling in de British Library te zien. Een flink aantal overgebleven exemplaren ging bovendien verloren in wat Weissbort een 'jammerlijk voorval' noemt, waarbij er - geheel in *St. Botolph's*-stijl - rode wijn overheen ging. In het tweedehandscircuit bestaat het tijdschrift eigenlijk niet. Curieus genoeg schijnt Weissborts broer George, ook een contribuant aan nummer 1, een ongeopend pakketje ervan te hebben thuis 'in de wildernis van Gloucestershire'.

En toen was er dus opeens nummer 2, vijftig jaar na dat verweesde drukwerkje. Deze verschijningsfrequentie tussen twee nummers van een en hetzelfde tijdschrift is absoluut een wereldrecord (het *Guinness* maakt in zijn kolommen niet eens melding van dat begrip). Na een halfjaar (!) maakte *The Guardian* in zijn boekenbijlage melding van de verschijning, waarna een korte speurtocht via digitale telefoonboeken naar de gelegenheidsuitgeverij Viper Press leidde. En hoewel er slechts tweehonderd exemplaren van het blad waren gedrukt, bleken ze nog wel degelijk voorhanden te zijn voor de luttele som van tien Britse ponden. Nummer 2 blijkt twee keer zo groot van formaat te zijn als nummer 1, een soort Commercialformaat 'om de kosten te drukken'. Het resultaat is een smaakvol vormgegeven en gedrukte uitgave met sobere, statige zwarte belettering op een iets gebroken witte omslag. 'No. 2', staat daar droogjes op.

Rugby street

Voor David Ross en Daniel Weissbort, net als toen redacteuren van *St. Botolph's Review*, is de verschijning van een opvolger na al die jaren 'nogal een evenement'. De *line-up* is trouwens grotendeels dezelfde als in 1956, een voortvloeisel van het regelmatige contact dat de Botolphians met elkaar zijn blijven houden. En ook de inhoud van nummer 2 is onverminderd serieus te nemen. Sylvia Plath en Ted Hughes zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van het tijdschrift en ze zijn dat postuum ook in deze tweede aflevering. Hun 'stemmen' zijn behalve in het stevige artikel van Lucas Myers het en der in het nummer te horen. Zo bevat dat een aan Hughes opgedragen limerickachtig gedicht uit 1965 van Daniel Huws: '*Some say he wrote poems, some say he wrote plays, / Some say he kept concubines - if yer playse - / And gave them a bog to graze*.' Daniel Weissbort dist een aantal van zijn eigen gedichten op waarvoor Hughes hem de overkoepelende titel suggereerde. En, last but not least, er is een tot op heden ongepubliceerde tekst van Ted Hughes zelf in opgenomen. Zo is ook hij,

Enkele medewerkers van *St. Botolph's Review* No. 1 en 2, voor The Lamb in Londen, 1990. V.l.n.r.: Daniel Huws, David Ross, Daniel Weissbort, Lucas Myers en Ted Hughes (foto uit *St. Botolph's Review* No. 2).

postuum, net als in 1956 lid van het gilde van *St. Botolph's Review*.

De tekst is een portret van de enigszins geheimzinnige en onbekend gebleven dichteres Susan Alliston, van wie ook enkele gedichten zijn opgenomen. Hughes zag in 1960 voor het eerst een gedicht van haar, 'St. Martin's Lane, London', in het Amerikaanse tijdschrift *The Nation*. Later leerde hij haar kennen bij zijn uitgeverij Faber & Faber en in de Londense pub The Lamb, min of meer de opvolger van het kippenhok als verzamelplaats voor de Botolphians. Ze vertelde Hughes dat ze dichtte, maar hield haar verzen zorgvuldig voor hem verborgen. Hij meende dat ze onzeker was, zoals ze dat in het dagelijks leven ook was. Op een dag verraste ze hem dan toch, met het nu ook in *St. Botolph's Review* afgedrukte 'Samurai'.

Aïe - my head is severed
By the sword of a samurai.
Catch it before it falls!
Aïe - the delicate tendons hang,
The gristly thorax and toothless mouth.
There is so much blood on my fingers
I could paint you, samurai, a dragon
Coiled in a frieze of scorched trees
And wax lilies; beyond it desert [...]

Hughes was 'versteld' en bleef in de jaren erna onder de indruk. '[...] in haar actieve, nuchtere, bijna agressieve neiging schuilt de vitaliteit van haar gedichten. Op hun best zijn ze gespierd, complex en waarachtig. Behendige doordringing, nachtmerrie en een vreemde luciditeit. Hoe abstract ze ook zijn, ze hebben de concreetheid van een werkelijke stem. Erachter voelen we haar overvloedige onzekerheid; verwarring, een individu dat zomaar in de wereld werd ondergedompeld.'

Hoe hij daarna ook bij haar aandrong, het bleef bij die ene keer. Ze was niet te-

vreden over haar werk, meende hij, en: ‘Ik ben er vrij zeker van dat ze niet besefte hoe goed ze was.’ Nadat haar huwelijk op de klippen was gelopen, werd ze de bovenbuurvrouw van Hughes en Plath op 18 Rugby Street in Londen. In het gedicht uit *Birthday letters* met dat adres als titel vereeuwigde hij haar pijnlijk vereenzamende figuur die

> *Nacht na nacht kon ijsberen over die vloer daarboven*
> [...]
> *Huilend, alleen en stervend aan leukemie.*

Na Allistons overlijden (aan de ziekte van Hodgkin, niet aan leukemie) ‘redden’ Daniel Weissbort en Hughes' zuster Olwyn haar manuscripten. Hughes plande met Weissbort een publicatie van haar gedichten, maar die is er nog niet gekomen. *St. Botolph's Review* 2 heeft daar nu deels in voorzien door er acht samen te brengen, voorafgegaan door Hughes' portret van haar. Dat was de beoogde inleiding bij die voorgenomen bundel.

Geheimen

Deze en andere teksten vormen de ‘tweede feestelijke verzameling van voorbeelden van goede literatuur, poëzie en proza, die we het lezen waard vinden’, hetgeen David Ross in zijn redactioneel als enige reden opvoert om een vervolgnummer van *Saint Botolph's Review* te vullen. Weissbort en hijzelf hebben zich er als redacteuren inderdaad niet met een jantje van leiden van afgemaakt. Zo wist Olwyn Hughes, die achter de schermen meewerkte, een gedicht los te peuteren bij Australiës beroemdste dichter Les Murray, bij ons bekend van *De slabonenpreek* (1997). Ieder literair tijdschrift zou er ongetwijfeld voor tekenen, in zijn tweede aflevering ongepubliceerd werk van Hughes en Murray te kunnen brengen.

Ook achter het idee om vijftig jaar na dato überhaupt met een vervolgnummer te komen gaan geen grootse en meeslepende gedachten schuil, aldus Daniel Weissbort: ‘Ik geloof dat het juist bij ons opkwam omdat er precies vijftig jaren waren verstreken.’ ‘Dit of dat publiceren’ is voor beiden ook ‘een soort ziekte’, maar of er ooit nog een vervolg komt en zo ja wanneer, is zeer de vraag. De overgebleven Botolphians hebben wel het plan om een kleine collectie herinneringen te bundelen, wellicht te publiceren door de Oxford University Press. En Weissbort, die met Ted Hughes het tijdschrift *Modern Poetry in Translation* redigeerde (1965-2003), zou dat een soort doorstart willen laten maken. Destijds wilden zij ook een reeks boeken met niet-Engelstalige dichters in vertaling uitbrengen, maar aarzelden wegens de concurrentie en financiële onzekerheden. Weissbort, zelf actief als vertaler, hoopt het idee alsnog te realiseren.

Voor de toekomst van *St. Botolph's Review* zelf zegt dat allemaal uiteraard niets. Over nog eens vijftig jaar zal het huidige schrijverskorps niet meer in leven zijn. En

op de achterplat van nummer 2 noemt *St. Botolph's Review* zichzelf nog immer ‘een incidenteel tijdschrift’. Nummer 3 zou dus wel weer eens een hele tijd op zich kunnen laten wachten. ‘Dit nummer zal geen geheimen voor u oplossen,’ spreekt David Ross de lezer dan ook toe in zijn redactioneel. ‘We hopen dat het er een paar aan zal toevoegen.’ Waarvan akte.

Literatuur

Elaine Feinstein, *Ted Hughes. The life of a poet* (London 2001).
Hein Groen, ‘Literal pursuit. Sylvia Plath en Ted Hughes in Cambridge.’ In: *Oxbridge Blues* (Amsterdam 1999), p. 187-201.
Cynthia Haven, ‘Interview with Anne Stevenson.’ In: *The Cortland Review* 14, november 2000 (http://www.cortlandreview.com).
Philip Hobsbaum, ‘Ted Hughes at Cambridge.’ In: *The Dark Horse* 6, herfst 1999.
Ted Hughes, *Verjaardagsbrieven. Birthday letters. Gedichten*. Vert. Peter Nijmeijer (Amsterdam cop. 1998).
Dianne Hunter, ‘Sylvia Plath's Man in Black.’ In: *European Journal of Women's Studies* 12 (2005) 2, p. 45-60.
Karen V. Kukil (ed.), *The journals of Sylvia Plath* 1950-1962 (London 2000).
Diane Middlebrook, *Her husband. Ted Hughes and Sylvia Plath. A marriage* (New York 2004).
Lucas Myers, *Crow steered / Bergs appeared. A memoir of Ted Hughes and Sylvia Plath* (Sewanee 2001).
Sylvia Plath, *Letters home. Correspondence 1950-1963*. Aurelia Schober Plath, ed. (New York [1975]).
St. Botolph's Review 1 (februari 1956) & 2 (mei 2006).
Linda Wagner-Martin, *Sylvia Plath. A biography* (London 1988).
Bertram Wyatt-Brown, ‘Ted, Sylvia, and St. Botolph's. A Cambridge recollection.’ In: *The Southern Review*, maart 2004.

Voor informatie over de verkrijgbaarheid van *St. Botolph's Review* 2: Viper Press, 3 Powis Gardens, London NW 11 8HH, United Kingdom, weissbort@mpit.demon.co.uk.

Earth-Moon. A Ted Hughes website - http://www.earth-moon.org/index. html
Ted Hughes homepage - http://www.ann.skea.com/THHome.htm
St. Botolph's Church, Cambridge - http://www.stbotolphs.net/

De vertalingen van de fragmenten zijn voorzover mogelijk ontleend aan de door De Arbeiderspers uitgebrachte selecties uit Sylvia Plaths dagboeken en brieven, resp. door Nelleke van Maaren (Amsterdam / Antwerpen cop. 2005) en Joop van Helmond (Amsterdam cop. 1986).

Special thanks to Daniel Weissbort.

Mario Molegraaf
De man die de autobus miste
Karel van den Oever, de dichter van 'Dinska Bronska'

MARIO MOLEGRAAF (1960) stuitte bij het samenstellen van de *Spiegel van de moderne Nederlandse en Vlaamse dichtkunst* (Balans, 2005) op vergeten dichters van onvergetelijke gedichten, waarvan hij in volgende nummers af en toe verslag zal doen.

Wie schrijft, die blijft ook niet. Neem Karel van den Oever. In september 1926, een maand voordat de dichter zou sterven, verkondigde Felix Timmermans: 'En warden wij kaal als een lampeglas, Karel, u vergeten wij nooit!' Marnix Gijsen voorzag ruim dertig jaar nadien in zijn voortreffelijke monografie *Karel van den Oever* (1958): 'Het is mogelijk dat hij in de toekomst slechts bekend zal blijven als de dichter van "Dinska Bronska", het vers ingegeven door het bezoek van een Poolse vrouw aan de ellegoedzaak van zijn zusters.' Nog eens vijftig jaar later lijkt dit gedicht de dichter inderdaad te hebben overvleugeld. De naam Dinska Bronska zegt de poëzielezer meer dan de naam Karel van den Oever, íets meer.

Ik kreeg het gedicht voor het eerst in een schoolboek onder ogen. De schok herinner ik me nog, wie leest dit zonder traan? Het vers, wonderlijke mengeling van zang en gestamel, hoort nog steeds tot mijn favorieten. Moj Boze! Deze woorden uit het gedicht waren de eerste en meteen de laatste woorden Pools die ik leerde. Dinska Bronska roept haar god aan in haar eigen taal. Want dat betekent 'Moj Boze!': 'Mijn God!'.

De ellegoedzaak volgens Marnix Gijsen, de vlaggenzaak volgens Frans Verachtert, de door zijn ouders begonnen textielzaak was het hele universum van Karel van den Oever. De winkel was gevestigd aan de Steenhouwersvest, op nummer 18, in het eeuwenoude pand 'De Ghulden Bock'. In het hart van Antwerpen, tussen Hoogstraat en Nationalestraat, vlakbij Museum Plantin-Moretus, een paar honderd meter van de Kathedraal, een paar honderd meter van de Schelde. Frans Verachtert, die in 1940 een biografie *Karel van den Oever* publiceerde en in 1966 een bloemlezing *Een onbegrepen lied*, voegt toe: 'Er huizen grotendeels klein-winkeliers, marktkoopers, handelaars in alle denkbare koopwaar, en werkvolk.' In dit huis werd de dichter op 19 november 1879 geboren, in dit huis zou hij op 6 oktober 1926 overlijden.

Zijn leven was iets gecompliceerder dan door deze feiten lijkt. Zijn vader had

Karel van den Oevers schrijfkamer in de Steenhouwersvest 18 te Antwerpen. Hier schreef hij onder andere *Het Inwendig Leven van Paul* (foto uit 1934; collectie Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen [AMVC]).

Fries bloed, en in de Eerste Wereldoorlog week hij naar Nederland uit. Daar, in de villa Flora in Baarn, heeft hij heimwee, heimwee naar zijn werkkamer aan de Steenhouwersvest, bekent hij in *Verzen uit oorlogstijd* (1919):

> *O zoete leven in 't oud kamerken vol bruin beschot*
> *en perkamenten boeken, koopren schotels, schilderijen.*
> *De duistre kaarsschijn schemert en de dartle saters vrijen*
> *gestadig op de glimmge friezen van een koopren pot...*

In de bundel vind je ook ‘Avond in Bolsward’, opgedragen aan een Friese neef. In het gedicht doorwandelt hij ‘vol droom’ de straatjes. Hij kijkt door elke ruit naar binnen ‘waar, achter 't blauw stramijn,/ het goelijk theelicht glimt en Moeken is gezeten.’ Vreemd dat de gordijnen niet gesloten waren, want in zijn verzameling aforismen *De ‘Hollandsche Natie’ voor een Vlaamsche spiegel* (1925) had hij dit nu juist kenmerkend voor Nederland gevonden, gordijnen, te veel gordijnen, waardoor de buitenwereld jou niet kan bespieden maar jij des te beter de buitenwereld bespieden kan. Hij rijmde erover: ‘In Holland zijn er veel gordijnen,/ gordijnen, stores van fatsoen / [...] / Wat ze achter die gordijnen doen? / [...] / O, kijken, turen door de spleten/ [...] / geen mensch op straat mag dàt ooit weten’.

Hij spot ook met andere Hollandse gewoontes. Zo noteert hij: ‘Ze houden in Holland van onberispelijke maar overvloedige netheid: er liggen 9 voetmatjes en

matten in de vestibule van mijn pension!' Toch pleitte hij in een brochure voor 'Hollandsch-Belgische Toenadering' teneinde de 'Nederlandsche Beschaving' te behoeden.

Het is een van zijn grote onderwerpen: de Nederlandse beschaving, de Vlaamse strijd of hoe je het ook noemen mag. Iemand betitelde hem als 'De eenzame bewaker van Vlaanderens geestelijke erf'. Een ander vond hem een fiere 'Christen-Vlaamsen strijder'. In een brief omschreef hij een concurrerend tijdschrift als 'Joden- en geuzenrommel, waarvan het geldelijk helemaal afhangt.' Dan zijn eigen blad *Vlaamse Arbeid*: 'Onze drukproeven zijn *katholiek* en worden door *katholieke* handen gedrukt.'

Marnix Gijsen vond zijn werk 'te allen tijde specifiek Antwerps en ultramontaans'. Ultramontaans, van de andere kant van de bergen, uit Rome, ofwel paaps. Sla de bundel *Schaduw der vleugelen* (1923) op en je wordt verpletterd door het katholicisme en het nationalisme. Zijn twee thema's: God en Vlaanderen, ik weet niet precies in welke volgorde, maar in elk geval is er geen ontkomen aan. Vlaanderen dreunt met 'ijzre vlaamsche front-soldaten,/ scherp-gehelmd langs nieuwe straten,/ stormt nu op/ met wilden kop!/ Harop!/ Harop! Harop!'. Niet minder agressief is de retoriek in 'Brussel'. Hij dicht over de Belgische hoofdstad: 'Brussel, dàt is de laffe daad' en 'Brussel, dàt is de ploertige logen'. Maar eens, dreigt hij, 'zullen klokken anders luiden' en zal 'het Fransche en Belgische Zuiden' weten 'dat de Vlaming, de Vlaming is opgestaan'.

God dendert in het oeuvre van Karel van den Oever minstens even hard. Zijn Aanwezigheid in *Schaduw der vleugelen* mag blijken uit de titels van de gedichten: 'Bekoring', 'De Aanvechting', 'De Erfzonde', 'Het Lijden', 'De Zonde', 'Gebed'. Hoe hij zo ultramontaans is geworden? Frans Verachtert zegt: 'Zijn broer vertelde ons ook dat Karel op een zeker moment in zijn jongelingsjaren ernstig ziek gevallen is en dat hij na zijn genezing begon met boeken te koopen van de Kerkvaders en met meer naar de kerk gaan. Het juiste jaar van die ziekte weet niemand meer te zeggen.'

De verklaring van Marnix Gijsen is nog wat mysterieuzer en nog wat intrigerender: 'Heel vroeg, zeggen zijn jeugdvrienden, onderging hij een sentimentele ontgoocheling, en in zijn later bestaan was hij, behalve tegenover de vrouwelijke leden van zijn huiskring, beslist misogien. Hij sprak over de vrouw met het diepe, paulinische wantrouwen der kerkvaders.'

We vinden het allemaal terug, ook de kerkvaders en de vrouwenhaat, in de korte roman *Het Inwendig Leven van Paul* (1923). 'Een unicum,' noemde Gijsen het boek, 'als psychologisch document staat het gans alleen.' Waarbij ik me afvraag of je wel van psychologie kunt spreken, van het inwendig leven van de hoofdpersoon krijg je alleen de buitenkant te zien. Paul heeft God boven de mensen verkozen, de kerk boven de liefde. Zijn geestelijke rust wordt verstoord door brieven van zuster Angelina, onzeker over haar roeping. Zij verklaart: 'Onder de Heilige Mis heb ik soms veraf een kwellend spiegelbeeld van je vroeger genegenheid voor mij.' Dat komt

Karel van den Oever, geschilderd door zijn broer Constant (olieverf op doek, 1916; coll. AMVC).

ongelegen nu ‘gansch zijn ziel vereeniging zocht met God’. Uiteindelijk treedt zij uit het klooster, hij heeft het gevoel: ‘zou God niet een herstel, een rehabilitatie eischen?’ Daarom gaat hij het klooster in, terwijl zuster Angelina ‘een speelgoedachtige herinnering’ wordt, ‘diep en klein in het dal van zijn leven’.

Tussen de regels bespeur je pijn. Pijn veroorzaakt door herinneringen ‘aan een tijd vol verdeeldheid tusschen God en de vrouw.’ Bij Verachtert klinkt het veel minder gekweld dan bij Gijsen en bij Van den Oever zelf. Karel kende al vroeg de aantrekkingskracht van ‘kleine meiskens’, weet zijn biograaf. Lode Baekelmans noemt in dit verband ‘een zeer fatsoenlijke herbergsdochter [...] Het liefaardig kind was een stevige, blozende blondine die Karel boven het hoofd gewassen bleek.’

Toch is duidelijk dat er veel Karel schuilt in Paul. De dichter ging niet letterlijk het klooster in, maar in zijn eenzaam kamerken vol bruin beschot leidde hij een soort monnikenleven. Met, lijkt mij, alle onzuiverheid die bij de nagestreefde zuiverheid hoort. Een boek als *Het Inwendig Leven van Paul* is zo hooggestemd en onbestemd dat elk brokje banale realiteit welkom is. Heerlijk wanneer de hoofdpersoon eens een ‘gewoon, uiterst gewoon mensch’ blijkt, die een cigaret gaat rooken, bruin brood met radijsjes eet, kuiert langs de Schelde.

De lezer van Karel van den Oevers gedichten ervaart hetzelfde. Een verademing wanneer er eindelijk wordt geschreven over iets dat je kunt horen, voelen, ruiken. Fluit-stooten van schepen ‘hard tegen den zerk der lucht/ als stoel die veel schuift’.

Er is ‘reuk van stoom en olie,/ bittere teer. Op mijn gezicht/ warme motregendoom/ uit een schouwpijp.’ Zijn vaagheid en braafheid zijn trouwens schijn. Hoe verschillend men ook over hem dacht, iedereen herkende een vechter met uitgesproken meningen. Een motto voor een van zijn boeken zou het motto voor zijn hele bestaan kunnen zijn: *périsse le monde plutôt qu'un principe*. De wereld mag vergaan, als mijn principe maar blijft staan. Vandaar Marnix Gijsens opmerking over ‘zijn uiterst combatief karakter’. Frans Verachtert zag hem als een ‘kemphaan’. Floris Couteele noemde hem ‘vóór alles franc-tireur!’ en ‘onze eerste non-conformist’.

Karel van den Oever een non-conformist? Dat merk je pas op het tweede, misschien zelfs op het derde gezicht. Want op het eerste gezicht vallen in zijn oeuvre toch vooral dit soort dichtregels op:

Zoo als mijn goede heere Jezus in de groene wei,
bedrupt vol witte madeliefkens, langzaam treedt en hij

de biekens en de vliegskens zoemen en zoet gonzen hoort
in d'heete stilte van den zomernoen, zoo aan den boord

der stilste dingen van mijn goed, zacht land
vol vrome torekens en biddende dorpen, groen omland

van vreeë velden, heb ik de wolken over Vlaandrens wei
zien schaduwen en 't gras in de avond duistren en de moede tij

der nevelige Schelde zien verdrijven door het blaarig riet
[...]

Zelfs bewonderaars bewaarden afstand. ‘Ook al moet worden erkend, dat Karel van den Oever meer een vurig strijder en scherpzinnig criticus dan een groot dichter was,’ schrijft H. Kuitenbrouwer in *Sinjorenlied* (1935), een keuze uit de gedichten. Frans Verachtert wikt en weegt: ‘De goede smaak is bij hem sterker ontwikkeld dan de scheppende kracht [...]. Hij beschikt niet altijd over de kracht der inspiratie, die den dichter helpt om natuurlijk, tevens met veel ongedwongen geestesinspanning, een meesterlijk werk voort te brengen.’

Van den Oever keek graag achteruit. Veel van zijn vroege gedichten schijnen even oud als het huis ‘De Ghulden Bock’, de spelling incluis: ‘Door 't duyster van 't beblaert struyckhout/ sie ick uw gloedtje glimmen.’ Dit is eerder nagemaakte dan gemaakte poëzie. Er kwam een ommekeer, die volgens sommigen ook weer namaak was. Niet volgens Gijsen, die meldt over de omwenteling na de Eerste Wereldoorlog: ‘Zijn vers dat steeds traditioneel was geweest, zonder veel fantasie en vrijheid, meestal gebonden aan het alexandrijn, werd toen plots geheel los en direkt.’

Karel van den Oever, circa 1925 (coll. AMVC).

De oude garde verweet hem bij monde van Karel van de Woestijne een ‘overloper’ te zijn. Maar bij de avant-garde was hij ook niet bijster gewenst. Paul van Ostaijen heeft belangrijke besprekingen aan zijn werk gewijd. De nieuwkomer had volgens hem dezelfde ervaring als bij ‘de halt voor de autobus. Op het ogenblik dat Van den Oever er aan kwam, zei de autobus goeie middag en liet de expressionistiese dichter op het asfalt. Helpt het nog dat hij wanhopige gebaren maakt met zijn parapluutje?’ De man die de autobus miste. Er werd ook gesproken van ‘façade-modernisme’. Niet onbegrijpelijk, want de nieuwe gevel van bijvoorbeeld *Schaduw der vleugelen* staat op het oude fundament van God en Vlaanderen, van Vlaanderen en God.

Traditionele poëet dan wel moderne poëet? Het is niet de interessantste vraag. In elk geval vind je in *De Heilige Berg* (1925) en het postuum verschenen *Paviljoen* (1927) een aantal geslaagde gedichten. ‘De krekel’ bijvoorbeeld, ‘Aquarium’, ‘Het wederzien’ en ‘De telefoon-paal’ waarin je wie weet een zelfportret kunt ontdekken:

Het landschap ‘gaat zijn gang’...
Toch gonst de telefoon-paal dag en nacht
onder de hemel.
Het is een verlaten pijn,
een onophoudelijke klacht...

Maar ‘Dinska Bronska’ is het enige onvergetelijke gedicht van deze vergeten dichter. Het hoort tot de sterkste en scherpste, onthutsendste en ontroerendste poëzie die ik ken. Dinska Bronska is vertrokken uit Polen en gaat naar Canada. Met de verwachting van alle uitwijkelingen van gisteren, vandaag en morgen. De verwachting dat dáár de appels groter zullen zijn, het koren hoger en geler dan in haar Plocka. De hoop mag groot zijn, het verdriet is groter. Karel van den Oever heeft Dinska Bronska gekend, in elk geval een Dinska Bronska gekend.

Als we tenminste het verhaal van Frans Verachtert mogen geloven: ‘Dezen naam droeg een Poolsch meisje, dat op zekeren dag bij de Van den Oevers kwam inkoopen doen, daar ze, na haar enkele dagen verblijf in het hotel “Lapland”, wou wegreizen naar Canada. Ze sprak gebroken Duitsch. Een zuster van den dichter vroeg haar hoe zij heette en het antwoord klonk: Dinska Bronska. De dichter was toen juist in den winkel. Denzelfden avond las hij het gedicht voor dat beroemd zal blijven.’

En als we het nog mooiere verhaal van Marnix Gijsen mogen geloven over het bezoek aan de Steenhouwersvest: ‘Het is een felle, kleurrijke wijk, bij de onbeschreven grens van een beter kwartier gelegen. Daar slenteren de zeelui van de vreemde schepen moedeloos rond. Zij houden stil voor de bonte étalage van het Huis Van den Oever. Aarzelend schuiven de Hindoes, de Japanners, de Chinezen de koele, hoge winkel binnen. Achter de toonbank staan twee zusters van de dichter en kijken toe hoe de vreemde kerels met hun dunne, zwarte of gele vingeren de stoffen keurend betasten. In een gezellig kamertje achter de winkel, zit Karel van den Oever te werken. [...] Wanneer de Hindoes in hun sliphemd, met een hoog stemmetje, doen kennen dat zij tot een aankoop hebben besloten, roept de statigste oudste zuster “de man in huis”, Karel, die verschijnt en in Urdu de cijfers zegt. Hij kan dat ook doen in het Pools, als de klant Dinska Bronska heet, die in het landverhuizershotel naast het huis gelegen wacht op haar schip naar Canada.’

Karel van den Oever, de dichter van twee onderwerpen en van één gedicht. Maar, Moj Boze, wat een gedicht!

Dinska Bronska

Uit een oud dorp
- kameelbruin als de steppe -
uit Plocka
kwam Dinska Bronska.
Haar hoofddoek was pruisisch-blauw
en heur haar vlas-geel;
ook waren haar ogen blauw
als fjord-water.
Zij rook naar knoflook en spar,

zij droeg laarzen
en ging zeer zwaar en gauw.
In het ‘Hôtel Lapland’ zat zij
bij een tafel aan het straat-raam:
zij schreef 'n brief.
Een haarlok viel laag op haar rode kaak
en zij stak haar tong uit,
want ze schreef moeilijk die brief
en daaronder ‘Dinska Bronska’, haar naam.
Ze stak ook de penstok in haar mond
en zocht met haar ogen langs het plafond.
Op het papier waren 'n inktvlek
en groot gestrompel van letters:
zij kocht het voor vijf centiem
in de kruideniers-zaak
over het hôtel.
Er was 'n beetje inkt aan heur kaak.

O Dinska Bronska,
gij vertrekt naar Canada:
de verroeste stoomboot wacht langs de kaai.
Gij laast op een almanach
der ‘Red Star Line’
dat Canada groter appels,
o, hoger en geler koren heeft dan Plocka.
Het moet in Canada veel beter zijn!
O, Dinska Bronska,
met je zeer dikke vingers:
je schrijft zo moeilijk die brief.
Je ogen zoeken vliegen op het plafond.
‘Moj Boze!’
Er zit 'n tranen-veeg,
o zo verdrietig,
van je blauwe ogen naar je mond.

O, Dinska Bronska!

Laagwater

José Buschman
Zonlicht op Frida Vogels

Van de pen van Frida Vogels (1930) weten we dat die virtuoos is. Haar even ontroerende als genadeloze boekstaving van jeugdherinneringen in haar roman *De harde kern* doorstaat glansrijk de vergelijking met die van Proust, terwijl haar dagboeken aan die van Virginia Woolf doen denken, met hun minutieuze en vaak droog-geestige ontleding van huwelijk en schrijverschap.

Maar hoe ziet Frida Vogels eruit? Tot voor kort was dat het best bewaarde literaire geheim van Nederland. Natuurlijk, ze heeft in haar autobiografische roman een beschrijving van zichzelf gegeven - een iets te groot hoofd dat neigt tot schuin staan, blond haar en een frêle postuur - maar een mogelijkheid tot vergelijken bestond niet. Frida geeft namelijk geen interviews en zich laten portretteren is er al helemaal niet bij. Ook haar uitgever Van Oorschot stelt geen foto's beschikbaar. Bij de uitreiking van de haar toegekende Libris Prijs 1994 schitterde zij door afwezigheid. In *Bij nader inzien*, de roman van de bevriende schrijver J.J. Voskuil, blijft het beeld van de studente Henriette, voor wie Frida model stond, vaag. Een paar jaar terug zag Max Pam haar tijdens een bijeenkomst in Bologna, een kleine leeftijdloze vrouw op gympen. Met die beschrijving moesten we het doen.

Foto's spelen in het werk van Frida Vogels een belangrijke rol. Ze gebruikt ze om haar herinneringen vorm te geven. Beschrijvingen van foto's duiken in haar roman vaak op, zoals een kiekje genomen in de kleuterklas van juffrouw Van Wijngaarden: ‘Ikzelf zit op die foto links vooraan, alleen en zonder werkje omhanden, en kijk de beschouwer van onderuit aan, met een donkere, schuwe blik. Van het kleine kind op die foto heb ik altijd gehouden.’ (*De harde kern* 2). Er is hier sprake van een ‘beschouwer’, maar dat slaat helaas niet op de lezer.

Bij het verschijnen van het derde deel van haar dagboek (1960-1961) - het vierde deel verschijnt in augustus dit jaar - heeft de schrijfster echter een drastische stap gezet: op een poster voor de boekhandel liet zij een foto van haar en haar man Enzo afbeelden. In de aanbiedingsfolder van de uitgever lezen we dat de foto in 1959, in Milaan, door Han Voskuil is genomen. In het dagboek van Vogels is inderdaad te lezen dat Voskuil en zijn vrouw in dat jaar met Pasen een bezoek brachten aan Milaan. Daar woonde Vogels sinds een half jaar in een appartement aan de Via Washington 27.

Ze troffen het niet met het weer, maar

Frida Vogels met echtgenoot (foto J.J. Voskuil).

op het moment dat de foto werd genomen scheen net even de zon, dat laat de schaduw op de muur goed zien. De foto is duidelijk niet op een terrasje genomen. Frida en Enzo zitten op een balkon, een klein stukje hekwerk valt rechts nog te ontdekken. Dat zal dus wel het balkon van het appartement zijn geweest. In deel twee van het dagboek is het precieze moment terug te vinden. Bij 27 maart 1959 staat er: ‘Vrijdag was het mooi weer. 's Ochtends zaten we thuis op het balkon. Han las stukken uit zijn dagboek voor; veel over Michiel [de broer van Frida].’ De houten stoelen zien er spartaans uit, geheel in overeenstemming met de door Frida beschreven woninginrichting. Deze was sober, doelmatig en meer Hollands dan Italiaans. Vooral de kale muren deden bezoekers versteld staan.

Frida lacht op de foto en dat is opvallend. Haar haar krult en oogt eerder lichtbruin Dan blond. In haar rechterhand houdt ze een sigaret, een Gauloise of een Alfa, zo weten we. Op de grond staat een glimmend metalen schaaltje, dat als asbak dienst doet. De aardewerken asbak met vis, een cadeau van haar moeder, zien we helaas niet. En de kleding? Behalve in haar Parijse periode is Vogels niet op enige interesse voor mode te betrappen: ‘maar misschien ga ik wel graag slecht gekleed om niemand de gelegenheid te geven alleen mijn uiterlijk te zien,’ schrijft ze in deel twee van haar dagboek. Op de foto draagt ze een wijde rok van een soepele stof. Zou dit nu die rok zijn die ze op aanraden van Italiaanse vrienden, maar natuurlijk tegen haar zin, had laten verkorten? Zelf liep ze liever in een broek, maar haar Italiaanse man zag dat niet graag. Het vestje dat tot het laatste knoopje is dichtgemaakt en het zedig witte kraagje maken het geheel meisjesachtig. De *sensible shoes*, zonder hak en met stevige veters, doen vermoeden dat er een straffe wandeling met de Voskuilen op het programma stond. Inderdaad vertrokken ze nog diezelfde dag voor een driedaags bezoek aan Bologna. Kousen had Frida Vogels beslist aan, want zonder vond Enzo haar op een bedelares lijken.

Enzo zelf gaat nooit zonder jasje de deur uit, hij is bang voor een losgeslagen, onverantwoordelijk bestaan, aldus zijn vrouw. Op de foto glimlacht Enzo minzaam. Mogelijk verstond hij de gemaakte grapjes niet helemaal. Frida schrijft in haar dagboek dat Han Voskuil het Nederlands van Enzo zo vond tegenvallen. Maar als ze vervolgt met ‘ik dacht dat hij met mij ook geen behoorlijk gesprek had kunnen voeren’, wordt wel duidelijk dat het bezoek van het echtpaar Voskuil niet helemaal soepel verloopt. Frida was van meet af aan gespannen, door het evenmin geslaagde bezoek van haar broer kort daarvoor. Al na twee

dagen - het hele bezoek van het kibbelende echtpaar Voskuil zou een kleine twee weken duren - schrijft Frida: ‘tot dusver geen succes’. Het hielp natuurlijk ook niet dat Voskuil Milaan een monotone stad zei te vinden. En de Italiaanse kunst was al evenmin aan hem besteed; bij een later bezoek zou Voskuil zeggen: ‘Ik heb eigenlijk nooit een schilderij mooi gevonden’. Van de foto gaat dezelfde fascinerende en ontroerende ongemakkelijkheid uit die ook het dagboek onvergetelijk maakt.

Wanneer Frida de foto zelf onder ogen heeft gekregen, laat zich ook precies dateren. Op 19 april 1959 schrijft ze dat tijdens een niet gepland bezoek aan Han en Lousje in Amsterdam de foto's van het verblijf in Milaan worden bekeken. Verder commentaar ontbreekt. Bijna een halve eeuw later verschijnt een foto op een affiche en in een aanbiedingsfolder. Voor de uitgever een kleine stap, voor Frida Vogels het oversteken van de Rubicon.

Marco Entrop
Blote moe

Hij vond het zelf niet eens zijn beste gedicht, maar het was wel zijn meest geruchtmakende. Jan Hanlo (1912-1969) zal waarschijnlijk tot in lengte van dagen worden herinnerd als de dichter van ‘Oote’. Het gedicht viel nauwelijks iemand op toen het voor het eerst verscheen, in het tijdschrift *Roeping* van januari-februari 1952. Pas nadat Michel van der Plas (*1927) het in z'n geheel had overgenomen in *Elseviers Weekblad* van 5 april 1952, was de beer los. Aan de hand van ‘Oote’ wilde Van der Plas de grenzen van de experimentele poëzie aftasten door acht dichters, onder wie Hanlo zelf, op het gedicht te laten reageren. De publicatie van het artikel bracht een stroom van reacties teweeg, zowel heftige als hilarische. ‘Oote’ prikkelde vooral de fantasie van de na-apers en de lolbroeken, voor wie het gedicht een makkelijke prooi was.

Hans Renders haalt in zijn biografie van Jan Hanlo, *Zo meen ik dat ook jij bent* (Amsterdam-Antwerpen 1998), een parodie aan op ‘Oote’, afkomstig uit *Elseviers Weekblad* van 12 april 1952. Het gedicht, een nogal flauwe variant op ‘Olleke bolleke’, is ondertekend met Brac-à-Bric, achter wie Renders Michel van der Plas vermoedt. Als dit inderdaad zijn kunstje was, dan had hij vijf jaar later kennelijk nog steeds schik in Hanlo's klankexperiment. Voor het theater-programma *A la carte* van Wim Sonneveld schreef Van der Plas de solo ‘Die Stuart’, waarin Conny Stuart zich achtereenvolgens van de romantische, de kwade, de trieste en van de vrolijke kant laat bekijken. ‘Uitgelaten’ heette de gemoedstoestand die de cabaretière als laatste bezong:

Ote ote boe
ote boe
ote boe
Mote mote koe
mote koe
mote koe
Pote pote toe
pote toe
pote toe

Blote blote moe
blote moe
blote moe

See you later,
visjesvreter
See you soon
met de poen,
See you later
beste pater,
See you quick
met de zwik.

En d'r was eens een man in Utrecht
die kwam met zijn kop in de jus trecht
en d'r was eens een man in Delfzijl
die noemde een zwabber een dweil
En wat zong het vrolijk vogelkijn
dat in den boomgaard zat - hoy
Hoe heerlijks blinkt de zonneschijn
van rijkdom en van schat - hoy.

Lente lente fee
lente fee
lente fee
Cente cente mee
cente mee
cente mee
Mente mente nee
mentenee
mentenee
Rente rente hé
rente hé
rente hé

See you gauwer
Adenauer
See you so
sowieso

En d'r was eens een man in Zwijndrecht
die kwam met zijn kop in de wijn trecht
en d'r was eens een man in Djakarta
die reisde naar Soerakarta
En hij trok het schuifje open
en het knaapje stond aan zijn zij - hoy
hij zag het uurwerk liggen
och grootva geef het mij - hoy

En debet links en credit rechts
en bruto min en netto plus
en Den haag, scheveningen leiden gouda delft
rotterdam schiedam vlaardingen hoy,
maassluis hoy hoek van holland hoy hoy
Hoy hoy hoy hoy enz.

A la carte ging in première op 10 september 1957 in het Amsterdamse Nieuwe de la Mar Theater. De pers reageerde de volgende dag enthousiast op het nieuwe programma van Sonneveld. ‘Overrompelend,’ schreef *De Telegraaf*. ‘Grappig en geraffineerd,’ oordeelde Hans Gomperts in *Het Parool*.

Allerwegen was er lof voor Conny Stuart, ‘op haar best in een virtuoos nummer van Michel van der Plas’ (*De Telegraaf*). Naar de mening van vrijwel alle recensenten behoorde ‘Die Stuart’ tot de hoogtepunten van de voorstelling: ‘een onverbeterlijk nummer’ (*Algemeen Handelsblad*); ‘verrukkelijke tekst’ (*de Volkskrant*); ‘het is groots’ (*Het Vrije Volk*).

Hoewel bejubeld, is ‘Die Stuart’ door Van der Plas niet opgenomen in *Ben je belazerd, ben je bedonderd* (Baarn 1993), zijn verzamelde cabaretteksten. Van zijn ‘Oote’-parodie bleef een typoscript bewaard in het Sonneveld-archief, onderdeel van de collectie van het Theater Instituut Nederland in Amsterdam, de tekst zoals die hier is afgedrukt.

Jan Hanlo in het portiershuisje van de Geerlingshof te Valkenburg (uit genoemde biografie door Hans Renders).

Wat ook is overgeleverd - en dat is misschien net zo bijzonder - is de reactie van Jan Hanlo op het cabaretnummer. Dankzij de tweedelige editie *Brieven* (Amsterdam 1989) weten we dat hij destijds een voorstelling in de Nieuwe de la Mar heeft bijgewoond. Op een dinsdagavond in oktober 1957 schreef Hanlo aan zijn moeder: 'Ik ben [...] naar "A La Carte" geweest, cabaret met Wim Sonneveld en Connie Stuart omdat ik wist dat ze "Oote" nog eens even aanhaalden. Het programma was niet onaardig, maar eigenlijk niet de moeite waard. Zoiets van Oote, met eigen variaties, uitlopend o.a. op oote boe, blate moe, werd door Connie Stuart gezongen. Het was maar eventjes en niet onaardig.' Hanlo kon tevreden zijn: 'Oote' stond weer op de kaart, opnieuw met dank aan Michel van der Plas.

[2007/4]

Wouter van Raamsdonk
Genieën onder elkaar
Robert McAlmon in Montparnasse (1921-1929)

WOUTER VAN RAAMSDONK (1938) is historicus en publicist. Eerder schreef hij voor *De Parelduiker* over de Amerikaanse romanschrijver en journalist Elliot Paul (2005/1).

Writing in Paris is one of the oldest American customs - Van Wijck Brooks

'HEIRESS WRITER WEDS VILLAGE POET' kopte de *New York Times* op 12 maart 1921. De erfgename in kwestie was Winifred Ellerman, die als dichter publiceerde onder de naam Bryher en wier vader, de scheepsmagnaat Sir John Ellerman, een van de rijkste mannen in het Verenigd Koninkrijk was. De 'Village Poet' was Robert McAlmon, die zijn dagelijks brood verdiende met model staan voor $ 1 per uur in de tekenklas van Cooper Union, de kunstacademie in New York.

Het initiatief tot het haastig gesloten huwelijk - ze kenden elkaar nauwelijks - schijnt te zijn uitgegaan van Bryher die door te trouwen de bewegingsvrijheid van de getrouwde vrouw wilde verwerven. Voor McAlmon was het huwelijk een kans naar Europa te gaan 'om Joyce te ontmoeten'. Meer dan een verstandshuwelijk was het niet: 'We neither of us felt the slightest attraction towards each other but remained perfectly friendly,' herinnert Bryher zich achteraf in haar autobiografie. De afspraak was dat zij met de royale toelage van Bryhers vader elk hun eigen leven zouden leiden en een paar keer per jaar samen in Londen acte de présence zouden geven bij de familie Ellerman.

Robert McAlmon (1896-1956) was een generatiegenoot van Hemingway en evenals deze afkomstig uit het Midden Westen van de Verenigde Staten. Hij werd geboren in Clifton, in de staat Kansas als tiende en jongste kind in het gezin van een presbyteriaans predikant. Na zijn eindexamen highschool in 1912 heeft hij een viertal jaren een zwervend bestaan geleid en met verschillende baantjes het en der in het Midden Westen in zijn levensonderhoud voorzien. Hij werkte als fabrieksarbeider, als landarbeider, als journalist en in verschillende kantoorbaantjes. Lang hield hij het nergens uit. Zijn ervaringen vonden later hun gefictionaliseerde neerslag in zijn verhalen waarvan er veel in het Midden Westen spelen.

In 1916 schreef hij zich in aan de universiteit van Minnesota, maar toen de Ver-

Robert McAlmon en zijn vrouw, de dichteres Bryher (foto uit *Adrift among geniuses*).

enigde Staten in 1917 de oorlog verklaarden aan Duitsland en zijn bondgenoten, ging McAlmon in militaire dienst. Hij hoopte op uitzending naar Europa maar verder dan het opleidingskamp van de luchtmacht is hij niet gekomen. Na de oorlog heeft hij nog korte tijd ingeschreven gestaan aan de University of Southern California, in Los Angeles; maar zijn agnostische overtuiging bracht hem in botsing met de dominante godsdienstige opvattingen aan de universiteit.

Begin 1920 verliet hij zonder diploma de universiteit. Hij ging naar New York, naar Greenwich Village, de habitat van de Amerikaanse intellectuele en artistieke avant-garde. Daar ontmoette hij de dertien jaar oudere William Carlos Williams met wie hij een vriendschap voor het leven sloot. Samen stichtten zij het literaire avant-gardetijdschrift *Contact*. En via Williams ontmoette hij de dichteres Bryher met wie hij trouwde en naar Europa vertrok.

Na een kort verblijf in Londen waar McAlmon met zijn schoonfamilie kennismaakte, reisden zij door naar Parijs. McAlmon was direct thuis in het bruisend milieu van Amerikaanse schrijvers en kunstenaars in Montparnasse. Bryher vestigde zich al gauw met haar vriendin, de dichteres H.D. (Hilda Doolittle) permanent in het rustige Zwitserland. Ze hield als postadres de boekwinkel van Sylvia Beach aan. Zo konden haar ouders denken dat ze in Parijs het leven deelde met McAlmon.

In Parijs werd McAlmon een van de centrale figuren in de Amerikaanse bohème die in

de jaren twintig zo nadrukkelijk aanwezig was in Montparnasse. Als schrijver en als uitgever is hij vergeten, als alom tegenwoordige cafébezoeker en nachtbraker en als vrijgevige mecenas komt hij voor in tientallen memoires van Amerikaanse schrijvers die tijdens het Interbellum in Parijs verbleven. Zijn reputatie van losbandigheid was verdiend, maar daarmee wordt wel tekort gedaan aan zijn schrijverschap en zijn verdiensten als uitgever van avant-gardeliteratuur.

Parijs, Parijs

In 1921, het jaar waarin McAlmon en Bryher naar Parijs gingen, woonden ongeveer 6000 Amerikanen permanent in de stad. Halverwege de jaren twintig waren dat er al meer dan 30.000. Dat waren natuurlijk niet allemaal kunstenaars en schrijvers. Parijs was al vóór de Eerste Wereldoorlog een centrum geworden van waaruit Amerikaanse ondernemingen de Europese markt betraden. In 1894 was er al een Amerikaanse Kamer van Koophandel gesticht. Na de oorlog kwam de invasie van het Amerikaanse bedrijfsleven eerst goed op gang. In 1922 telde de Kamer meer dan duizend leden. Bijna alle Amerikaanse bedrijfstakken waren in Parijs vertegenwoordigd. Een zo grote Amerikaanse aanwezigheid in Parijs betekende ook een markt voor Amerikaanse kranten en dus werkgelegenheid voor Amerikaanse journalisten: de *New York Herald Tribune* en de *Chicago Tribune* hadden elk een European Edition met een Parijse redactie.

Parijs was ook de intellectuele hoofdstad van de wereld. Dat vonden de Fransen zelf al lang. Maar zo dachten ook de aankomende Amerikaanse schrijvers die na de oorlog met studiebeurzen of voorschotten van uitgevers naar Parijs vertrokken om boeken te schrijven die alleen daar geschreven konden worden. Volgens de Amerikaanse dichter Ezra Pound, die van 1920 tot 1924 in Parijs woonde, miste Amerika een culturele hoofdstad, een centrum waar hedendaagse kunstenaars en intellectuelen in musea en bibliotheken in dialoog konden treden met hun voorgangers, waar materiële voorzieningen zoals stipendia en studio's beschikbaar waren, waar openstaan voor experiment een vanzelfsprekendheid was. Zolang Amerika niet zo'n hoofdstad had, vervulde Parijs, dat ‘an instinct against vested interest’ had, die functie voor Amerikaanse kunstenaars en intellectuelen.

Andere Amerikaanse intellectuelen waren McAlmon voorgegaan. Gertrude Stein woonde er al sedert 1903, Edith Wharton sedert 1912. Sylvia Beach had er in 1919 haar befaamde boekwinkel Shakespeare & Company geopend. Op hen was bij uitstek Thomas Jeffersons uitspraak van toepassing dat iedereen twee vaderlanden heeft: zijn eigen land en Frankrijk.

De omvang van de migratiegolf die omstreeks 1920 begon was echter een nieuw fenomeen. De Eerste Wereldoorlog had, ook al voordat de Verenigde Staten in 1917 erin betrokken raakten, de jongere generatie die net van College kwam, de mogelijkheid geboden goedkoop naar Europa te gaan: ze konden dienst nemen als chauffeur bij Amerikaanse ambulance-eenheden en bij militaire transporten in Frankrijk, of bij Rode-Kruisambulances in Italië. Het was, zoals een van hen, Malcolm Cowley,

het formuleerde, een buitenlandse stage voor een hele generatie Amerikaanse schrijvers: je had deel aan wat er gebeurde, maar bleef toch buitenstaander en toeschouwer. Velen van hen bleven na de oorlog in Parijs hangen of keerden er zo gauw mogelijk terug. Dat had niet alleen te maken met avonturenzucht en andere persoonlijke motieven.

Zoals altijd en overal tijdens een oorlog, vierden ook in de Verenigde Staten patriottisme en conformisme hoogtij, met als gevolg intolerantie en repressie van andersdenkenden. Het land dat de oorlog inging ‘to make the world safe for democracy’, verschafte zich de wettelijke middelen om binnenlands de vrijheid van meningsuiting te kortwieken, eigen burgers op grond van hun overtuiging gevangen te zetten en ongewenste vreemdelingen te deporteren. Het duurde tot ver in de jaren twintig voordat de laatste gedetineerden vrij kwamen.

Aan de repressie kwam na de wapenstilstand, in november 1918 nog geen einde. De Russische revolutie vormde daartoe een gerede aanleiding. Vrees voor het Rode Gevaar leidde in november 1919 en januari 1920 overal in het land tot razzia's op Amerikaanse staatsburgers en vreemdelingen die verdacht werden van communistische sympathieën. En ook de censuur, met een zeer ruime interpretatie van het begrip ‘obscenity’ bleef bestaan. 's Nachts slopen rechercheurs rond in Greenwich Village op zoek naar onzedelijkheid.

Ook anderszins was de levensvreugde in gevaar: per 16 januari 1920 was de aanmaak en verkoop van alcohol alleen nog toegestaan voor industrieel, medisch of godsdienstig gebruik. Aan die voorwaarden konden de meeste gebruikers niet voldoen. Aan de ‘drooglegging’, een zegen voor de georganiseerde misdaad en een weinig effectieve maatregel ter bestrijding van alcoholisme, kwam pas een eind in 1932.

Dit was het verstikkende klimaat dat de vooraanstaande Amerikaanse essayist Harold Stearns in de zomer van 1921 bracht tot zijn ‘vlucht’ naar Europa. Dat was niet onopgemerkt gegaan. Op de ‘Franse steiger’ in New York wachtten journalisten hem op bij de loopplank. Ja, verklaarde Stearns, hij ging naar Europa wegens het repressieve, intolerante klimaat in de Verenigde Staten. Nee, hij wist niet of hij ooit nog terug zou komen. ‘Byron naar Europa’ schreven de kranten.

Zijn motief om naar Parijs te gaan vatte hij later samen in zijn ‘Apologia of an Expatriate’: ‘What happened in the United States following the mysteriously called “Great” war was the emergence into power of organized bodies of intolerance who were out to make a civilized life impossible.’ Stearns' analyse was van politieke aard.

McAlmons besluit om naar Europa te gaan was persoonlijk, niet politiek gemotiveerd. Dat betekende niet dat hij zich buiten de politieke werkelijkheid stelde: zo stak hij in latere jaren zijn afschuw van Mussolini en Hitler niet onder stoelen of banken. En in 1936 publiceerde hij een kort verhaal over het gevaar van het fascisme in Spanje. Maar hij was te zeer individualist, te zeer gesteld op zijn persoonlijke vrijheid om zich te kunnen engageren aan een politieke partij of stroming. Hij wantrouwde Grote Woorden en geloofde niet in algemene oplossingen: ‘all solutions of

Robert McAlmon, een ‘constitutional exile’ volgens zijn biograaf Sanford Smoller, in 1925 (foto uit *Published in Paris*).

life are individual’. Je kunt hooguit je eigen problemen oplossen en voorzover mogelijk die van de mensen om je heen.

In 1928 hield het in Parijs verschijnende tijdschrift *transition* een enquête onder een aantal prominente Amerikaanse expats. De eerste vraag luidde: ‘Why do you prefer to live outside America?’ Onder de respondenten was ook Robert McAlmon: ‘I prefer Europe, if you mean France, to America,’ schreef hij, ‘because there is less interference with private life here.’ In die mening stond hij niet alleen. De meeste Amerikaanse schrijvers en kunstenaars dachten er net zo over. Een van de meest vernomen motieven om naar Frankrijk te gaan was de mogelijkheid om je eigen individuele kwaliteiten te ontwikkelen en te ontsnappen aan de dwang van de heersende conventies in literatuur en beeldende kunst.

Alle dagen feest

De Amerikaanse expats woonden meestal niet in troosteloze arbeiderswijken aan de rand van de stad. De welgestelden waren geconcentreerd in de betere buurten op de rechteroever. Op de linkeroever waren Montparnasse en het Quartier Latin, tezamen meestal aangeduid als *The Quarter*, de habitat van de Amerikaanse journalisten, schrijvers en kunstenaars. De Amerikaanse cultuurhistoricus Warren Susman schat hun aantal op twee- tot drieduizend; die verbleven natuurlijk niet allemaal tegelijkertijd in Parijs. Hun sociale leven speelde zich voor een groot deel af in de cafés en op

de terrassen op en rondom de Boulevard Montparnasse. Volgens de journalist Elliot Paul waren ze makkeljk herkenbaar: ‘The Montparnassians sleep in the morning and in the afternoon and spend the evening and the neo-evening up to the rising hour for ashmen and concierges upon the terrace of The Dôme, The Rotonde, The Sélect and other neigbouring cafés. They have dark circles under their eyes, have read parts of *Ulysses*, and are likely to be self-made Freudians.’

De ‘dark circles’ waar Elliot Paul het over heeft, waren niet altijd veroorzaakt door gebrek aan nachtrust. Het ging af en toe bepaald gewelddadig toe tussen de expats onderling en tussen expats en Fransen. De bokslessen op de Amerikaanse Colleges waren niet voor niets geweest. Harold Stearns had geen goed woord over voor zijn landgenoten die door hun gedrag de Fransen bruuskeerden: ‘When first Cowley, then McAlmon, then others got into violent fistcuff encounters, or became screaming [or] even insulting to the French “bourgeois” [...] they were not fighting the great literary war they imagined.’

Het klassieke groepsportret van deze luidruchtige en drankzuchtige *expats* is geschilderd door Ernest Hemingway in zijn roman *The sun also rises* (1926). Het boek werd voor elke jonge Amerikaan een reisgids voor Parijs en een handleiding wanneer, wat, waar en hoeveel te drinken. In de eerste negen hoofdstukken van het boek, die in Parijs spelen, komen liefst veertig merken en typen alcoholische drank voor.

Al in 1924 waren in Amerikaanse tijdschriften ongeruste verhalen gepubliceerd over de hedonistische losbandigheid die in Parijs heerste onder de ontwortelde Amerikaanse schrijvers en kunstenaars. Dat die verhalen voor een deel op waarheid berustten viel niet te ontkennen. Maar Montparnasse was meer dan de wereld van de terrassen en de cafés. Het was ook de wereld van de appartementen en de ateliers waar hard werd gewerkt en het cafébezoek werd uitgesteld tot laat in de middag en niet altijd werd voortgezet tot vroeg in de ochtend. De rapportages over de Europese poel der zonden leidden in het beschreven milieu dan ook tot irritatie. Robert McAlmon, zelf een geoefend drinker, stelde samen met een paar vrienden een lijst op van namen van Amerikaanse schrijvers in Parijs met een overzicht van hun werk. Het werd een indrukwekkend overzicht dat verloren is gegaan. Dat er wel degelijk werd gewerkt, door Amerikaanse beeldend kunstenaars en componisten, door journalisten en schrijvers is ook zonder McAlmons lijst wel aan te tonen. Wanneer we ons beperken tot de literatuur dan wijst de bloei van de vele Engelstalige tijdschriften en uitgeverijen in Parijs op een actief en productief leven van veel Amerikaanse schrijvers in Parijs. In dat milieu speelde Robert McAlmon een vooraanstaande rol, als schrijver, als uitgever en als mecenas.

McAlmon was sociaal uiterst vaardig - hij was ‘everybody's American in Paris’. Zijn leven speelde zich grotendeels af in het openbaar, in de cafés en op de terrassen; hij woonde in hotelkamers. Van zijn privé-leven weten we eigenlijk niets. De meeste

McAlmon en Hemingway in Spanje. 1923 (uit *Adrift among geniuses*).

mensen die hem hebben gekend zijn van oordeel dat zijn onvervulde huwelijk met Bryher het hem onmogelijk maakte een blijvende relatie te hebben. Waarschijnlijk heeft ook zijn seksuele ambiguïteit een rol gespeeld. Hoe het ook zij, het beeld is dat van een man met een uiterst actief sociaal leven en een schraal persoonlijk leven. De Amerikaanse schrijfster Kay Boyle die hem goed heeft gekend, zei daarover: 'He lived on the periphery of emotion, committed to no man or woman, despite the pain of longing to belong'.

Dankzij de royale toelage van zijn schoonvader, beschikte hij over ruime financiële middelen. Dan heb je veel vrienden: 'The drinks were always on him,' rapporteert Sylvia Beach. De vriendschap bleef niet beperkt tot een rondje in het café. Zo financierde McAlmon de reis die hij samen met Ernest Hemingway en William Bird, de drukker van de Three Mountains Press, in 1923 naar Spanje maakte om de stierengevechten bij te wonen. Op de foto die er van hen op die reis gemaakt is, kun je niet afzien dat er wat spanning was over de mate waarin Hemingway over McAlmons geld dacht te kunnen beschikken.

McAlmon besteedde zijn geld niet alleen aan rondjes in het café. Sylvia Beach had hem geïntroduceerd bij James Joyce en al gauw begon McAlmon Joyce een maandelijkse toelage te geven van $ 150 'to tide him over' totdat *Ulysses* zou zijn verschenen. De jonge Amerikaanse componist George Antheil, uiterst bedreven in fundraising ten eigen bate, kreeg eveneens twee jaar lang een toelage. En de rekening voor een

McAlmon en James Joyce, getekend door Paul-Emile Bécat (uit *Adrift among geniuses*).

jaar sanatoriumopname van de Italiaans-Amerikaanse dichter Emanuel Carnevali met wie hij in 1920 had kennisgemaakt in Chicago, werd door McAlmon voldaan. Met dit soort dingen liep hij niet te koop.

Contact publishing company

Op 2 februari 1922, de veertigste verjaardag van James Joyce, kwam zijn langverwachte en al vóór verschijnen veelbesproken meesterwerk *Ulysses* uit. Uitgever was Joyce's steun en toeverlaat Sylvia Beach. Zij werd op slag de hoop van alle beginnende schrijvers die nog geen uitgever hadden kunnen interesseren voor hun ongepubliceerde werk. Maar Beach was tevreden met haar boekwinkel en leenbibliotheek. Wél was zij overtuigd van de noodzaak van een uitgevershuis voor Engelstalige avant-gardeliteratuur. Robert McAlmon die sinds zijn aankomst in Parijs met haar bevriend was, deelde die mening. Zijn gesprekken met Sylvia Beach en misschien ook het feit dat een Engelse drukker had geweigerd zijn verhalenbundel *A hasty bunch* te drukken wegens erin voorkomende ‘obsceniteiten’, brachten hem ertoe een eigen uitgeverij te beginnen: de Contact Publishing Company.

Die naam was een programma. Zij refereerde aan het tijdschrift *Contact* dat McAlmon samen met William Carlos Williams in 1920-1921 in New York had uitgegeven en dat onderdak had geboden aan de nieuwste stromingen in de Amerikaanse literatuur. Ook zijn uitgeverij zou een vooruitstrevend beleid voeren: doel was ‘to help create new literature’. Boeken die niet interessant zijn voor commerciële uitgevers

Titelpagina van een van de eerste uitgaven van Contact Editions, 1923.

maar die gekenmerkt worden door individualiteit, intelligentie, talent, authenticiteit en gevoel voor literatuur, komen voor publicatie in aanmerking, schreef hij in de prospectus. En ‘excentricities’ waren welkom.

Een genereuze gift van 14.000 lire (toen ca. $ 70.000) van zijn schoonvader Sir John Ellerman verschafte McAlmon de financiële basis voor een onderneming die nooit op eigen benen zou kunnen staan. Als uitgever is McAlmon uiterst succesvol geweest in het promoten van nog onbekende schrijvers en door het aanmoedigen van nieuwe literatuur. Zijn eerste uitgave was zijn eigen verhalenbundel *A hasty bunch* (1922). De titel was bedacht door Joyce. Het boek werd goed verkocht.

In 1923 boekte hij succes met het debuut van de nog onbekende Ernest Hemingway, wiens bundel *Three stories and ten poems* zowel de schrijver als de uitgever beroemd maakte. Een wapenfeit van geheel andere orde was de publicatie in 1925 van Gertrude Steins monumentale familiegeschiedenis *The making of Americans*. Stein, geen beginnend schrijver, had het boek geschreven in de jaren 1906-1908. De samenwerking tussen auteur en uitgever verliep stormachtig en eindigde met een breuk. Het kwam nog wel tot publicatie maar het boek was geen verkoopsucces. Het jaar daarop gaf McAlmon het debuut uit van Robert M. Coates, *The eater of darkness*. Het was de eerste Engelstalige surrealistische roman en tegelijkertijd een parodie op het genre zoals beoefend door de Franse schrijver Louis Aragon.

In de zomer van 1929, dus nog vóór de beurscrisis die alles zou veranderen, besloot McAlmon met de uitgeverij te stoppen en Frankrijk te verlaten. Mogelijk dre-

Imprint van Contact Editions.

ven zijn rusteloosheid en zwerfzucht hem weer de weg op. Maar hij had ook andere redenen. In zijn memoires zegt hij dat hij nog steeds tevreden is over de meeste boeken die hij heeft uitgegeven, maar dat hij bij de distributie van die boeken tekort schoot. Dat was waar: behalve Sylvia Beach's Shakespeare and Company waren er slechts enkele boekwinkels die zijn uitgaven verkochten. Hij had, volgens Beach, geen enkele affiniteit met de zakelijke kant van de uitgeverij, hij was alleen geïnteresseerd in de literaire aspecten ervan. Volgens William Carlos Williams was Contact Publishing Company ‘bound to become the most powerfull influence in the publishing field that we had ever known’. Dat moge overdreven klinken (Williams was tenslotte McAlmons beste vriend), ook andere tijdgenoten hadden een hoge dunk van zijn betekenis als uitgever. In de jaren twintig heeft de uitgeverij eenentwintig titels gepubliceerd, waaronder zes van McAlmon zelf. Zijn fondslijst leest als de roll-call van de Amerikaanse literaire avant-garde. Voor velen van zijn auteurs was hun debuut bij Contact Editions de opstap naar de grote commerciële uitgeverijen.

Middle Westishness

Vaak wordt verondersteld dat Parijs een belangrijk literair thema is geweest in de Amerikaanse literatuur van het Interbellum. Behalve het grote aantal memoires en andere egodocumenten hebben romans als *The sun also rises* van Ernest Hemingway en *Tender is the night* van Scott Fitzgerald voedsel gegeven aan die veronderstelling. Maar Parijs, in het bijzonder Montparnasse, wordt daarin toch vooral van buitenaf beschreven, het blijft een Amerikaanse compound. Behalve conciërges, kelners en prostituees komt er nauwelijks een autochtone Fransman in voor. Schrijven in Parijs leidde niet tot schrijven over Parijs. De fysieke afstand tot hun vaderland had voor veel Amerikaanse schrijvers juist tot gevolg dat zij meer afstandelijk over *Amerika* konden schrijven.

In 1926 stelde de Britse schrijver Ford Maddox Ford de term ‘Middle Westishness’ voor om het verschijnsel aan te duiden dat veel in Parijs actieve Amerikaanse schrijvers afkomstig waren uit het Midden Westen. Als voorbeelden noemde hij Katherine Ann Porter, Glenway Wescot, Ernest Hemingway en Robert McAlmon. In hun werk beschreven zij de kleine steden en dorpen in het Midden Westen als een

metafoor voor conventionaliteit en hypocrisie, smakeloosheid en geestelijke armoede. Dit beeld van het Midden Westen als gesel voor de geest herinnert aan Sherwood Andersons *Winesburg, Ohio* (1919) dat niet alleen Hemingway en McAlmon als voorbeeld heeft gediend. Ford heeft als een van de eersten onderkend dat McAlmon een voortrekker was in die nieuwe koers in de Amerikaanse literatuur.

Robert McAlmon heeft zijn literaire debuut gemaakt als dichter. Als zodanig heeft hij weinig succes gehad. In de jaren dertig publiceerde hij een bloemlezing uit al eerder gepubliceerde bundels: *Not alone lost*, een titel die zijn teleurstelling tot uiting brengt over het gebrek aan waardering voor zijn poëzie. Als prozaschrijver was hij in zijn eigen tijd meer succesvol.

De meeste verhalen die hij publiceerde tussen 1922 en 1932 spelen in het Midden Westen. Vaak zijn het gefictionaliseerde herinneringen aan zijn jeugd die hij beschrijft op een nuchtere, niet sentimentele manier. Die nuchterheid kenmerkt ook zijn meest omvangrijke fictieve prozawerk *Village, as it happened through a fifteen year period* (1924). Evenals bijna al zijn andere fictie is het nauwelijks verhulde autobiografie. In *Village* beschrijft McAlmon het leven in Wentworth, een stadje in het Midden Westen, zo'n stadje als waarin hij zelf is opgegroeid. Gevoelens van eenzaamheid en mislukking zijn de rode draad in *Village*. Evenals bij Sherwood Anderson wordt de beschrijving van de uitzichtloosheid van het leven in het Midden Westen tot een meer algemene levensvisie. De vergelijking met *De Avonden* dringt zich op. *Village* is nog altijd een zeer leesbaar en soms ontroerend boek. Het is beter besproken dan enig ander boek van McAlmon. Hemingway vond het ‘absoluty first-rate’. En de Franse criticus Régis Michaux vergeleek het zelfs met *Vaders en zonen!*

Een belangrijke, zij het korte periode in McAlmons leven vormt het onderwerp van zijn korte roman *Post-adolescence* (1923). Het verhaal speelt zich af in Greenwich Village en de hoofdpersoon verdient net als McAlmon zijn brood met model staan op de kunstacademie. Het boek heeft kenmerken van een sleutelroman: alle kunstenaars met wie McAlmon in Greenwich Village omging, komen als personage voor in de roman. *Post-adolescence* geeft een onsentimenteel beeld van een jonge man die op zoek is naar zichzelf en de zin van zijn leven. Zoals ook in veel andere verhalen van McAlmon speelt (voor die tijd) openhartig besproken seksualiteit een grote rol. Daarnaast is het boek van documentaire waarde omdat het het dagelijks leven van de kunstenaars in Greenwich Village omstreeks 1920 beschrijft.

De verhalen van McAlmon gaan niet altijd over het Midden Westen. In ‘Evening on the Riviera, the playground of the world’ betreedt hij de wereld die Fitzgerald heeft beschreven in *Tender is the night*, de wereld van de Amerikaanse jetset in Europa. McAlmon heeft aanmerkelijk minder woorden nodig dan Fitzgerald om het richtingloze leven van de indolente rijken aan de Blauwe Kust te beschrijven. De hoofdpersoon van het verhaal is de zestigjarige rijke Amerikaanse weduwe ‘Toodles’ die maar steeds jong wil blijven, te veel drinkt en jongere mannen in haar netten ver-

Robert McAlmon, gefotografeerd door Man Ray (uit *Adrift among geniuses*).

strikt. Het verhaal heeft dezelfde kenmerken van een *soap* als *Tender is the night*, maar terwijl Fitzgerald blijk geeft van een wat onvolwassen bewondering voor rijkdom en glitter, is McAlmons beschrijving uiterst afstandelijk.

Zijn bezoeken aan Berlijn in de vroege jaren twintig vinden hun verbeelding in de verhalenbundel *Distinguished air (grim fairy tales)* (1925), volgens William Carlos Williams zijn beste werk. McAlmon beschrijft hierin het nachtelijk Berlijn van de jaren twintig als een wereld waarin niets stabiel is, zelfs gender niet. Het boek verscheen in een uiterst beperkte privé-uitgave want het onderwerp van de verhalen, jongens-prostitutie, travestie, drugsgebruik maakte ze onpubliceerbaar in de jaren twintig.

'All of us who were interested in Robert McAlmon,' schreef Sylvia Beach in haar herinneringen, 'were looking forward to his contribution to the writing of the twenties.' Die bijdrage is weliswaar beperkt gebleven, maar ook onderschat. Evenals Hemingway, maar onafhankelijk van hem, heeft hij de Amerikaanse spreektaal geemancipeerd tot een literaire taal, vrij van de conventies van de Engelse literaire traditie die voorschreef hoe je als schrijver je ervaringen moest weergeven. McAlmons literaire uitgangspunt was dat stijl en inhoud van het verhaal altijd een directe beschrijving moeten zijn van de eigen belevingswereld van de schrijver. Bijschaven en

herschrijven was dan ook uit den boze, want vervormend. Aan de eindredactie van de tekst besteedde hij weinig aandacht. Volgens James Joyce getuigde zijn werk weliswaar van talent, maar dan wel van een ongeorganiseerd talent (daarom kwam hij met *The hasty bunch* als titel). McAlmons vroegere echtgenote Bryher is milder: 'I think that his own writing has been unduly neglected by the historians of the period. It is crude and uneven but no more so than other work of the time that has survived.'

McAlmons onverschilligheid voor de ambachtelijke kant van het schrijverschap legt wellicht een meer fundamenteel probleem bloot. Door alleen zijn eigen beleefde werkelijkheid in ruwe, ongereviseerde vorm te willen weergeven ging hij voorbij aan het feit dat een kunstwerk meer is dan een fotografische weergave van de werkelijkheid; het is een ordening en intensivering van die werkelijkheid.

In zijn laatste boek *Being geniuses together* beschrijft hij zijn Parijse jaren. Het boek werd voltooid in 1934 maar pas in 1938 uitgegeven in Londen. Zijn wat losse parlandostijl was bij uitstek geschikt voor het autobiografische genre. Het is tevens een tijdsdocument: 'For those of us who were there,' zegt Kay Boyle, 'McAlmon's book remains the most candid and knowledgeable record of the literary argie-bargies of that time.' In die mening staat zij niet alleen.

Na *Being geniuses together* heeft McAlmon niets oorspronkelijks meer gepubliceerd.

The good days are finished

In de tweede helft van de jaren twintig veranderde Parijs, dat wil zeggen het door Amerikanen bezet gehouden deel ervan, van karakter. Voor McAlmon was de aardigheid eraf: 'The good days are finished,' klaagde hij tegen Kay Boyle. De meeste schrijvers met wie hij was omgegaan, waren teruggekeerd naar Amerika of kwamen alleen nog op doorreis in Parijs. Van zijn oude vrienden woonden alleen nog Sylvia Beach, James Joyce en de schilder Hilaire Hiler er permanent. Hij voelde zich eenzaam en raakte steeds verder aan de drank.

Zijn favoriete hangplekken in Montparnasse waren bezet door studenten en wouldbe-kunstenaars die met bootladingen tegelijk tegen de prijs van $ 95 enkele reis, werden aangevoerd. Die jongens, vers van College, wisten wat hun in Parijs te doen stond: 'We knew we had to go to the Cafe Dome, study art, and practice sex.' Ze hadden allemaal *The sun also rises* gelezen en imiteerden Hemingway's atletische taalgebruik. Het boek werd de werkelijkheid van het dagelijks leven van een generatie, net zoals indertijd was gebeurd met *Werther*. Van schrijven kwam zo niet veel terecht: 'it was more fun to play at being a writer.'

Ook het 'gewone' toerisme nam in deze jaren een grote vlucht. Per jaar deden gemiddeld 200.000 Amerikaanse toeristen Parijs aan. In de negentiende eeuw had Mark Twain zich al vrolijk gemaakt over het gedrag van zijn landgenoten in den vreemde: *Innocents abroad* (1869). In *Mr and mrs Haddock in Paris, France* (1926) gaat Donald Ogden Stewart in die traditie verder: '"I came to Paris," said Mr Haddock, "to view the priceless monuments of the Old World, to bathe in the age-old splendor of a great ci-

Harry en Caresse Crosby, 1927 (uit Robert McAlmon, *Being geniuses together*).

vilization, to broaden myself," he concluded with a gesture, "by contact with another race, another civilization, another - but I'll not say better - form of life". "Hurray," cried the other two [Americans], "and so you came to the Ritz bar!"'

Ja, de bar van de Ritz, de biotoop van Fitzgerald en de rijke Amerikanen met wie hij zo graag gezien werd. En de cafés in Montparnasse, volgens Malcolm Cowley de *paperback edition* van de Ritz. Aan dit alles kwam een eind met de beurscrisis van oktober 1929. Een groot deel van de Amerikaanse expats moest vertrekken; de crisis had de gunstige koers van de dollar ten opzichte van de frank teniet gedaan, hun koopkracht was sterk verminderd, de toelagen van thuis werden ingetrokken. In zijn verhaal 'Babylon revisited' [1931) verbeeldt Fitzgerald het einde van het feest van de jaren twintig en de terugkeer naar verantwoordelijkheid en volwassenheid.

Robert McAlmon was al enkele maanden eerder naar Amerika teruggekeerd. Op de laatste dag van het jaar 1928 was hij te gast in Le Moulin, het huis van Harry en Caresse Crosby even buiten Parijs. De Crosbys schreven gedichten, waren rijk en gaven

losbandige feesten. Ondanks actieve hulp van de gastheer lukte het McAlmon maar niet om dronken te worden. Hij was te zeer terneergeslagen. Buiten, in de winternacht stortte hij zijn hart uit bij Kay Boyle over zijn gebrek aan erkenning als schrijver terwijl zo velen die hij met zijn uitgeverij of anderszins op weg had geholpen, wél geslaagd waren in hun ambities. De volgende ochtend vroeg nam hij een taxi naar Parijs. Hij liquideerde Contact Editions en keerde eind juli 1929 terug naar Amerika. Hemingway, Pound, Ford waren al eerder vertrokken.

Maar in 1931 was hij alweer terug in Parijs en werd hij als vanouds samen met Joyce dronken. Anders dan de meeste expats was hij niet afhankelijk van inkomsten uit Amerika. Na zijn scheiding van Bryher, in 1927, had hij van zijn schoonvader een royale einduitkering ontvangen. Maar al was Europa zijn fysieke milieu, zijn mentale milieu bleef toch het Midden Westen. ‘I never felt myself an expatriate or anything, but an American’ bekent hij in *Being geniuses together*.

In *Exile's return* analyseert Malcolm Cowley het fysieke en psychische patroon van de expatriates: vertrek en vervreemding, gevolgd door terugkeer en reïntegratie. Die analyse is niet van toepassing op Robert McAlmon. Misschien is hij wel nooit geïntegreerd geweest, maar hij is zeker nooit gereïntegreerd in de Amerikaanse samenleving. Hij was, zegt zijn biograaf, ‘a constitutional exile’. In wezen was hij een romanticus: een man op zoek naar de ideale plaats, de ideale persoon, de ideale relatie. Dat alles heeft hij nooit gevonden. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog keerde hij terug naar de Verenigde Staten. In 1956 stierf hij, nog geen zestig jaar oud en door vrijwel iedereen vergeten, in Desert Hot Springs, Californië.

Literatuur

Sylvia Beach, *Shakespeare and Company* (Lincoln & Londen 1956).
Bryher, *The heart of Artemis: a writer's memoirs* (Londen 1963).
Malcolm Cowley, *Exile's return, a literary odyssey in the 1920's* (Londen 1951).
Noel Riley Fitch, *Sylvia Beach and the lost generation. A history of literary Paris in the twenties and thirties* (New York 1983).
Hugh Ford, *Published in Paris: American and British writers, printers, and publishers in Paris 1920-1939* (Londen 1975).
Frederic J. Hoffman, *The Twenties: American writing in he postwar decade* (New York 1955).
Robert E. Knoll, *McAlmon and the Lost Generation: a self-portrait* (Lincoln 1962).
Robert McAlmon, *Being geniuses together 1920-1930*, revised [etc.] by Kay Boyle (New York 1968).
Jean Meral, *Paris dans la littérature américaine* (Parijs 1983).
Paul M. Murphy, *World War I and the origin of civil liberties in the United States* (New York-Londen 1979).
William Preston, *Aliens and dissenters: federal suppression of radicals 1903-1933* (Cambridge Mass. 1963).
Samuel Putnam, *Paris was our mistress* (Londen 1987).

Sanford J. Smoller, *Adrift among geniuses: Robert McAlmon, writer and publisher of the Twenties* (Pennsylvania 1975).
Harold Stearns, *The confessions of a Harvard man, the street I know revisited, a journey through literary Bohemia: Paris and New York in the 20s and 30s* (Sutton West & Santa Barbara 1984).
Gertrude Stein, *The autobiography of Alice B. Toklas* (Londen 1966).
Warren Irving Susman, *Pilgrimage to Paris: the backgrounds of American expatriation, 1920-1934* (Wisconsin 1957).
William Carlos Williams, *The autobiography* (New York 1951).

Herman Sandman
Het korte leven van Godert Walter
Groningse boekhandelaar kende geen angst voor de Duitse bezetter

HERMAN SANDMAN (1965) is journalist in Groningen. Een bundel columns verscheen onder de titel *Trap ze in de pokkel*. Hij werkt aan een boek over het literaire leven in de stad Groningen in de periode 1945-2005.

Een auto met vier geüniformeerde mannen stopte op 17 september 1944 voor het huis van Godert Walter op de Dilgtweg 30 in Haren. Het was een prachtige dag, de zon scheen en de Groningse boekhandelaar vertoefde met vrouw en kinderen in de tuin. De jongste, Just, was een paar maanden oud. Zijn broertje Theo moest nog twee worden. Het idyllische plaatje werd die zondagochtend ruw verstoord door het onaangekondigde bezoek. De gevreesde SD-er Robert Lehnhoff, beter bekend als de 'Beul van het Scholtenhuis'[1], liep voorop. Walter werd mee het huis in gesleurd alwaar Lehnhoff hem een boekje voor hield: 'Das haben Sie verkauft!' De boekhandelaar werd ter plekke doodgeschoten.

De toen 22-jarige Agnes van Gelder was plotseling weduwe: 'Ik werd door twee van die mannen vastgehouden, zodat ik niet naar binnen zou lopen. Lehnhoff kwam weer naar buiten en ik vroeg: "Ist er tot?" Maar ze zeiden helemaal niets. Het ging heel snel en dat is voor mij altijd een troost geweest. Hij had geen tijd om bang te zijn. In meerdere naoorlogse publicaties wordt beweerd dat Ode na een verhoor van drie minuten is geëxecuteerd, maar alles bij elkaar heeft het nog geen drie minuten geduurd. Ze waren ook meteen weer weg. Toen die kerels voor kwamen rijden, dacht ik meteen: "Oh God, nu is het voorbij".'

Van Gelder hoorde pas veel later dat de verkoop van het *Geuzenliedboek* haar man fataal is geworden. Godert Walter bleek verraden door slager Wichers. 'Hij is er mee naar het Scholtenhuis gegaan. Ik heb geen idee of het een NSB-er was. Misschien was het gewoon een schurk en kreeg ie er geld voor. Dat wist ik op dat moment echter allemaal niet. Nadat Ode, zo noemden wij hem, vermoord was ben ik zelfs nog wel eens wat bij die slager gaan halen. De zaak is pas na de bevrijding uitgezocht. Het duurde dus even voor ik te horen kreeg wie hem verraden had. Toen leefde Wichers al niet meer. De slager is onmiddellijk na de bevrijding doodgeschoten.'[2]

Godert Walter met zijn beide kinderen: de anderhalf jaar oude Theo en op schoot de twee maanden jonge Just. De foto werd een week voor Godert Walters dood gemaakt (coll. Agnes van Gelder).

Verzetswerk

De executie kwam niet helemaal als een verrassing. Walter bleek meermaals gewaarschuwd. De boekhandelaar was zeer actief in het illegale werk. Hij hielp waar mogelijk kunstenaars die in financiële moeilijkheden zaten en deed mee aan de verspreiding van illegale en clandestiene uitgaven. Naast het *Geuzenliedboek*, een bloemlezing verzetspoëzie die bij De Bezige Bij verscheen, waren dat bijvoorbeeld de tiendelige serie In agris occupatis en de Volière-reeks. Beide werden gedrukt door Hendrik Nicolaas Werkman. De uitgevers waren A.Th. Mooij (A. Marja), W.H. Nagel (J.B. Charles) en W.H. Overbeek (Marten Drossaard).

Een van degenen die hem zeiden op te passen was Jacques den Haan: ‘Ik had hem thuis opgezocht om hem te waarschuwen voor zijn te openlijke actie, zijn te grote impulsiviteit. Iedereen wist dat je bij hem verzetsboeken kon krijgen en dat was in die dagen, na de invasie van de geallieerden in Normandië, de dagen waarin de sinistere Sicherheitsdienst overuren maakte, uitermate gevaarlijk. [...] Walter hoorde mijn vertoog geduldig aan, hoffelijk, wat verstrooid zoals gewoonlijk. Hij liet me zijn boeken zien en greep spelenderwijs een groot zwaard, dat in een oude schede op zijn boekenkast lag. “Hier rijg ik ze aan als ze komen,” zei hij lachend, terwijl hij het half trok met een gebaar, dat hem onhandig afgingen dat niet stond bij onze colbertjes. “Wees liever verstandig,” zei ik, “en ga er een tijdje vandoor. 't Doet ze zeer ergens en ze zijn kwaad, dat weet je.”’[3]

Den Haan vergeleek hem met de drukker-kunstenaar Hendrik Werkman, die op 10 april 1945, een paar dagen voordat Groningen bevrijd zou worden, bij Bakkeveen werd gefusilleerd. Hij omschreef ze als argeloze mannen, die niet geloofden in het kwaad van de wereld. Walter ging er vanuit, na de invasie in juni 1944, dat de bevrijding een kwestie van tijd zou zijn en de Duitsers zich koest zouden houden. De Sicherheitsdienst was evenwel bijzonder waakzaam. Maar de boekhandelaar weigerde toe te geven aan angst, ook al was zijn vader in 1941 in Buchenwald omgekomen.[4] Van Gelder: 'Ode was een beetje jongensachtig onbezorgd. Ik zei wel eens dat ik het griezelig vond. "Welnee," klonk het dan. "Ze weten helemaal niet dat ik besta." Dat zei hij tot het laatst aan toe. Onderduiken was niets voor hem. Dan zouden andere mensen gevaar lopen. Hij wilde zijn eigen verantwoordelijkheid dragen. Ode had echt een geweldig karakter.'

De dood van de aimabele boekhandelaar schokte de Martinistad. In de Groningse editie van het blad *De Vrije Kunstenaar*, die meteen na de oorlog verscheen, werd Godert Walter herdacht als 'een der betrekkelijk weinige boekhandelaren, die nauwkeurig hun standpunt ten opzichte van de Duitse bezetting wisten te bepalen, die het versmaadden ook maar enige concessie te doen, en die op hun terrein met grote activiteit de strijd tegen den bezetter voerden.'

Mr. W.R.H. Koops, oud-bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Groningen, was in de oorlog een van degenen die voor Walter illegale boekjes verkochten. De boekhandelaar inde het geld en sluisde de opbrengsten door naar het verzet: 'Ik vond het een bijzonder aardige man, een beetje verstrooid, maar altijd vriendelijk. Een heer, geen meneer. Godert Walter was een gesjeesde notarisstudent en dat straalde hij ook wel uit. Dé boekhandel van dat moment in Groningen was Scholtens. Maar dat was een nogal deftige winkel. Ik ging veel liever naar Walter. A. Marja werkte er ook.[5] 'Walter combineerde kennis van zaken met liefde voor het vak. Ik had niet veel geld destijds, wel veel eisen en wat mij interesseerde kon ik bij hem vinden. Er werd veel gelezen in de oorlog. Na acht uur mocht men niet meer naar buiten, dus er bleef niet veel over om te doen.'[6]

Koops, toen gymnasiast, was bevriend met Geertjan van Meurs, zoon van professor J.H. van Meurs, hoogleraar Romeins en Oud-vaderlands recht aan de Groningse universiteit. Deze weigerde de ariërverklaring te tekenen en werd ontslagen. Van Meurs vertrok naar het westen. 'Wij brachten samen een deel van zijn boeken in de zomer van 1944 over naar het huis van Walter aan de Dilgtweg. Dat leek een veilige plek. Een paar weken later is hij doodgeschoten.'[7]

Godert Walter werd slechts 33 jaar.

Notariszoon

Zijn leven was tot kort voor zijn dood dat van 'een gelukkig kind-mensch' geweest. Hij groeide met twee broers en zussen op in Apeldoorn, in betrekkelijke zorgeloosheid.[8] Vader Theodoor was notaris, net als Odes grootvader. Zijn moeder was

Boekenlegger met zogenaamd K-nummer, dus uit de oorlog.

gaat weer eens verhuizen en vestigt zich als boekverkooper in het hooge Noorden, waar hij heeft overgenomen

Boekhandel A. G. van den Berg

Oude Boteringestraat 15

Groningen

Mijn Haagsche vriendinnen, vrienden en kennissen roep ik een hartelijk afscheid en dank toe voor de vele gezellige uren samen doorgebracht, en allen, die ik in ons dierbare Vaderland ken, een tot weerziens, want de eerste jaren zal ik wel geen vacantie kunnen nemen. Wilt ge Uw familie en kennissen in het Noorden eens voor mij mobiliseeren? Op voorhand dank. Voor 3 B's (bezoeken, brieven en bestellingen) houd ik me altijd gaarne aanbevolen.

Met hartelijke groeten,

Godert Walter

Verhuisbericht van boekhandelaar Walter aan vrienden en relaties uit 1941.

van adel, kwam uit Zeveren en heette Cornelia Eleonora Johanna Petronella Pichot van Slijpen. Na de HBS ging Godert notariaat studeren, eerst in Utrecht, daarna in Breda. De charmante jongeman had doorgaans veel vrienden en vriendinnen om zich heen. Zoonlief werd geacht in de voetsporen van zijn vader te treden, maar besloot zijn roeping te volgen en zijn verdere loopbaan 'in dienst van het boek' te stellen. Na twee jaar bij de Noord Nederlandschen Boekhandel in Leeuwarden, waar hem de grondbeginselen van het metier werden bijgebracht, werkte hij nog een jaar in Parijs bij een Engelse boekhandel en toog daarna als verkoper aan de slag bij Dijkhoffz in Den Haag. Dijkhoffz noemde hem 'een goed boekverkooper' en daarmee werd bedoeld dat Walter voor het vak was geboren. Hij kende vrijwel alle klanten persoonlijk; was zeer attent en wist en onthield van iedereen kleine bijzonderheden.[9]

Een tot dan zorgeloos bestaan werd in 1941 ruw verstoord toen zijn vader als gijzelaar in Buchenwald overleed. Door deze tragische gebeurtenis kwam echter een nieuwe kracht in hem naar boven. Godert Walter besefte dat hij nu tot de generatie behoorde die zijn verantwoordelijkheid moest nemen. Dat resulteerde in augustus 1941 in de overname van de boekhandel A.G. van den Berg, aan de Oude Boteringestraat 15 in Groningen.[10] De heer Van den Berg was plotseling overleden. Godert Walter had maar een paar maanden nodig om zich in de Martinistad thuis te voelen. Binnen de kortste keren was hij weer omringd met een grote schare vrienden en vriendinnen en de boekhandel floreerde. Een boek was een populair cadeau in de oorlog, eenvoudig omdat er weinig anders was om weg te geven.[11]

De handel in illegale lectuur die hem uiteindelijk noodlottig zou worden, begon in het voorjaar van 1944. Van Gelder: ‘Ik wist wel dat Ode boekjes verkocht ten bate van onderduikers, maar verder niks. Niet aan wie hij geld afleverde of zo. Daar

praatte hij ook niet over. Mensen die illegaal werk deden mochten dat absoluut niet thuis vertellen. Veel te gevaarlijk. Ik was toen ook nog maar 22, eigenlijk nog een kind...'

De beruchte SD -er Robert Lehnhoff, de 'beul van het Scholtenhuis', die Godert Walter thuis liet executeren. Hij werd na de oorlog ter dood veroordeeld en in 1950 geëxecuteerd (foto uit Jan A. Niemeijer, *Groningen 1940-1945* [1983]).

Boekhandel Godert Walter

Met de executie van Walter had de Sicherheitsdienst blijkbaar genoegdoening. Dat bleek uit het feit dat de boekhandel niet is doorzocht. Ook de collectie thuis vonden de Duitsers niet interessant. Zijn vrouw is ook nooit verhoord. 'De SD heeft er niet zoveel over nagedacht. Wichers heeft hem aangegeven en dat was genoeg. Het ging in die periode heel slecht met de Duitsers en ze knalden maar raak. Die gingen zich echt niet in zulke zaken verdiepen.'

De woensdag na de moord reed er een grote platte wagen voor in Haren. De Duitse officier die het huis moest leeghalen bleek uit het goede hout gesneden en treuzelde opzichtig, zodat de buren die de jonge weduwe bijstonden, waardevolle spullen konden redden. De achterkamer waar Walter lag opgebaard werd met rust gelaten. 'Daardoor heb ik alle boeken nog. Alle andere spullen konden me niks schelen, maar ik ben blij dat die plek niet is geschonden. In het weekeinde daarna is Ode begraven. Dat heb ik zelf kunnen regelen. Dat was heel bijzonder, want de meeste mensen die doodgeschoten waren kwamen in een massagraf.'

De jonge weduwe is nog vijf jaar in Haren blijven wonen. Daarna verhuisde ze met de kinderen naar Heemstede, vlakbij Heiloo, waar haar ouders woonden.[12] De Stichting 1940-1945 zorgde voor financiële ondersteuning. Na acht jaar hertrouwde Agnes van Gelder. Met de nieuwe echtgenoot bleef ze dertig jaar samen. Ze heeft na de dood van Walter nog wel geprobeerd de boekhandel te runnen, maar in combinatie met de zorg voor twee kleine jongetjes bleek dat onmogelijk. Daarbij was verstand van boeken hebben nog iets anders dan een zaak runnen. 'Uitgeverij Wolters heeft een half jaar lang een van zijn beste mensen afgestaan om de zaak te leiden. Daarna kwamen en gingen de bedrijfsleiders. Het liep op een gegeven moment

echter zo slecht dat de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels tot sanering moest over gaan.'

Boekhandel Godert Walter verhuisde in september 1959 naar de Oude Ebbingestraat 53 en zit daar nog steeds. De boekhandel kende verschillende eigenaars,[13] tot in 1977 het driemanschap Maria Geenen, Gerjan Heij en Erik Kweksilber de zaak overnam. Na enkele jaren stapten Geenen en Heij eruit. Kweksilber ging alleen door en slaagde erin een uitstekende naam op te bouwen. De zaak is nu gespecialiseerd in geschiedenis, architectuur, Groningana en Duitse literatuur.

Van Gelder: 'Ik had altijd een schuldgevoel ten opzichte van Erik. Een schuld-

Boekhandel Godert Walter op de hoek van de Oude Boteringestraat en de Rode Weeshuisstraat (foto van vlak na de oorlog; coll. Boekhandel Godert Walter).

gevoel omdat ik de zaak niet heb kunnen leiden. Het was dé boekhandel van Groningen, maar toen ik de baas was ging het hartstikke slecht. Ik kon het niet. Vertegenwoordigers van uitgeverijen maakten misbruik van mijn gebrek aan zakelijk instinct. Er werd gejat, bestellingen liepen mis en noem maar op. Erik heeft de zaak weer omhoog gekregen. In 2002 was het feest omdat hij er 25 jaar werkte. Als dank voor zijn verdiensten is hij toen benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Burgemeester Jacques Wallage kwam het lintje hoogst persoonlijk opspelden. Dat lintje heeft ie dik verdiend. Erik Kweksilber zet zich met hart en ziel in voor zijn zaak en voor de mensen, net als Ode. Op die dag gleed het schuldgevoel van mij af.'

Ode en Agnes

Agnes van Gelder was negentien toen ze de tien jaar oudere Godert Walter ontmoette. Het was liefde op het eerste gezicht. Het meisje ging in 1942 als volontair aan de slag in de boekhandel. Dat bleek geen onverdeeld succes, want ze was niet geschikt voor het werk. Ondertussen bloeide de hartstocht wel op. De twee trouwden nog datzelfde jaar, twee maanden na de eerste ontmoeting en verhuisden naar Haren. Ze kregen twee zoons en twee jaar later was Ode dood.

Dat Godert Walter en Agnes van Gelder elkaar ontmoetten was een bijzondere speling van het lot. Moeder Walter in Apeldoorn had een arm gebroken en kon het

Godert Walter, 33 jaar oud, een maand voor zijn dood geschilderd door Anneke Polderman, een vriendin van het echtpaar (coll. Agnes van Gelder).

Agnes van Gelder, Godert Walters vrouw, augustus 2007 (foto's Bas Lubberhuizen).

niet zonder hulp af. De zus van Agnes was ziekenverzorgster en ging haar verplegen: ‘In die tijd kwam ik net van school en wat moest er nu met Agnes gebeuren? Ik was net zo onzakelijk als mijn vader. Wat ik wel kon was goed tekenen en ik hield erg van boeken lezen. “Weet je wat,” zei mijn zus, “die mevrouw Walter heeft een zoon en die heeft net een boekhandel gekocht; misschien kan hij jou wel gebruiken.”’

Vader Van Gelder schreef een brief aan Walter en kreeg een schrijven terug dat de boekhandelaar binnenkort naar het westen moest om uitgevers te bezoeken en dat hij wel even in Heiloo langs zou komen. ‘Dat deed hij. Ik was alleen met mijn moeder thuis, toen er ineens een man op de stoep stond. Ik was op slag verliefd. Pats, als een donderslag bij heldere hemel. Ode gedroeg zich heel aardig en zei dat hij inderdaad wel wat hulp nodig had. Omdat mijn vader er niet was, konden we niet meteen

beslissingen nemen. “Daar schrijven we nog over,” zei hij en was weer weg. Ik weet nog dat ik 's avonds in bed lag en dacht: “Mevrouw Walter, dat klinkt goed...”’

De liefde bleek wederzijds en de snelheid waarmee de verhouding zich vervolgens ontwikkelde, zorgde hier en daar voor opgetrokken wenkbrauwen en zuinige gezichten. Een huwelijk twee maanden na de eerste kennismaking is zelfs begin eenentwintigste eeuw heel snel. Maar de jongedame had de zegen van haar ouders, die zich niets aantrokken van de mores van die tijd: ‘Ik ben een achterkleindochter van Nicolaas Beets, dus men vond het maar zozo. Ode was tien jaar ouder en meteen trouwen en ook meteen maar een kind? Maar wat zei mijn moeder, geboren in

1880? “Schat trek je van alle klets niks aan. Dit is een van de liefste mensen die er op de wereld rondlopen en iedere dag en nacht dat jullie niet samen zijn, is doodzonde.”’

Eindnoten:

1 Het Scholtenhuis, eind negentiende eeuw gebouwd door de industrieel Willem Albert Scholten, werd in de Tweede Wereldoorlog door de Sicherheitsdienst gebruikt als hoofdkwartier. Het was berucht, aangezien martelingen er schering en inslag waren. Bij de bevrijding in april 1945 werd het onderkomen verwoest, net als de hele oostkant van de Grote Markt. Waar ooit het Scholtenhuis stond, is nu Mutua Fides gevestigd, de sociëteit van studentenvereniging Vindicat atque Polit. - Robert Wilhelm Lehnhoff (1906-1950) had overigens niet de leiding van het Scholtenhuis, zoals wel wordt beweerd. Commandant was G.B. Haase Lehnhoff bleek als Referatleiter van de afdeling *rechts georiënteerd verzet* wel verantwoordelijk voor de grootste gruweldaden. Daarvoor kreeg hij ook de doodstraf. Lehnhoff was de laatste ter dood veroordeelde die geëxecuteerd werd. De Duitser ligt in een naamloos graf op de rooms-katholieke begraafplaats aan de Hereweg.

2 Interview met Agnes van Gelder, Eefde, 13 april 2007.

3 Jacques den Haan, *Onderweg, vallen en opstaan in de cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1966), p. 631.

4 Toen de Duitsers in Apeldoorn kwamen, werden meteen alle notabelen opgepakt en weggevoerd, onder wie notaris Theo Walter. Met die actie wilden de bezetters laten zien dat er niet met hen te spotten viel.

5 A. Marja was het dichterspseudoniem van Arend Theodoor Mooij (1917-1964). Hij publiceerde onder meer het autobiografische *Snippers op de rivier* (1941), de poëzieverzamelbundel *Nochtans een christen* (1962) en stelde in 1946 de bundel *Sint Maarten op de Montparnasse* samen; een bloemlezing met werk van Groningse schrijvers Na de oorlog verzorgde hij met Fokke Sierksma de rubriek *Literair Kwartier* bij de Regionale Omroep Noord (RON, nu RTV Noord) Marja stond bekend om zijn scherpe pen en tong en was berucht als practical joker.

6 Interview met mr. W.R.H. Koops, Haren, 20 april 2007.

7 Geertjan van Meurs kreeg toen les van Herman Jan Scheltema, de latere hoogleraar en opvolger van Van Meurs Scheltema zat destijds ondergedoken bij D.W.L. Offerhaus, de huisarts van Walter/Van Gelder.

8 Het ouderlijk huis stond aan de Hoofdstraat, nummer 175. Daar is nu restaurant De Wilde Pieters gevestigd.

9 *De Vertegenwoordiger* - orgaan van de vereeniging van vertegenwoordigers in het uitgeversbedrijf, mei 1946, nummer 5, p. 27.

10 De winkel werd 27 oktober 1942 officieel omgedoopt in Boekhandel K.G. Walter.

11 *De Vertegenwoordiger*, o.c.

12 Toen het proces tegen de moordenaars van haar man begon, kreeg Van Gelder een oproep om te komen getuigen. Maar haar huisarts, Offerhaus, verbood het. Hij besloot in haar plaats te gaan. Hij wist immers net zoveel als zij.

13 Na Agnes Walter-van Gelder waren dat Idus Kuipers (1949-1954) en Dick Heij (1954-1977), die de zaak vanaf 1973 met zijn vrouw Mettie Heij-Epema runde.

Piet Buijnsters
Jos Goudswaard (1870-1959), leurder en verzamelaar

PIET BUIJNSTERS (1933) is emeritus hoogleraar achttiende-eeuwse letterkunde aan de universiteit van Nijmegen. Begin dit jaar publiceerde hij *De geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat*.

Legendarisch maar onbekend

Ludo Simons noemde in zijn *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*[1] de Nederlander Jos Goudswaard (1870-1959) een levende legende door zijn memoires *Uit 't leven van een leurder*. Maar ik ben weinig mensen tegengekomen die ooit van hem gehoord of zijn boekje gelezen hebben. Zakelijke informatie over deze curieuze vrijbuiter bleek moeilijk te vinden. Ook in Vlaanderen, waar Goudswaard de meeste sporen heeft nagelaten en waar zijn schriftelijke nalatenschap berust, zijn nu geen mensen meer in leven die hem ontmoet of correspondentie met hem gevoerd hebben.

Zo blijft onze hoofdbron *Uit 't leven van een leurder*, het achtenzestig bladzijden tellende boekje dat Goudswaard in april 1915 bij Uitgevers-Maatschappy Elsevier te Amsterdam publiceerde, kort nadat hij wegens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog uit zijn belegerde woonplaats Antwerpen naar zijn geboortedorp Baarn was gevlucht. Het is Goudswaards enige zelfstandige publicatie, in haast geschreven uit geldnood en opgedragen aan zijn toenmalige broodheren: de uitgevers Elsevier, L.J. Veen en Van Holkema & Warendorf.

Conform de titel vertelt de op dat moment vijfendertigjarige auteur hoofdzakelijk over zijn belevenissen als colporteur van Hollandse (kunst)boeken in het Vlaamse land. Over zijn voorgeschiedenis of familieachtergrond verneemt men vrijwel niets en ook de 44 jaren die hij nog tegoed had maken dat dit met hartenbloed geschreven werkje zeker geen compleet levensverhaal behelst. De schrijver springt naar eigen zeggen ‘van den hak op den tak’, zich weinig bekommerend om taal of stijl. Als karakterologisch zelfportret voldoet het echter aan alle voorwaarden van een goede autobiografie. En wat meer zegt: het geeft een onopgesmukt beeld van het Vlaamse volksleven vóór de Eerste Wereldoorlog.

Maar eerst de vraag: wie was Jos Goudswaard en in welke hoedanigheid bereisde hij het Vlaamse land?

Van kantoorbediende tot handelsreiziger

Goudswaard is een in Nederland veel voorkomende naam, die mij al enkele malen op een verkeerd spoor heeft gezet. De hier bedoelde Johannes (‘Jos’) Goudswaard is echter 7 september 1870 te Baarn geboren als tweede zoon van het echtpaar Jan Goudswaard (1838-1891) en Henriette Cornelia Rodi (1833-1897). De uit Brielle afkomstige vader, van beroep huis-, rijtuig-, meubel- en sieraadschilder,[2] komt verder in het hele verhaal niet voor - anders dan de moeder, een Schiedamse. Op een moment dat auteur Jos Goudswaard het nodig acht om een paar als soldaat geleerde krachtvloeken te gebruiken, herinnert hij zich ‘dat m'n moeder mekleinmanneke geleerd had: “Je moet Gristus zeggen en niet Kristus. Jezus hoort zich liever met zachte dan met harde klanken aangesproken”.[3] Achteraf bestempelt hij dit als ‘zot gedoe’. Duidelijk is intussen dat Goudswaard uit een vroom christelijk gezin stamt. In het Baarnse bevolkingsregister 1891-1900 staan beide ouders en alle zes hun kinderen als Nederlands Hervormd geregistreerd. Zodra Jos Goudswaard echter het ouderlijk huis uit is, vermelden de bevolkingsregisters achter zijn naam: ‘godsdienst geen’. En in *Uit 't leven van een leurder* noemt hij zich nadrukkelijk een vrijdenker. Te opmerkelijker, omdat hij dan in een overwegend roomse omgeving verkeert en dikwijls vriendschappelijke betrekkingen met Vlaamse geestelijken onderhoudt. Het is een van de paradoxen waar het leven van Goudswaard vol van is.

Men mag aannemen dat de kinderen van Jan Goudswaard goed konden leren. Jos zou het met zijn werk in een tweetalig land als België nooit gered hebben zonder een behoorlijke vooropleiding. Zelf schrijft hij dat hij ‘in zijn jeugd grondige taalstudies deed’.[4] Vermoedelijk gebeurde dat op de Baarnse jongenskostschool ‘De Oorsprong’[5] van M. de Vries, waar ook zijn drie jaar jongere broer Jan Izaak Goudswaard van 1 januari 1887 tot juli 1889 de lessen volgde. Met zodanig resultaat dat deze als eerste uit de bus kwam op ‘het toelatingsexamen tot de Koninklijke Militaire Academie te Breda en geplaatst werd bij het wapen der genie Indië’. Vader Jan Goudswaard meldt dit vol trots per advertentie in het *Baarns Weekblad* van 3 augustus 1889. Ook Jos' jongste zus Lena Wilhelmina (1877-1975) ontsteeg het ouderlijk milieu en bracht het tot onderwijzeres. Zij zou later trouwen met een collega-onderwijzer die wethouder van Baarn werd: B.J.J. Wijkamp.[6] Jos zelf daarentegen lijkt van begin af geneigd tot een avontuurlijk bohémienbestaan.

Naar eigen zeggen was hij in 1890 soldaat bij de genie.[7] In het Baarnse bevolkingsregister 1891-1900 staat hij nog te boek als ‘kantoorbediende’, maar op 15 maart 1893 vertrok hij volgens datzelfde register naar Amsterdam. Ook de andere kinderen Goudswaard trokken, op Lena na, uit Baarn weg. Veel toekomst was er niet in een boerendorp dat toen weinig vleiend ‘het groene graf’ werd genoemd.[8] Voor Jos kwam daar nog bij dat hij een heftig levend rebels iemand was, die het ook in Amsterdam niet lang kon uithouden. ‘Natuurlijk had ik ongelijk, maar 't werd er mij te eng, te schijnheilig; ik ging als gelukzoeker naar België, waar ik na veel

Instituut „De Vries"
Baarn.

De ondergeteekende brengt hierbij zijnen hartelijken dank aan den Heer M. DE VRIES, voor het uitstekende onderwijs aan zijn zoon gegeven, van 1 Januari 1887 tot Juli 1889, waardoor deze no. 1 behaalde op de algemeene lijst van het gehouden toelatings-examen tot de Kon. Militaire Academie en geplaats werd bij het wapen der Genie Indië.

Met vertrouwen wordt bovengenoemde inrichting dan ook aan ouders en voogden aanbevolen.

J. GOUDSWAARD.

Baarn 3 Aug. 1889.

De vader van Jos Goudswaard plaatste in het *Baarns Weekblad* van 3 augustus 1889 een trotse advertentie over de schoolprestaties van een van zijn zonen.

wederwaardigheden mijn brood als binnenlokker en uitlegger in een wereldtentoonstellingskermistent verdiende'.[9]

Op 22 augustus 1896 liet J. Goudswaard uit Amsterdam zich te Antwerpen inschrijven met als beroep handelsreiziger en adres St. Jacobsmarkt 33.[10] Hij moet daar echter al veel eerder zijn gearriveerd, want het AMVC Letterenhuis in Antwerpen bezit van hem twee onuitgegeven manuscripten: het toneelstuk in twee bedrijfjes *De Familievrijer* en de prozaschets *Leed*, aan het eind respectievelijk gedateerd: Antwerpen, 21 december 1894 en 23 januari 1895.[11] *De Familievrijer* speelt overigens voorjaar 1892 op 'een achterbovenkamer in "de Pijp" te Amsterdam', mogelijk de locatie waar Goudswaard toen zelf huisde. In elk geval heeft hij in die jaren enige literaire aspiraties gehad. Dat daarvan niet te leven viel moet hem al snel duidelijk zijn geworden.

Op 5 mei 1894 opende de Belgische koning Leopold II de Tweede Wereldtentoonstelling van Antwerpen op een 46 hectaren groot terrein aan het Zuiderkwartier.[12] Ze diende vooral als exponent van de industriële en commerciële ontwikkeling van de havenstad. Maar voor het grote publiek waren er ook enkele spectaculaire attracties, zoals een Kongolees dorp met 144 echte zwarten en een nagebouwd fantasiestadje 'Oud-Antwerpen'. Binnen die half-kermisachtige sfeer past ook het optreden van de 23-jarige Jos Goudswaard als explicateur in het 'Musée des Phénomènes', 'waar gevlekte negerinnen, roodhuiden, vuur- en menscheneters onder mijn aanwijzing en uitlegging moesten optreden'. Een toevallige ontmoeting met een voorname bezoekster loopt uit op een indringend gesprek over de wijze waarop Louis Couperus het vrouwelijk hart analyseert en over Krafft Ebing, auteur van de *Psychopathia Sexualis* (1886). Verrast door zijn eruditie noemt zij hem 'une énigme, un drôle de coco', een raadsel, een vermakelijke kerel, maar stelt gelijk de vraag: waarom zoekt u niet een baan in de boekhandel, die beter past bij uw talenten? Hoewel hij geen enkele behoefte voelt om de lucratieve maar conven-

tionele weg van zijn vroegere schoolmakkers te gaan, zet die ene opmerking hem toch aan het denken. En kort daarop solliciteert hij als verkoper bij een grote boekhandel.

Twintig jaar ‘zagen’

Eind december 1892 was in Antwerpen door S. Warendorf Jr. van de Amsterdamse firma Holkema en Warendorf in samenspraak met Max Rooses, conservator van het Museum Plantin-Moretus, De Nederlandsche Boekhandel opgericht.[13] Directeur werd de Nederlander L.H. Smeding, bedrijfsleider Gerard Nahon, vader van de Vlaamse dichteres Alice Nahon. Het was feitelijk een Hollandse importhandel in een Vlaamse omlijsting. Zo trad de Antwerpse burgemeester mr. Jan van Rijswijck (1853-1906) op als bedrijfsadvocaat en Max Rooses als commissaris, terwijl de literator Lode Baekelmans een tijdlang redacteur was van het huisorgaan *Maendelijksche Boekenlijst*. De winkel was gehuisvest aan de St. Jacobsmarkt te Antwerpen, waar ook Goudswaard woonde.

De Nederlandsche Boekhandel heeft, ook als uitgeverij, een succesvolle rol gespeeld in de culturele ontwikkeling van Vlaanderen, waar boeken tot dan toe maar moeilijk waren doorgedrongen. De verkoop gebeurde hoofdzakelijk via catalogi en prospectussen, verspreid door enkele rondtrekkende vertegenwoordigers met intekenlijsten. Als boekventer of deftiger: ‘makelaar in boekhandel’ heeft Jos Goudswaard zo'n twintig jaar lang te voet heel België doorkruist om zowel Franstalige als Nederlandse boeken aan de man te brengen. Op eigen risico, zoals hij in zijn memoires met nadruk stelt. Voor menigeen een rotbaan en ook naar eigen besef een keiharde aangelegenheid. Maar het gaf Goudswaard de gewenste vrijheid. Onderweg ontmoette hij allerlei interessante mensen als Guido Gezelle te Kortrijk, diens leerling pastoor Hugo Verriest, Stijn Streuvels, burgemeester Jan van Rijswijck, minister August Beernaert (1829-1912) en vele anderen. Trots vervulde hem als het was gelukt om een ongeletterde rijkaard een moeilijk verkoopbaar luxe-boek aan te praten. Goede gelegenheden daartoe waren kunstmanifestaties en taalcongressen, waar een geselecteerd publiek op afkwam. Maar zelfs daar moest er flink ‘gezaagd’, dat wil zeggen eindeloos gezeurd worden. Zo probeerde Goudswaard bij een Jordaens-tentoonstelling eens *Rubens' leven en werken* (Amsterdam 1903) van Max Rooses voor 50 francs te verkopen. Goudswaard: ‘Daar komt Max Rooses binnen. Natuurlijk vind ik goed dat ge met m'n boek werkt, maar a.u.b. niet zagen.’ ‘Mijnheer Rooses, antwoordde ik, als gij meent dat 't boek zonder zagen te verkoopen is, doe het dan zelf’. Ik sloeg het werk dicht. Ge kunt het bij den oud-boekverkooper vinden voor fr. 18 in plaats van fr. 50.’[14] Dan had pastoor Verriest een realistischer kijk op de verkoopmogelijkheden van Gezelles poëzie: ‘'t Is wèl gedichten te schrieven, ze uut te geven; maar gedichten te verzétten [verkopen]! 't is stief ondankbaar werk. Je gaat er voor beloond zien latere’.[15]

Behalve voor De Nederlandsche Boekhandel colporteerde Goudswaard ook

Jos Goudswaard in zijn werkkamer, circa 1912 (collctie AMVC Letterenhuis, Antwerpen).

voor Uitgevers-Maatschappy Elsevier en voor uitgever L.J. Veen (1863-1919).[16] Vooral met de laatste ontstond blijkens hun correspondentie van 12 maart 1913 tot 2 oktober 1919 een warme relatie, waarbij Veen in maart 1914 ook persoonlijk in Antwerpen met zijn handelsreiziger kwam kennismaken. Overigens verschilden de twee hartgrondig van mening over het bedrijfsrisico. Veen: ‘Dat de leurder alle risico moet dragen, nu dat is [meestal] niet het geval. Hoeveel uitgaven zijn niet ondernomen waar de colporteur op zich dan wel een zeker getal [wist] te plaatsen, maar wat een faillure werd en wie verdiende toen wel?’[17]

Bij de door Goudswaard aangeboden boeken moet men niet denken aan populaire romans als van Hendrik Conscience of August Snieders. Nee, het ging hier om kostbare standaardwerken en bibliofiele edities als bijvoorbeeld *Geschiedenis der Vlaamsche letterkunde* (Antwerpen-Amsterdam 1910) door Th. Coopman en L. Scharpé, *De kleine Passie* van Lucas van Leyden of een monografie over Belgische paardenrassen (1911)[18] door chevalier Hynderick de Theulegoet. Zijn doelgroep bestond uit de intellectuele bovenlaag: advocaten, rechters, dokters en apothekers, de clerus niet te vergeten. Waar mogelijk ook adel en patriciaat. Goudswaard begreep best dat juist de eenvoudige Vlaamse strijder - dikwijls een dorpsonderwijzer - voor wie hij alle sympathie voelde, zijn dure Vlaamse boeken niet kon betalen. Zijn taak was dan ook niet zozeer leesbevordering in brede zin dan wel het opwekken van bibliofiele begeerte.

Van zijn verdienste (20 tot 30% van de verkoopprijs) kon Goudswaard redelijk leven, al hield het nooit over. Hij was al vroeg aangelopen tegen een ruim veertien jaar oudere Duitse vrouw, Anna Emma Staudt, met wie hij op 19 maart 1898 in het huwelijk trad.[19] Aanvankelijk trokken zij samen langs stad en land, totdat haar ziekte dit onmogelijk maakte. Het echtpaar woonde: Van der Keilenstraat 59, Antwerpen.

Verzamelaar-antiquaar

Maar Goudswaards activiteiten omvatten heel wat meer dan het commerciële eenrichtingsverkeer van vérkoper naar klant. Voor zijn bazen was dat natuurlijk het enige wat telde, voor hemzelf slechts een noodzakelijke voorwaarde voor zijn eigenlijke jachtdoel: de Vlaamse volkskunst. Goudswaard raakte van stond af gefascineerd door ‘het arme, wroetende Vlaamsche volk’ op het platteland: zijn gebruiken en tradities, zijn idioom en zijn kleurrijke spreekwoorden. Hij zocht onderweg ook voortdurend naar de materiële voortbrengselen van die volkscultuur, kócht wat hij te pakken kon krijgen. Niet de luxe-boeken en kunstprenten waarmee hij colporteerde, maar juist de andere kant van het literaire spectrum: ‘mannekesblaren’ of centsprenten, sierpapier uit de achttiende en vroege negentiende eeuw, allerlei volkskunst, oude kinderboeken, ‘santjes’ (heiligenprentjes) en andere devotionalia.

Uit 't leven van een leurder is daarom geen succesverhaal van een gladde vérkoper, maar de ongeremde getuigenis van een liefhebber: ‘Alles pakte me. Ik haalde soms uit hoeken en gaten van zeer oude dorpsbakkerijen half vergane, soms gave speculatie-vormen voor den dag, vond “schildekens”, ook kokieljen, patakons of koekesteentjes genoemd, die bont geschilderd de nieuwjaarskoeken sierden. Gij die me zoudt uitlachen omdat ik belang stel in die onnoozelheden, bezorg me toch eens een oud ganzen- of uilenspel, niet ouder dan 50 jaar bij voorbeeld, of een papieren vaantje, waarmeê men voor 300 jaar reeds ter bedevaart ging.’ En dan volgt de terechte conclusie: ‘Het schoone kunstblad bleef vrij wel bewaard in eigen of open-

Omslag van Jos Goudswaards memoires, *Uit 't leven van een leurder*, uit 1915 (coll. P.J. Buijnsters).

bare verzameling, de volksprent werd pas op prijs gesteld toen ze zoo goed als onvindbaar was.'[20]

Zijn gelukkigste moment beleefde Goudswaard, toen hij eens van een oude landloper uit dankbaarheid 'de heilige lengte van Jezus Christus' cadeau kreeg: een uiterst zeldzame 1,65 meter lange strook papier, waarop litanieën en gebeden gedrukt staan die zijn drager moesten behoeden voor alle kwalen.[21]

Van zulke Vlaamse 'nietigheden' verzamelde hij op zijn reizen een grote menigte, die hij wekelijks naar zijn huis in Antwerpen sleepte en daar vol trots aan enkele vrienden-verzamelaars liet zien.[22] Uit deze gelukkige jaren dateert een foto van Jos Goudswaard te midden van zijn schatten.[23]

Als volkskundige (of *folklorist*, zoals men toen zei) sloot Goudswaard deels aan bij de in het laatste kwart van de negentiende eeuw ontwaakte belangstelling voor de oud-Vlaamse cultuur. Gezelle (1830-1899) was daar met zijn aandacht voor het Vlaamse taaleigen al in voorgegaan. En in 1888 had Pol de Mont het maandblad *Volkskunde* opgericht, dat sinds 1893 onder leiding stond van Alfons de Cock (1850-1921). Bij deze vroege pioniers lag het accent nog op de niet-materiële volkscultuur: volksvertelling, spreekwoorden en kinderspel. Goudswaard deelde weliswaar die belangstelling, maar richtte zich toch hoofdzakelijk op de bijpassende voorwerpen. In dat opzicht was hij min of meer uniek: als dé grote aandrager van folkloristisch materiaal, waar anderen op hebben kunnen voortbouwen. Daar ligt zijn belangrijkste bijdrage aan de Vlaamse volkskunde.

Tot de kleine schare van bevriende medeverzamelaars behoorden de Antwerpse folklorist Emile H. van Heurck (1871-1931)[24] en apotheker Oscar van Schoor (1873-1936)[25] uit Dendermonde. Omdat Goudswaard overal kwam en met kennis van zaken rondkeek, ging hij ook voor bepaalde verzamelaars of instellingen gericht zoeken naar volkskundige zaken. Zo leverde hij bijvoorbeeld veel materiaal aan Max Elskamp voor het in 1907 geopende Museum voor Folklore te Antwerpen. Aan Max Rooses verkocht hij voor het Museum Plantin-Moretus een veertiende-eeuws Vlaams gezangenboek op perkament.[26] Daarmee was Goudswaard, behalve colporteur, haast ongemerkt ook verzamelend antiquaar geworden. Ter illustratie van deze dubbele kant van zijn optreden citeer ik hier twee briefkaarten aan N. van den Broeck, onderwijzer te Hamme.[27] Eerst een briefkaart met poststempel Anvers 21-22 juli 1907.

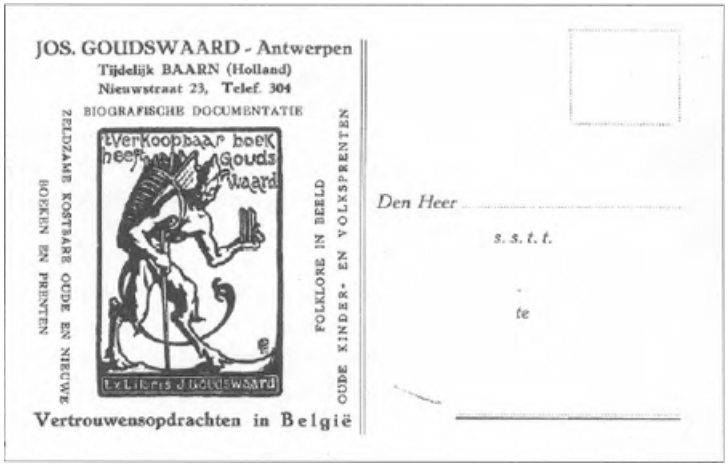
> Mijnheer! Zoudt Gij de goedheid willen hebben de reiziger van de Nederl. Boekhandel omtrent het volgende een inlichting te kunnen bezorgen. Als uiting van Vlaamsch volksleven verzamel ik ook onder anderen de ronde steentjes waarmede men in uw streken de Nieuwjaarskoeken versiert. Ik meen dat men er bakt in St. Amand bij Hamme en men heeft mij verzekerd dat ze gemaakt worden door een zekere heer <u>de Cock</u>. Met dank op voorhand en gaarne tot wederdienst bereid. Achtend J. Goudswaard.

Goudswaard moet per omgaand antwoord hebben gekregen, waarna hij diezelfde 22e juli 1907 nog vanuit Antwerpen de volgende briefkaart verstuurt:

> Geachte Heer Van den Broeck!
> Dank voor Uw inlichting. Binnen eenige dagen hoop ik Ms. de Cock te gaan bezoeken en mij een volledige verzameling aan te schaffen. Het <u>Museum van folklore</u> wordt met de groote Antw. Kermis geopend. Ik zal u daarover nog nader berichten. 't Is Max Elskamp die zijn rijke verzameling heeft afgestaan. De Kataloog is in druk. Boeken over folklore bezit ik bijna niet. Ik heb veel documenten. Duizenden oude mannekensblaren die bijna onvindbaar zijn. Hoogacht. Goudswaard. [Aan de keerzijde lezen we dan nog volgende aanbieding]. <u>Occasie</u> Te koop groote verzameling van oude zeldzame mannekens blaren (images populaires). 200 stuks fr. 20. 300 [stuks] fr. 25.

Op een gedrukt aanbiedingskaartje uit 1915 is van colportage zelfs geen sprake meer. Daar heet het: ‘Jos. Goudswaard - Antwerpen. Tijdelijk Baarn (Holland), Nieuwstraat 23. Biografische documenten. Zeldzame kostbare oude en nieuwe boeken en prenten. Folklore in beeld. Oude kinder- en volksprenten. Vertrouwensopdrachten in België.’

Op dat tijdstip waren de levensomstandigheden voor Goudswaard al radicaal gewijzigd. Begin augustus 1914 verklaarde Duitsland aan Frankrijk de oorlog en viel tegelijk het neutrale België binnen. Goudswaard werd er compleet door ver-

Voorgedrukte advertentiekaart uit 1915 (coll. P.J. Buijnsters).

rast. Hij zal misschien met zijn zwarte baard en vrijmoedig gedrag een ongewone indruk hebben gewekt. In elk geval werd hij 4 augustus 1914 in Herstal bij Luik als verdacht van spionage door de Duitsers gevangen gezet en pas na enige tijd weer vrijgelaten. De belegerde stad Antwerpen kreeg het 6 oktober zwaar te verduren met bombardementen, waarna een lange stroom vluchtelingen, onder wie Max Elskamp, richting Nederland trok. Ook Goudswaard moest nu een goed heenkomen zoeken. Zijn vrouw Anna Emma Staudt had hij al eerder naar Baarn gestuurd, waar zij door zijn zuster Lena in huis was opgevangen.

In de bijstand

Voor Goudswaard was het nu zaak om op andere wijze inkomsten te verwerven. Daartoe diende een nog in december 1914 geschreven maar pas in mei 1915 door Uitgevers-Maatschappij Elsevier gepubliceerde noodkreet *Aan de Heeren Uitgevers en Boekhandelaars in Nederland*.[28] Goudswaard memoreert hierin allereerst zijn twintigjarige werkzaamheid in Vlaanderen om in dat nu verwoeste land Nederlandse kunstboeken te plaatsen. ‘Om mijn brood te verdienen kwam ik bij al wie rijk was en de studie liefhad, voor mijn vermaak ging ik tot het Vlaamsche volk, dat veel aan zich zelf overgelaten, eene overheerlijk schoone beeldspraak bezit, en tradities en gebruiken huldigt, in Noord-Nederland geheel onbekend.’ Lang vóór ‘de geleerde dichter-folklorist Max Elskamp’, zo benadrukt hij, had hij tot in de verste uithoeken die oud-Vlaamse volkskunst opgespeurd. ‘Ik ging ook in de kleine huizekens en vond er in laden van oude Vlaamsche commodekens volksboeken, huiszegens, bedevaartvaantjes, santjes, schouwvegersnieuwjaarswenschen, koningsbrieven, schitterend van onnozelheid. En dan de kinder- en volksprenten! Duizenden ont-

dekte ik op de oude zolders, en leerde ze noemen al naar gelang de streek.' Pas na deze lange zelfpresentatie komt Goudswaard met zijn eigenlijke punt: 'Ik vraag u, mannen van het vak' steun door voor 1 gulden 'een boeksken' te kopen dat bij voldoende deelneming in Noord-Nederland zal worden uitgegeven. Het betrof hier natuurlijk zijn dan net verschenen *Uit 't leven van een leurder*.

Ook verkoopt hij nu voor 15 cent een bibliofiel 'Oorlogs Ex-Libris Goudswaard',[29] dat tegelijk een getuigenis moet zijn van zijn pro-Belgische en impliciet anti-Duitse gezindheid. Duidelijk blijkt dat laatste nog uit een door hem in 1917 te Baarn in eigen beheer gepubliceerd pamflet: *Bemerkingen naar aanleiding van Dr. Zum Busch' laatsten brief (vertaling)*[30], waarin de van Duitse kant geuite beschuldiging dat hun krijgsgevangenen in Engeland slecht behandeld zouden zijn met kracht werd weersproken.

Veel gewin zullen deze drie efemere drukken Goudswaard niet hebben opgeleverd. En voor colportage bestond weinig gelegenheid, hoezeer L.J. Veen hem daartoe ook aanspoorde: 'Kunt gij in Baarn niets doen met de *Reynaart*? Ga maar eens praten met de Boer, Boekhandelaar in de Laanstraat. Gij kunt er gemakkelijk een zestal verkopen. Lukt dit dan kunt gij Hilversum eens nemen.'[31] Goudswaards antwoord is niet bekend, maar het kan voor hem nooit aantrekkelijk zijn geweest om in eigen familieomgeving met boeken te gaan leuren. Even kwam er, van onverwachte zijde, hulp.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog richtte de Schiedamse fabrikantliterator Arij Prins (1860-1922) het Ondersteuningsfonds voor Vlaamsche Letterkundigen op. Goudswaard, tijdelijk woonachtig Weimarstraat 165 in Den Haag, werd een van de begunstigden.[32] In de periode 6 juni 1916 tot 23 november 1919 ontving hij enkele malen tegen ondertekening van een schuldbrief een klein geldbedrag: 15 à 50 gulden. Het was nooit een pure gift, de ontvanger moest het zien als een lening tegen onderpand. Dat onderpand bestond in Goudswaards geval uit 280 volksprenten die hij uit zijn verzameling in Antwerpen had kunnen meenemen. Het zullen niet de slechtste zijn geweest. Nu kwam alles in handen van de gefortuneerde kunstverzamelaar Arij Prins. Waar ze gebleven zijn?

In de loop van 1919 zijn Goudswaard en zijn vrouw naar Antwerpen teruggekeerd. Daar vonden zij hun huis verwoest en de handelsvoorraad van Veen verloren, wat

deze grootmoedig opnam: ‘mijn goed vertrouwen [zal ik] verder in u blijven stellen’.[33]
De Goudswaards hebben nog enige tijd gewoond in Borgerhout,

maar het overlijden nog datzelfde jaar van L.J. Veen heeft de kans om het colportagewerk in Vlaanderen te hervatten in de kiem gesmoord. Bovendien waren in het zwaar getroffen land de afzetmogelijkheden voor luxe-boeken nu zeer verslechterd.

Het schijnt dat intussen ook de gezondheidstoestand van Anna Emma Staudt verder achteruit is gegaan. Op 24 november 1921 is zij, oud 56 jaar, te Baarn overleden. Haar man zat op dat moment in België. Wij weten niet hoe hij die naoorlogse jaren in Antwerpen beleefd heeft. Goede contacten bleven er altijd met de schrijver Lode Baekelmans (1879-1965), inmiddels bibliothecaris van de Antwerpse Stadsbibliotheek.

Genealoog in Baarn

Op 15 maart 1923 liet Goudswaard zich vanuit Antwerpen opnieuw inschrijven bij de gemeente Baarn, ditmaal op adres Parkstraat 9 met als beroep ‘genealoog’. In *Uit 't leven van een leurder* had hij al blijk gegeven van een dergelijke belangstelling: ‘la généalogie m'interesse’ (p. 29). Zijn aanbiedingskaartje uit 1915 is zelfs aan één zijde gevuld met een reclameboodschap à la Elsschots *Lijmen*:

> **Afstammingsbescheiden: Geslacht:**
> Mij bezighoudend met het bijéénbrengen van afstammingsbescheiden, heb ik in uitvoering van een opdracht eener U verwante familie, dikwijls Uw naam ontmoet in 't archief, waaruit ik put, zoodat het me mogelijk zou zijn na eenige dagen ernstig werken U volstrekt onbekende gegevens omtrent gebeurtenissen uit het leven Uwer voorouders te verschaffen. Hoofdzakelijk lever ik gedrukte stukken van den tijd. Wend U voor inlichtingen over mijn arbeid tot M.M.:..... Hoogachtend, Jos. Goudswaard.’

Inderdaad heeft Goudswaard, eenmaal in Baarn teruggekeerd, voor diverse particulieren tegen betaling genealogische onderzoek verricht. In 1934 verspoort hij een maandabonnement om gegevens over de geslachten Van Loenen en Gips te traceren.[34] Een jaar later legt hij voor de familie André de la Porte een uitvoerig dossier aan.[35] Hij doet het kennelijk zonder tegenzin, maar het tekent weer de man dat hij geheel zelfstandig opereert, zonder contact met vakgenoten.

Hoe lang hij dat werk heeft volgehouden is mij onbekend. In elk geval is hij op een gegeven moment gaan samenwonen met een bevriend echtpaar Doedes, waarvan de man chauffeur was. Dat die relatie vriendschappelijk was blijkt uit de rouwadvertentie die dit paar in de krant liet plaatsen naast de familieadvertentie van Goudswaards zus Lena en zijn twee nichten.

Jos Goudswaard stierf niet in zijn eigen huis, maar op de Willem Arntzhoeve in Den Dolder (gemeente Zeist), een psychiatrische instelling waarheen hij was overgebracht. Zijn schriftelijke nalatenschap is in 1967 via antiquariaat Gysbers & Van Loon te Arnhem in het AMVC Letterenhuis te Antwerpen terechtgekomen.[36] Zijn

verzameling sierpapier werd in 1959 door de erfgenamen geschonken [of verkocht?] aan het Volkskundemuseum te Antwerpen.[37]

Goudswaards betekenis

In tegenstelling tot die andere grote pionier van de Vlaamse volkskunde Emile H. van Heurck heeft Jos Goudswaard zich louter bepaald tot het verzamelen van curiosa. Hij bleef altijd de romantische liefhebber zonder behoefte tot schriftelijke vastlegging of wetenschappelijk onderzoek. Terwijl Van Heurck nog altijd voortleeft als gewaardeerd publicist van enkele standaardwerken over bedevaartvaantjes en Antwerpse santjes, stierf de folklorist Goudswaard eigenlijk al omstreeks 1915 een stille dood. Waarin hij deze francofone, deftige ambtenaar echter overtreft is in het levende contact met het Vlaamse volk en in de smeuïge wijze waarop hij in *Uit t leven van een leurder* over zijn speurtochten heeft verteld.

Bronnen

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag: persoonskaart J. Goudswaard en familieadvertenties.
Registers Burgerlijke Stand gemeente Baarn (in: Archief Eemland, Amersfoort) en gemeente Zeist.
AMVC Letterenhuis Antwerpen: dossier Jos Goudswaard (Nr. G 634).
Stadsarchief Antwerpen (Felix Archief): vreemdelingendossiers.
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (LM), Den Haag: Kopieerboeken uitgeverij L.J. Veen, Nr. 34, 35, 36, 41, 44. Brieven van Jos. Goudswaard aan Arij Prins (sign. P 877 B2).
Jos. Goudswaard, *Uit 't leven van een leurder*. Amsterdam, Uitgevers-Maatschappy Elsevier, in MCMXV. Bedrukt kartonnen band, 21 × 16 cm. 68 pp. Prijs 1,25.

Met dank aan: Matthijs Andreas (Archief Eemland), dr. Ayolt Brongers (Amersfoort), Hans van Dijk (Oudheidkamer Baarn), Eric van der Ent (Baarn), Jan van Heurck (AMVC Letterenhuis Antwerpen, geen familie van Emile H. van Heurck!), Mirjam Kruize (bibliotheek KMA Breda) en antiquaar A.G. van der Steur (Haarlem).

Eindnoten:

1 Ludo Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*. Deel 1 (Tielt/Weesp [1984]), p. 148.
2 Aldus advertentie in *Geïllustreerde Gids en Adresboek voor Baarn en omstreken* (Baarn [1888]); aanwezig: Oudheidkamer Baarn.
3 *Uit 't leven van een leurder*, p. 9.
4 *Uit 't leven van een leurder*, p. 5.
5 T. Pluim, *Uit de geschiedenis van Baarn* (Hilversum 1932), p. 128, met foto.
6 Zij staat met Wijkamp op een schoolfoto in R.J. van der Maal en Y. van den Akker (red.), *Van Baerne tot Baarn* (Baarn 1999), p. 233.
7 *Uit 't leven van een leurder*, p. 9.
8 Baarn was in de jaren 1873-1920 woon- en recreatieoord van de vooral Amsterdamse elite. Als die rijkelui 's winters weg waren, leek het er uitgestorven. Zie G.A. Hoekveld, *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp* (Baarn 1964); idem, 'Baarn's groei in de 20e eeuw', in: Van der Maal en Van den Akker, p. 45-54.
9 *Uit 't leven van een leurder*, p. 7.
10 Stadsarchief Antwerpen, vreemdelingendossier, inv.nr. 2204321, fol. 188, en straatregisternr. 2212629.
11 *De Familievrijer, schets in 2 bedrijfjes*, 43 + 36 eenzijdig beschreven bladen in twee bruin gemarmerde schoolcahiers. *Leed*, 52 beschreven bladzijden in groen gemarmerd schoolcahier.
12 *De wereld ten toon. Wereldtentoonstellingen in de Universiteitsbibliotheek 1851-1992* (Leuven 1992), p. 84-85.
13 Ludo Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*. Deel 1, p. 143-155.
14 *Uit 't leven van een leurder*, p. 61.
15 *Uit 't leven van een leurder*, p. 17.
16 Jan Pauwels, *'Meer dan een mode-koorts': Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919* (Leuven 2005), p. 12-18, over Goudswaard p. 314.
17 Brief van 12 maart 1914 (kopieerboek Veen 34, p. 85).
18 *Monographie du cheval de trait Belge*, Bruxelles, Librairie Nationale d'Art et d'Histoire G. van Oest, 1911.
19 Anna Emma Staudt, geb. 31 juli 1856 te Maar (bij Trier), overl. 24 november 1921 te Baarn; gehuwd met J. Goudswaard 19 maart 1898 (Persoonskaart J. Goudswaard in Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag). In Antwerpen woonden in de jaren 1880-1915 diverse Staudts.
20 *Uit 't leven van een leurder*, p. 27.
21 *Uit 't leven van een leurder*, p. 30; W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia* 1 (Eindhoven 1980), p. 97-104.
22 Jan van Neervoord [= Jan de Schuyter], 'Volksprenten opzoeken en met boeken leuren (naar aanleiding van een bezoek aan de verzameling van M. Goudswaard)', in: *Vlaamsch Leven, zelfstandig Vlaamsch geïllustreerd weekblad* 1 (1916), nr. 50 (17 sep.), p. 587-598.
23 Deze ongedateerde foto berust in het AMVC Letterenhuis te Antwerpen, dossier J. Goudswaard.
24 Over hem een geschreven portret door prof. Paul de Keyser in: Emile H. van Heurck, *De Vlaamsche volksboeken*, Brussel [1944]. Het AMVC Letterenhuis te Antwerpen bezit een briefkaart van J. Goudswaard aan Mijnheer Emile van Heurck, Gezondstraat, Antwerpen, waarin hij hem *Les images populaires flamandes au XVI siècle* par H. Hymans (Liège 1869) te leen vraagt en hem tegelijk uitnodigt voor een bezoek: 'En wanneer komt ge mijn 2 Ypersche brevet-omlystingen zien op handpapier gedrukt?'.
25 Genoemd: *Uit 't leven van een leurder*, p. 55. Over hem: L.J. Vandewiele in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 5 (Brussel 1972), kol. 779.
26 *Uit 't leven van een leurder*, p. 62.
27 AMVC Letterenhuis Antwerpen, dossier J. Goudswaard.
28 AMVC Letterenhuis, Antwerpen, dossier J. Goudswaard, alwaar ook het complete handschrift van *Uit 't leven ven een leurder* berust. Boekaankondigingen/recensies verschenen in: *Den Gulden Winckel*, 15 mei 1915, p. 72-75 met 2 portretfoto's van Goudswaard, door G.v.E. [Gerard van Eckeren]; *De Vlaamsche Stem*, 24 mei 1915, door André de Ridder; *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 28 mei 1915; *De Telegraaf*, Avondblad 28 mei 1915, door Cornelis Veth; *De Hofstad*, 17 (1915), nr. 26 (26 juni) en in *De Nederlandsche Boekhandel 1 jan. 1893-31 dec. 1917*, p. 92-93.
29 Aanwezig: AMVC Letterenhuis, Antwerpen, dossier J. Goudswaard en in collectie antiquariaat A.G. van der Steur, Haarlem. Een ouder ex libris J. Goudswaard door de Antwerpse kunstenaar Edw. Pellens (1872-1947) siert de laatste pagina en achterzijde van *Uit 't leven van een leurder*.

30 Aanwezig: bibliotheek Radbouduniversiteit Nijmegen, sign. Br. 23066. De brief van Jozef Paul Zum Busch (1867-1959) werd gepubliceerd in: *Deutsche Medizinische Wochenschrift* van 27 juli 1916.
31 Brief van 8 november 1914, LM kopieerboek 35, p. 685.
32 Correspondentie Goudswaard met Arij Prins in LM, sign. 1603.
33 Brief van 8 november 1914, LM kopieerboek 35, p. 685.
34 Dossier in bezit van antiquariaat A.G. van der Steur te Haarlem.
35 Genealogie van Joseph Dominique André de la Porte met bijlagen, 1935. Opgesteld door J. Goudswaard te Baarn. Streekarchief Zutphen, inv.nr. 47.
36 Mondelinge mededeling Jan van Heurck 25 juli 2007; navraag bij Gysbers & Van Loon leverde geen nadere informatie (brief Fred van Loon 14 augustus 2007).
37 Alfons K.L. Thijs, 'Hernieuwde belangstelling voor het oude sierpapier' in: *De Gulden Passer* 75 (1997), p. 239-250; over Goudswaard p. 244.

Hub. Hubben
De kruistocht van een kathedralenbouwer
Antiquaar Max Schuhmacher (1927-2007)

HUB. HUBBEN (1946) was van 1971 tot 2007 redacteur van *de Volkskrant*. Daarin schreef hij over typografie, bibliofilie en grafische vormgeving. Een deel van zijn journalistieke werk bundelde hij in *Boekengek* (1995), *Het tomeloze talent in grafisch Nederland* (2000) en *Laatste loodjes* (2007).

Sinds 8 juni 2007 lijkt de voorgevel van het pand aan de Gelderschekade 107, met uitzicht op de Nieuwmarkt in Amsterdam, meer dan ooit voorover te hellen. Het condens op de etalageruiten zou de passant kunnen wijten aan de daarachter uitgestalde boeken die hun verdriet uiten om het definitieve vertrek van hun baas. Op genoemde dag stierf, te midden van zijn boeken, de vermaarde antiquaar Max Schuhmacher aan de gevolgen van longkanker. Een week later werd hij vanaf de Gelderschekade met paard en platte kar naar zijn laatste rustplaats gebracht op Zorgvlied. Hij werd 79 jaar.

In diverse kwaliteitskranten verschenen beknopte necrologieën over een man wiens handen honderdduizenden boeken beroerden, maar die over zichzelf eens opmerkte dat hij ‘partieel woordblind’ was. Niettemin werd hij volgens sommigen schatrijk met de handel in zeldzame en bijzondere boeken. Hetgeen klopt, al was die rijkdom van papier.

Houthakkershemd

‘Heus, voor jongeren met fantasie zit overal nog perspectief in. Zelfs in oude dingen. Het bewijs levert Max Schumacher die met z'n 26 jaren een bloeiende handel in antiquarische boeken drijft.’ Citaat uit *Het Vrije Volk* van 31 oktober 1953 dat bij het interview een foto afdrukte van een bedeesd kijkende jongeman met opgerolde hemdsmouwen, zittend in een rotanstoel met een stapel boeken op zijn schoot. (Voor jongere lezers een klein terzijde: *Het Vrije Volk* was toentertijd - maar niet lang meer - de grootste krant van Nederland, wat niet verhinderde dat de naam van de geïnterviewde consequent foutief - zonder tweede h - werd weergegeven.) De verslaggever is op bezoek ‘in een plezierig oud huis’ aan de Nieuwe Keizersgracht, ‘vol met duizenden en nog eens duizenden boeken’ waar Schuhmacher een jaar eerder zijn eigen antiquariaat is gestart. Nederlandse en Engelse literatuur zijn de specialisaties, maar er bestaat dan al een door zijn (half)zus en compagnon Wilma opgezet

14 juni 2007: Max Schuhmacher wordt naar begraafplaats Zorgvlied gebracht (foto Louis Putman).

kaartsysteem dat ook verzamelaars van boeken over, bijvoorbeeld, goochelen, kantklossen en kanariepieten registreert. Max: ‘Laatst werd ik opgebeld door iemand die alle boeken ter wereld wil hebben waarbij Hocus Pocus in de titel voorkomt.’ Aan het slot van het gesprek laat de jeugdige antiquaar zich uit over de betrekkelijkheid van de liefde: ‘Heel wat schrijvers moesten eens weten hoeveel van hun boekjes met ontroerende opdrachten aan beminde vrouwen er op het Waterlooplein voor een dubbeltje te koop liggen...’

Wat de krant niet vermeldde was dat Schuhmacher zijn antiquariaat in 1952 begon in samenwerking met Frits Knuf, een vriend die zich spoedig als zelfstandig antiquaar zou vestigen in de Nieuwe Spiegelstraat. Wilma nam zijn plaats in. In 1957 betrokken zij het pand aan de Gelderschekade.

In tegenstelling tot het merendeel van zijn collega's gaf Max Schuhmacher niets om uiterlijk vertoon. Aan kleding noch haarsnit werd geld gespendeerd; een bril kon jaren mee. *Offeren aan Mercurius en Minerva* (Amsterdam, 1995), een van de zeldzame uitgaven die een blik gunnen in de handel en wandel van Nederlandse topantiquariaten, toont uitsluitend gedistingeerde heren in pak met strop- of vlinderdas. Zo niet Max Schuhmacher. Gekleed in een houthakkershemd - altijd *over* de broek hangend - kijkt hij, met halflang haar en een hand op de heup, zelfverzekerd in de camera. Bij hem geen beglaasde of stofvrije boekenkasten als decor maar de rommelig ogende winkel waar ook buurtgenoten kunnen binnenlopen voor een praatje en een glas wijn.

Zijn uitlatingen in het mooi uitgegeven boek, verschenen ter gelegenheid van

het 60-jarig bestaan van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren - de spellingwijze impliceert al dat de club niet van de straat is - zijn in overeenstemming met zijn verschijning: Schuhmacher neemt geen blad voor de mond en dat levert behalve mooie verhalen ook inzicht in zijn filosofie op.

Max S.: 'Het is een waanzinnig intensief beroep. Ik denk dat wij meer producten hebben dan de Bijenkorf. Antiquaar zijn, zoals wij dat zijn, is volkomen uit de tijd. De toekomst is dat iedereen hetzelfde boek leest. De markt is ontzettend verengd. (...) Een verantwoorde *living* is het antiquariaat niet. Je kunt ons beroep het beste vergelijken met dat van een boer. Ik heb een vermogen in huis en werk me rot. En net zoals die boer heb je een matig inkomen en krijg je niet de rente van het kapitaal. Als je de hele hap op een goede manier zou verkopen, zou je van de rente kunnen leven. Maar dat doe ik niet, omdat ik dezelfde gedrevenheid heb als de boer die op het land zit waar zijn grootvader ook al op zat. Het is een taak. Een kunstenaar heeft dat ook. Die vraagt zich ook niet af of zijn schilderij goed verkoopbaar is.'

Deze uitspraak illustreert als geen ander de filosofie van een man, die zelf nog op de middelbare landbouwschool had gezeten, aangaande de handel in oude boeken - een filosofie die nauwelijks nog aanhangers telt. Behalve handelaar was hij vooral ook verzamelaar.

Monnikenwerk

De handelaar kocht in de loop der tijden circa honderd grote en kleinere bibliotheken op. De verzamelaar liet bij zijn overlijden naar ruwe schatting honderdduizend boeken en ontelbare tijdschriften na, ondergebracht in het kolossale pand aan de Gelderschekade en in opslagruimtes op de Oude Waal en de Brouwersgracht - magazijnen die doen denken aan de labyrintische boekerijen zoals beschreven door Umberto Eco en Carlos Ruiz Zafón.

De aankoop van bibliotheken van auteurs als Adriaan Roland Holst, Frans Coenen, Werumeus Buning, Maurits Dekker, Simon Vestdijk, Jan Engelman, A. Marja en Jan van Nijlen legde de basis voor een omvangrijke collectie moderne Nederlandse literatuur, tevens de voornaamste specialisatie van het huis Schuhmacher. Maar bij lange na niet de enige. Engels/Amerikaanse literatuur, Duitse literatuur (vlak voor Max' dood verkocht), illegaal drukwerk, Russische avant-garde, typografische oeuvres, Zuid-Afrikaanse literatuur, en boeken met een opdracht van de auteur vormen prominente deelcollecties. 'Van Du Perron hebben wij 72 exemplaren met opdracht', vertelde Max eens.

Terwijl menig antiquaar zou volstaan met de boeken te prijzen, op de plank te zetten en te wachten op de juiste klant met geld op zak, werd (en wordt) bij Schuhmacher gestreefd naar volledigheid en een uiterst nauwkeurige beschrijving van een deelcollectie alvorens deze op de markt te brengen - ongeduldige kopers moeten eenvoudigweg wachten. De beschrijvingen van Wilma Schuhmacher heb-

Omslag catalogus met 246 topstukken uit de collectie bibliofiele uitgaven uit de Nederlandse literatuur (november 1989).

ben inmiddels hun weerslag gevonden in circa 240 oeuvrecatalogi die door wetenschappers, bibliothecarissen en verzamelaars als betrouwbare en hoogwaardige bronnen worden beschouwd.

In 1989 verscheen *In den zoeten Inval*, een van de beroemdste catalogi van de Schuhmachers en een indrukwekkend tableau van de bibliofiele rijkdom van hun Nederlandse collectie. Ter illustratie van de zorgvuldigheid en preciesheid van de samenstellers volgt hier een van de (246) titelbeschrijvingen:

> Gilliams, Maurice - Elias, of het Gevecht met de Nachtegalen. Antwerpen, Nederlandsche Boekhandel [ook: Amsterdam, J.M. Meulenhoff] (1936), grof groen linnen met kleine decoratie en belettering in goud. Met stofomslag: wit papier met kleine zwarte decoratie [=band] en groen & zwarte belettering + zwart kader.
> Eerste druk. In de 2de druk, 1943 worden het Voorwoord (p. 7-8) & het Tweede Cahier (p. 173-263) beide zogenaamd door Olivier Bloem geschreven + de Apendices: 4 gedichten (1 later in: De Man voor het Venster, 1943) niet meer opgenomen - deze ook niet in de vlgg. drukken - het overige wordt grondig bewerkt.
> Gedrukt door Meijer, Wormerveer in 1510 Exx. [Typografische verzorging, & band & omslag (&=stofomslag) ontwerp van Maurice Gilliams].
> Ex. Op vergé-papier (1500 Exx.) met een opdracht van Gilliams aan de uitgever John Meulenhoff en diens vrouw: ‘Van pool tot pool, gelijk de kou der eeuwen / bemint het woord de nacht / om aan de trans der havikken te troonen / boven 't gedeerde hout. /

> Onsterfelijk, door eenderen te vinden / Aan Jacqueline en John Meulenhoff / op een novemberdag in 1947 te Antwerpen / Gilliams'.
> Stofomslag wat verbruind.

Om zulke beschrijvingen te kunnen maken moeten meerdere exemplaren van dezelfde titel onder handbereik zijn. En dan begint een eindeloos vergelijken en controleren dat met recht monnikenwerk mag worden genoemd. In een brief die Wilma Schuhmacher kort na de dood van Max aan een boekhistoricus schreef, zet zij nog eens uiteen hoe zij en Max te werk gingen. 'Catalogi kwamen primair tot stand in samenwerking van Max en mij, en vaak is het moeilijk om te zeggen wie oorspronkelijk het idee had, ik denk dat je dit het beste met een balspel kunt vergelijken. In ieder geval was dit altijd een onderwerp van veel pret, waarbij Max dan boeken ging klaar zetten en ik al beschrijvende - volgens een systeem dat ik van toepassing achtte op het onderwerp - om meer boeken en mogelijk ook andere titels vroeg.' De taakverdeling was helder: Max zocht en kocht de boeken, Wilma beschreef ze en stelde de verkoopprijs vast, gaandeweg een graadmeter voor de concurrentie. Beiden werden geholpen door een verbluffend geheugen, ook in visueel opzicht, misschien deels te verklaren uit het feit dat hun vader de magisch-realistische schilder Wim Schuhmacher was.

In de minstens zo bekende Couperus-catalogus, verschenen in 1963, werd voor het eerst vastgesteld dat een en dezelfde druk van een boek in verschillende banden kon worden uitgebracht. Andere vooraanstaande antiquariaten beperkten zich tot dusver tot een cultuurhistorische beschrijving van de boeken. In de academische wereld was intensief speurwerk naar technische details evenmin usance, maar Ernst Braches, boekhistoricus en latere bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, was van stond af aan onder de indruk van het bibliografische gehalte.

Kruistocht

Vanaf begin jaren zestig ontwikkelden Max en Wilma een onderzoeksmethode die zij intern als 'de kruistocht' betitelden. Boeken werden zowel inhoudelijk als uiterlijk tot in de finesses doorgenomen. Van opeenvolgende drukken werd de tekst, het zetsel, de titelpagina, het colofon, de band, de stofomslag en de bindwijze minutieus vergeleken en beschreven hetgeen leidde tot de ontdekking dat, om een enkel voorbeeld te noemen, de verzamelde werken van Louis Couperus en de verzamelde gedichten van Jacques Perk, zoals bezorgd door Garmt Stuiveling, allerminst volledig waren en in tekstueel opzicht bovendien ernstig verminkt. Beide antiquaren verrichtten pionierswerk want bibliografisch materiaal over de moderne Nederlandse literatuur, verschenen tussen 1870 en 1960, bestond eenvoudig niet toen zij hun 'kruistocht' begonnen.

Of, zoals Ernst Braches het aan de groeve van Max Schuhmacher verwoordde:

Max Schuhmacher, eind jaren vijftig thuis in de voorkamer op de Gelderschekade 107 (coll. Antiquariaat Schuhmacher).

‘Het wordt een expeditie zoals die door Darwin op de Beagle ondernomen. Zoveel mogelijk specimina worden binnen boord gebracht, zonder vrees voor doubletten, en zonder het verlangen tot afzet van het verworvene. En daardoor kunnen binnen dat grote geheel al spoedig eenheden worden onderscheiden en binnen die eenheden komen onder vele vermeende dubbelen verrassende varianten tevoorschijn, die getuigen van de lotgevallen van gedrukte teksten onder de hand van uitgevers, drukkers en binders. Het wetenschappelijk vermogen van het op deze manier bijeengebrachte komt in de openbaarheid als in 1955 blijkt dat Frank Lulofs promoveert op wat tot dat ogenblik beschouwd werd als de eerste druk van Nijhoffs *Het uur U*. Voor het eerst wordt duidelijk dat wat een eerste druk lijkt, dat niet behoeft te zijn. We verloren onze argeloosheid ten aanzien van teksten die recentelijk uitgegeven zijn.’

In voornoemde brief schrijft Wilma: ‘Ik ontwikkelde een systeem waarbij men door middel van ronde haken kan onderscheiden wat niet op de titelpagina maar wel op een andere plaats in het boek staat en waarbij ik, omdat ik bijvoorbeeld een reeks belangrijk vond, dit op een onorthodoxe plaats zette in de titelbeschrijving. De hele periode na 1880, voor zover we toen in voorraad hadden, diende op deze manier compleet met zetsel- en tekstvergelijking beschreven te worden. Toen ik de P had gehaald - en daartussen al vanaf de A een stukje opnieuw wat “beter” had gedaan -, werd ik ernstig ziek.’ Na haar langdurige ziekte kon zij niet langer met

schrijfmachine of computer overweg. ‘Al mijn beschrijvingen, toen ik dat na jaren weer kon, zijn met de hand gemaakt, en werden door anderen uitgetikt. Niet door Max, maar een catalogus zonder Max is ondenkbaar.’

In 1991 viel Wilma Schuhmacher de Laurens Jansz. Costerprijs ten deel vanwege haar verdiensten voor de boekwetenschap en de bibliografie van de Nederlandse literatuur in het bijzonder. In de laudatio werd Max met nadruk genoemd. (Op de symbolische cheque ter waarde van 5000 gulden die haar bij die gelegenheid werd overhandigd ontbrak in haar achternaam de tweede h.)

Autografen

Wie, zoals de Schuhmachers, boeken onder de microscoop legt, komt vanzelf terecht bij hun grafische en visuele aspecten; het leidde tot nieuwe collecties en catalogi. Zo beschrijft *Russian Avant-Garde Books 1912-1932* (2001) een schat van bijna honderd zeldzame uitgaven, ontworpen en/of geïllustreerd door de Cubo-Futuristen, en Constructivisten als El Lissitsky en Alexander Rodchenko. Het bijeenbrengen van deze collectie nam tien jaar in beslag; prijzen varieerden tussen 450 en 22.500 gulden. Een jaar later verscheen *XXth Century Art: Avattt Garde & Illustrated Books*. Naast werken van kunstenaars als Piet Zwart, Paul Schuitema en Willem Sandberg biedt de catalogus - evenals de ‘Russen’-catalogus samengesteld door medewerkster Truusje Goedings - complete sets aan van een twintigtal tijdschriften, die vrijwel onvindbaar zijn. Nooit eerder, bijvoorbeeld, werden de zeven nummers van *Braak* aangeboden, een literair maandblad, opgericht in 1950 door Remco Campert en H.R.(Rudy) Kousbroek.

Wie werden de nieuwe eigenaren van deze soms in tientallen jaren bijeengebrachte verzamelingen? De collectie-Boutens werd verworven door de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek; aan de omvangrijke Couperus-collectie in de Koninklijke Bibliotheek leverden de Schuhmachers een substantiële bijdrage; de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, onderdeel van de Leidse Universiteitsbibliotheek, dankt haar collectie van de Forum-generatie mede aan antiquariaat Schuhmacher. Illegaal Nederlands drukwerk, nu in de British Library, werd aan de Gelderschekade bijeengebracht.

Een paar dagen voor zijn dood deed Max Schuhmacher wat hij zich jaren eerder al had voorgenomen: hij verkocht de collectie autografen van hem en Wilma. Aanvankelijk was de Universiteitsbibliotheek Amsterdam eerste kanshebber maar een *gentleman's agreement* maakte dat oud-hoofdconservator Ton Croiset van Uchelen de Schuhmachers verwees naar het Letterkundig Museum in Den Haag, sinds de oprichting immers het voornaamste verzamelpunt van autografen. Het museum verwierf brieven, handschriften, getypte verhalen, foto's en tekeningen van meer dan 350 schrijvers. Onder hen Willem Kloos, Bertus Aafjes, Hans Lodeizen, Lucebert, Margo Minco, Jan Wolkers, Maarten 't Hart en Jan Siebelink. Dit unieke materiaal, bijeengebracht in een halve eeuw, bevat onder meer 28 voor het grootste deel niet

Omslag van de W.F. Hermanscatalogus (nr. 205) uit 1982.

eerder gepubliceerde brieven van de dichter Jan Hanlo en 11 brieven van W.F. Hermans. De omvangrijke verzameling documenten van Adriaan Roland Holst zal nauwelijks verbazing wekken want de dichter was een favoriet van Max Schuhmacher. Tot de collectie behoorden eveneens het in leer gebonden handschrift van een vroege versie van *De nieuwe geboort* (1902), een dichtbundel van Henriette Roland Holst, tante van de Bergense dichter, en het typoscript van *Panta Rei*, een verhaal van Gerrit Kouwenaar dat in 1946 zijn definitieve vorm kreeg in de novelle *Uren en sigaretten*. Onder de foto's die meekwamen naar Den Haag kan men Eddy du Perron aantreffen, vermomd als Friedrich Nietzsche en Gerard Reve en Vasalis in gezelschap van koningin Juliana op het Boekenbal.

Over het bedrag waarvoor de collectie autografen van eigenaar verwisselde wil Anton Korteweg, directeur van het Letterkundig Museum, niets kwijt maar hij omschrijft het antiquariaat in het algemeen als ‘een moeizaam wereldje’. En voegt er aan toe: ‘Schuhmacher is een fantastisch antiquariaat als je iets heel specifieks zoekt. Ze hebben nu eenmaal alles. En daar betaal je dus veel geld voor.’

Bij het verschijnen van *Helmut Salden - Letterontwerper en boekverzorger* (Rotterdam, 2003) maakte een groter publiek kennis met de werkwijze van de Schuhmachers. Natuurlijk beschikte Salden, een van de grote klassieke typografen van de vorige eeuw, over een eigen archief, maar dat vertoonde hiaten die zijn levensgezellin Katja Vranken na zijn dood alleen kon opvullen met behulp van Max en Wilma Schuhmacher. Zij completeerden de oeuvrecatalogus die meer dan duizend items

beslaat. Boeken, ontwerpen en archief van Salden zijn sindsdien onder dak in Museum Meermanno in Den Haag. Twee maanden na de dood van Max kwam de prachtige monografie over Saldens leven en werk, vormgegeven door Harry N. Sierman - nog zo'n meesterlijk typograaf die helaas niet meer onder de levenden is - in de ramsj terecht.

Een golf van publiciteit veroorzaakte in 1983 de Hermans-catalogus, bij wijze van uitzondering samengesteld door Peter Heringa. De verkoop was een groot succes. Bij verschijnen belde W.F. Hermans vanuit Parijs naar Max met het verzoek twintig exemplaren op te sturen. Max: 'Wat moet u daar nou mee?' Hermans antwoordde: 'Nou, al die mensen die om een boekje zeuren stuur ik de catalogus'.

Uitstervend ras

'Een kathedralenbouwer', aldus omschreef een collega-antiquaar Max Schuhmacher na zijn overlijden. Hij leefde uitsluitend voor zijn boeken en een gesprek moest bij voorkeur over 'het vak' gaan. Na een veiling (waar hij vaak op grote schaal inkocht en menig collega wegspeelde) of boekenbeurs een glas drinken met collega's? Max, de einzelgänger, nam er zelden de tijd voor. Minder bekend is dat hij behalve boeken ook etnografica en ijzeren voorwerpen verzamelde. Het was ook Max die de uitgestrekte tuin van het buitenhuis in Ierland onderhield en verfraaide.

Bij zijn teraardebestelling voerden, naast Wilma en Truusje Goedings, voornamelijk vrienden uit het boekenvak het woord. Onder hen Louis Putman, ruim over de tachtig en eveneens een befaamd antiquaar in Amsterdamse kringen. Hij werkte bij de Schuhmachers als eerste assistent van 1961 tot 1969 en bleef kind aan huis. Hij wist wat Max zocht, en dook uit verre uithoeken onverwachte en door niemand anders te herkennen curiositeiten op.

Putman haalde herinneringen op aan de wijze waarop de bibliotheek van de dichter Jan Engelman werd verworven: 'Woonachtig in Utrecht, liet Engelman de boel de boel, vertrok naar Amsterdam en trok in bij Johanna D. in de Johannes Verhulststraat. Nadat het Letterkundig Museum een kijkje had genomen - meer kun je het niet noemen - werd Max verzocht de bibliotheek en aanverwante zaken te regelen. We arriveerden daar op een regenachtige ochtend. De ingang was aan de achterzijde via een ommuurde binnenplaats. We troffen bij het betreden van de binnenplaats een gedeelte van de correspondentie verspreid op de straat aan, gedeeltelijk reeds nat. Zoals gewoonlijk was de werkster al aan de slag geweest en was alles wat op los papier leek al buiten gezet. Het eerste wat ons te doen stond was de brieven te vergaren en het natte gedeelte op de traptreden te spreiden om te laten drogen. (...) Na een poosje bereikten we de zolder. Daar troffen we diverse jaarlagen briefpost aan van geopende en ongeopende post, o.a. dwangbevelen, belastingaanslagen, postgiroafrekeningen, maar ook brieven van Jany Roland Holst en vele anderen; tevens van diverse dames. Jan Engelman had de gewoonte eens per week de binnengekomen post op de zolder te deponeren en dat jarenlang.'

Max Schuhmacher behoorde tot een generatie van antiquaren die, in de meest letterlijke zin, uitsterft. Hij was werkzaam in een zo goed als verzonken wereld. Een wereld die het aflegt tegen de god van Internet en tegen universiteitsbibliotheken die bezuinigen op hun boekenbezit, een wereld waar kapitaalkrachtige en erudiete verzamelaars op de vingers van twee handen te tellen zijn. En Max had weinig op met kordate mannen als Henk Kraima, directeur van de CPNB, die zijn evenement Manuscripta in een *Parool*-interview aanprees als was het een kermisattractie: 'Literatuur is niet meer stil in een hoek zitten met een boek.' Max Schuhmacher was er tien jaar geleden al somber over: 'Nederlands is een notoir rotonderwerp. Wie nu een antiquariaat wil beginnen, moet in spelletjes gaan handelen, bridgeboeken, kaartboeken, schaken of geschiedenis der techniek, der wetenschap, reizen et cetera' Volgens Kraima hebben met name kook- en stripboeken nog een grote toekomst voor zich.

In hetzelfde interview meende de CPNB-baas dat 'hier toch ook bijna nooit meer een boekhandel sluit?' Hij vergist zich, vermoedelijk met opzet. In de afgelopen vijftien jaar sloten alleen al in Amsterdam minstens veertig boekwinkels en antiquariaten hun deuren. Economen hebben een passende uitdrukking voor het optimisme van Kraima: gezondbidden.

Wanneer we ons beperken tot de bovenlaag van het vaderlandse antiquariaat dan biedt *Offeren aan Mercurius en Minerva* eveneens houvast. Wat blijkt? De man met de zeis is heer en meester. Ruim de helft van de twaalf in 1995 geïnterviewde antiquaren bevindt zich inmiddels in de boekenhemel. Onder hen: Paul Valkema Blouw, Simon Emmering, de broers Max en Nico Israël, Edgar Franco, directeur van het Utrechtse antiquariaat annex veilinghuis J.L. Beijers, Ans van Pagée, de bescheiden eigenaresse van een gerenommeerd antiquariaat in Den Bosch, en ook Frits Knuf. De kathedralenbouwer heeft zich op 8 juni 2007 bij hen gevoegd. Zus Wilma zet de zaak voort; de langverwachte Elsschot-catalogus verschijnt medio 2008.

Tot slot, nogmaals, Ernst Braches in zijn eloquente grafrede: 'Wie Max ooit aan het werk heeft gezien, op de kijkdag van een auctie bijvoorbeeld, weet waar ik op doel. Hoe hij zelf stilstond en zijn handen (groot, zoals van al degenen die perfect met papier kunnen omgaan) uitstuurde, hun gang liet gaan. Hoe die handen tastend langs de boeken gingen: eerst de rechter, schijnbaar blindelings. Waar dat nodig was, greep links in en maakte ruimte, zodat rechts, met twee vingerpunten, een pamfletje kon uitlichten, of, met volle hand, een boek naar voren tilde, een overbekend boek, maar dan net wat dunner of dikker dan gewoonlijk, met net dat andere omslag of die gekke band. De ogen van Max keken toe. Zijn concentratie was volkomen. Snel daarna was hij weer verderop. Hij deed alles snel. En waar hij langs geweest was, stond alles weer zoals het hoorde: op orde.'

Post
Niels Bokhove
Sándor Márai en zijn geboortestad Kaschau

NIELS BOKHOVE (1946), filosoof en Kafka-expert, schreef eerder over W.F. Hermans, Franz Kafka en David Vogel voor *De Parelduiker*. Hij werkt momenteel aan studies over M. Nijhoff en diens Utrechtse ‘muze’ en over dichter-criticus Halbo C. Kool.

‘Op een dag ben ik dan toch naar Kaschau gereisd [...], heb de kleine, tussen station en stad gelegen bosschage doorkruist en in het hotel een kamer genomen, heb door de straten geslenterd, bekeek de oude en de nieuwe huizen, ging naar het huurhuis, waar wij enige tijd gewoond hebben, en in de duistere poort, die de ingang met de binnenhof verbindt, vlogen vleermuizen, op de eerste verdieping van het huis bleef ik voor het venster staan, hier zijn mijn kleine broers en zuster geboren, ik nam de trap, waarover mijn vader veertig jaar lang dagelijks naar beneden ging, de sigaar in de hand, welgevoed, opgeruimd en plechtig, kwam dan bij het andere huis, dat boven de poort nog altijd ons wapen draagt [...] en ik dacht: “Alles op zijn plaats. Heel mooi, heel juist.” [...] Geheel alleen was ik in Kaschau. In een kelder dronk ik wijn, ging dan naar het hotel terug, gaapte en viel in slaap. Toen zag ik, in een droom, voor een ogenblik, met tranen in mijn ogen, Kaschau, het ware, echte - maar slechts voor een kort ogenblik.’ Voor het slapengaan schreef hij in zijn notitieboekje: ‘Het leven is mislukt.’

Deze woorden noteerde Sándor Márai kort na zijn bezoek van drie dagen in 1941 aan de stad waar hij ter wereld kwam. Zijn geboortehuis stond te huur, daarom kon hij binnen een kijkje nemen en met weemoed terugdenken aan het interieur, de meubels, de boekenkasten, enz.. Nog datzelfde jaar zou dit bezoek zijn neerslag vinden in Márai's boek *Kassai őrjárat* (Patrouille naar Kaschau). En het geboortehuis, met een altijd tochtige ingangspoort, bracht hem tot dit gedicht:

Bij wind ben ik geboren, 's avonds om acht uur,
Heb Kaschau bemind en gedichten,
Vrouwen, wijn en de eer,
Ook wel het verstand, als het tot het hart spreekt -
Verder beminde ik niets. De rest kent niemand.
Geen vragen, geen smeken, heb geen medelijden met mij.

Márai schreef nog meer over het weerzien met zijn geliefde stad in 1941, vooral over het centrale gebouw daarin: ‘Ja, de stad en de Dom, die blijven behouden - men moet ze scheiden van de jeugd, van de mensen, van het moderne, van het zich veranderende en vervallende, wat zo vreselijk vreemd is juist in deze stad, want door vlees, bloed en door de herinnering eeuwig bekend: voor ons kan alleen dat werkelijk sterven, waarmee we op zijn allerbest vertrouwd geweest zijn. De herinnering is gestorven en verkild. Maar de stad en de Dom staan in koele superioriteit boven alle herinneringen en veranderingen: en dat met een onverschilligheid, die reeds onmenselijk is, zoals alleen grote kunstwerken kunnen neerkijken op degene die hen schiep en die zij geschapen hebben.’

Kalkoen en meerval

Het is nog geen sinecure om de sporen van Sándor Márai te vinden in dat stadje, ooit Kaschau voor de Duitsers en Kassa voor de Hongaren geheten, en dat thans Košice door de Slowaken wordt genoemd. In 1916 verliet Márai, even oud als de eeuw, zijn geboortestad en zou er nog maar zelden terugkeren. Maar er was geen stad waaraan hij zo vaak, zo intens en zo verlangend heeft teruggedacht.

Sinds enkele jaren zou er een herdenkingsruimte voor hem zijn, zo had ik ooit gelezen in een stuk van Michaël Zeeman in *de Volkskrant*. En dat allemaal dankzij de herontdekking van Márai's werk in de jaren negentig door een Italiaanse uitgever, daarna tot een stormachtig succes uitgegroeid dankzij vooral zijn *lezers*, niet zijn uitgevers. De motor hierachter was zijn raadselachtige, dubbel nostalgische roman *Gloed*, die

Sándor Márai (foto uitgeverij Wereldbibliotheek).

veel ander werk van hem in haar kielzog meetrok. En dat allemaal heel kort na zijn vrijwillige dood in het Amerikaanse San Diego, ver weg van zijn vaderland waarnaar hij niet wilde terugkeren zolang de communisten daar de dienst uitmaakten. Hij was nog niet dood of hun macht was dood, in 1989. Triestere tragiek is nauwelijks denkbaar. En al die decennia huisde in hem de heimwee naar Kaschau. In 1974 had

hij zich nog geërgerd aan een fotoboek over Košice met bijschriften in diverse talen, alleen niet zíjn taal, het Hongaars: ‘Alsof het Magyarendom niets te maken had met deze zeldzaam mooie, in de voorname zin van het woord urbane stad, waarvan de Magyaren en Saksen de bouw zevenhonderd jaar geleden zijn begonnen.’ (Bedenk daarbij dat de voorouders van Márai uit Saksen kwamen.) Dat hij in 1973 een Tsjech in de trein Košice hoorde aanduiden als een ‘Tsjechoslowaakse’ stad deed hem pijn.

Košice is een stad die nog steeds Habsburgs aandoet en ook nog steeds een relatief grote Hongaarse minderheid herbergt. Voor Márai was het een ‘Europese’ stad, ‘wat

Het ouderlijk huis in de Mäsiarska (foto Niels Bokhove, 2005).

men slechts van weinig Hongaarse steden kan zeggen'. Rondlopen door zijn geboortestad ervoer hij als een 'geestesbezwering', het was mede daardoor misschien ook wel voor hem tegelijk 'herinnering, romanonderwerp en achtergrond voor een theaterstuk'.

Het Márai-huis, met de herdenkingsruimte, ligt op nummer 35 in de Mäsiarska ulica - de vroegere Mészáros utca (Vleeshouwerstraat) -, die parallel loopt aan de Hlavná, letterlijk de Hoofdstraat (Hongaars: Fő utca). Vaak wordt gedacht dat dit Márai's geboortehuis is. Niet dus. Hij heeft hier zelfs niet gewoond, alleen gelogeerd en dan eigenlijk alleen met Kerstmis, als hij een weekendje overkwam vanuit Leipzig, waar hij 'Zeitungskunde' studeerde. Er bestaat nog een foto waarop je hem braaf met zijn oudelui aan de dis in de statige eetkamer ziet. In 1975 herinnerde hij zich in de VS nog hoe het huis rook 'als een hoogmis met wierook en gezang. De den werd uit het nabije bos gehaald, ze zat vol sneeuw, als ze aankwam, en dennenappels. Vanuit Csesztve stuurden ze iedere Kerstmis de voor ons gemeste kalkoense haan, van een klant van mijn vader kwam de meerval uit de Theiß - bij aankomst leefde hij nog, hij had in jenever gedrenkt brood in de bek. De vers gekapte den en de winterbloemen vulden het huis met hun aroma, in de grote bruine schouw gloeiden houtblokken met de geur van brandende kaarsen.' - Dit laatste doet direct denken aan de oorspronkelijke titel van *Gloed, De kaarsen branden op*.

Toen hij in 1941 terug was in Kaschau, noteerde hij: 'Met de zware reuk van de doffe pijn in de lucht, van de pijn van de jeugd. Deze treurigheid en hopeloosheid, de kinderlijke nervositeit van de zondagen, het halfdonker van de cafés, te midden van de ansichtkaarten, zoals eens in de zondagse kinderkamer, toen de gouvernante was vertrokken en wij met figuurzagen, Jules-Verne-boeken en blokken alleen achterbleven... Ergens wordt nu ook piano gespeeld. Het regent. Op straat onder het venster flaneren neuriënd Slowaakse meiden en Hongaarse kerels in uniform. Deze hopeloosheid is diep als de tijd, en geen uiterlijke gebeurtenis kan haar oplossen. Op zondagmiddag zou ik steeds graag naar het circus zijn gegaan. De hele pijn van de jeugd overvalt me en slaat me neer in deze uren; het monster, het monster van de verveling en van het vreselijke wachten loert ook vandaag in deze huizen, achter de vensters, onder deze poorten... En wat misschien het allertreurigste is: er is geen circus meer op deze wereld, waarvan ik de kunstjes nog zou willen zien.'

Geweer

Wij worden door de beheerster zelf, Júlia So-

kolova-Gönnerth, binnengelaten in een appartement rechts van de voordeur aan de straat, dat ook het kantoor van de ‘Club van kleine nationaliteiten in Košice’ herbergt. Het is tevens het Hongaars gemeenschapshuis van Košice. In de in 1998 geopende gedenkruimte staan onder andere een vitrinekast, een gewoon bureau en een opstaand schrijfmeubel, verder hangen er foto's van Márai, zijn familie en zijn werk aan de muur. In de vitrine staan uitgaven van Márai's werk in allerlei talen uitgestald. Dat is alles.

Het schrijfmeubel blijkt van Márai geweest te zijn, zijn geliefde globe, die ‘het geografische aangezicht van de wereld toont’ aldus zijn beschouwelijke bundel *Ég és föld* (Hemel en aarde, 1942), er bovenop - en zelfs het kruis aan de muur blijkt van hem afkomstig (hij was katholiek, zijn vrouw Lola joods). Ik ben geneigd dat alles ook te geloven, aangezien Júlia in nauw contact staat met een neef van Márai in Boedapest. Haar grootouders waren indertijd goed bevriend met Márai's ouders in Košice, zegt ze.

Ik meen een spoor van een bron voor *Gloed* gevonden te hebben: een merkwaardig bijna-schietincident tijdens een logeerpartij in Márai's jeugd bij een tante van hem. Ik heb dat uit zijn ‘autobiografische roman’ (!) *Egy polgár vallomásai* (*Bekentenissen van een burger,* 1934; verschijnt dit najaar in Nederlandse vertaling), een boek dat ik nog steeds zijn beste werk vind. Een neefje van hem zou een geweer op zijn moeder gericht hebben, maar uiteindelijk de trekker niet overgehaald hebben. Waar vond dat bizarre incident plaats? En vond het eigenlijk wel plaats? Márai zelf geeft een hint in de richting van de omgeving van Aszód, oostelijk van Boedapest. Ze zal het navragen bij die neef in Boedapest, maar volgens haar is het een van de verzonnen verhalen in die ‘roman’. Later doe ik via Boedapest het Hongaarse plaatsje Aszód aan, waar dat incident zich misschien heeft afgespeeld. Ik schakel zo ongeveer iedereen in om een spoor te vinden. Tevergeefs! - En weken later moet ik vernemen dat het, zoals zo veel - en zo mooi - bij Márai, inderdaad uit zijn duim komt!

Maar er zou nog een andere bron voor *Gloed* kunnen zijn: in de winter van 1922-'23, als Márai in Berlijn is, wordt hij gebeld door een kennisje van hem in Košice: ene Lola Matzner, die door haar ouders ver weg, naar de Duitse hoofdstad, wordt gestuurd om een plaatselijke jeugdliefde te vergeten. Deze jongen zou een oude vriend van Sándor geweest zijn! Al een half jaar later trouwt ze met Márai. Dit is wél echt gebeurd en het lijkt bovendien veel op het gemeenschappelijk, raadselachtig verleden van de hoofdpersonen in de roman.

Gunst

Er zijn meer Márai-sporen in zijn geboortestad te vinden: aan het eind van de Mäsiarska staat een beeld voor hem. Het blijkt zeer recent, in december 2004, onthuld te zijn. En inderdaad, een enigszins op de schrijver lijkende man op een stoel met tegenover hem een lege stoel. ‘Dialoog’ heet het.

Vandaar lopen we naar de plek aan de zuidpunt van de Hlavná waar Márai's geboortehuis ooit heeft gestaan (vroeger in het Hongaars Szegfö utca 6 gedoopt). In het winkelcentrum dat ervoor in de plaats is gekomen, kopen we een paar

ansichtkaarten van het oude Košice, een boekje bestaat helaas niet - toch bestaat er een foto van, ik heb die ooit gezien. Ertegenover was het ho-

Monument voor Sándor Márai, onthuld in 2004 (foto Niels Bokhove, 2005).

tel waar keizer Franz Joseph ooit logeerde, nu staat er Hotel Slovan als lelijke opvolger. Márai heeft met veel weemoed over dit huis geschreven in zijn ‘autobiografische roman’: ‘Vanuit het trappenhuis betrad men een hal zo groot als een woonkamer, hier stond een spiegelkast, aan de muur hingen een bestikte borstelhouder en een hertengewei, en in de winter was het hier ijzingwekkend koud, want men had vergeten een radiator in te bouwen; hier werd dus niet verwarmd, en de bontjassen van de gasten vroren ijshard aan de kapstok. Dit moest eigenlijk de “hoofdingang” van het trappenhuis zijn, maar werd alleen geopend voor gewaardeerde gasten. De dienstboden, de familieleden en ook de ouders kwamen via de gang in de woning, naast de keuken was een kleine glazen deur, maar zonder bel, men moest op het keukenraam kloppen. Zo kwamen ook de vrienden van de familie binnen. De “hoofdingang”, de hal met het hertengewei, werd slechts twee-, driemaal per jaar gebruikt, op de naamdag van mijn vader en op de vastenavonden. Eenmaal vroeg ik aan mijn moeder voor mijn verjaardag als bijzondere gunst om op een gewone dag geheel alleen en alleen voor eigen genoegen de woning vanuit het trappenhuis en via de hal binnen te mogen gaan.’

Noordelijker aan de Hlavná vinden we het gebouw waarin zijn gymnasium gevestigd was: achter de Premonstratenzer kerk en ordegebouw, in de Univerzitná. Hier is Sándor nog misdienaar geweest, hier, links van de kerk boven, werd hij ontboden door de rector van de school om zijn vreemde gedrag op school jegens hem uit te leggen. Sándor weet het niet: ‘Nooit hoorde ik iets slechts over hem, hij was een ijverige, een nijvere priester en briljant leraar; toch was ik bang voor hem en begon hem te mijden.’ - Geheimen lopen als een rode draad door het hele oeuvre van Márai. - In het gymnasiumgebouw zit nu een Chinees restaurant.

In 1916 verliet hij Kaschau, nadat hij door ‘een domme geestelijke’ van school was ‘weggepest’ omdat zijn literair debuut, de novelle ‘Lucrétia fia’ (Lucretia's zoon), tegen de regels in, weliswaar onder de schuilnaam Ákos Salamon, in het dagblad *Pesti Hírlap* was verschenen.

Jongensbende

Márai's liefde voor Kaschau keert in ruime mate terug in zijn roman *De opstandigen (A zendülők*, 1930), dat zich geheel in zijn geboorteplaats afspeelt rondom een jongensbende van rond de zestien jaar. Het is een ode aan de stad, zíjn stad - lees het vijfde hoofdstuk ‘De stad’, - en aan zijn jeugd - en in de slotscène duikt zijn globe weer op. Ook het gymnasium komt erin voor, het

De Hlavná (Hoofdstraat) van Kaschau, op de achtergrond de Dom (1907).

De vroegere brug over de Hornád met links Hotel-Café Europa (1915).

theater, enzovoort. Inderdaad zou Sándor volgens eigen zeggen al ‘op zijn achtste’ lid van zo'n *gang* geweest zijn - hij vertelt er tenminste in zijn ‘autobiografische roman’ omstandig over. Tijdens zijn bezoek aan Kaschau in 1941 passeerde hij in de tram een bepaald huis en ‘een vonk, sterker dan een elektrische schok’ trof hem: ‘Dat is het.’ Het is het huis waar de zoon van de overste woonde en waar ‘iets gebeurd is’, waaruit later zijn roman is ontstaan. Een hoofdstuk speelt zich hier af, ‘ergens achter deze muren, achter het mystieke, kadastraal gemerkte huisnummer’.

Twee van Sándors vrienden in *Bekenntnisse eines Bürgers*, een zigeunerjongen met een mysterieus natuurlijk overwicht en Elemér, zouden model hebben gestaan voor Béla en de spil van de bende, Tibor, in *De opstandingen*.

In een sleutelpassage komt hoofdpersoon Ábel (= Márai) een rechter op een brug

over een rivier tegen en samen met hem loopt hij stadwaarts. De rivier, de Hornád, is tegenwoordig omgeleid en in haar bedding loopt nu een dieper gelegen autobaan, de brug is vervangen door een moderner exemplaar. - Overigens, vlakbij de brug staat op de hoek nog steeds het gebouw van Café Europa, waar Márai bij zijn tweede bezoek in 1943 aan zijn derde toneelstuk *De betovering* begon. Nu zit hier de Volksbank.

Maar ook het toneelstuk *Kassai Polgárok* (De burgers van Kaschau, 1942) is in feite een liefdesverklaring aan zijn geboortestad. Dit historisch drama speelt zich af in Kolozsvár (Klausenburg) in het ooit Hongaarse maar nu Roemeense Zevenburgen en toont de vrijheidsstrijd rond 1700 van de Kaschause Hongaren onder leiding van prins Ferenc 11 Rákóczi tegen de Oostenrijkse overheersing. Toen onder geweldige belangstelling, onder andere van zijn eigen familie, het stuk in 1942 in Klausenburg werd opgevoerd, zat Márai daar met zeer gemengde gevoelens: de stad was recentelijk Hongaars geworden dankzij de nazi's...

Levensvorm

Boven Košice rijden we de berg naar Bankó op, waar een tante van Márai een villa had en hij diverse idyllische zomers heeft doorgebracht. We bezoeken het kerkhof Rosalia, min of meer aan de voet van de Bankó, om op basis van Márai's eigen getuigenis de graven van familie te vinden. Maar ondanks de spontane en uitgebreide hulp van een paar arbeiders vinden we die niet. Ook ‘Máraiologen’ uit Boedapest bleken al tevergeefs gezocht te hebben. Heeft Márai ons ook op dit punt gefopt met zijn ‘faction’?

Hoe het ook zij, we mogen toch zeker wél het verhaal geloven hoe het gezin in gezelschap van een bevriende overheidsdienaar het fatale nieuws van 1914 vernam, dat achteraf gezien een beslissende wending aan Márai's leven zou geven: ‘We zaten al aan tafel, toen het vicedistrictshoofd naar de tuin geroepen werd. Een huzaar van het komitaat overhandigde hem in stramme houding een brief. Hij scheurde de brief open, kwam naar de pergola terug, bleef op de drempel staan, zweeg. Hij was krijtwit; hij droeg een zwarte Kossuthbaard, vanuit dit treurig kader glom ons nu doodsbleek zijn geschrokken gezicht tegemoet. “Wat is er, Endre?” vroeg vader en ging op hem toe. “Men heeft de troonopvolger gedood”, zei hij met een geïrriteerd handgebaar. [...] Ik volgde vaders blik, hij richtte die radeloos ten hemel.’

Een kwarteeuw later besefte Márai dat op dat moment ‘een levensvorm ineengestort’ was. De negentiende eeuw, en daarmee de door hem zo geliefde Habsburgse ‘hoffelijkheid’, was definitief ten einde. Zijn werk zou vooral gaan over die verloren levensvorm en het verlangen ernaar terug.

De Wereldbibliotheek geeft het werk van Sándor Márai in Nederlandse vertaling uit. Voor dit artikel maakte ik in het bijzonder gebruik van de Duitse vertalingen *Himmel und. Erde Betrachtungen (2003), Bekenntnisse eines Bürgers. Erinnerungen* (2001), de *Tagebücher* (7 dln., 2001), de biografie van Ernö Zeltner (München 2001) en Marai's briefwisseling met Tibor Simanyi (München/Zürich 2002).

Nico Keuning
Een geheime minnaar
Brieven van Gerard Reve aan 'Lieve Jacky'

NICO KEUNING (1952) is docent taalbeheersing, publicist en biograaf (van Max de Jong en Jan Arends). Begin volgend jaar verschijnt zijn Bob den Uyl-biografie. Voor *De Parelduiker* schreef hij eerder over deze schrijvers alsook over Geard Reve en Jeroen Brouwers.

Ruim een half jaar na het overlijden van zijn liefdesvriend en levenspartner Gerard Reve vertelde Joop Schafhuizen in *de Volkskrant* hoe diep het gemis in hem zat.[1] Hij kon zijn draai niet vinden, leed aan depressies, en zocht naar een nieuwe identiteit. Een leven zonder Gerard valt niet mee na een diepgaande relatie van ruim dertig jaar.

Wanneer hun eerste ontmoeting precies heeft plaatsgevonden is moeilijk te achterhalen. 'Ik [was] via een vriendin van de Rotterdamse Kunststichting uitgenodigd voor een avond thuis bij reder Ludo Pieters, waar Gerard zou voorlezen,' vertelt Schafthuizen in genoemd interview, maar om welk jaar het gaat en wie deze 'vriendin' is, bleef onduidelijk. Tot ik voor mijn biografie van Bob den Uyl contact opnam met Jacqueline van Riet, de eerste vrouw van beeldend kunstenaar Mathieu Ficheroux die in de jaren zestig en zeventig mede het gezicht bepaalde van de Rotterdamse kunstwereld. Ik belde het nummer van haar in Zuid-Frankrijk waar zij zich in 1985 heeft gevestigd. Aan het eind van het uitvoerige en onderhoudende telefoongesprek over haar herinneringen aan Bob den Uyl zei zij: 'Graag zou ik *u* iets willen vragen. Ik ben in het bezit van een paar brieven van Gerard Reve aan mij. Ik wil ze graag verkopen, want ik heb geld nodig. Heeft u enig idee wat die brieven waard zijn?'

'Tja, dat hangt af van de lengte van de brieven, de periode, de onderwerpen... om er iets zinnigs over te zeggen zou ik ze moeten lezen.'

'Ik zal kopieën maken, en ze u toesturen. Weet u, via Berthe, de vrouw van Ludo Pieters, heb ik de eerste ontmoeting gearrangeerd tussen Joop en Gerard. Ik kom als "Jacky" voor in *Brieven aan Matroos Vosch*. Maar ik ga ophangen, anders wordt het voor u veel te duur. Ik stuur u een en ander wel op.'

Een paar dagen later tref ik tussen de post een dikke envelop aan uit Pressignac Vicq, France. Behalve een brief van Jacqueline van Riet bevat de envelop krantenknipsels en de kopieën van drie brieven van Gerard Reve aan 'Lieve Jacky'. De eerste

Gerard Reve, getekend door Martien Bos.

brief van ‘20 Februari 1990’ bestaat uit drie volgeschreven vellen. Op het eerste vel staat linksboven gedrukt ‘Gerard REVE’ en rechts, eveneens gedrukt: ‘La Grâce’, Le Poët-Laval - en eronder - 26160 La Bégude de Mazenc, France. Met de kroontjespen heeft hij er zijn telefoonnummer bijgeschreven. In feite bestaat deze brief uit twee brieven, want halverwege het tweede vel begint er een nieuwe brief op ‘6 Maart 1990’ met de aanhef ‘Zeer artistieke typetje,’ waarna Reve in de eerste alinea uitlegt dat hij de brief heeft laten liggen omdat deze hem niet beviel, en dat hij plotseling zeer veel omhanden had.

Hij is bezig met de voltooiing van de bouw van zijn Geheim Landgoed van anderhalve hectare op 750 meter hoogte, waaraan hij 16 jaar geleden is begonnen. ‘Het huis moet nog een naam hebben,’ schrijft hij. ‘Le Rêve is nogal traditioneel, maar gemakkelijk om te onthouden. Ergens in de buitenmuur maak ik een altaar met eeuwig licht (een 7 Watt *veilleuse* achter een schelp) en het opschrift au dieu in-

connu.' Reve beklaagt zich in de brief over de zuinige en betuttelende ontvangst, door de pers van *Bezorgde Ouders*, de roman die in december 1988 is verschenen. In deze roman moeten niet-katholieke zwarten en suikerlijders het ontgelden. Aan het slot van de roman, op pagina 315 schrijft hij: 'Jonge en niet te oude suikerzieken, voor die was er beslist nog hoop, want die konden, meestal zelfs volledig, van hunne vergiftiging genezen worden indien ze hunne godslastering staakten en langdurig gegeseld werden met groen, onrijp suikerriet, totdat ze eigener beweging katholiek werden. Maar van de volwassen suikerzieken moesten de wraakzuchtige plannen verijdeld worden, want men moest niet dadenloos de loop der dingen afwachten. Wraakzucht in dezen, jegens de volwassen suikerzieken dus, keurde Treger af, want die was onschriftuurlijk: wie reeds zo zwaar door God gestraft was behoefde niet nog meer te lijden.' De Christelijke naastenliefde, aldus hoofdpersoon Treger, gebiedt simpelweg ze te 'deporteren'. Waarheen? Heel eenvoudig: Sugar island. 'Ja, alweder een paar woordjes Latijns, maar je behoefde niet gestudeerd te hebben om met het blote oog te zien wat het betekende: doodgewoon *Suiker Eiland*.' Over Tregers beweringen over suikerzieken, schrijft Reve in zijn brief aan Jacky, dat Joop daar 'bedenkingen' over uitte. '"Ja, het is hard," moest ik toegeven, "laten we het maar niet aan suikerzieke vrienden of collega's sturen, dat is misschien het eenvoudigst." Ken jij, of herinner jij je, Jan Goedhart, de schilder met diens levensvriend André Hermans?' Op zekere dag vertelt Joop aan Reve dat hij (Joop) een exemplaar van *Bezorgde Ouders* aan Goedhart heeft gegeven. Wat vond die ervan? had Reve gevraagd. 'Welnu, J.G. zeide tot Joop: "Dit is nu het boek, dat ik altijd hoopte, dat Gerard ooit nog eens zou schrijven." En heb je hem gevraagd wat hij van de passages over de suikerzieken dacht? Ja hoor, dat had Joop gevraagd, en Jan G. had gezegd: "Maar het is allemaal toch waar, wat hij daarover schrijft?" Merkwaardig, vind je niet?'

In het vervolg van 6 maart schrijft Reve dat hij na het herlezen van het eerste deel van de brief, hij deze 'geen onvervangbaar literair erfgoed van de westeuropese cultuur' vindt, maar toch wel 'leesbaar'. 'En we moeten ons niet over alles druk maken, jij ook niet: jij bent blank, katholiek, en je hebt altijd veel van je moeder gehouden, dus wat kan je gebeuren? En je bent practisch nooit ziek: één brok gezondheid, ook geestelijk.'

Reve bouwt voort aan het Geheime Landgoed. Hij is in afwachting van de komst van Joop uit Nederland en is al twee maanden alleen. 'Af en toe valt dat niet mede, maar het geheim is: niet (of heel sporadisch) drinken en iets uitvoeren.' Zijn gestolen Citroën-bus is teruggevonden, van *Betaalde Liefde* heeft hij juist de Spaanse vertaling ontvangen. Het buikbandje vermeldt dat het is geschreven door EL AUTOR DE EL CUARTO HOMBRE. Tevreden en opgelucht kijkt hij terug op zijn gastdocentschap aan de Universiteit van Leiden.

Wie de brievenboeken van Reve heeft gelezen, herkent veel (Lourdes, schrijven, bouwen) uit brieven die hij aan andere 'aardappeleters' heeft geschreven. Specifiek

in deze eerste brief aan Jacky is zijn ontboezeming over de Rotterdamse schilder Jan Goedhart en diens suikerziekte. Suikerzieken vormden een heuse obsessie voor Treger, en Reve.

Het specifieke van de tweede brief van twee pagina's aan Jacky, gedateerd 24 april 1990 - deze keer met geschreven briefhoofd - is Reves reactie op de opmerking in haar brief van 6 april over een ‘Geheime Minnaar’. Deze aanduiding intrigeert hem en zet zijn revistische fantasie onmiddellijk in werking. Tot in detail ziet hij de minnaar voor zich: ‘Ik stel mij een scholier of zeer jonge pompbediende voor, dus geen “vieze oude man van boven de dertig”. Hij is heel hartstochtelijk, maar daarbij zeer narcistisch ingesteld. Hij draagt meestal een lichtblauwe coltrui, maar die “col”, die kraag dus, hoort er niet bij, maar is er later door iemand op gezet. Verder draagt hij een dunne beige broek, nogal wijd, die hem erg leuk staat. Opzij zit een zoom los. Hij rijdt met veel geweld, steunend en grommend dat het een aard heeft. Zijn zweet riekt naar vers hooi, leder en door zon verwarmd tentdoek.’ ‘Ach, als dat maar goed afloopt, ik bedoel hij is wel erg jong, een schooljongen bijna nog.’

Binnenkort reist Wim B. naar Parijs, schrijft Reve. ‘Hij [Wim Bergmans] was een geheime minnaar van Teigetje, en heeft ook enigszins model gestaan voor Arnold(je) in Bez.Oud.’[2] Joop zal over drie weken terugkeren uit Nederland.

Wat in de brieven opvalt is hoe vaak Reve lange tijd alleen is. Het Geheime Landgoed moet deze zomer geheel gereedkomen: ‘Het wordt mijn atelier, waar ik lang achtereen kan verblijven als ik alleen in Frankrijk zit. Het is er zo stil en eenzaam dat ik er wel zal moèten schrijven, om niet gaan zitten tobben of drinken (of allebei).’ De naam van het landgoed staat nog niet vast. Hij denkt aan ‘Le Chemin’, een zinspeling op ‘Je suis le chemin, la vérité et la vie.’[3]

Aan het eind van de brief komt hij nog even terug op de Geheime Minnaar: ‘Mag jij hem uitkleden, die jongen, en zijn warme kleertjes netjes opgevouwen op een stoel leggen? Ik leef altijd mede, want ik heb een groot hart.’ Onder zijn naam vermeldt hij tussen haakjes bij wijze van titel: Blanke Dichter Van Stad en Land.

De laatste brief van Gerard Reve aan ‘Lieve Jacky’ is gedagtekend ‘La Grâce, 8 Mei 1990’. Opnieuw brengt hij de Geheime Minnaar ter sprake: ‘Ik had, door mijn sterke verbeeldingskracht, zeer vrijblijvend de voorstelling van je G.M. als een schor sprekende en verlegen scholier. Nu blijkt het een zwaar behaarde Cyprioot te zijn. Wat moeten de buren daar wel van denken? Enfin, een mens wil altijd wel iets, katholiek of niet. Wij mogen niet oordelen. Ik zal maar niets aan Joop vertellen, want die is nogal preuts. Hij komt over een week hier terug.’

‘Na deze brief heb ik Reve nog een keer teruggeschreven,’ zegt Jacky in een van onze telefoongesprekken. De oorzaak van het niet continueren van de correspondentie is dat Jacqueline zijn spelletje niet mee wilde spelen: ‘Hij belde wel eens dat hij lang alleen zat in La Grâce en zei dan dat ik maar niet moest schrijven over zijn nieuwsgierigheid naar mijn Geheime Minnaar en zo, want dat zou Joop wel niet

La Grâce in juli 1997 (foto Nico Keuning).

leuk vinden. Ja, als ik niet gewoon kon reageren op wat hij mij schreef, omdat Joop etc. dan was het voor mij niet leuk meer, alleen voor hem zelf.' In feite was er geen sprake van een wezenlijke correspondentie, maar van eenrichtingsverkeer. Dat geldt ook voor zijn telefoongesprekken. Op 13 oktober 1992 belde Reve haar op om te antwoorden op haar vraag wat ze het beste met haar spaargeld kon doen, in Nederland beleggen of het naar Frankrijk halen? 'Het was erg lief dat hij *mij* belde. We hebben minstens een uur aan de lijn gezeten. Joop was in Schiedam en zou over twee weken pas terugkomen. Gerard adviseerde mij een stuk grond te kopen en dat over tien jaar weer met winst te verkopen. Hieruit bleek dat hij mijn brief niet goed had gelezen, want het ging om het beleggen van het geld voor slechts drie jaar, tot mijn 65ste. Als ik dat probeerde uit te leggen, kreeg ik de kans niet of er werd verkeerd op gereageerd. Hij praatte het liefst over zichzelf, hij luisterde niet. Op een gegeven ogenblik zei hij: als je naar Frankrijk gaat, dan heb je geen rijbewijsverlenging meer nodig, want dat geldt levenslang in Frankrijk, en dan neem je je auto mee, dat kost geen invoerrechten, en dan hoef je etc. etc. Alsof ik niet al zeven jaar in Frankrijk woonde!' Reve draaide op monomane wijze het plaatje met *zijn* favoriete nummers. 'Maar,' haast zij zich eraan toe te voegen, 'hij heeft me wel spontaan alle advies en hulp aangeboden voor mijn vertrek uit Nederland en het settelen in Frankrijk.'

Ook belde hij haar een keer op om te vragen of hij er verstandig aan zou doen op een uitnodiging van het tv-programma RUR in te gaan. Ze was niet enthousiast

Gerard Reve bij Ludo Pieters to de turn in Rhoon, links ‘Jacky’ van Riet (foto Piet van der Meer).

over ‘die Jan Lenferink’. ‘Jaaa, ik hoor het al,’ onderbrak Reve haar, ‘jij bent ook katholiek.’ Reve zou toch aan het programma deelnemen.

Dat eenrichtingsverkeer sluit goed aan bij wat Ludo Pieters in een interview zei naar aanleiding van zijn correspondentie met Gerard Reve: ‘Hij heeft niet echt de gave om goed naar iemand te luisteren. Zijn ideeën gaan een bepaalde richting uit en alles moet daarvoor wijken. Hij ging wel een beetje in op wat ik schreef, maar veel minder dan ik inging op zijn brieven.’[4] Toen Reve toestemming vroeg *Brieven aan Ludo P., 1962-1980*, in boekvorm te publiceren, wilde Pieters aanvankelijk een boek waarin ook *zijn* brieven aan Gerard zouden worden opgenomen. Na veel heen en weer gepraat accepteerde Pieters grootmoedig dat alleen de brieven van Reve aan hem werden uitgegeven: ‘Ik heb ingezien dat Gerard gelijk had. Mijn brieven - zeker de beginperiode - staan op een beduidend lager niveau dan de zijne. Het is het werk van een goedwillende amateur naast dat van een rasschrijver.’[5]

Pieters nam in 1962, via uitgever Geert van Oorschot, voor het eerst contact op met Gerard Reve wiens toneelstuk *Commissaris Fennedy* in Rotterdam opgevoerd zou worden door het Rotterdams Toneel onder leiding van Ton Lutz. Uit deze ontmoeting zou een vriendschap opbloeien, waarbij de rijke reder Pieters als ‘Beschermer Q.’ Reve geregeld steun (drank en goederen) en onderdak zou bieden in diens toenmalige chaotische bestaan. In het gezin Pieters gold Gerard als ‘zesde kind’,

maar een ‘lastig kind’ en nadat hij zijn oog op dochter D. had laten vallen, ondertekende hij zijn brieven met ‘Je liefhebbende aanstaande schoonzoon’.[6]

Havenbaron Ludo Pieters manifesteerde zich behalve als beschermer van Gerard Reve tevens als mecenas van de gehele Rotterdamse kunstwereld en wijde omgeving. Kunstenaars woonden in zijn huis als hij met het gezin op vakantie was en jaarlijks ontving hij tijdens de openingsparty van Poetry International vrienden, dichters en schrijvers in zijn villa in Rhoon. Ook las Reve op eigen verzoek ten huize van Ludo en Berthe voor vrienden wel eens voor uit nog ongepubliceerd werk. Tijdens zo'n bijeenkomst ontmoetten Gerard en Joop elkaar voor het eerst. Ludo Pieters in genoemd interview: ‘Gerard zou voorlezen en ik had een aantal vrienden uitgenodigd. Joop, die we niet kenden, had dat via via gehoord, en vroeg of hij mocht komen. Hij heeft Gerard toen een ezeltje, gemaakt van spijkerbroekenstof, aangeboden.’

‘Daar was Gerard best van onder de indruk,’ herinnert Jacqueline van Riet zich. ‘Dat moet in 1974 zijn geweest. Ik werkte toen bij het Lijnbaancentrum, de grootste expositiezaal van de Rotterdamse Kunststichting, waar vaak Rotterdamse en Schiedamse kunstenaars freelance werkten en exposeerden. Een van die *buddies* was Joop Schafthuizen. Ludo Pieters was bestuursvoorzitter van de Rotterdamse Kunststichting, een hechte vriendenclub. Daarom werd ik uitgenodigd voor de Reveavond, wat ik op de dag van die eerste ontmoeting aan Paul Beekman vertelde, een schoolvriend van Joop, Schiedams kunstenaar en een *buddy* die die dag in het Lijnbaancentrum aanwezig was. Hij heeft mij die hele dag gevraagd, gesmeekt, om Joop mee te nemen, omdat Joop Gerard adoreerde en hem heel graag wilde ontmoeten. Uiteindelijk heb ik Berthe gebeld, die er geen enkel bezwaar tegen had dat ik een vriendje mee zou nemen.’

Een jaar na de eerste kennismaking reisde Joop Schafthuizen met Jacqueline van Riet en een vriendin mee naar Frankrijk. ‘Ik ben op 7 augustus met een koffertje naar Frankrijk gereisd, waar Gerard toen woonde, om een week bij hem te logeren,’ vertelt Schafthuizen in het *Volkskrant*-interview. ‘Dat is een beetje uit de hand gelopen, want ik ben nooit meer weggegaan. Ik was 27, hij bijna 52 en ik bewonderde hem van jongs af aan.’

Volgens Jacky vertrok Joop op 8 augustus 1975 naar Frankrijk. En zij kan het weten, want zij en haar vriendin gaven Joop een lift, zoals blijkt uit de striptekening die zij van de reis maakte. Jacky: ‘Het is nog steeds een raadsel hoe wij hem met al zijn bagagetassen in dat toch al propvolle deux-chevauxtje hebben gekregen. Toen we Joop bij Parijs wilden afzetten, vroeg hij benauwd of-t-ie niet mee kon naar onze vriendin, hij zou wel op een bank slapen en de volgende ochtend verder reizen naar... Gerard; voor het eerst naar La Grâce.’

Op 7 augustus stuurde Gerard Reve vanuit Le Poët-Laval een telegram aan Schafthuizen, zoals blijkt uit de eerste ‘brief’ in *Brieven aan Matroos Vosch, 1975-1992*: ‘zondag is prima ik ben op station neem anders bus acht uur dieulefit liefs gerard’.

VRIJDAG 8 AUGUSTUS 1975...
1
KILOMETERSTAND: 56350
4 uur 's middags vertrek uit Beatrijsstraat, met Joop (+2'n bagage) ter lichte van Liz in de DEUX van Liz.
4.15 tunnel Schiphol
PARIS AL!
INPLANTS OM PARIS HEEN, EN MIDDENIN !!
LA GRANDE POUTRAINE EEN BLAETMAN BANGE !
DAG WE DUS 3x vroeg OPSTAAN

Pagina uit strip die 'Jacky' van Riet maakte naar aanleiding van haar reis met vriendin Liz en Joop Schafthuizen naar Frankrijk.

Het moet dus zondag 10 augustus geweest zijn, dat Joop Schafthuizen voor het eerst in Le Poët-Laval kwam.

In *Brieven aan Josine M., 1959-1975*, schrijft Reve op 18 augustus 1975 aan Lieve Jobs [Josine Meijer]: ‘Op het ogenblik logeert hier de jonge kunstschilder Matroos V. (geboren... 1948 te S. tijdstip aan hemzelf niet bekend). Het is een jongen die heel hard werkt en niet van de bijstand leeft, maar verkoopt en opdrachten krijgt. Het werk is erg “eigentijds”: collages, montages etc. Ik ben erg op hem gesteld, maar in het geheel niet bekoord van hem, hij daarentegen wel van mij. (...) Ik ken hem ongeveer een jaar. Een erg lieve en fijngevoelige jongen, wiens totale ongeletterdheid - hij heeft alleen lagere school en kan amper schrijven - mij niet stoort. (...) Hij werkt mij nu, na 9 dagen, niet op de zenuwen, en dat wil wat zeggen.’[7]

Joop blijkt de ideale levenspartner van Gerard Reve te zijn. ‘Matroos Vos (J.S.) en ik zijn onafscheidelijk geworden,’ schrijft Reve op ‘18 Julij 1976’ aan ‘Lieve Ludo en Berthe’: ‘We zijn geheel aan elkander verslaafd geraakt.’ Als bezegeling van hun vriendschap staat het jaartal onder de trap van La Grâce in de muur geschreven. Tussen de initialen MV en GR is een hart getekend, met anker.

‘Ik ben van mijn anker geslagen, maar heb nog geen enkele koers kunnen uitzetten,’ schrijft Reve in de flaptekst van *Brieven aan Ludo P.*, wiens huis voor Reve een ‘haven’ was waar hij zijn levensschip zeilklaar kon maken en waarnaar hij ‘bij storm en ontij’ kon terugkeren.

Het kan geen toeval zijn dat Gerard Reve in deze haven zijn levenspartner Matroos Vosch heeft ontmoet. Goed dat er een God is.

Eindnoten:

1 ‘Het verdriet zit diep in m'n body’, interview van Remco Meijer met Joop Schafthuizen, *de Volkskrant*, 23 december 2006.
2 In 1983 verscheen bij Veen, uitgevers Utrecht, *Brieven aan Wim B.*, 1968-1975.
3 Het Landgoed zou ten slotte de naam L'Albatros krijgen, naar het gelijknamige gedicht van Charles Baudelaire.
4 ‘Elke keer komt hij weer met een poster van de paus aandraven’, interview René 't Sas met Ludo Pieters, *Vrij Nederland*, Boekenbijlage, 5 juli 1986.
5 *Brieven aan Ludo P., 1962-1980*, verscheen in april 1986 bij uitgeven; G.A. van Oorschot, Amsterdam. In mei van datzelfde jaar verscheen de tweede druk
6 Jacky: ‘Bij mijn weten hebben Ludo en Berthe twee dochters en twee zoons. Dus dat had vijfde kind moeten zijn!’
7 Dit citaat is afkomstig uit *Brieven aan Josine M., 1959-1975*, waarvan de eerste druk in 1981 verscheen bij uitgeverij G.A. van Oorschot. In 1994 verscheen een ‘tweede druk’ onder dezelfde titel over de periode 1959-1982, bij uitgeverij L.J. Veen.

Laagwater

Rob Delvigne
Kinderboeken als dekmantel voor de illegaliteit

Kunstenaars die zich niet bij de Kultuurkamer aansloten, hadden het moeilijk om in de oorlogsjaren in hun levensonderhoud te voorzien. Zij dienden buiten de kunstwereld een betaalde baan te vinden. In een radiorede na de oorlog, op 21 mei 1945, gaf Albert Helman een aantal voorbeelden: ‘zo kon men een bekend romanschrijver tegenkomen als fabrikant van surrogaten; een van zijn collega's als handelaar in speelgoed; een derde als vertegenwoordiger van een textielfabriek; zag men jonge dichters als winkelbediendes tewerkgesteld, en begaafde toneelspeelsters als kantoorbedienden enveloppen schrijven en postzegels plakken’. Helman noemde geen namen, maar met de fabrikant van surrogaten bedoelde hij Maurits Dekker en met de collega-romanschrijver die handelde in speelgoed: zichzelf.

De Duitsers voerden al snel in 1940 de spertijd in, een uitgaansverbod in de nachtelijke uren. Het noopte de mensen 's avonds binnen te blijven en hun vertier thuis te zoeken, bijvoorbeeld met gezelschapsspelletjes. Gustav Czopp zag hier een groeimarkt liggen. Czopp was een Tsjechische jood die in Nederland een reputatie had opgebouwd als journalist. Hij stond aan de wieg van de eerste actualiteitenrubriek op de Nederlandse radio: AVRO's radiojournaal. In 1939 publiceerde hij een boek, waarin hij kritiek leverde op de zelfcensuur bij de omroep als het ging om de agressieve Duitse politiek. De directeur van de AVRO Willem Vogt ontsloeg hem om die kritiek. Met het verkopen van speelgoed kon Czopp weer wat verdienen. Hij zette een groothandelsonderneming op, Variété genaamd, die gevestigd was op Singel 540 in Amsterdam, om de hoek bij het Carltonhotel in de Vijzelstraat. Czopp ging in 1941 in zee met Marten Toonder, wiens Tom-Poesstrip in *De Telegraaf* op 16 maart 1941 zijn debuut beleefde en al snel populair werd.

Czopp bracht Tom-Poespuzzels en een Tom-Poesblokkendoos op de markt. In dezelfde maand maart bepaalden de Duitsers, dat bedrijven niet meer door joden mochten worden gerund. Het was dus zaak om Variété te ‘ariseren’. Lou Lichtveld werd gevolmachtigde; hem kennen we beter onder zijn schrijversnaam Albert Helman. Czopp dook onder, werd verraden en vond de dood in Dachau, eind 1944.

Albert Helman.

Het pand aan het Singel werd nier alleen gebruikt voor de opslag van speelgoed. Zo had Jacques Presser er het manuscript van zijn boek over Napoleon ondergebracht, dat hij als jood niet mocht publiceren. Op 27 april 1943 stortte een Engelse bommenwerper neer op en achter het Carlton. Ook nabijgelegen huizen brandden af zoals Singel 540. Toonder schreef in zijn oorlogsmemoires (1996) hoe Helman hem opbelde om te vertellen dar de hele voorraad Tom-Poes*merchandising* verbrand was. Ook het manuscript van Presser ging in vlammen op. Die schade was niet zo groot, omdat het om een van de vijf kopieën ging die Presser uit voorzorg had laten maken. Met het geld van de verzekering werd een nieuw pand gekocht aan de Herengracht 552. Hier was het speelgoed letterlijk dekmantel. J. van Praag was als hoogleraar Spaans aan de Universiteit van Amsterdam in het begin van de oorlog ontslagen en moest onderduiken, zo ook zijn bibliotheek. Helman: '[d]iens bibliotheek had ik ondergebracht in het magazijn van de speelgoedzaak die we hadden. Het gebouw had grote magazijnen vol dozen waarachter je heel veel kon verstoppen en waarachter ook een gedeelte van de anders door de Duitsers in beslag genomen voorraad van de uitgeverij Querido was weggestouwd.' Volgens Geert van Oorschot, in de leiding van Querido gekomen om de zaak te ont-joodsen, ging het om tienduizenden boeken, met Duitse vrachtwagens naar 'een joodse speelgoedhandelaar' gebracht (*Hollands Diep*, 26 maart 1977).

Helman had intussen een medefirmant gekregen in de persoon van Fred von Eugen, die eind 1940 ontslag had genomen als adjunct-directeur van De Arbeiderspers. Hij vormde de spil van een verzetsgroep, genoemd naar zijn schuilnaam De Haas, die voor valse persoonsbewijzen zorgde. De clichés werden illegaal vervaardigd bij de Amsterdamse drukkerij L. van Leer in de Rustenburgerstraat (zoals dat daar ook gebeurde voor de Persoonsbewijzencentrale van Gerrit Jan van der Veen en voor de groep Gerretsen). Variété was voor Von Eugen evenals voor Helman een dekmantel voor illegale activiteiten. In zijn herinneringen, gepubliceerd in *Zacht Lawijd* in 2006, schrijft Von Eugen: 'Lou Lichtveld nam me officieel als partner in een speelgoedhandel die hij op de een of andere manier leidde als gevolmachtigde van een joodse vriend die al ondergedoken zat. Het ging ook om kinderboeken, wat een goede reden vormde voor het feit dat ik actief was in zijn firma.' Wat waren dat voor kinderboeken?

Er is een aantal kinderboekjes bekend met de vermelding: ''n Variété-product'; de meeste hebben een connectie met drukkerij Van Leer. Dit doet mij vermoeden dat de boekjes door de speelgoedhandel Variété geproduceerd zijn voor

speelgoedzaken en warenhuizen. Deze massaproducten werden niet voor de boekhandel gemaakt,

Twee uitgaven uit de Toy-landseries.

meestal ontbrak op dit zogenaamde 'platte drukwerk' de naam van de uitgever. In de bezettingstijd was dit ook geen vereiste. Wel moest vanaf medio 1941 het nummer (Kenof K-nummer) of de naam van de drukkerij op drukwerk vermeld worden. Overigens werd hier pas in de loop van 1942 streng de hand aan gehouden. Na de oorlog is het K-nummer nog een tijdje in gebruik gebleven, dit in het kader van de papierdistributie. De beroepenboeken met de titel *Wat wil je worden?*, voor jongens en meisjes afzonderlijk, heetten ''n Variété-product' en hebben het K-nummer 288, wat hoort bij drukkerij Van Leer. De boeken zijn geïllustreerd door L. van Noorden, iemand die al voor de oorlog bij Van Leer op de reclame-illustratieafdeling werkzaam was. De boekjes vermelden een officiële uitgever: Bigot & Van Rossum. Het feit dat Variété niet als uitgever vermeld wordt, doet vermoeden dat beide prentenboeken na de oorlog verschenen. Helman en Von Eugen konden toen hun vooroorlogse bezigheden weer hervatten, Czopp was dood en daarmee zal Variété als speelgoedgroothandel hebben opgehouden te bestaan. Wel in de oorlog verscheen een prentenboek (weer met K-nummer 288), dat achterop 'uitgeverij Variété-Amsterdam' vermeldt: *Kom binnen in het huis van El Pintor*. Het kent ook een reeksvermelding: Toy-landseries. Die serie was al eerder in de oorlog gestart met een viertal titels zonder K-nummer, dus waarschijnlijk daterend uit de jaren 1940-'41: *De marsch van de tien teddy beertjes, Een reis door dierenland; kleur- en uitknipboek, 3 in één; sprookjes, kleuren, briefkaarten* en *Sport in kleur; prenten- en kleurboek*. In dit laatste boek (een map met losse platen) zijn de illustraties gesigneerd met C.E.S., wat staat voor Corina Emmer-Smit. Corina Smit was voor de oorlog bij Van Leer komen werken op dezelfde afdeling als Van Noorden: de illustratieafdeling die vooral voor de reclamewereld werkte. Ook *3 in één* is door haar getekend en geschreven, ook al is het anoniem verschenen. De laatste titel uit de Toy-landseries is ook van haar hand: *Corina's ABC*, een ABC-boek dat in 1947 verscheen.

De eerste publicatie van El Pintor in de Toy-landseries is *Het schilderijenboek*. Dit boek (een map met insteekplaten) is van 1941. Het jaartal staat niet in het boek, maar is af te leiden uit de folder die voor deze titel gemaakt is. In de folder (K-nummer 2185, drukkerij onbekend) staan aanbevelingsbrieven afgedrukt van pedagoog M.J.

Langeveld, G. Knuttel de museumdirecteur en onderwijskundige W.E. van Wijk, uit de maanden maart en april 1941. Van Wijk

sprak zijn bewondering uit voor ‘de beide kunstenaars, die *Het schilderijenboek* hebben verzonnen en uitgevoerd’. Achter El Pintor gaat Galinka Ehrenfest schuil, die in het begin de boeken maakte samen met haar man Jacob Kloot (ook wel: Jaap Kloots). Als jood werd hij gevangen genomen en op transport gezet; hij werd in 1943 in Sobibor omgebracht. Andere titels van El Pintor in de Toy-landseries zijn: *El Pintor's speelboek von Roodkapje, Duimelies, Assepoes* (K-nummer 288), *Het levende boek* (K 198 = Ellerman Harms, Amsterdam) en *El Pintor's kleurenboek* (geen serienaam, maar op een illustratie staat een winkel die Toy-land heet; K 288).

Wat de delen in de Toy-landserie gemeen hebben, is dat de creativiteit en de zelfwerkzaamheid van de kinderen werden geprikkeld. Zo moesten figuurtjes uit bladen geknipt worden om naar eigen idee opgeplakt of ingestoken te worden. *Ik illustreer zelf mijn verhaaltjes!* heette niet voor niets ‘'n Variété-product’ dat gedrukt is bij Senefelder, Amsterdam (K 390). Hier geen vermelding van El Pintor of van Toy-landseries maar het ademt wel dezelfde geest. De serie heeft ook vaak meer van speelgoed dan van boekjes weg: mappen met vellen papier waarmee iets moet gebeuren. Enkele deeltjes uit de serie (niet de El Pintor-boeken) hebben een voorkant die op dezelfde manier is opgebouwd: de achtergrond is egaal geel, afgebiesd met een groene rand. Om die reden past *Flecht-Schule für unsere Kleinen* ook in deze serie (bovendien ook gedrukt bij K 288 = Van Leer). De serienaam is er niet op afgedrukt, ongetwijfeld omdat zo'n Engelse naam bij de Duitse klanten niet in de smaak zou vallen.

El Pintor heeft meer boekjes gemaakt, in en kort na de oorlog, die bij de ‘eigen’ uitgeverij verschenen: Corunda, en meestal gedrukt werden door Belderbos & Coesel (K 128). De inkomsten van haar boeken liet Galinka Ehrenfest aan de illegaliteit ten goede komen; het was dezelfde motivatie als die Helman en Von Eugen dreef. Niet bekend is waarom niet alle titels door Ehrenfest zelf op de markt zijn gebracht. Wel is bekend, dat uitgeverij Corunda (mede)gefinancierd werd door Philip Samuel van Perlstein. Deze vermogende koopman wist de oorlog te overleven, doordat zijn joodse afkomst met vervalste papieren werd verdonkeremaand. Hij werd hierbij geholpen door een goede Duitser, als soldaat in Nederland gelegerd, die na de oorlog een grote naam als (kinder)boekenillustrator zou verwerven: Werner Klemke. Direct na de oorlog werd met het geld van Van Perlstein uitgeverij Republiek der Letteren opgericht, waar Corina Smit zo goed als exclusief de kinderboeken ging illustreren. Bij Republiek der Letteren werd de laatste titel van de Toy-landserie geproduceerd: *Conna's ABC*. Zo blijkt achter simpele kinderboeken een heel verhaal van illegaliteit en verzet schuil te gaan.

Marco Entrop

Oscar Wilde in drijfzand

Tien jaar na zijn dood beleefde Oscar Wilde (1854-1900) in Nederland een ongekende hype. In rap tempo verschenen er vertalingen van zijn werk, onder anderen door P.C. Boutens. De Hagespelers, het gezelschap van Eduard Verkade, nam enige seizoenen achtereen zowel *Een ideaal echtgenoot* als *De belangrijkheid van Ernst* op het repertoire. De Koninklijke Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' speelde *Een onbelangrijke vrouw* in de vertaling van Carry van Bruggen. Rond 1910 waren behalve Wildes society plays ook zijn tragedies populair. Het Rotterdamsch Tooneelgezelschap voerde met succes *Een Florentijnsche tragedie* op, terwijl de voordrachtskunstenaar Albert Vogel zijn krachten beproefde in een solovoorstelling van *Salomé*. Van dit misschien wel beroemdste dramatische werk van Oscar Wilde draaide in de zomer van 1910 een verfilming in de Amsterdamse 'Opera-Bioscoop' Bellevue, muzikaal ondersteund door de Hamburger Kapel. Volgens het weekblad *De Kunst* van zaterdag 23 juli was het 'de langste film die ooit in ons land werd vertoond'. Dat jaar kwamen er van *Salomé* maar liefst twee vertalingen in boekvorm uit: een gemaakt door Boutens en een in het Esperanto.

Biografische aandacht bestond er ook voor Oscar Wilde. In de brochurereeks *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen* publiceerde Chris van Balen jr. een levensschets, hoewel hij voornamelijk over het werk schrijft. Van Balen, die Wilde vanaf 1909 geregeld zou vertalen, beperkte zich in zijn opstel tot de zakelijke feiten. Ten aanzien van 'het zwarte hoofdstuk uit Wilde's leven', zijn veroordeling in het zedenproces, is hij terughoudend met informatie: 'over het misdrijf zelf behoef ik nier uit te weiden'. Van Balen rekende Wilde zijn 'perversiteit' niet al te zwaar aan. De ongelukkige schrijver was ermee geboren en het was in geen geval een 'besmettelijke ziekte'. Die conclusie deelde H.C. Muller in de *Geneeskundige Courant* van 24 april 1909 niet. In deel zeven van de reeks 'Ziektegeschiedenis van bekende mannen' behandelde deze vroegere schaakvriend en bewonderaar van Multatuli Oscar Wilde. Met Robert H. Sherards biografie (*Oscar Wilde, the story of an unhappy friendship*) bij de hand, liet Muller zich helemaal gaan. Wilde was volgens hem een typisch voorbeeld van 'de ontaarding van onzen tijd'. Als 'degeneratieverschijnsel' was hij 'bijna onovertroffen'. Alleen al aan de portretten van hem in het boek kon je zien wat er met deze 'ontwijfelbaar zieke' schrijver aan de hand was: 'dat opgevulde verwijfde gelaat, die zinnelijke lippen en geestelooze oogen, [...] dat levend toonbeeld van verwijfdheid.' Wilde om zijn werk bewonderen was op zichzelf al een ziekteverschijnsel. 'Wankunst' scheidde Wilde af, allemaal aanstellerij. 'Alleen de echtgezonde, natuurlijk voelende kunstenaar kan kunst scheppen. De rest is ontaarding, decadentisme, valsche munt op geestelijk gebied.' Het was bovendien een schande dat Wilde voor nageslacht had gezorgd. Dat was niet alleen uitermate bedenkelijk, vond Muller, voortplanting van 'dergelijke zieken en ontaarden' zou zelfs van staatswege verboden moeten worden.

Toen Muller zijn homofobe tirade op schrift stelde, moest Wilde zelf nog aan het woord komen. In september 1911 publiceerde Boutens een geautoriseerde vertaling

‘Oscar Wilde in zijne zoogenaamde aesthetische periode (1884)’. Het is het portret waaraan H.C. Muller in zijn stuk refereert en dat is afgebeeld tegenover pagina 184 in Sherards biografie.

van *De profundis*, nog datzelfde jaar gevolgd door Van Balens vertaling van *The ballad of Reading Gaol*. Niet dat deze postuum uitgegeven ‘bekentenissen’ ook maar iets aan Mullers opvattingen over Wilde zouden hebben veranderd - dat was te veel gevraagd. Maar beide egodocumenten wierpen voor het eerst enig licht op de donkerste periode uit zijn leven. Oscar Wilde, schrijft Van Balen ergens in zijn schets over de schrijver, had in zijn leven twee tijdperken van volmaaktheid gekend: eerst een van volmaakt geluk en volmaakte schoonheid en vervolgens een van volmaakte smart. Wilde was, kortom, een ideaal personage voor een tragedie.

Ongenietbaar

Van de schrijver en toneelspeler Adolphe Engers (1884-1945) verscheen in november 1917 het toneelstuk *Oscar Wilde*. Verdeeld over vijf bedrijven worden *the rise and fall* van de titelheld door Engers breed uitgeserveerd: zijn eerste toneelsucces in Londen, de confrontatie met de vader van zijn vriend Lord Alfred Douglas, die zijn zoon verdere omgang met Wilde verbiedt, het proces, zijn detentie in het tuchthuis van Reading en ten slotte zijn levenseinde in Parijs.

Engers had ervaring met Wilde. Bij Verkade had hij in *Een ideaal echtgenoot* de rol van Phipps gespeeld, de bediende van Lord Goring. Volgens de NRC van 4 oktober 1915 was die door hem ‘geheel naar eisch’ vertolkt. Zijn toneeltekst zou het daarentegen nooit tot een uitvoering op de planken brengen. Toch ontkwam het stuk niet aan een beoordeling. Kees van Bruggen toonde zich in *De Nieuwe Gids* van december 1917 weinig verrukt over het ‘haastig-gebakerd’ drama van Engers. Eerlijk gezegd had hij alles wat de schrijvende acteur ondernam steeds ‘ongenietbaar’ gevonden. Henri Borel zette in *Het Vaderland* van 29 november 1917 een paar stevige vraagtekens bij de wijze waarop Engers de ‘liefde-vriendschap’ van Wilde en Douglas verheerlijkte. ‘Het is de vraag, of het niet beter voor Wilde's nagedachtenis ware, zijn particuliere leven te vergeten en enkel zijn fijne, ietwat décadente, maar in elk

geval nobele, gevoelige, en dikwijls zoo geestige kunst te blijven eerbiedigen. Tooneelen als tusschen Wilde en Douglas, hoe ideaal ook beschreven, lijken mij niet opvoerbaar voor het publiek.’

Zo'n zestig jaar later ontrukte Gerrit Komrij Engers' toneelproeve aan de vergetelheid in een aflevering van zijn rubriek

DRIJFZAND

TOONEELSPEL IN VIJF BEDRIJVEN

DOOR

A. ZELLING.

DRAMATIS PERSONAE:

ARL SPENDEL, dichter.
XONY RIALT, zijn vriend.
Dr. FOLKS, zijn raadsman.
TULO MORE
VERON COTRIN } gasten bij Arl Spendel.
BUREON
CLANDOR, gevangene.
GRILBERT, Bobbens.

Mevr. ALANDT—SPENDEL, Arl's moeder.
VERA SPENDEL, Arl's vrouw.
Mevr. RIALT, Xony's moeder.
VIOLET BUREON, vrouw van Bureon.
Verder bedienden, wachters, publiek, cipiers, gevangenbewaarder, logementhouder-rechtspraat, geneesheer, enz.

Actus I. Ten huize van Arl Spendel.
Actus II. In de villa Luxor van Xony Rialt.
Actus III. De voorhalle eener rechtszaal.
Actus IV. Gevangenlocal.
Actus V. Logementskamer.

Alle auteursrecht voorbehouden. Het recht van opvoering is tot 1 October afgestaan aan de
Nederlandsche Tooneelvereeniging.

'Een en ander' in *NRC Handelsblad*, nadien gebundeld in *Averechts* (Amsterdam 1980). Adolphe Engers, stelde Komrij vast, was er vroeg bij met zijn tragedie over Oscar Wilde, internationaal gezien zelfs zeer vroeg. Toch was Engers niet de eerste. In *De Nieuwe Gids* van februari en maart 1912 verscheen het toneelspel *Drijfzand*, dat in de literatuur over Oscar Wilde in Nederland tot nu toe onopgemerkt is gebleven. De auteur, ene A. Zelling, vertelt in vijf bedrijven de tragische geschiedenis van een succesvol en alom bewonderd dichter, die als gevolg van een zedenkwestie zijn vrienden, zijn reputatie, zijn familie en zijn leven verliest.

Hartverscheurend

In het eerste bedrijf van *Drijfzand* maken we kennis met de ongeveer 35-jarige dichter Arl Spendel, gehuwd met Vera en vader van twee kinderen. Hij geeft een feest voor zijn vrienden, maar zijn stemming is bedrukt. Spendel wordt ervan beschuldigd betrokken te zijn bij een omvangrijk zedenschandaal. Zijn moeder spoort hem per brief aan de wijk te nemen, maar hij slaat haar advies in de wind. Hij is ervan overtuigd dat hij sterk staat. De brief komt echter in verkeerde handen en zal als belastend bewijsmateriaal opduiken in het proces tegen hem.

Het tweede bedrijf speelt op de dag waarop in de zedenzaak vonnis zal worden gewezen. Spendel verblijft op het buiten van zijn boezemvriend Xony Rialt en zijn moeder. Het ziet er niet best uit voor de dichter. De publieke opinie heeft zich tegen

hem gekeerd. Zijn advocaat dr. Folks vervoegt zich op het buiten om, zo kort voor de zitting, Spendel te waarschuwen niet onbezonnen te werk te gaan. Deze is echter vastbesloten zijn eigen verdediging te voeren. Uitgezonderd Xony en zijn moeder valt iedereen Spendel af. Tot zijn schande komt de politie hem halen.

Het derde bedrijf is gesitueerd in het paleis van justitie in Londen. Vriend en vijand komen op het proces af. Bureon, de man die de belastende brief op het feest ontvreemdde en doorspeelde naar de advocaat van de tegenpartij, maakt het voor Spendel nog erger door de pers een kopie te bezorgen. Spendels vrouw en moeder arriveren bij de rechtbank. Zijn moeder kwijnt weg van verdriet. Spendel verliest het proces en wordt veroordeeld tot vijf jaar tuchthuis.

Als het vierde bedrijf begint, heeft Spendel er al meer dan vier jaar van zijn straf op zitten. Hij is een gebroken man. Zijn moeder is overleden, Vera heeft hem nooit bezocht en wil nu van hem scheiden. Ook zijn kinderen heeft hij al die jaren niet gezien. Zelfs Xony lijkt hem in de steek te hebben gelaten. Maar tot zijn verrassing komt zijn vriend naar de gevangenis - het weerzien is voor beiden hartverscheurend.

Het laatste bedrijf speelt een jaar na Spendels vrijlating. Hij woont in een sjofel logement in Parijs en is de wanhoop nabij. Niemand wil zijn werk nog publiceren. Hij is ziek, verslaafd aan absint, armlastig en heeft geen vrienden meer. Door iedereen is hij voor dégénéré uitgemaakt. ‘Langzaam in het drijfzand der wereld weggezakt en gesmoord.’ Na een ongelukkige val van de trap voelt Spendel het einde naderen. Hij laat Xony roepen (die hij in Parijs heeft gezien, in gezelschap van nota bene Bureon) om hem om vergiffenis te vragen. Xony stelt zich aanvankelijk onverzoenlijk op. Uit schaamte vluchtte Spendel na zijn gevangenschap van alles en iedereen weg, ook van zijn beste vriend. Uiteindelijk vergeeft Xony hem, waarna de dichter sterft.

Tragische fataliteit

A. Zelling was Anton Zelling (1890-1978), een jong letterkundige, dichter vooral, en eenentwintig toen hij *Drijfzand* publiceerde. Het was niet zijn debuut. Dat had hij gemaakt in het tijdschrift *De Tijdspiegel* van 1911. In het oktobernummer van dat jaar debuteerde hij met een tweetal gedichten. In dezelfde jaargang staan ook de eerste verzen van J.C. Bloem.

Behalve literair droeg Zelling ook kritisch werk bij aan *De Tijdspiegel*. Zo besprak hij in dit blad geregeld de nieuwe uitgaven op toneelgebied. Kort na *Drijfzand* kwam Zelling al met zijn volgende toneelstuk op de proppen: *De levensles gekend*, verschenen in *De Tijdspiegel* van mei en juni 1912. Het is een komedie en een nauwelijks verhulde poging een societydrama in de geest van Wilde te schrijven. Zellings literaire werk zou geen blijvende sporen achterlaten. Als hij al naam heeft gemaakt, is dat als vertaler van de theologische geschriften van de filosoof Swedenborg.

Ruim drie jaar na de publicatie van *Drijfzand* kwam Zelling in *De Hofstad* van 18 december 1915 terug op zijn eersteling. De aanleiding daarvoor was de (toen al!) aangekondigde verschijning van het Oscar Wildedrama van Adolphe Engers, dat aanvankelijk *De koning des levens* zou heten. Vanaf zijn eerste kennismaking met

De profundis en de society plays, bekende Zelling, was hij ervan overtuigd geweest dat het leven van de le-

venskunstenaar Wilde zich liet dramatiseren. Intussen had zijn inzicht in de dichter zich gaandeweg verder verdiept en begreep hij, meer dan toen hij *Drijfzand* schreef, de kern van Wildes tragedie. Volgens hem besefte Oscar Wilde maar al te goed dat hij leefde 'naar de tragische fataliteit toe', daartoe aangejaagd door het puriteinse karakter van de Engelse samenleving, 'dat iedere levensvernieuwer aldaar onmiddellijk tot verzet drijft.'

Durfde Zelling het anno 1912 (nog) niet aan man en paard te noemen of wilde hij zo veel mogelijk de verbeelding laten spreken? Hoewel niet volkomen feitengetrouw gaat *Drijfzand* onmiskenbaar over Oscar Wilde. Dat Spendel tot vijf jaar tuchthuis wordt veroordeeld, terwijl Wilde in werkelijkheid twee jaar moest brommen, is slechts een detail. De naam Xony lijkt wel erg veel op Bosie, de bijnaam van Alfred Douglas. Net als Bosie, heeft Xony dichterlijke aspiraties. De aard van de vriendschap tussen Spendel en Xony blijft duister, zoals iedere verwijzing naar homoseksualiteit zorgvuldig uit *Drijfzand* lijkt te zijn weggehouden. Over het zedenschandaal, dat schijnt te hebben plaatsgevonden in het casino, worden geen details prijsgegeven. Spendel is aangeklaagd door ene Dahlen en heeft hem daarop een proces aangedaan wegens smaad. Evenals Wilde zou Spendel het slachtoffer worden van zijn eigen tegenaanval, met dit verschil dat Dahlen in *Drijfzand* in geen enkele relatie staat tot Xony. Oscar Wilde spande een rechtszaak aan tegen de markies van Queensberry, de vader van Bosie.

Gezwollen

De kennis over het leven en sneven van Oscar Wilde was destijds lang niet zo veelomvattend als tegenwoordig, maar er was wel het een en ander bekend. Het mag dan ook op zijn minst opmerkelijk heten, dat in de tijdschriftrubrieken van de kranten, waarin de inhoud van *De Nieuwe Gids* van februari en maart 1912 aan de orde kwam, de gebeurtenissen in *Drijfzand* nergens in verband werden gebracht met Oscar Wilde. De NRC (15 februari 1912) had nog wel begrepen dat het stuk 'in een wereld van artistieke decadenten' speelde. Het *Algemeen Handelsblad* (6 februari 1912) merkte slechts op dat de dialoog 'gezwollen' aandeed. De tijdschriftbespreker van *Het Vaderland* (10 februari 1912) wilde zijn oordeel over *Drijfzand*, 'dat wel interessant werk lijkt', opschorten totdat hij het helemaal had gelezen, maar kwam er vervolgens niet meer op terug. *De Tijdspiegel* (april 1912) vond het - Zelling was per slot van rekening een gewaardeerde medewerker van het maandblad - een 'aangrijpend drama'.

Misschien dat een toneeluitvoering de associatie met Oscar Wilde makkelijker zou hebben opgewekt. Blijkens een voetnoot bij de publicatie van zijn tragedie had Zelling het recht van opvoering tot 1 oktober 1912 afgestaan aan de Nederlandsche Tooneelvereeniging, het gezelschap van Herman Heijermans. Die zou van de optie geen gebruik maken. In de zomer van 1912 ging de Nederlandsche Tooneelvereeniging aan een faillissement ten onder. *Drijfzand* is nooit gespeeld.

Dit artikel is gebaseerd op gegevens die Jef Sprankenis (1943-2003) verzamelde over Oscar Wilde in Nederland en Vlaanderen in de jaren 1889 tot 1989. Met dank aan antiquaar Louis Putman te Amsterdam.

[2007/5]

Hans Olink
Mr. Dollar op de Balkan
In de voetsporen van A. den Doolaard

HANS OLINK (1949) is journalist en publicist. Hij is redacteur van het VPRO-radioprogramma *OVT* en bereidt een biografie voor van A. den Doolaard (Atlas, verschijnt eind 2009).

De airbus van Czech Airlines glijdt over de barre Macedonische bergen die verstild als een maanlandschap onder ons liggen. Ik kan de Zwarte Bergen die A. den Doolaard (1901-1994) meer dan zeventig jaar geleden doorkruiste, niet ontwaren. Er zijn te veel bergkammen die onderling nauwelijks verschillen. Dit was zijn jachtgebied - de bergen als 'landschap van mijn ziel', zoals hij het noemde.

Dan landt het toestel vrijwel geruisloos op de luchthaven van Skopje, de hoofdstad van Macedonië, en even later lopen we bij een hitte van meer dan veertig graden over het zinderende beton naar het luchthavengebouw. AIRPORT ALEXANDER THE GREAT staat er in grote letters op het dak. De douanier stempelt nonchalant in mijn paspoort en wijst me op een folder: 'Invest in Macedonia! New Business Heaven in Europe'. Een belastingparadijs op de Balkan? Nieuwe tijden, nieuwe mores.

We worden, zoals afgesproken, afgehaald door Zoran Tuntev, een dertiger, vastberaden en strak gekleed. Hij doceert toerisme en management aan de universiteit en heeft net een vergadering gehad met de minister van Toerisme, meldt hij pocherig. Hij woont in het tweehonderd kilometer zuidelijker gelegen Ohrid, daar verhuurt hij zijn Villa Germanoff aan ons.

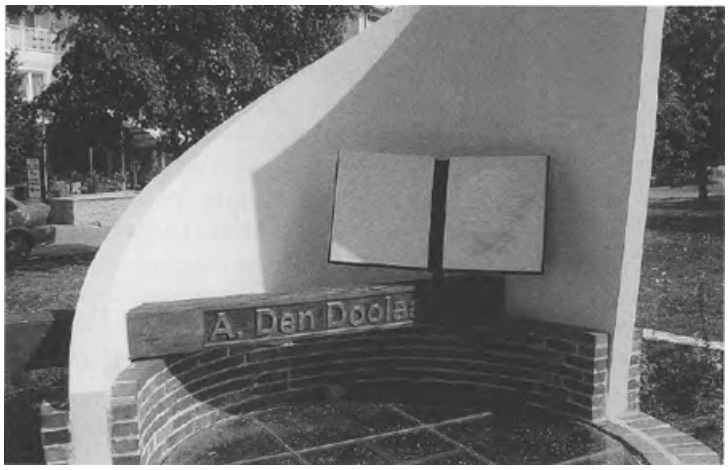
'Wat vindt u van de nieuwe naam van onze luchthaven?' lacht hij.

'Ik dacht dat Alexander de Grote een Griek was?'

'Nee, nee, dat is politiek niet juist,' reageert hij geprikkeld. 'Hij is geboren op het grondgebied van onze zelfstandige republiek Macedonië maar er wonen ook Macedoniërs in Griekenland en Bulgarije. Daarom betwisten onze zuider- en oosterburen het recht deze naam te gebruiken. Maar dat is een provocatie.'

Ik kijk hem ongelovig aan en realiseer me nu pas goed dat we op de Balkan zijn, met zijn politieke spanningen waarmee Den Doolaard in 1931 na aankomst in Macedonië ook al werd geconfronteerd.

We doorkruisen de bergen. Tuntev geeft nog eens extra gas. 'De autobaan waarop we nu rijden is nieuw, dat is de beschaving, maar als we een zijweg inslaan zijn

Monument ter ere van A. den Doolaard in Ohrid, Macedonië.

we meteen weer in de middeleeuwen, zoals Den Doolaard onze dorpen aantrof en wat hem zo boeide. Als je het laagje beschaving wegkrabt, blijkt de tijd te hebben stilgestaan.'

'Weet u trouwens,' vraagt Tuntev, 'waarom de Nederlandse vakantiegangers het zo massaal af laten weten.'

'Ik vermoed dat het de oorlog is geweest die roet in het eten heeft gegooid.'

'Maar hier is nauwelijks gevochten, dat gebeurde vooral bij onze noorderburen,' zegt hij heftig. 'Bovendien is de oorlog al zes jaar geleden beëindigd.'

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw streken Nederlandse toeristen in groten getale neer aan het meer van Ohrid, geïnspireerd door *De bruiloft der zeven zigeuners* (1939), de roman die Den Doolaard in de jaren dertig in dit stadje situeerde. Een vrolijke kruisbestuiving die leidde tot honderden Nederlands-Macedonische huwelijken.

Als we aankomen in Ohrid - 'de mooiste stad van Joegoslavië', zoals de 'Nederlandse Hemingway' ooit schreef - gaan we eerst naar het monument dat in 2006 ter ere van de Nederlandse schrijver is onthuld. Niet ver van het blauwe meer, dat zich uitstrekt tot in Albanië, in een park, staat het. Een enkel bakstenen muurtje in een halve cirkel tegen een witte schuin oplopende achtergrond, in het midden een balk met daarop een opengeslagen boek in marmer - op de rechterpagina de beeltenis van Den Doolaard, op de linker zijn naam, geboorte- en sterfjaar en in het Macedonisch, Engels en Nederlands: 'journalist en schrijver'. Dat is alles. Vervolgens een hele titelrol met initiatiefnemers en sponsors. Waarom geen mededelingen over zijn verblijf in Ohrid? Is hij zo bekend dat hij geen verklaring behoeft?

Bruiloft in Ohrid

Midden in de nacht word ik wakker van dronken Servische toeristen. Ik draai me om, kan de slaap niet meer vatten. Mijn gedachten dwalen af naar de jaren dertig toen Den Doolaard in deze kamer verbleef, die in Tuntevs folder *pianoroom* wordt genoemd. Tuntev vertelde me de vorige dag over zijn grootmoeder die destijds net als hij kamers verhuurde. Ze had een gastenboek met handtekeningen en omdat die niet altijd even goed te lezen waren had ze die van Den Doolaard verbasterd tot Mr. Dollar. Een pakkende naam vond Tuntev, hoewel hij besefte dat de Nederlandse zwerver en schrijver in werkelijkheid geen recht werd gedaan. Het gastenboek met de handtekening is helaas zoek, zodat ik het moet doen met de anekdote.

De volgende ochtend ga ik op zoek naar de Macedonische vertaling van *De bruiloft der zeven zigeuners*, die zoals mij werd verteld, overal te koop zou zijn. Maar er is geen boekhandel te bekennen en uiteindelijk beland ik bij de plaatselijke *tourist office*. Het meisje achter de balie verdwijnt achter een gordijn en komt even later terug met een glad, gebonden boek met goudopdruk.

Ik vraag haar of ze het heeft gelezen. Nee, maar ze weet wel te vertellen dat de Macedonische zigeuners tegen een letterlijke vertaling waren. Een woordenstrijd die zich toespitste op de titel die onoverkomelijke moeilijkheden opleverde. Met het woord zigeuner voelden ze zich te veel besmet. Ze kregen hun zin waardoor het boek dat ik in handen heb een heel neutrale titel heeft: *Bruiloft in Ohrid* - in het cyrillisch. De politieke correctheid kent geen grenzen. Zou Den Doolaard zich niet in zijn graf omdraaien als dit hem ter ore kwam?

Ik bezoek de duizend jaar oude plataan op het centrale plein, zwaar gestut nadat de bliksem zes jaar geleden insloeg. Onder de boom dronk Den Doolaard zijn Turkse koffie, zegt de tachtigjarige Abduraman Rachman, die op weg is naar de moskee maar wel even tijd heeft om te melden dat hij de Nederlandse schrijver heeft gekend. Hij was in de jaren zestig bedrijfsleider van hotel-restaurant Dessareth waar Den Doolaard met zijn vrouw logeerde. ‘Hij zwierf veel door de bergen en kwam dan 's avonds terug. En dan spraken we over het leven.’

Ik bezoek talloze locaties uit *Bruiloft in Ohrid*, waaronder vele van de 365 kerken en kerkjes die het stadje rijk is. Zoals het Sveti Jovan Kaneo-kerkje op een rotspunt, waar hoofdpersoon Branko de apothekersdochter, op wie hij verliefd zal worden, op een vlonder ziet liggen. En ik ga naar het klooster Sveti Naum aan de andere kant van het meer, twintig kilometer varen, waar de hoofdpersoon lange gesprekken voert met een monnik die vindt dat hij niet rijp is voor het huwelijk. De resten van de oude Slavische universiteit boven het kerkje van Sveto Kliment - de bakermat van het cyrillische schrift - zijn nog steeds te bezichtigen. De fresco's van de Sveti Sofiakerk, die ik vanuit mijn pianokamer kan zien, worden gerestaureerd nadat ze eeuwenlang verborgen waren onder pleisterwerk dat door de moslims was aangebracht nadat zij de orthodoxe christenen gingen overheersen. Uit deze fresco's zou blijken,

Omslag van de Macedonische vertaling van *De bruiloft der zeven zigeuners* (2006).

zoals ook de archeoloog in Den Doolaards roman meent, dat de renaissance niet in Italië maar in Ohrid is begonnen. Renaissance-schilders die diepte, licht en schaduw toepasten, keerden zich hiermee tegen de canonieke schilderkunst, volgens welke perspectief verboden was. De tijdloze eeuwigheid, het diepteloze tijdperk, had afgedaan.

A. den Doolaard (ps. voor C.J.G. Spoelstra) zou later beweren dat *De bruiloft* autobiografische elementen bevatte. Hij was zelf in Ohrid verliefd geworden, een liefde die onbeantwoord bleef, een raadsel dat hij door het schrijven van deze roman probeerde op te lossen. Het idee van de bruiloft deed hij op in het vijftienhonderd meter hoge bergdorp Galitsjnik waar de herders altijd buitengaats leven en één keer per jaar terugkeren om dan collectief in het huwelijk te treden.

Hij liep 'al jarenlang' rond met het idee om *De bruiloft der zeven zigeuners* te schrijven en zocht nog slechts naar een geschikte locatie om het verhaal te situeren. 'Maar toen ik Ohrid had leren kennen wist ik: dat is het. Want het gaat over een soort eeuwig gegeven dat niet verandert, liefde tussen de man en de vrouw etc. Hier vond ik dezelfde tijdloze atmosfeer die ik nodig had aan dit meer, aan het eind van de wereld.'

Toen hij eenmaal goed en wel aan het schrijven was, kreeg hij op een dag een telegram. 'Dat schrikte ons wel op want we waren volkomen ondergedoken in de tijdloze atmosfeer [...]. We [Den Doolaard en zijn vrouw Erie - HO] keken elkaar stomverbaasd aan. Het telegram was afkomstig van een vriend uit Belgrado die toen secretaris was van het regeringspersbureau. De tekst luidde: "Kom onmiddellijk terug, internationale situatie uiterst gespannen, oorlog dreigt". We begrepen er niets van aan dit vredige meer.'

Het was 1938 en Engeland en Frankrijk hadden Tsjecho-Slowakije verkwanseld aan Hitler, die na dit 'verraad van München' het Midden-Europese land kon innemen. Den Doolaard verliet Ohrid en voltooide *De bruiloft der zeven zigeuners* pas later. Aangekomen in Belgrado was hij getuige van relletjes van mannen die zich opgaven om in Praag te vechten. Hij verbaasde zich over de doodsverachting van een vriend, een 55-jarige fotograaf, die zich met zijn drie zonen wilde aanmelden, en die op Den Doolaards vraag naar zijn angst voor de dood antwoordde: 'De dood? Dat is werkelijk nooit in mijn gedachten opgekomen.' Den Doolaard die zich op de Balkan nog meer dan eens zou verbazen over de onverschilligheid tegenover de dood, vloog naar Praag

en zag daar ‘huilende soldaten, die zich uit verdriet bedronken of in woede hun geweren stuksloegen tegen lichtmasten’.

De oorlog stond voor de deur en Den Doolaard zou de Balkan niet meer bezoeken tot hij zich beginjaren vijftig in Joegoslavië vestigde.

Playboy

Maar hoe raakte Den Doolaard op de Balkan verzeild? Wat dreef hem naar Macedonië? Het land had een magische klank voor hem, zoals hij verklaarde in zijn autobiografische geschrift *Ogen op de rug* (1971): ‘Op school al had het woord “Macedonië” een toverklank voor mij bezeten. Onder alle nog onbekende landschappen had alleen Macedonië voor mij een individueel herkenbaar gezicht, dat me uit de atlas aanstaarde met de ronde ogen van zijn bergmeren, even lokkend en verleidelijk als de vergeet-mij-niet-ogen van mijn eerste schoolliefde. Een jongensboek van de grote leugenaar Karl May, *De rovers van de Kara Dagh* (de Turkse naam voor Macedonië's noordelijk grens gebergte, de Sjar Planina) bleef ergens onder in mijn geheugen hangen.’

Hij moest nog even geduld hebben voor hij voet op de Balkan zou zetten. Toen hij in 1928, zevenentwintig jaar oud, besloot zijn baan als boekhouder bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij vaarwel te zeggen was het nog slechts een kwestie van tijd. Hij kocht een Bugatti, hing de playboy uit, maar toen na een jaar z'n geld op was ging hij met zijn vriend, de fotograaf Fons Hellebrekers, op het Franse platteland werken, zwervend van de ene baan naar de andere. Het zou resulteren in zijn eerste succesvolle roman: *De druivenplukkers*.

Toen hij in de zomer van 1931 in Marseille een berichtje in de krant las dat *comitadji's* een aanslag hadden gepleegd op de Oriënt-Express ergens in Macedonië leek dat een langverwacht signaal. ‘Tot verbazing van mijn tafelbuur kerfde ik er opeens met mijn scherpe mes een kort bericht uit, liet de krant de krant en wandelde haastig weg. Een paar uur later zat ik in de nachttrein naar Milaan die aansluiting gaf op een boemel naar Belgrado.’ Onderweg leerde hij op de stations waar de trein stopte het cyrillische schrift.

Waarom hij ging? ‘Ik kende land noch taal, maar ik besloot in jeugdige overmoed dat dit enkel een kwestie van tijd en leergierigheid was. Het voornaamste leek er heen te gaan en als het dan toch moest, dan maar meteen. Want de wereld was toch van mij?’

Tegenover Adriaan van Dis, in diens tv-programma in de De IJsbreker in Amsterdam, verklaarde de 89-jarige in 1990 dat hij in West-Europa een manco voelde. ‘Wij hadden de beschaving, dáár vond ik de gewone cultuur.’ En koket legde hij uit dat hij altijd vier kurken meenam om de steevast ontbrekende stoppen in wastafels te compenseren en vier jampotdekseltjes die hij gevuld met petroleum onder de bedpoten in de logementen of boerenlegers plaatste om zich de luizen van het lijf te houden.

In Belgrado hield hij zich een tijdje in leven als straatfotograaf. De kneepjes van het vak had hij geleerd van zijn vriend Fons Hellebrekers, aan wie hij later zijn

boek *De wilden van Europa* zou opdragen. Als de verhalen in dit boek de werkelijke volgorde van zijn reizen aangeven, dan reisde hij van Belgrado via Dalmatiës en Bosnië-Herzegovina naar Macedonië, dat na de Vrede van Versailles deel uit maakte van het 'koninkrijk van de Serven, Kroaten en Slovenen', en dat sinds 1929 Joegoslavië heette. Niet veel later vervolgde hij zijn reis naar Bulgarije waar de VMRO (Vetrechnata Makedonska Revoluciona Organisacia), zoals de organisatie van de voor een autonoom Macedonië rebellerende comitadji's werden genoemd. Hij ontmoette de aanhangers van de geheime organisatie in het Piringebergte toen hij er op ski's op uittrok.

Alpinist op ski's

Er was geen berg veilig voor Den Doolaard. Hij had een goede reputatie als alpinist en had al voor hij naar de Balkan ging de ruim 4800 meter hoge Mont Blanc beklommen. Hij was een sportman, en in de jaren twintig toen hij nog bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij werkte een bekende verschijning als deelnemer aan atletiekwedstrijden. Hij had in Chamonix zelfs een keer meegedaan aan de Franse schaatskampioenschappen en was bij die gelegenheid officieus eerste op de 1500 meter geworden. Dus als hij onderweg de kans kreeg een berg te verschalken dan liet hij dat niet na. 'Het werkelijke leven begint boven de sneeuwgrens,' zei hij tegen Van Dis.

Tegen de zin van jonkheer De Brauw, de Nederlandse gezant in Sofia, ging Den Doolaard in Bulgaars Macedonië de El Pepe, met 2917 meter de hoogste berg van het Piringebergte, beklimmen. De consul begreep dat zijn landgenoot niet alleen door het natuurschoon werd gestimuleerd maar nog meer door zijn nieuwsgierigheid naar de VRMO die in het stadje Bansko haar hoofdkwartier had, hetzelfde stadje waar hij zijn boek *De wilden van Europa* zou voltooien. In het bergstadje maakte hij kennis met Vantche, een scherpschutter van de afscheidingsbeweging. 'Ruim twee jaar later, te Marseille, sprong Vantche als een aap uit het publiek op de treeplank van Barthou's auto en pompte koning Alexander van Joegoslavië vol kogels. Voor hem, de beroepsschutter, moet dit doorzeven van een doelwit binnen handbereik nauwelijks de moeite waard zijn geweest.'

In *Van vrijheid en dood* beschrijft hij dat hij getuige was van een politieke aanslag in Sofia. Er werd stevig geschoten. 'Wij sprongen naar het venster. Vuurstralen schoten door de schemering. De straat was vol vluchtende mensen. Voor het naaste café Commercial waar zoëven een groep pratenden stond, kletterden de marmeren tafeltjes in scherven. Nog een half dozijn schoten. Zware kaliber. Parabellums. We stormden de trappen af. Sinds mijn prille jeugd ben ik expert in het leuningglijden, en daarom kwam ik mijn helderzienden vriend twee trappen voor... Op de eerste etage trok ik fluks mijn revolver. Hij was weliswaar van armzalig kaliber, 6.35 mm maar, doch je kunt nooit weten.'

Hij was allerminst bevreesd te midden van dit geweld - en de manier waarop hij

‘Zoo doolt Den Doolaard over gletschers’ stond er onder deze foto in *Den Gulden Winckel* van 20 april 1929.

het beschrijft heeft wel iets weg van de door hem als kind verslonden boeken van Karl May. ‘Such is life in Bulgaria!’ constateerde hij nuchter. ‘Wanneer men de ronde doet langs de caféterrassen, vindt men een ontstellend aantal bezoekers die links drinken. Het schijnt een volksziekte! De oorzaak is echter eenvoudig, dat zij hun rechterhand in hun broekzak houden, waar de revolver zit...’

Twee pogingen om de El Pepe te beklimmen mislukten wegens slechte weersomstandigheden en toen hij een derde poging wilde wagen werd hij gewaarschuwd dat hij Bulgarije beter kon verlaten. Hij had zich te nieuwsgierig betoond. Er zat niets anders op. Twee jaar later verscheen *Oriënt-Express*, een roman over de opkomst en verwording van de Macedonische vrijheidsgedachte. Het boek werd in zowel Joegoslavië als Bulgarije verboden.

Hij beschreef het allemaal in het *Algemeen Handelsblad* (later zou hij voor *Het Volk* gaan schrijven, en na de Tweede Wereldoorlog voor *De Gelderlander*) en allerhande Nederlandse en buitenlandse tijdschriften, zoals bijvoorbeeld *De Nieuwe Pers*, een tijdschrift dat in 1933 uit kwam en waarvan slechts enkele nummers zouden verschijnen. In het laatste blad, ondertekend ‘door een Rustelooze’, is de gelijkenis in schrijfstijl en locaties zo treffend dat we mogen aannemen dat de ‘rusteloze’ niemand anders dan Den Doolaard is.

Maar ook in het Bistragebergte in Macedonië tegen de Albanese grens kon hij het skiën niet laten en deed een poging de steile hellingen van Galitsjnik te be-

dwingen. Het dorp dat op 1500 meter hoogte ligt zou later door het traditionele, driedaagse collectieve huwelijksfeest een prominente rol spelen in *De bruiloft der zeven zigeuners*. Onderweg in Skopje was het hem al opgevallen dat de bevolking moest lachen om zijn ski's met zeehondenvellen maar toen hij in de buurt van Galitsjnik de kwaliteit van de sneeuw wilde gaan beproeven, zou blijken dat de Macedoniërs de skisport niet kenden. Hij klom omhoog met de zeehondenvellen om zijn ski's gewikkeld. In de verse sneeuw zag hij de sporen van wolven. En even later de roofdieren zelf die hij met zijn revolver op de vlucht moest jagen. Toen hij de afdaling inzette werd hij zelf beschoten. Een schaapherder die de onverlaat op de lange latten voor een monster aanzag, probeerde hem onschadelijk te maken, en slechts met het nodige geluk overleefde hij de aanslag.

Den Doolaard zou Macedonië nog regelmatig bezoeken. Maar de typering die hij van het land gaf was allesbehalve uitnodigend, eerder onheilspellend: ‘Macedonië is een koorts die het bloed doorsuist en de ogen verhit tot zij een wereld zien waar geen plaats meer is voor liefde. En voor wie lang zonder liefde geleefd heeft is er maar één ding dat diezelfde diepe voldoening geeft als een verovering: het doorgeven van haat.’

Een wiel over de afgrond

Cetinje was ooit de hoofdstad van Montenegro, nu is het een slaperig stadje zo'n twintig kilometer van de Adriatische Zee. ‘Het land waar God de stenen zaait en waar het volk de helden oogst,’ zoals Den Doolaard het dwergstaatje noemde is sinds kort onafhankelijk van Servië en kent de euro als betaalmiddel hoewel het nog geen lid van de EU is. Overal zie je de blauwe borden met een cirkel van gele sterren, weer een project dat wordt gesubsidieerd door de *European Bank of Recontruction*.

‘Wij zijn Europeanen,’ lacht Slavko, onze taxichauffeur die ons van de hoogvlakte naar de baai van Kotor zal brengen. Maar eerst gaan we nog iets eten want het is nog zeker twee uur rijden. Het is koud in het wegrestaurant maar we laten ons de schapenbout goed smaken terwijl hij vraagt naar het doel van onze reis.

Ik vertel hem over Den Doolaard en over zijn boek *Land achter Gods rug* dat speelt in Montenegro.

‘Een Nederlander die geïnteresseerd was in onze cultuur?’ Hij valt bijna van zijn stoel van verbazing. ‘Waar gaat dat boek over?’

‘Over een Montenegrijn, Lazar Jaukovitsj, de zoon van een arme boer die tijdens de oorlog de brug over de Tara opblies om hem onbruikbaar te maken voor de Italiaanse bezetter. Gevangengenomen door de Italiaanse troepen werd hij opgehangen aan de verbrijzelde boog van de brug...’

‘Ja, ja,’ onderbreekt Slavko me, ‘ik ken dat verhaal. Het is een waargebeurd verhaal dat we allemaal kennen.’

Nu ben ik degene die zijn verbazing nauwelijks kan verbergen. ‘Een bekend verhaal?’

Tekening van Den Doolaard door J. Franken.

‘Ja, maar wat u niet heeft verteld is dat hij die brug ook zelf heeft ontworpen.’

‘Dat beschrijft Den Doolaard ook, u heeft gelijk.’

‘Heeft hij ons goed beschreven?’

‘Ik denk het wel. Misschien dat u het boek eens moet lezen.’

Eerst kijkt hij me langdurig aan. ‘Mijn ogen zijn niet zo goed’ en hij wijst op zijn bril in zijn borstzak waarvan het montuur met pleisters bij elkaar wordt gehouden.

‘Is dat geen bezwaar voor een taxichauffeur?’ reageer ik voorzichtig.

Maar hij kijkt me aan of ik niet goed bij mijn hoofd ben. Ik zal niet meer onbeleefd zijn.

We vertrekken, rijden over de schier eindeloze hoogvlakte tot we bij een scherpe bocht komen waar Slavko even inhoudt. ‘Kijk,’ zegt hij, ‘daar beneden ligt Kotor.’ We kijken zo ongeveer recht naar beneden, 1500 meter lager zie ik de baai van Kotor waar ons hotel zich bevindt. Ik moet denken aan Den Doolaards beschrijving van de Durmitor, een 2500 meter hoge berg verderop landinwaarts. ‘Er is geen berg in Europa waarvan de bestijging zo'n kunstzinnig genot is. In de Karpaten, Alpen noch Pyreneeën heb ik een landschap gevonden waar zoveel fierheid en zoveel aanvalligheid, zoveel somber zwijgen en zoveel stralend lachen bijeen zijn.’ Ook deze berg ‘valt aan de oostflank duizend meter naar beneden in een blauw bergmeer’.

We beginnen aan de afdaling, met een te hoge snelheid, vind ik, maar ik zeg

niets. Slavko koerst ogenschijnlijk ontspannen op de eerste haarspeldbocht aan. ‘Negentien *serpentines* in totaal,’ lacht hij. Gelukkig ontnemen bosschages af en toe het uitzicht op het dal dat vrijwel in een hoek van zeventig graden onder ons ligt. Weer een serpentine. Slavko, met één hand aan het stuur - de andere heeft hij nodig om een shagje te draaien -, waait druk met z'n andere hand. Als er een tegenligger aankomt is het een gevecht om de beperkte ruimte. Degene in de buitenbocht weet dat hij niet te veel toe kan geven, anders hangt er een wiel over de afgrond. Ik zie dat de weg in de bochten aangevreten is, de muurtjes die er ooit gemetseld zijn verdwenen.

Slavko lacht als hij mijn gezicht ziet. ‘Deze weg is gebouwd door Oostenrijkers.’ Hij slaat van plezier met zijn hand op zijn knie. Ik kijk hem verbaasd aan. Oostenrijkers? Wat valt daar om te lachen? Ja, Oostenrijkse Habsburgers. En met zijn handen probeert hij een jaartal in de lucht te tekenen. Hij bedoelt 1912. Slavko is in zijn element en roept weer: ‘Oostenrijkers bouwden deze weg. Wij Montenegrijnen niet.’

Langzamerhand begint het me te dagen dat hij trots is op het feit dat de Montenegrijnen geen hand hebben uitgestoken naar de bouw van deze weg en sindsdien ook geen moeite gedaan hebben de weg te onderhouden. Ik was ervoor gewaarschuwd dat de Montenegrijnen een krijgersvolk zijn dat de noeste arbeid niet hoog in het vaandel heeft staan. In *Het land achter Gods rug* staat het al te lezen. De wens uitgesproken bij de geboorte van een zoon is geen gebakken lucht: ‘Dat God hem beware voor de dood in een bed!’ Sterven is geen probleem, als het maar in de strijd gebeurt.

Wat voor mij een afschrikwekkende tocht is, betekent voor Slavko een aangenaam avontuur. In Kotor aangekomen haal ik opgelucht adem. Ik omhels hem, dolblij dat ik deze barre rit heb overleefd. Hij grijnst. Als ik hem op een fikse fooi wil trakteren, wijst hij die verontwaardigd van de hand. ‘Wij hebben onze eer.’

Villa Deneš

We komen aan in Lovran, even ten westen van Kroatiës grootste havenplaats Rijeka. Het is het stadje waar Den Doolaard in 1952 met zijn vrouw Erie en zijn twee dochters in gezelschap van hun kindermeisje neerstreek. In hotel Bristol heerst nog de sfeer van een voormalig staatshotel: gestoomde maaltijden, nukkig personeel, de geur van lysol. Het heeft wel wat. Het hotel heette tot voor kort nog ‘Beograd’ maar de verwijzing naar de voormalige hoofdstad van Joegoslavië en nu van Servië is te beladen sinds de laatste oorlog die ‘het land van Tito’ verscheurde. Daarom is de naam gewijzigd en kun je nog slechts aan de vormgeving van de hoofdletter ‘B’ de ‘oude’ tijd aflezen. De andere zes letters kennen een eigentijdse vorm.

We wandelen over een twaalf kilometer lang betonnen voetpad dat tegen de rotswand boven de kustlijn van Istrië hangt en van Lovran naar Opatija loopt, de voormalige chique Habsburgse badplaats. Tussen de pijnbomen door herken ik de

Villa Deneš, waar Den Doolaard met zijn gezin woonde (foto Hans Olink, 2007).

Villa Deneš van foto's die ik in Nederland bij de dochters van Den Doolaard zag. Als ik het gietijzeren hek open, komt er een tuinman op me af. Ik mag niet verder. Hij legt me uit dat ik voor informatie over de Villa Deneš bij de aanpalende Villa Astra moet zijn, ook een in Venetiaans gotische stijl gebouwd buitenhuis. De receptioniste van wat blijkt een *wellness*-centrum te zijn is in eerste instantie afhoudend maar als ik vertel over 'the famous Dutch writer' die in de Villa Deneš heeft gewoond, leidt ze ons naar een tafeltje en vraagt wat we willen drinken. Terwijl ze de drankjes haalt lees ik in een luxe uitgevoerde folder dat zowel de Villa Astra als de Villa Deneš is gebouwd in 1905 door de Italiaanse architect Atilio Maguolo. De namen van de welgestelde families die opdracht gaven voor de bouw staan ook vermeld. Dan komt de receptioniste terug. Ze heeft haar chef gesproken en die wil graag meer weten over Den Doolaard. Ik krijg het vermoeden dat de bedrijfsleider het commerciële belang van Den Doolaard heeft ingezien. Een plaquette bij de ingang, of een paar strofen in een folder, het zal ongetwijfeld een culturele uitstraling verlenen aan het hotel. Maar ik wil details weten over het verblijf van Den Doolaard en realiseer me dat ik niet bij haar moet zijn. Ze verwijst me naar het gemeentehuis waar ik even later het voltallige personeel in rep en roer breng door mijn vragen. Het helpt niet, er ligt niets vast over het verblijf van de Nederlandse immigranten. Het enige wat de ambtenaren zeker weten is dat Villa Deneš in die jaren was genationaliseerd, zoals vrijwel alle huizen.

Davorka Valentin, jeugdvriendin van Den Doolaards dochters Milja en Branda (foto Hans Olink, 2007).

Toen Den Doolaard hier aankwam waren Erie en hij meteen verliefd op de villa. De gele muren, het roze pannendak, verscholen tussen de olijfbomen en kerselaren, de betonnen trappen naar de zee, een prachtige baai voor de kinderen - alles was even pittoresk.

Niet langer dan een half jaar woonden ze er voor ze verhuisden naar Villa Legat op een heuvel in Medveja, vijf kilometer verderop aan de kust. Het huis is afgebroken maar de zestigjarige Davorka Valentin, jeugdvriendin van Den Doolaards dochters Milja en Branda, woont nog steeds in het dorpje waar haar familie al een eeuw woont. Valentin herinnert zich nog veel. Dat er op een dag, terwijl ze met haar moeder op het land aan het werk was, een taxi aan kwam rijden. Dat de naam van het kindermeisje Diny Dorenbos was. Dat hun grootmoeder, die er op bezoek was, in haar ogen niets anders deed dan borduren. Dat Den Doolaard meestal in de garage iets hoger op de heuvel werkte, vanwege de rust, zonder spelende kinderen om zich heen. Ze herinnert zich de gezellige logeerpartijen in hun huis als Den Doolaard en Erie op reportage waren elders in het land.

In de lente van 1954 vertrok het gezin. Een paar jaar later was Den Doolaard nog een keer in Medveja. Davorka vroeg hem wanneer haar vriendinnetjes weer terug zouden keren, maar hij zei dat het te druk was geworden in Medveja. Het was een schok voor haar. Ze herinnert het zich als de dag van gisteren. In werkelijkheid waren ze teruggekeerd naar Nederland omdat Milja en Branda naar school moesten.

Davorka Valentin vertelt over de veranderende tijden, over haar grootmoeder die in het Habsburgse rijk werd geboren, over haar oom die in het interbellum toen Medveja Italiaans was, ter wereld kwam, over haar eigen geboorte in Joegoslavië en de zoon van haar broer die in Kroatië is geboren. Binnen één eeuw heeft haar familie in hetzelfde dorp maar in vier verschillende staten geleefd.

Tito

Zijn tweede vaderland zou Den Doolaard nog regelmatig blijven bezoeken, als journalist. Want zowel tijdens zijn verblijf in Lovran en Medveja alsook later bleef hij het land volgen voor *De Gelderlander*. Zo bezocht hij Tito op voorspraak van een Montenegrijnse vriend die zijn perschef was en die wist te regelen dat de leider van de socialistische republiek niet alleen tijd vrij maakte voor journalisten van persbureaus als AP en UP maar ook voor een journalist uit Nederland. In Dedinj, even buiten Belgrado, werd Den Doolaard ontvangen met Turkse koffie en slivovitsj. En tot zijn verrassing stelde niet hij de vragen maar Tito, waarop Den Doolaard protesteerde. Tito liet zich echter niet opzijzetten. 'Ik ben de oudere,' zei hij en daar kon de Nederlandse schrijver niets tegen in brengen.

'Noemt u eens een fout van ons land,' verordonneerde Tito.

Den Doolaard verwees naar zijn boerenvoorouders die veel efficiënter waren dan hun collega's op de Balkan. Op de collectieve boerderijen in Joegoslavië had hij soms tientallen arbeiders niets zien doen. Een jaar later was de collectivisatie afgeschaft, zei Den Doolaard bij gelegenheid. 'Natuurlijk niet door mijn opmerkingen. Die collectivisatie stond al op de helling.'

De dood van Tito en het daaropvolgende uiteenvallen van Joegoslavië was geen verrassing voor hem. Hij kende de cultuur als zijn broekzak. Kort voor zijn dood in 1994 zei hij nog toen Frank Westerman hem vroeg wat er zo anders was aan de Balkan: 'De gedragingen van de mensen. Ze stellen zich anders op met betrekking tot de geschiedenis. In Nederland ken ik niemand die zegt: "ik ga niet in Gelderland wonen. De invallen van de hertog van Gelderen in Zuid-Holland laten dat niet toe."' Voor de vitalist Den Doolaard, die intuïtie belangrijker vond dan verstand omdat je met het laatste het werkelijke leven niet kon begrijpen, was dit niet zo verwonderlijk.

'Joegoslaven zijn,' schreef hij in *Het land van Tito*, 'in hun diepste wezen irrationeel. Zij voelen eerst en denken dan pas. Zij kennen niet de wilsverlammende scherpte van de ijskoude kansberekening, die de hielpees van de daad doorsnijdt nog voor de eerste stap.'

Met dank aan Peter Bosse, Branda van Hedel-Spoelstra, Albert Koevoet, Milja Spoelstra, Govert Visser en Elma Zwart.

Literatuur

A. den Doolaard, *Ogen op de rug. Terugkijkend naar boeken en tijgenoten* (Amsterdam 1974).
idem, *De wilden van Europa* (Amsterdam 1932).
idem, *Door het land van lemen torens* (Utrecht 1938).
idem, *Van vrijheid en dood* (Amsterdam 1935).
idem, *Het land van Tito* (Amsterdam 1954).
idem, *Het land achter Gods rug* (Amsterdam 1956).
idem, *Het leven van een landloper* (Amsterdam 1958).

‘Den Doolaard in Ohrid’, schriftelijke neerslag van de NCRV-tv-documentaire uit 1974 (coll. Wim Hazeu). Frank Westerman, *De brug over de Tara* (Amsterdam 1994).
Diverse artikelen in *Het Volk, De Gelderlander* en NRC *Handelsblad*.

Hein Aalders
Wie is M.P.?
Monsieur Marcel Polak, artiste peintre

HEIN AALDERS (1957) is werkzaam in de uitgeverij en redacteur van *De Parelduiker*. Eerder publiceerde hij over J. Slauerhoff en Cesare Pavese.

In een artikel dat ik eind vorig jaar in dit tijdschrift publiceerde over de Amsterdamse boekhandelaar A.A. Balkema en zijn in de oorlog gedrukte typografische schatkamer, kwam ook een aantal opgedoken brieven ter sprake van een persoon van wie de identiteit moeilijk vast te stellen was. Het ging om iemand die Balkema en zijn vaste vormgever Jan van Krimpen van advies diende. Hij becommentarieerde uitvoerig de kwaliteit van het tot dan toe gedrukte en kwam met lijsten voorstellen voor nieuwe uitgaafjes, compleet met opgave welke editie gebruikt moest worden en welke letter en papier daarvoor toepasselijk zouden zijn. Deze wonderlijke vent - of was het een vrouw? - ondertekende steevast met ‘M.P.’.

In het Stadsarchief kwam ik er ten slotte achter dat het moest gaan om ene Meijer Polak, geboren op 13 november 1902, in de oorlog getrouwd met Margarete Pool en op 26 juni 1952 naar Parijs vertrokken. Meer gegevens kon ik toen niet achterhalen, behalve dat hij, dat wist ik al, gezien zijn briefhoofd, een agentuur had in chemische en farmaceutische producten, gevestigd aan de Minervalaan 76 huis in Amsterdam. Naar later bleek vertegenwoordigde hij een chemische fabriek uit Lyon.

Een consciëntieuze lezer van *De Parelduiker*, Martin Spoor, wist om wie het ging en belde mij. Hij vertelde me dat deze persoon wel een en dezelfde moest zijn als Marcel Polak, die in Parijs bevriend raakte met Simon Vinkenoog, die tussen 1949 en 1956 bij de UNESCO, op de avenue Kléber, werkte. Over deze figuur had Vinkenoog een boekje gepubliceerd, *Leven en dood van Marcel Polak* (De Bezige Bij, LRP 293, 1969). Ik zond Vinkenoog het artikel en kreeg prompt de bevestiging dat Meijer en Marcel Polak een en dezelfde waren. ‘Onmiskenbaar’ reageerde hij op diens handschrift. Op de vraag of hij nog iets over hem kon vertellen, verwees hij mij naar genoemd boekje, maar hij vertelde me ook dat zijn tweede vrouw, Judic Cohen, na de oorlog Polaks secretaresse was. Zij woont tegenwoordig in Londen en kon mij vast wel meer over hem vertellen.

Simon Vinkenoog met rechts van hem Hugo en Ellie Claus, de beeldhouwster Ferdi Jansen, Bert Schierbeek en Hans Andreus in Le Mabillon op de boulevard Saint Germain.

Belastingschuld

Intussen had ik me verdiept in Vinkenoogs herinneringen aan M.P. Tweemaal had hij zich ertoe gezet om de man in woorden op te roepen. De eerste keer was dat op 10 juni 1956, aan de vooravond van zijn terugkeer naar Amsterdam. Ongerust over waar hij in Parijs uitspookte, greep Vinkenoog naar de pen en het stuk, getiteld 'M.P.', verschenen in *Podium*, nummer 4 van jaargang 1955/'56, begint als volgt: 'Hij kwam hier vier jaar geleden met 75.000 gulden, vertelt men, ik moet het geloven, want zelf vertelt hij nooit de waarheid. Hij had een grote belastingschuld en op zijn huis, vol moderne schilderijen, zou beslag gelegd worden. Hij verkocht het echter de dag ervoor en toen de nieuwbakken eigenaar met de hem toevertrouwde sleutel zijn huis wilde betreden, was het al verzegeld en de vorige eigenaar, onze held M.P., van Amsterdam naar Parijs vertrokken.'

Terug naar Nederland kon hij natuurlijk niet. Daar zou Justitie hem in de kraag grijpen. Inmiddels was hij ook beroofd van zijn papieren. Hij was afhankelijk van de goedgezindheid van enkele mensen die hem enige tijd onderdak wilden verlenen. Zo kwam hij op een dag aanwaaien bij Simon Vinkenoog, in 1954. Vinkenoog, die in '48 met zijn tweede vrouw Juc (spreek uit *Zjoek*) Cohen met een klein erfenisje van haar het grauwe naoorlogse Nederland was ontvlucht om op de bonnefooi in Parijs hun geluk te beproeven, vond voor hij bij de UNESCO ging werken enkele maanden emplooi als model voor de beeldhouwer Zadkine. Juc ging werken bij het Internationaal Theater Instituut. Polak had hij ontmoet in de cafés, Le Select bijvoorbeeld, op de 'boul' Montparnasse. En Juc had over hem verteld, toen ze nog voor hem werkte op de Minervalaan. Hij was inmiddels over de vijftig, corpulent en leed aan suikerziekte. Het geld was blijkbaar snel opgegaan.

Omdat Simon ooit had gezegd dat Polak wel bij hen kon logeren stond hij op

zekere dag op zijn stoep, met een hutkoffer vol bibliofiele boeken en tassen vol overige bagage. Hij installeerde zich breeduit in het ruime beeldhouweratelier in de rue Garibaldi 47, op acht hoog, totdat z'n gastheer en -vrouw er genoeg van hadden. Genoeg ook van het rondvertellen van confidenties: ‘hij is een aartsintrigant die alleen maar leeft in andermans levens,’ schreef Vinkenoog. Polak zwierf verder door Parijs, kocht boeken zodat zijn bibliotheek aanmerkelijk aangroeide, maar in pakketten, koffers en dozen in het Gare Montparnasse en bij vrienden lag.

Een enkele keer had Vinkenoog met hem gesproken over het verleden. ‘Hij zegt ook nooit zó gelukkig te zijn geweest als nu het geval is, hij begon zijn leven op zijn veertigste jaar, nu is hij vrij, over de jaren voordien spreekt hij weinig, niets over zijn jaren als zakenman en slechts eenmaal sprak hij vrijuit tegen me over de oorlogsjaren, toen hij, jood zijnde, zich moest verbergen, en, later gedeporteerd, voor de keuze werd gesteld: sterilisatie of de dood.’

Dit eerste stuk schreef Vinkenoog uit gemis. ‘We missen zijn kwebbels, zijn meningen over de boeken die we bij ons dragen, zijn reaktionaire politieke opvattingen, zijn belangstellende vragen naar ons familieleven.’

Het tweede stuk, ‘De dood van Marcel Polak of De aan voegende wijs onder de knie’, schreef hij na Polaks doods bericht. Het verscheen een half jaar later, in het voorjaar van 1963, in het tijdschrift in boekvorm *Randstad* no. 5 (LRP 63), dat Vinkenoog samen met Hugo Claus, Ivo Michiels en Harry Mulisch in 1961 had opgericht, voornamelijk om de buitenlandse literatuur onder de aandacht van de Nederlandse lezer te brengen. Het stuk bestaat voor het grootste deel uit fragmenten van de van veel literatuur getuigende, maar ook zeer beklemmende brieven van Polak aan Vinkenoog uit de anderhalf jaar voor zijn dood. In de inleiding refereert Vinkenoog aan Polaks Amsterdamse tijd: ‘Zijn vrouw (tien jaar jonger dan hij) was een knappe Française. Iemand, die hem toen beter kende dan ik, stelde ik vragen over die tijd. Ik krijg antwoord, maar eerst een wedervraag: “Wat zàg je in die man? Behalve een ontzaglijk talent voor tragedie...” Zijn vrouw - hoorde ik - wilde geen modern schilderij in haar huis zien; als hij iets kocht moest hij het in zijn kantoor (de voorkamer van zijn huis) opbergen, wat dan ook gebeurd zal zijn met de gouaches die hij al in '47 van Karel Appel kocht; het ontdekken van schilders en het verzamelen van eerste uitgaven was zijn hobby. Hij bracht zijn secretaresse kunst uit albums met reprodukties bij, maar moest de boeken verstoppen als zijn vrouw per ongeluk binnenkwam.’

Die secretaresse was Vinkenoogs tweede vrouw, Juc Cohen.

Familie

Hoe meer ik er achter probeer te komen wat voor werk hij voor de oorlog deed, wat voor een opleiding hij genoot en hoe hij aan zijn fascinatie voor mooie boeken en kunst kwam, hoe meer ik zijn uitspraak begrijp dat hij pas begon te leven na zijn veertigste. En hoe meer ik begrijp dat fabuleren een tweede deugd van hem werd.

Zelden sprak hij over zijn jeugd, de jaren in Amsterdam. Pas in een brief uit september '61, geschreven in het ziekenhuis aan de vooravond van de amputatie van zijn linkerbeen, in een wanhopige stemming, geeft hij zich over aan de kracht der herinnering:

> Telkens en telkens weer gaan mijn gedachten terug naar mijn jeugd. Nu ik dat woord jeugd neerschrijf, krijg ik al 'n huilkramp; zenuwen. Ja mijn jeugd en ik bedoel niet mijn prille jeugd, maar zoo van tien, twaalf jaar af. En met dat, denk ik aan al de leden van onze familie, alle of bijna allemaal dood [...].
> Er waren met zoo'n groote familie veel familiefeestjes, de groote in de feestzaal van Parkzicht (nu Parkhotel geloof ik). En zoo verbindt zich bijna ieder stadsdeel met iets uit mijn leven. In die buurt was ik op de lagere school, dáár woonde 'n oom, daar had 'n neef 'n winkelzaak, daar had mijn vader zijn kantoor. O, Amsterdam van voor vijftig jaar! Het was zoo veel kleiner, zooveel intiemer, men kende zooveel meer mensen. Als jongen van tien, twaalf jaar, op Zaterdagmiddag, maakte ik met [zijn neef] Sal en nog 'n paar vrienden 'n wandeling ‘buiten de stad’. Bij voorbeeld, naar de Watergraafsmeer tot aan de Kruislaan. Daar, in 'n melkhuis, dronken we, in de tuin, 'n glas melk of limonade of fosco en gingen dan de Kruislaan in in 't gras liggen. Of naar de Watertoren aan de Amsteldijk, toen ver buiten de stad of dé groote wandeling van de jongens van mijn tijd: naar 't Kalfje, de Kalfjeslaan, de Amstelveense weg en dan terug naar huis; maar dan vertrok je 's morgens vroeg, op Zondag. [...]
> Misschien, wie weet, tusschen de rommeluitstallingen op 't Waterlooplein en Nieuwmarkt liggen albums met familiefoto's, van mijn familie misschien? Met de foto's van mijn ouders als jonge menschen, van 25, 28 jaar? [...] Toen ik twaalf jaar oud was... en nu in November 59! Geen onbekommerd den dag leven die je leeft, maar bestormd door pijnen, angsten, verlangens en veel, veel verdriet om alles dat was en niet meer is. Om alle menschen die ik gekend heb vooral, om mijn ouders, mijn broer Simon... Mijn ouders, Joseph en Aleida, waren hun voornamen. O, ze waren engelen van goedheid voor ons; waar ze 't geduld vandaan gehaald hebben voor ons lastige, drukke kinderen, is me 'n raadsel. Er gaat geen dag voorbij of ik denk aan ze in 'n nimmer verflauwende liefde. Ik heb helaas geen foto's van ze, maar ik hoef mijn oogen maar te sluiten om hun lieve gezichten voor me te zien zooals ze in de jaren 20 en 30 waren. Simon was 'n vreemde jongen later met wie ik weinig contact had: hij was een echte man van handel en industrie; maar goeje broers zijn we altijd gebleven. Da's alles voor vandaag, Simon, misschien schrijf ik nog wat aan, vandaag of morgen. Je verdrietige Marcel.

Het verleden van Marcel Polak is gekleurd door de liefde voor mensen die allemaal dood zijn. Na de oorlog, die zijn vier grootouders, zijn ouders, ooms en tantes, ne-

Tekening van Marcel Polak van zijn aangetaste been (‘3 tenen geamputeerd’) in zijn brief van 20 november 1961 aan Simon Vinkenoog.

ven en nichten, broer en schoonzus, zijn eigen vrouw en kind opslokte in de Poolse gas kelders van de nazi's, mat hij zich een andere naam aan. Marcel zou hij voortaan heten en omdat het Amsterdam zoals hij het gekend had, toch niet meer bestond, vertrok hij naar Parijs en probeerde daar een leven op te bouwen als kunstenaar. Een jeugdwens wilde hij in vervulling laten gaan. In de gipsafdeling van het Rijksmuseum had hij zich al op zijn twaalfde tekenen geleerd. Nu, in Parijs, maakte hij collages van stukjes gekleurd papier die hij overal verzamelde, van affiches afscheurde, op straat vond en in zijn portefeuille bewaarde. Eind 1960 had hij een expositie van 43 werken bij galerie Lacloche, place Vendôme no. 8. Er verscheen een catalogus van, met een tekst van de Israëlische kunstenaar Sioma Baram. De expositie had, volgens Polak zelf, ‘een prachtige pers’, ‘zonder één uitzondering, zelfs in het buitenland’. Het Musée de l'art moderne de la ville de Paris kocht een groot werk.

Maar met Polaks gezondheid ging het steeds sneller bergafwaarts. Door de suikerziekte moest hij zijn linkerbeen missen en met het rechter ging het ook niet goed. Hij hield Vinkenoog op de hoogte van het proces van afbraak (‘met een been in het graf’) en voegde daar gedetailleerde tekeningen van het aangetaste been bij. Op het laatst kwam hij het ziekenhuis niet meer uit. Marcel bleef Vinkenoog schrijven, tot een week voor zijn dood. Hij overleed in het Beaujon-ziekenhuis in

Marcel Polak (links) krijgt in het Beaujon-hospitaal bezoek van een vriend, augustus 1961.

Clichy op 25 oktober 1962. Doodsoorzaak: een crisis van angina pectoris. Vinkenoog vroeg zich af wat er van hem over zou blijven, ‘behalve wat stukjes scheurwerk in privé-collecties en het Parijse Musée d'Art Moderne? Rottende resten van huidsklerose in het Parijse kerkhof van Pantin. Een steen op het graf? [...] En zijn duizenden boeken, de eerste boeken en bibliofiele uitgaven, in eigen beheer, in beperkte oplage? Wie neust er nu in rond, waar liggen ze opgeslagen?’

Appel en Corneille

Zo moeilijk als het was sporen van Meijer Polak van voor de oorlog terug te vinden, zo moeilijk blijkt het het leven van Marcel Polak in Parijs te traceren. Afgaande op eigen mededelingen in de correspondentie vond ik geen werk van hem in het Parijse museum voor moderne kunst. Parijse galeristen die ik het vroeg kenden de naam niet. Nederlandse kunstenaars en schrijvers uit die tijd vroeg ik of ze Polak hadden gekend, geen van hen had hem ontmoet; de meesten hadden nooit van hem gehoord. Het Stedelijk Museum in Amsterdam kon niets over hem vinden.

Wat was hier aan de hand? Was Marcel Polak in rook opgegaan? Had hij wel bestaan? Was het een valse naam? Ja, hij had wel degelijk bestaan, en kunst had hij ook gemaakt. Zo nu en dan (tot twee jaar geleden nog) wordt er werk van hem geveild. Kleine werkjes, kleine bedragen. Maar afbeeldingen ervan vond ik niet.

Polak leed een eigen leven, weg van de Nederlandse en Parijse bohème. In Amsterdam nog had Polak verschillende malen de trappen naar Karel Appels atelier in ‘Huize Smyrna’ op de Oudezijds Voorburgwal 127 beklommen om speciaal zijn gouaches te zien. Volgens Appels biografe Cathérine van Houts zou Polaks voorkeur meer uitgaan naar Corneille. Misschien was dat zo in het begin, maar dan is zijn standpunt in Parijs bijgedraaid in het voordeel van Appel. Aan Vinkenoog schrijft hij eind '61: ‘Maar 'n oordeel van Appel heeft meer waarde, want spontaner,

dan het voorzichtige borduurwerk van Corneille. [...] Hij maakt me misselijk met de te litteraire titels die hij aan zijn doeken geeft, het gebrek aan phantasie, enfin, voor mij is hij achteruitgegaan. [...] Appel, ondanks de beperktheid van uitdrukkingsmogelijkheid (in woorden, wil ik zeggen) geeft blijk van veel gevoel en 'n scherp begrip van hoe de zaken zijn ("vroeger 'n reis, nu 'n spel" zei hij over Picasso) en dat is meer waard dan kunstnijverheidsproza. [...] de knul past op zijn werk als 'n kurk op 'n flesch of 'n vuist op 'n oog.'

Weggevoerd

Polak verloor zoals gezegd bijna z'n hele familie in de oorlog. 'Ook weggevoerd, onze Simon, zijn vrouw ook; dood, dood, alles dood. In 1933 was ik getrouwd, 31 jaar oud of eigenlijk 30 (het was de 26e Juni) maar over mijn huwelijk, mijn eerste en mijn dochtertje Lydia Frédérique spreek ik es 'n andere keer, de keel is me nu dichtgesnoerd door de emotie.'

In het Digitaal Monument van de Joodse Gemeenschap Nederland valt het allemaal op te zoeken, de familie van Marcel Polak. Precies waar ze woonden toen ze werden opgepakt, hun namen en geboortedata, en de data waarop ze vermoord werden. Een enkele keer heeft een bezoeker van de website, waarschijnlijk een voormalige buurtbewoner, aanvullende informatie kunnen geven. Zo weet ik nu dat Polak in de oorlog van zijn eerste vrouw, Hildegard Wertheim, is gescheiden en dat zij, met hun dochtertje en haar moeder, in de Niersstraat bleef wonen, waar ze ten slotte zijn opgepakt. Het klopt allemaal, zijn broer Simon, zeven jaar getrouwd, met vrouw uit hun huis in de Amstellaan 50[1] weggehaald, zijn ouders eveneens, ze woonden in de Dintelstraat 57 hs.

En Meijer Polak zelf? Vinkenoog schrijft in 1962: 'In de oorlog scheidde hij van zijn vrouw, om als jood zijn huis met meubelen niet kwijt te hoeven raken'. Desgevraagd voegt hij er nu aan toe: 'Bij een echtscheiding uit noodzaak - ik geloof dat Mulisch' ouders iets dergelijks hadden - kan het huis aan de niet-joodse vrouw als eigenaar toevallen, waardoor het veilig gesteld wordt'. In '56 herinnerde Vinkenoog zich nog dat hij zelfs gedeporteerd was en voor de keuze werd gesteld: sterilisatie of de dood. Wat was er precies met hem gebeurd? En waarom had hij Amsterdam halsoverkop verlaten met een fortuin op zak en de koper van zijn huis die het nakijken had?

Misschien herinnert Juc Cohen zich nog wat van Marcel Polak? Ze was tenslotte vlak na de oorlog enige tijd diens secretaresse, 'tikjuffrouw' zoals hij haar noemde. Ze weet nog dat ze eens vreselijk duizelig werd, een nicotinevergiftiging bleek. Polak, zelf een stevige roker, herkende de verschijnselen en stuurde Juc naar zijn vrouw in de keuken voor een glas melk. Daarna kreeg ze een tijd lang elke dag melk bij hem te drinken. Zijn vrouw was een stuk aardiger dan hij, vond ze, jonger ook, een Française. Marcel vond ze niet sympathiek, hij was dictatoriaal. Met z'n *flux de bouche* en z'n opzichtige eruditie wist hij mensen snel te imponeren. Helemaal

M

Les Obsèques de

Monsieur Marcel POLAK

ARTISTE PEINTRE

décédé à Clichy (Seine), le 25 Octobre 1962, à l'âge de 59 ans, ont eu lieu au cimetière parisien de Pantin, le Lundi 29 Octobre 1962.

Doodsbericht van Marcel Polak.

Simon, die als jongen uit de Pijp niet veel gewend was. Die keek enorm tegen hem op. Nee, van een boeken- of schilderijenverzameling kon ze zich niets herinneren en of hij rijk was wist ze ook niet.

Er is wel eens gesuggereerd, onder meer door Paul Arnoldussen in *Het Parool* van 26 april 1997, maar ook door Vinkenoog, dat Marcel Polak familie was van uitgever en bibliofiel Johan Polak (1928-1992). De link werd waarschijnlijk gelegd omdat beiden iets met geuren hadden. Marcel was vertegenwoordiger van een chemische fabriek in Lyon. Johan kwam, van moeders zijde, uit een familie die het geur- en smaakbedrijf Polak & Schwarz had opgericht. Maar er bestaan voorzover ik heb kunnen nagaan geen familiaire connecties tussen de twee.

Wat zou er met Polaks bibliofiele bibliotheek gebeurd zijn? Na zijn dood bij opbod verkocht op een anonieme veiling? Of zou die verdeeld zijn onder de paar vrienden die hem nog tot het laatst in het ziekenhuis opzochten? Wie zijn die vrienden en wat hebben ze overgehouden als aandenken aan hun vriend? Wat rest van Polak zijn zijn brieven aan Vinkenoog, enkele collages in particuliere verzamelingen, onzichtbaar voor het geïnteresseerde oog, en gelukkig nog Vinkenoogs geschreven portret. Sinds kort is daar het teruggevonden pakket brieven aan Balkema bijgekomen, alsook zijn bestellingen van private presses, bijzondere uitgaven en eerste drukken in het kasboek van het Huis aan de Drie Grachten. Met behulp van de teruggevonden sporen van een overledene probeer je een beeld van hem op te roepen. Maar het levert niet meer op dan een schim van degene die Marcel Polak waarschijnlijk in werkelijkheid was.

Wiel Kusters
‘De kleur van 't kostlijk zwart der kolen’
Pierre Kemp en twee werkgevers

De dichter en essayist WIEL KUSTERS (1947) is hoogleraar algemene letterkunde aan de Universiteit van Maastricht. Op zijn naam staan verschillende publicaties over Pierre Kemp.

Op 21 juli 2007 was het veertig jaar geleden dat de dichter Pierre Kemp in Maastricht overleed. Het kunstenaarschap van Kemp (1886-1967) was, afgezien van zijn jeugdige pogingen om als kunstschilder, journalist en prozaschrijver de kost te verdienen, niet van de ‘centenverdienende richting’, zoals hij dat later placht te noemen. Van zijn dertiende tot en met zijn vijfentwintigste was hij werkzaam als plateelschilder in de Maastrichtse aardewerkindustrie, bij de Société Céramique. En van 1 december 1916 - zijn dertigste verjaardag - tot 1 januari 1945 was hij werkzaam als bediende, later chef, op het loonbureau van de Société des Charbonnages Réunis Laura et Vereeniging te Eygelshoven (een van de dorpen in de huidige gemeente Landgraaf).

Werkend aan Kemps biografie kwam ik een tweetal ongepubliceerde gedichten tegen - het ene in voltooider staat dan het andere - waaruit zijn verering blijkt voor de mijndirecteur Willem Schweitzer. In een van die gedichten brengt Kemp bovendien een beeld naar boven van de directeur van de Société Céramique, Victor Jaunez, die hij wel niet persoonlijk gekend zal hebben. Het is aardig om te zien, hoe hij hier de steenkolenmijn en de aardewerkindustrie met elkaar weet te verbinden. Daarnaast geeft dit bewaard gebleven kladgedicht aanleiding om hier iets uit de doeken te doen omtrent Kemps relatie met de kunstenaar Henri Verstijnen, die van 1907 tot 1931 als decorontwerper werkte voor de Société Céramique. Aan het werk van Verstijnen werd in het afgelopen jaar een overzichtstentoonstelling gewijd in het Drents Museum in Assen en Museum Mesdag in Den Haag.

't Kostlijk zwart der kolen

In *Teruggedaan*, de opstellenbundel die Harry G.M. Prick in 1988 werd aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Letterkundig Museum, heeft Karel Reijnders enkele bladzijden geschreven over de relatie tussen Pierre Kemp en W.J.B. Schweitzer (1880-1962), commercieel directeur van de steenkolenmijn Laura in Eygelshoven.[1]

Mijndirecteur Willem Schweitzer (met dank aan prof.dr. N. Schweitzer, Haren, Gr.)

Reijnders memoreert dat Pierre Kemp de opvolger van Schweitzer, E.H. Edixhoven, begin 1956 vereerd heeft met een gedicht ('Aan directeur Edixhoven')[2]. En verder dat de algemeen directeur, luisterend naar de naam P.H.R. Pierre, in 1925 zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum had horen opluisteren met een feestcantate waarvoor de dichtende beambte de tekst had geschreven.[3] Aangaande Schweitzer, aan wie Kemp 'zeer veel te danken [heeft] gehad',[4] merkt Karel Reijnders op: 'Opvallend is dat wel twee andere directeurs door Kemp bedacht werden met een gedicht, maar juist degene die hem het naast stond niet, niet dat we weten.'[5]

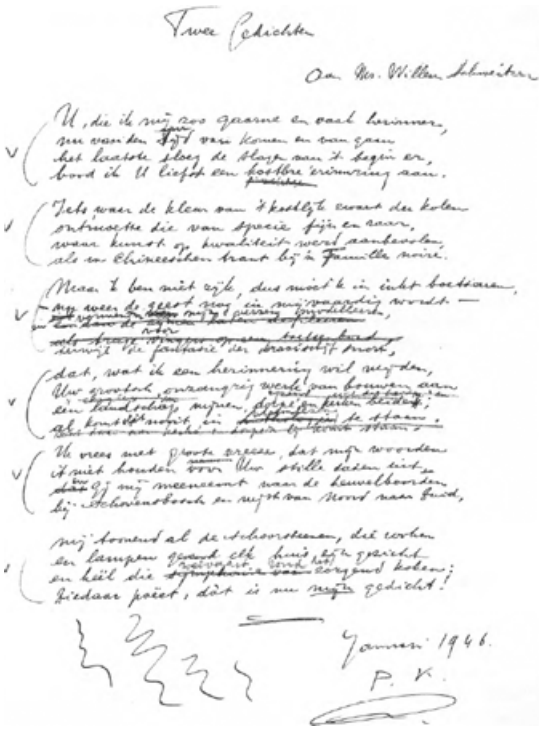
Pierre Kemps zorgvuldigheid in dergelijke zaken kennende - zelfs een zekere angstvalligheid was hem op dit punt niet vreemd - kan men zich dat moeilijk voorstellen. En het is ook niet juist. In Pierre Kemps persoonlijk archief bevindt zich de kladversie van een gedicht getiteld 'Twee gedichten', met de opdracht 'Aan Mr. Willem Schweitzer' en gedateerd januari 1946, samen met het ontwerp voor een begeleidende brief d.d. 18 februari 1946 en een antwoordbrief van Schweitzer van twee dagen later. Daaraan voorafgaat een brief van de mij ndirecteur d.d. 31 december 1945 in antwoord op een mij niet bekend schrijven van Kemp (vermoedelijk een uitgebreide kerst- en nieuwjaarswens als reactie op een krantenbericht over het op handen zijnde vertrek van Schweitzer uit de dagelijkse leiding van de mijn). Uit deze brief valt op te maken dat Kemp in de brief aan zijn vroegere baas melding heeft gemaakt van de in 1946 te verwachten verschijning van zijn gedichtenbundel

Standard-book of classic blacks,[6] zoals hij hem ook al in 1922, zoals Reijnders liet zien, op de hoogte bracht van zijn literaire vorderingen.

Kemps gedicht voor scheidend mijndirecteur Schweitzer luidt in zijn conceptversie als volgt:

> U, die ik mij zoo gaarne en vaak herinner,
> nu van den tijd van komen en van gaan
> het laatste sloeg de slagen van 't begin er,
> bood ik U liefst een kostbre 'erinnring aan.
>
> Iets, waar de kleur van 't kostlijk zwart der kolen
> ontmoette die van specie fijn en raar,
> waar kunst op kwaliteit werd aanbevolen,
> als in Chineeschen trant bij 'n Famille noire.
>
> Maar 'k ben niet rijk, dus moet 'k in inkt boetseeren,
> - nu weer de geest nog in mij vaardig wordt -
> en vormen voor mijn verzen modelleeren,
> terwijl de fantasie der draaischijf snort,
>
> dat, wat ik een herinnering wil wijden,
> Uwgrootsch, onzangrig werk van bouwen aan
> een landschap mijnen, dorpe' en kerken beide,
> al komt dit nooit in bloemlezing te staan.
>
> Ik vrees met groote vreeze, dat mijn woorden
> 't niet houden voor Uw stille daden uit
> en Gij mij meeneemt naar de heuvelboorden
> bij Schovensbosch en wijst van Noord naar Zuid,
>
> mij toonend al de schoorsteenen, die rooken
> en lampen gevend elk huis zijn gezicht
> en héél die welvaart rond het zorgend koken:
> Ziedaar poëet, dàt is nu <u>mijn</u> gedicht![7]

Het is duidelijk dat Pierre Kemp bij het onder woorden brengen van wat hem in ‘Twee gedichten’ voor ogen stond - een gelijkschakeling van het werk van de dichter aan het werk van de ‘bouwer’ die Schweitzer als mijndirecteur is geweest - niet bijzonder op dreef was.[8] Hij expliceert dat zelfs in de eerste twee regels van de voorlaatste strofe, wanneer we daarin niet alleen maar een bescheidenheidsformule willen zien met betrekking tot zijn héle oeuvre.

Twee gedichten

Aan Mr. Willem Schweitzer

U, die ik mij zoo gaarne en vaak herinner,
nu voorden tijd van komen en van gaan
het laatste slaag de klaps aan 't begin er,
bond ik U liefst een hoofsche vriendschap aan.

Iets waar de klem van 't kostelijk vocaal der kolen
ontmoette die van spaceia fijn en zaar,
waar kunst op kwaliteit werd aanbevolen,
als een Chineesch kraut bij 'n Famille noire.

Maar 't ben niet zijn, dus wist 't in licht hoetsaan,
nog waar de groot vrijn in mij waardig wordt. —
door
als kracht de fantasie der kraviotijt mort,

dat, wat ik een herinnering wil mijden,
Uw grootsch ontwerp rij werk van bouwen aan
een kind schiet, mijnen
al kind niet in de baan.

Ik vrees met groote vreeze, dat mijn woorden
ik niet houden voor Uw stille daden niet
bij mij meeneemt naar de heuvelhoorden
bij Schiedamsbosch en mijn van Noord naar Zuid,

mij komend als de schoorsteenen, die roken
en lampen gaand elk huis, elk gezicht
en heel die zorgend beken;
Zie daar poëet, dat is nu mijn gedicht!

Januari 1946.
P. K.

Kladschrift van Kemps gelegenheidsvers ‘Twee gedichten’ voor directeur Schweitzer (zie p. 25).

Aardig om te constateren is, dat Karel Reijnders in ‘Een mijndirecteur naast twee paters’ op basis van een artikel uit het dagblad *De Tijd* van 18 maart 1955 nu juist dezelfde aspecten naar voren haalt: Schweitzer was niet alleen een humane chef en een goed mens, maar ook ‘een uitstekend econoom, een goed organisator, een sociale voorman van het eerste plan’. ‘Zo was hij omstreeks 1925 de initiator van het woningplan voor mijnwerkers met speciale bouw- en eigendomsregeling, waarbij hij ook andere mijndirecties meekreeg.’[9]

Behalve de vergelijking van Kemps dichtkunst met Schweitzers ‘bouwkunst’ is in het gedicht ook een metafoor actief waarin het schrijven van gedichten wordt tot ‘in inkt boetseeren’. De vergelijking betreft nu die tussen dichtkunst en keramische kunst. Liefst had de dichter de geliefde mijndirecteur van toen kostbaar Chinees aardewerk aangeboden, een specimen uit de ‘zwarte familie’. In 1958, op zijn tweeënzeventigste, zou Pierre Kemp zoals bekend een omvangrijke gedichtenbundel publiceren onder de titel *Vijf families en één poederblauw*, waarin ‘Famille noire’ een van de afdelingen is, naast onder andere de ‘Famille jaune’ en de ‘Famille rouge’. Deze bundel, evenals de verwijzing naar een ‘Famille noire’ in het gedicht ‘Twee gedichten’ is een welbewuste verwijzing van Pierre Kemp naar de jaren dat hij als plateelschilder werkzaam was bij de Société Céramique in Maastricht (1900-1913).[10]

Belegen verzen

In de brief van 18 februari 1946 die ‘Twee gedichten’ begeleidde, vermeldde Kemp allereerst dat hij met een antwoord op Schweitzers brief van 31 december 1945 heeft gewacht ‘tot het hierbij gevoegde gedicht “voldoende belegen” was, om het rijp te achten, aan U te richten. Het is zoo mijn gewoonte om ook verzen belegen te laten worden en niet maar hals over kop te offreeren.’[11]

Schweitzers antwoord van 20 februari getuigt niet alleen expliciet van het buitengewoon grote plezier dat de dichter hem met zijn ‘uiting van sympathie [...] in zoo schonnen vorm’ heeft gedaan, maar bevestigt dit ook in zijn herhaling van de visie die Pierre Kemp op hem als dichter en bouwer heeft gegeven. Schweitzer schrijft onder andere:

> Den dienst van het schoone, dien U met zooveel toewijding en succes hebt beoefend, heb ik op mijne wijze eenigszins in practijk trachten te brengen door de moeite die ik mij gegeven heb van de Julia[12] en Lauradorp een mooi geheel te maken. Dat de Raad van Beheer ondanks de groote meerdere kosten die hiermede gemoeid waren, met mijne plannen accoord ging, bewijst dat er ook in die kringen eene meerderheid was voor wie geld en efficiency niet alles is.[13]

Dat Pierre Kemp gewacht heeft met het sturen van zijn gedicht tot het ‘voldoende belegen’ was, zal zeker waar zijn. Hij was er onzeker over, zoals ook blijkt uit het feit

dat zich in zijn nalatenschap nog een ander kladgedicht bevindt, in een minder vergaande staat van voltooiing dan het concept van ‘Twee gedichten’. Het heeft geen titel en is niet gedateerd. Strikt genomen is onduidelijk of het als poging tot het schrijven van een gedicht voor Schweitzer aan ‘Twee gedichten’ vooraf is gegaan, of dat het een latere, hernieuwde maar gestaakte poging is. Ik vermoed het eerste, maar duidelijk is in ieder geval dat ook dit gedicht-in-wording voor Schweitzer bedoeld was. Weliswaar gaat het hier nu niet om ‘twee gedichten’ (het werk van de dichter en het opbouwwerk van de directeur), maar om twee takken van industrie, hun directeuren, de dichter die er in opeenvolgende fasen van zijn leven gewerkt heeft en de door deze laatste associërenderwijs geziene overeenkomsten.

Het bedoelde onvoltooide kladgedicht laat zich voorlopig als volgt reconstrueren (open plekken in Kemps handschrift markeer ik met [ ], onduidelijke plaatsen met [?]).

Ik staar naar het aspect [variant: facetten] van nootjes drie
en zie in brossen lakglans harmonie
van prachtig zwart en licht en wend 't facet
of ik een grot vol kleine zonnen zet.

Terwijl ik met de gitten kanten speel
en mijn gedachten in den tijd verdeel
rijst in mijn geest een heer zich met het zwart
associeerend [ ] wel apart.
En naast hem van een andere industrie
nog een directeur-gérant [ ] en zie
nu valt het me in, hoe ik iets kan herdenken
en hoe ik in rijmen [ ] schenken.
Hoe vaak heb ik op 't wandbord met portret
waarop Victor Jaunez in lijst gezet
Henri Verstijnen schiep het ornament
dat [?] van hem kent
Hoe vaak heb ik gedacht hoe vind ik uit
iets dat mijn vereering en mijn vriendschap sluit
op in een waardig voorwerp, dat met 't hart
iets heeft te doen en met 't sierkunstig imperiale zwart.
't Zwart van de mijn, dat diep is en fel glanst
en soms in achter ribbels zich verschanst,
en maar fossielen - vaak een flora toont,
en dan het leven van de kool verschoont.
een kwaliteit waarom de verkoop lacht

wijl zooiets alleen door een dichter wordt uitgedacht.
Het leven van de kool, dat toch kan zijn,
wat andren is de vorm van porcelein
al laat het leven van de kool [?]
wondren van Feldspaath en van [?]
al lost een klein deel van de kool zich op
in gassen die glazuren door den top
van temperaturen anders tinten en
dit is het meest poetisch koolgebruik ik ken.
naast het contrast der donderende mijn
met 't rinklen van een hal vol porcelein
't Zijn niet de vlammen kleuren der glazuren
[ ] spel der vuren
er is iets waar
de kool en 't porcelein zich ontmoet de famille noire
van mijn symboliek geschenk
dat 'k in deez verzen U te geven denk.[14]

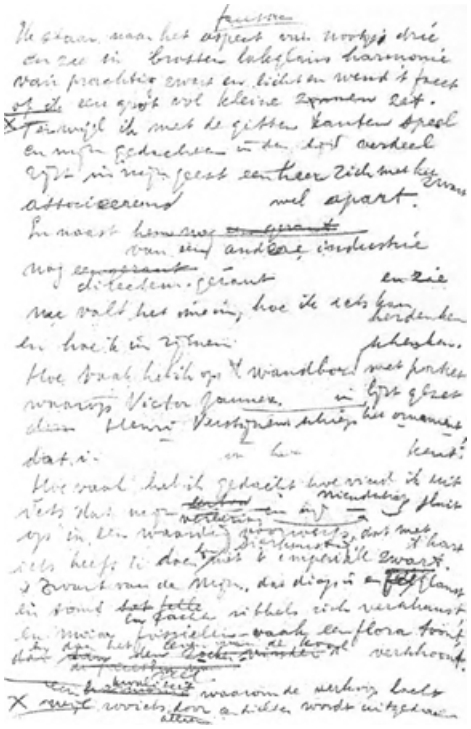
Henri Verstijnen

Denkend aan mijndirecteur Schweitzer, ‘een heer zich met het zwart/ associeerend’, komt bij de dichter de herinnering op aan een andere directeur-beheerder: Victor Jaunez, van 1865 tot 1916 directeur-gérant en bestuurder van de Société Céramique te Maastricht; in de jaren dus dat de jonge Pierre Kemp daar werkte. Kemp herinnert zich een ‘wandbord met portret’ van deze Jaunez. Het moet een van de gedenkborden zijn die in 1913 vervaardigd werden ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de Société Céramique.

Waar tot nu toe alleen maar vermoed werd dat dit wandbord (mede) ontworpen zou zijn door de kunstenaar Henri Verstijnen (1882-1940), die van 1907 tot 1931 als decorontwerper werkte voor de Société Céramique.[15]

In zijn niet tot voltooiing gekomen gedicht voor W. Schweitzer laat Kemp - men zou haast zeggen: eindelijk - eens iets blijken van een dichterlijke visie op steenkool. Het product waarvan ook hij, als administratief medewerker van de Laura, per slot van rekening leefde. Niet alleen krijgt de esthetiek van de steenkool in dit gedicht vorm via er soms in zichtbaar gebleven fossiele planten, een flora, die ‘het leven van de kool verschoont’ en op een bepaalde manier kan herinneren aan bloemmotieven aangebracht op aardewerk, ook levert steenkool de hitte die nodig is voor het glazuren van aardewerk en zijn emit vrijkomende gassen verantwoordelijk voor temperaturen die glazuren ‘anders tinten’. Deze bijdrage aan tint en kleur vormt voor Kemp, de vroegere plateelschilder, ‘het meest po[ë]tisch koolgebruik’ dat hij kent.

Aardig is dat Kemps kladgedicht de ontwerper van het wandbord met portret

Eerste vel van het kladschrift van een tweede gelegeriheidsgedicht voor Willem Schweitzer (zie voor de transcriptie p. 28-29).

Gedenkbord ter ere van Victor Jaunez, directeur van de Société Céramique in Maastricht (coll. Industrion, Kerkrade).

van Victor Jaunez identificeert als Henri Verstijnen. De jonge Pierre Kemp stond met hem in persoonlijk contact. De vier jaar oudere Verstijnen, die zich na een jaar op Rolduc voornamelijk als autodidact had ontwikkeld, was als decorontwerper boven Kemp geplaatst, maar moet sympathie voor de jonge schilder en dichter hebben gekoesterd. Er zijn uit 1915 en 1916 twee brieven van Henri Verstijnen aan Pierre Kemp bewaard gebleven, waarin Verstijnen aan Kemps literaire werk refereert en hem adviezen verstrekt.

De eerste brief dateert van januari 1915. Pierre Kemp is dan, na zijn mislukte schilderjaar (1913)[16] zonder vast werk, maar heeft in 1914 zijn eerste gedichtenbundel, *Het wondere lied*, gepubliceerd. In maart 1915 zal hij naar Amsterdam vertrekken voor een baan als leerling-journalist bij het dagblad *De Tijd*, maar nu is hij nog in Maastricht.

Op 8 januari 1915 dan schrijft Verstijnen aan Kemp, dat hij diens gedichtenbundel ontvangen heeft. Hij had meteen willen antwoorden, maar moest al de volgende dag op reis. Nu hij weer thuis is wil hij de dichter van *Het wondere lied* ‘oprecht en hartelijkst bedanken’ voor de bundel en voor de vriendschappelijke woorden waarmee die gepaard ging.

> Zoowel het een als 't ander stel ik op hoogen prijs, maar vooral Uw schrijven trof mij daar er voor mij duidelijk uit blijkt, dat de belangstelling en sympathie, die ik, ofschoon nooit uitte, toch voor U voelde, blijkbaar tòch overgebracht geworden is; zoodat er in stilte 'n vriendschappelijke verhouding ontstaan is

> op een hóóger gebied dan op dit stoffelijke; hetgeen iets zeer schoons is en van veel beteekenis bovendien.

Pierre Kemp in 1915 (uit *Schrijversprentenboek Pierre Kemp*, 1961).

Verstijnen heeft, zo schrijft hij, ‘veel mooie gedachten in mooie vorm verstoffelijkt’ in Kemps debuutbundel aangetroffen en ziet er een grote belofte voor de toekomst in. Juist daarom wil hij hem raad geven, ter overdenking.

> Niet de gemakkelijke en goedkoope raad van iemand die intrensiek [sic] slechts gaarne naar eigen stem luistert, maar raad zooals een warm-voelende oudere broer die geven kan, zonder aanmatigend te schijnen.
> Mag ik dat doen?

In de eerste plaats waarschuwt hij voor het gevaar ‘in bescherming genomen te worden’. Aanvankelijk is dat iets goeds en onmisbaars, maar langzamerhand verandert zulke steun dikwijls in

> 'n dwangbuis, althans wanneer de beschermer eigen inzicht en levensbeschouwing naar voren tracht te brengen en zoodoende de wijde vrije vleugelslag van 's dichters wieken onwillekeurig tracht te kortwieken.
>
> - Blijf z.m. vrij - in denken -

In het eerste van de hier gegeven citaten klinkt Verstijnens theosofische levensbeschouwing door. Hoewel opgevoed in rooms-katholieke sfeer, stond hij al ‘als jonge man open voor kennismaking met moderne vormen van religiositeit en spiritualiteit,’ schrijft zijn biografe. ‘Toen hij zich in 1907 met zijn vrouw in Maastricht vestigde, werd in het Bevolkingsregister in de rubriek religie ‘geen’ vermeld, hetgeen aangeeft dat zij net als vele tijdgenoten de kerkelijke traditie achter zich hadden gelaten.’ In 1910 was hij lid geworden van de Theosofische Vereeniging.[17]

Het derde van de citaten lijkt duidelijk gericht tegen de veronderstelde invloed van Kemps artistieke ontdekker en mentor, pater J. van Well S.J., wiens in levensbeschouwelijk opzicht overigens terughoudende Inleiding tot *Het wondere lied* Verstijnen natuurlijk gelezen had.'[18]

Tot Verstijnens verdere raadgevingen behoorde dat Kemp zijn instrument, te weten zijn ziel, 'zuiver gestemd' en 'rein' moest zien te houden.

> Ontwikkel zelfvertrouwen maar let er voortdurend op dat het niet overslaat in zelfoverschatting, want dan sluit zich opeens de poort die toegang geeft tot wijsheid en de geest ontvangt geen geestelijk voedsel meer.
> Tracht overal en van iedereen te leeren want alles en allen zijn gelijkelijk uw meesters! Blijft ontvankelijk vooràl voor fijnere aandoeningen zonder overgevoelig te worden. Denk altijd edele gedachten d.w.z. beheersch uw denkvermogen want immers wat 'n mensch denkt dat wordt hij, dat is hij.
>
> Zoek alleen wijsheid, geen kennis; omdat wijsheid de bron en het einddoel tegelijk is van het dichterschap. Kennis is 'n surrogaat, een hulpmiddel en sterfelijk, maar wijsheid blijft eeuwig omdat het geestelijk is en van God.
> -
> Een waar dichter is een verlosser der menschheid. Wat 'n heerlijke roeping! Blijfer getrouw aan. -
> Neem deze woorden niet dadelijk aan, maar overdenk ze, dan gaat misschien de waarheid er van op eigen wijze *in* U leven.[19]

Als hij een jaar in Amsterdam heeft vertoefd, houdt Pierre Kemp het daar voor gezien en keert hij overmand door heimwee terug naar Maastricht. Daar zoekt hij opnieuw contact met Henri Verstijnen. Op 5 juli 1916 schrijft Henri Verstijnen hem, dat het hem genoegen deed weer iets van hem te horen en bovendien te kunnen constateren dat Kemp ‘voort blijft gaan succes te oogsten’. De verschijning van *Het wondere lied* was in de pers niet onopgemerkt gebleven en bovendien was daar het vooruitzicht van een nieuwe bundel, *De bruid der onbekende zee en andere gedichten*, die in 1916 zou verschijnen. Verstijnen wil, voorzover hem dat mogelijk is, eraan meewerken de uitgave van die tweede bundel te doen slagen.

> Ik sta wel niet onmiddelijk [sic] in contact met tijdschr. of dagbladen, maar ik ken toch wel enkele invloedrijke critici o.a. den Heer Dr. Edw B Koster.
>
> Wanneer U mij nu b.v. uw laatste gedichten (de 2e bundel) eenige tijd ter leen zoudt willen geven, wil ik die tegelijk met ‘Het wondere lied’ met genoegen ter beoordeeling zenden aan genoemden Heer en daarna nog aan anderen die mij geschikt lijken.[20]

Waarschijnlijk heeft Kemp Verstijnen gesuggereerd zelf iets over zijn nieuwe bundel te schrijven. Expliciet immers deelt deze mee:

> Daar ik me persoonlijk nooit op literair gebied bewogen heb, zou U aan mijn recensies weinig hebben, zelfs al zouden enkele redacties het willen opnemen.
> Daarentegen als Edw B Koster, of de Red. van de Nieuwe Amsterdammer b.v. de aandacht op Uw werk zouden vestigen, dan zou dat dunkt me wel voelbaar worden.[21]

Tot slot van zijn brief noemt Verstijnen een aantal tijdschriften waarnaar Kemp zijn bundel zeker zou moeten opsturen. In een P.S. nodigt hij de vroegere Céramique-medewerker uit, eens bij hem aan te komen om wat te praten, op een avond tussen 8 en 9. Anderhalf jaar eerder had hij dat ook al eens gedaan.

Of zo'n persoonlijke ontmoeting aan de Maastrichtse Glacisweg, waar Verstijnen toen woonde, heeft plaatsgehad is niet met zekerheid bekend. Aannemelijk is het wel. We weten dat Pierre Kemp op 22 mei 1953 - hij was toen zesenzestig jaar oud - een gedicht schreef met de titel ‘Spreek ik toch nog met Verstijnen?’ waarin hij op enigszins ironische wijze de mogelijkheid oppert in een vlieg op een bloemblad of in een lichtverschijnsel aan de hemel Henri Verstijnen te ontmoeten.

> Een bronsgroene vlieg op een blad
> van hortensia of rhododendron
> is mij nog altijd als een dier gesprekken
> met Henri Verstijnen over een stad
> van Japanse bloemen en over een zon
> om een Shelley-van-vlinders te wekken.
> Tussen China en Egypte verschijnen
> ergens in 't blauw oranje lijnen.
> Spreek ik nu misschien tóch nog met Verstijnen?[22]

Eindnoten:

1 Karel Reijnders, ‘Een mijndirecteur naast twee paters. Pierre Kemp maakt ernst met zijn talent en met zijn religie’ its Th.A.P. Bijvoet e.a. [red.], *Teruggedaan. Eenenvijftig bijdragen voor Harry G.M. Prick ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum* ('s-Gravenpage 1988), p. 299-305. De precieze datum van indiensttreding, die tot nu toe niet bekend was, ontleen ik aan Kemps lidmaatschapskaart van het Beambtenfonds voor het Mijnbedrijf (BFM), met dank aan Pim de Vroomen.

2 Pierre Kemp, *Verzameld werk*, II (Amsterdam 1976), p. 840. Karel Reijnders spelt per vergissing twee keer ‘Edinxhoven’.

3 Kemp, *Verzameld werk*, III, p. 1349. Reijnders spelt de naam van de directeur abusievelijk als ‘Piere’ in plaats van ‘Pierre’.

4 Kemp aan Edixhoven, 8 juli 1947. Archief Pierre Kemp, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht (APK). Ook Edixhoven heeft, aldus Kemp in deze brief, ‘reeds spoedig na [zijn] komst in Eijgelshoven blijk [...] gegeven van een meer bijzondere belangstelling voor mijn literair werk, maar ook nadien en zelfs nog na mijn pensionering’.

5 Reijnders, ‘Een mijndirecteur’ p. 301.

6 Schweitzer schrijft (men bedenke: we leven dan kort na de bevrijding): ‘Bent U ook al aan het verengelschen, dat U den nieuwen bundel een Engelschen titel geeft. Ik begrijp dien niet en zoo zullen er nog wel meer zijn.’ Archief Pierre Kemp, inv.nr. 78.

7 APK, inv.nr. 22. Weergave van doorgehaalde varianten en correcties blijft hier achterwege.

8 Ook Raymond Pierre, de eerste directeur van de Laura, werd in Kemps ‘Feest-cantate’ als een bouwer bezongen: toen hij in Eygelshoven kwam ‘lag hier een eenzaam veld’ en was er hoogstens wat landbouw. Nu mag Pierre trots ‘het geheel bestaren,/ Gelijk het naar Uw plan werd uitgewerkt.’ Vgl. noot 3.

9 Reijnders, ‘Een mijndirecteur’ p. 300.

10 Met betrekking tot de Société Céramique, zie *Société Céramique Maastricht. Een industrieel-archeologische verkenning*, Deelrapport 3 van de Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht, Maastricht 1989, en het gedenkboek 125 *Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1959).
11 APK, inv.nr. 22.
12 De mijn Julia was een later opgerichte zusteronderneming van de Laura (in bedrijf sinds 1907), eveneens in Eygelshoven. De aanleg van de Julia begon in 1922, in 1926 leverde zij de eerste kolen.
13 APK, inv.nr.78.
14 APK, inv.nr. 196. Ook hier heb ik afgezien van de weergave van doorgehaalde varianten en correcties. Zoals bekend zijn 'nootjes' (r. 1) kleine stukkolen van een bepaald formaat, die werden onderscheiden als nootjes I, II, III of IV.
15 Zie over hem: Audrey Wagtberg Hansen, *Henn Verstijnen (1882-1940). Beeldend kunstenaar en filosoof.* M. m.v. Andréa Kroon (Zwolle / Assen / Den Haag 2006). Met betrekking tot Verstijnen en de gedenkborden uit 1913, zie Hans Meulman, 'Diversiteit in aardewerk. Ontwerpen van Henri Verstijnen voor de Société Céramique' in *VMA-bulletin*, oktober 2006, p. 6-27: 'Weliswaar is er geen signering te vinden, maar qua stijl zijn onderdelen zo typerend voor het werk van Verstijnen dat hij een aandeel geleverd moet hebben aan het ontwerp van deze borden. De heroïsche vrouwenfiguren, de randdecoratie, de afgebeelde arbeiders en de uil hebben duidelijke overeenkomsten met ander werk van zijn hand.' Met dank aan Serge Langeweg (Industrion, Kerkrade; Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht).
16 Op 28 februari 1913 heeft hij voorgoed de keramische industrie verlaten om met steun van enkele geldschieters een jaar lang zijn schilderkunstige talent verder te ontwikkelen. In 1914 komt daaraan een einde en gaat het roer om in de richting van de literatuur en, naar het zich even laat aanzien, de dagbladjournalistiek.
17 Wagtberg Hansen, *Henri Verstijnen*, p. 75 e.v.
18 Bij de herdruk van *Het wondere lied* in 1920 bij L.J. Veen te Amsterdam (de eerste druk was verschenen bij M. Gerrese te Heerlen) liet Kemp Van Wells inleiding vervallen.
19 APK, inv.nr. 83.
20 Een recensie door Edward B. Koster is mij niet bekend. Wel o.a. een theosofische exegese van *Het wondere lied* door Joannes Reddingius in *De Nieuwe Gods* (1917), drie jaar na het verschijnen van de bundel.
21 APK inv.nr. 83.
22 Kemp, *Verzameld werk*, I, p. 480.

Frank Rutten
Une soirée bien émouvante
Jean Cocteau in Amsterdam

FRANK RUTTEN (1952) is boekhandelaar te Amsterdam.

De Rotterdamse cabaretier, tekstschrijver en amusementshistoricus Alex de Haas (1896-1973, pseudoniem van Alexander Nederveen) bezat een uitzonderlijk talent voor verzamelen. Hoewel hijzelf deel uitmaakte van de geschiedenis - De Haas werkte met grootheden als Lou Bandy, Koos Speenhoff en Jean-Louis Pisuisse -, trok hij zich graag op aan mensen die in zijn ogen échte kunstenaars waren. Onbeschroomd bedelde hij om hun foto met handtekening. Ongemerkt groeide zijn verzameling uit tot het grootste kleinkunstarchief van Nederland, waarover hij als een cerberus waakte. Niemand mocht erin.

Aan het einde van zijn leven dreigde De Haas grote opruiming te houden. Na zijn dood moest alles vernietigd worden, een wens die overigens - en gelukkig - niet is ingewilligd. Zanger, tekstdichter en nachtclubeigenaar Kees Manders (1913-1979), een goede vriend van De Haas, verkocht, met medeweten van de weduwe, het amusementsarchief aan het Toneelmuseum in Amsterdam (tegenwoordig Theater Instituut Nederland).[1] Maar niet alles uit de nalatenschap van De Haas kwam daar terecht.

Het is alweer jaren geleden dat in ons bezit kwam een publicatie van Jean Cocteau (1889-1963), *Dessins*, gebundelde tekeningen, uitgegeven in 1924 bij Stock te Parijs. Het exemplaar komt uit de bibliotheek van Alex de Haas. Op de binnenkant van het voorplat, tegenover het schutblad, is een foto van Cocteau geplakt. Ontspannen ogend, een hand in de zak, in de andere een sigaret, onderhoudt de dichter een gezelschap dames en heren, vermoedelijk journalisten. Voorin het boek staat een tekening van de hand van Cocteau, opgedragen aan Alex de Haas. Op de titelpagina van het boek heeft Cocteau bij een weer andere tekening van hem geschreven: ‘Souvenir d'une soirée bien *émouvante* à Amsterdam’ (zie afbeeldingen op p. 38 en 39). Wat hield deze ‘aangrijpende’ avond in?

In 1946 bestond het Tuschinski Theater 25 jaar. Op maandag 28 oktober werd het zilveren jubileum gevierd met een galavoorstelling. Het imposante gebouw aan de Reguliersbreestraat baadde in het feestlicht en was omgetoverd in een zee van bloemen. Zelfs het gilde van zwarthandelaren had een bloemstuk gestuurd

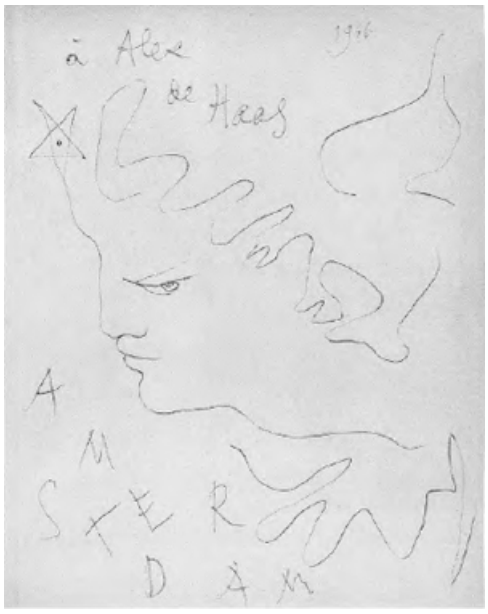

Cocteau op de persconferentie in het Hotel des Pays-Bas op 28 oktober 1946. Rechts van hem Alex de Haas, tweede van links is Jef Last.

met de tekst: ‘Hartelijk gefeliciteerd door de Bedrijfsgroep Straathandel, vakgroep bioscoopkaartjeshandel. Honi soit qui mal y pense’.[2] Felicitaties alom bij deze feestavond, die ook een reünie was van overlevenden. Alex de Haas, voor de oorlog huisvriend van de familie Tuschinski en de vaste conferencier van het bioscooptheater, voor het eerst op het podium sinds 1940, had een avond geprogrammeerd van herinnering en vooruitzien. Na het spelen van het *Wilhelmus* herdacht De Haas in zijn openingsrede de zwagers Abraham Tuschinski, Herman Gerschtanowitz en Herman Ehrlich, welk driemanschap het theater vóór de oorlog groot had gemaakt maar de oorlog niet overleefde. Hij legde een krans, waarop een minutenlange stilte in acht werd genomen. Er volgde een korte Polygoon-documentaire over de 25-jarige geschiedenis van Tuschinski, met commentaar van Alex de Haas, en een optreden van The Dagenham Girl Pipers, een Schotse meisjesdoedelzakband. Daarna werd de hoofdfilm gestart: *La belle et la bête*, ofwel *Het meisje en het monster*, van Jean Cocteau, met in de titelrollen Jean Marais en Josette Day.

Presto, prestissimo

Hoewel in verschillende publicaties wordt gesproken van een wereldpremière in Amsterdam, was *La belle et la bête* voor het eerst te zien op het internationale filmfestival van Cannes (20 september - 5 oktober 1946), de eerste editie van na de oorlog. *La belle et la bête* wedijverde er om de filmprijzen met inmiddels bewezen klassiekers als *Brief encounter, The lost weekend* en *Notorious* van Hitchcock. De aanwezige Nederlandse pers had lucht gekregen van het gerucht dat Amsterdam de eer zou worden

gegund van de eerste publieksvertoning. Bovendien, zo meldde *Het Parool* op 21 september 1946 vanuit Cannes, waren ‘energieke landgenoten’ op dat ogenblik in Parijs bezig ‘Cocteau over te halen ter eere van die première naar Amsterdam te komen. De dichter heeft al “ja” gezegd, dus het is bèst mogelijk dat hij komt.’

Zo kon het gebeuren dat op maandagmiddag 28 oktober 1946, in de deftige conversatiezaal van het (in de jaren zestig van de vorige eeuw gesloopte) Hotel des Pays-Bas aan de Nieuwe Doelenstraat in Amsterdam, een aantal journalisten zat te wachten op de komst van Jean Cocteau, voor het eerst van zijn leven in Nederland. De foto in het boek van De Haas is gemaakt tijdens die persconferentie.

Het journaille was onder de indruk van de charismatische Franse ‘alleskunstenaar’: ‘zijn geheele verschijning is één en al leven, één en al beweging, en zoo watervlug is hij van woord en gebaar, dat men zijn eigen rhythme moet aannemen om hem volkomen te kunnen volgen, presto, prestissimo...,’ schreef Ellen Waller in het *Algemeen Handelsblad* van 29 oktober. De verslaggever van *Het Parool* (29 oktober) zag een ‘stukje Frankrijk’ binnenwandelen dat ‘nerveus, vitaal, gebarend’ binnen vijf minuten in ingewikkelde theorieën over kunst was geraakt. Volgens het *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie* van 8 november 1946 had Cocteau zijn toehoorders onmiddellijk in de greep van zijn persoonlijkheid ‘en zelden zagen wij op journalisten-bijeenkomsten beroemdheden verschijnen, die de situatie onmiddellijk zoo volkomen meester waren, dat ook de geroutineerde reporters, die altijd wel een strikvraagje achter de hand hebben om den geïnterviewde in het nauw te

Opdracht en tekeningen van Jean Cocteau in Alex de Haas' exemplaar van Jean Cocteaus *Dessins* (1924) (coll. Antiquariaat Brinkman, Amsterdam).

brengen, zich volkomen gaven en met open mond luisterden naar wat Cocteau vertelde.'

Aanwezig op de bijeenkomst in Hotel de Pays-Bas was ook de schrijver Jef Last (1898-1972), die met Cocteau nauwelijks over diens film sprak maar hem vooral doorzaagde over politiek en haar verhouding tot de kunst. Last ging wel naar huis met een aandenken: een exemplaar van de roman *Notre-Dame-des fleurs* van Jean Genet, waarin Cocteau voor hem een opdracht schreef en een tekening maakte.[3]

Een poëtische vergissing

Nadat de hoofdfilm was afgelopen, klonk er vanuit de zaal applaus. Dat werd luider toen de regisseur zijn loge verliet en het toneel betrad, waarna Alex de Haas hem met 'een keurige Fransche redevoering als een universeel kunstenaar huldigde onder het aanbieden van een groot bloemstuk van roode rozen.'[4] Achterin De Haas' exemplaar van *Dessins* maakte tekenaar Eppo Doeve (1907-1981) van deze huldiging een tekening (zie p. 40). Ter ere van de gast uit Frankrijk werd vervolgens de *Marseillaise* gespeeld. In een kort dankwoord getuigde Cocteau tot slot van zijn bewondering voor Nederland en vooral van zijn liefde voor Amsterdam.

Het meisje en het monster werd door de Nederlandse filmkritiek over het algemeen goed ontvangen. J.A. Wiersma schreef in *Het Vrije Volk* (31 oktober) over Cocteau: 'Hij

Tekening door Eppo Doeve van de huldiging in Tuschinski achterin het boek *Dessins* uit het bezit van Alex de Haas. Naast Cocteau staat 'La belle', in zijn hand houdt hij een kooi met 'La bête'. Eronder schreef Doeve: 'Voor Lex t.g.v. de Cocteau première. Tuschinsky Amsterdam 28 Oct. 46.' (coll. Antiquariaat Brinkman, Amsterdam)

heeft alle registers opengetrokken die het apparaat der cinegrafie hem kon bieden: magistraal, fantastisch en indrukwekkend. [...] Mist slechts één beslissende kwaliteit en wel: de cinegrafische intelligentie, die het spel van de beelden tot een "*film*-gedicht" maakt, waarbij beeld en woord slechts hulpmiddelen zijn.' *De Waarheid* (26 oktober) sprak van 'een sublieme film'. De dichter J.C. Bloem noemde in *De Groene Amsterdammer* van 26 oktober de film 'zonder eenig voorbehoud voortreffelijk'. Simon Carmiggelt oordeelde in *Het Parool* (25 oktober): 'Zelden heb ik een film gezien, die met zulk een verfijning en met een zoo gevoeligen smaak is gemaakt.' Er waren ook tegenstemmen. Ellen Waller, de filmcritica van *Algemeen Handelsblad*, was teleurgesteld. De film zag er prachtig uit, schreef ze op 19 oktober, maar het blijft 'bij een proefstuk dat men met belangstelling kan beschouwen, doch waarin nergens de toets van den echten cineast, nergens de filmische bewogenheid van camera en montage te bespeuren is'. De NRC (30 oktober) vond dat Cocteau zijn krachten als regisseur had overschat. De bespreking in *Vrij Nederland* (2 november) was beknopt: 'Een poëtische vergissing van Cocteau, die het vak niet kent en op zijn naam speculeert.' Mijn vader herinnert zich de film als 'een wat kitscherig geheel'.

La belle et la bête draaide drie weken in Tuschinski, twee weken in Arena te Rot-

terdam en één of twee weken in het Haagse Passage Theater. Op 7 november vond daar een galavoorstelling plaats in aanwezigheid van prins Bernhard. Maar toen zat Cocteau alweer lang en breed in Parijs.

Pluk watten

Cocteaus bezoek aan Nederland gaf aanleiding tot allerlei manifestaties, die volgens het *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie* 'alleen de grooten dezer aarde te beurt vallen'. Het blad wist op 8 november te melden dat Cocteau was ontvangen door de Franse ambassadeur in Nederland en op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (O.K. en W.) in Den Haag. Hij sprak studenten toe van de Universiteit van Amsterdam en er werd hem 'een plechtige en indrukwekkende ontvangst' bereid op het Rotterdams stadhuis, gelijk een halfjaar eerder Churchill ten deel was gevallen. Behalve in Amsterdam woonde Cocteau ook in Den Haag de persvertoning van zijn film bij.

Op zijn weg door Amsterdam werd Cocteau vergezeld door André Glavimans (1912-1984), de kunstredacteur van *Elseviers Weekblad*.[5] Deze vergeleek het bezoek van Cocteau aan Nederland met dat van de dichter Paul Verlaine, die hier in 1892 op

uitnodiging van de Tachtigers was. Net als Verlaine bezocht Cocteau het Rijksmuseum.[6]

Kort na de oorlog onderging Rembrandts *Nachtwacht* een uitvoerige restauratie, waarbij het schilderij werd verdoekt en voorzien van een nieuwe vernislaag. De werkzaamheden naderden eind oktober 1946 hun voltooiing en conservator Arthur van Schendel jr. toonde Cocteau het resultaat. ‘Veel mooier dan vroeger’ tekende Glavimans uit de mond van de dichter op. Cocteau had het meesterwerk nooit eerder in het echt aanschouwd. ‘Hij vindt de Nachtwacht prachtig en vooral de problemen der compositie interesseeren hem omdat er immers aan de linkerzijde een lap is weggesneden.’ Tegenover Jef Last liet Cocteau zich over de schoongemaakte *Nachtwacht* in andere bewoordingen uit. Die schoonmaak was ongetwijfeld een vooruitgang. ‘Het is een volkomen nieuw doek, dat de enorme schildersqualiteiten van Rembrandt onthult als geen ander. Maar nu het schoongemaakt is, valt de schade veel meer op, die destijds door het afsnijden van het linkerdeel is veroorzaakt. De twee wandelende mannen lopen nergens heen. Het evenwicht is verloren.’ Cocteau doet vervolgens de suggestie Vermeer-vervalser Han van Meegeren het verloren gegane deel van de *Nachtwacht* te laten schilderen, ‘en zet het in een aparte lijst ernaast, zodat men de oorspronkelijke verhouding weer aan kan voelen!’[7]

Elders in het Rijksmuseum stond Cocteau uitvoerig stil bij twee schilderijen van Vermeer, *Het straatje* en *De brieflezende vrouw*. Glavimans schrijft dat iemand naast dat laatste schilderij een scènefoto uit *La belle et la bête* houdt. Duidelijk blijkt de overeenkomst. Cocteau geeft toe dat hij samen met zijn *production designer* vooraf veel boeken met reproducties van Vermeer heeft bestudeerd. Vermeers *Meisje met de blauwe hoofddoek* (tegenwoordig bekend als *Meisje met de parel*), dat Cocteau een paar dagen later in het Mauritshuis in Den Haag zou aanschouwen, had model gestaan voor het meisje uit zijn film.[8]

Uit het Rijksmuseum nam Cocteau een souvenir mee, verklikte Glavimans. In de kale zaal, waar de restaurateur bezig was geweest, lag nog een hoop watten, die gebruikt waren om de *Nachtwacht* schoon te maken. Cocteau trok er een pluk vanaf: ‘Voor mijn vriend Picasso, hij kan het als poederdons gebruiken.’

Tranen

In Amsterdam bracht Cocteau ook nog een bezoek aan het Rembrandthuis. Terugwandelend, langs de burgwallen, onderging hij de verstilde sfeer van de binnenstad. ‘Zoo scheef staan de oude huizen hier naast elkaar als de boeken op een plank’, merkte hij op. In de schuilkerk Ons' Lieve Heer op Solder was Cocteau tot tranen geroerd. ‘Het is hier compleet’, zei hij, terwijl hij in het voorhuis over de herfstige gracht van de Oudezijds Voorburgwal uitkeek. ‘Hier moest men een tafel kunnen zetten en zitten werken.’

De ‘geleidelijkheid en de kalmte’ van de Amsterdammers, bekende Cocteau

Cocteau en De Haas op het podium van Tuschinski (foto *TeleVizier*).

Glavimans, was hem tijdens zijn bliksembezoek het allermeest opgevallen: ‘Ik kan geen Nederlandsch verstaan maar ik luister naar de klanken. En dan valt me een natuurlijke humaniteit op in alles dat men zegt [...]. Ieder blijft in zijn eigen waarde en laat een ander in de zijne.’ Het moet goed zijn om in een stad als Amsterdam te kunnen leven, stelde Cocteau vast.

Hooguit drie dagen zal Cocteau destijds in Nederland zijn geweest, in welke korte tijdspanne hij zowel Amsterdam, Rotterdam als Den Haag aandeed. Maar hij was vastbesloten terug te komen. ‘Ik droom ervan Leiden te leren kennen’, vertelde hij aan Jef Last, ‘Delft vooral, en de bossen van uw land, die ik alleen ken van Ruisdael's schilderijen. Dan wil ik ook uw jeugd leren kennen, uw intellectuelen en uw kunstenaars.’ Vier jaar later kwam Cocteau zijn belofte na. Op 27 juni 1950 woonde hij in het Alhambra Theater de Nederlandse première bij van zijn film *Orpheus*, die werd vertoond in het kader van *De week van de Franse film* in Amsterdam. Maar ook dit keer bleef hij niet lang. Van een volgend bezoek zou het daarna niet meer komen.

Rotvent

Terug naar 1946 en naar Alex de Haas. In welke relatie stond hij tot Jean Cocteau, dat deze bereid was het jubileumfeest van Tuschinski met zijn aanwezigheid op te luisteren? *Het meisje en het monster* werd hier uitgebracht door het Amsterdamse film-verhuurkantoor Nederland N.V. Dat bedrijf heeft ook Cocteau uitgenodigd naar Nederland te komen. Een bemiddelende rol hierbij kan ir. J.H.J. de Jong hebben gespeeld, hoofd van de Afdeling Film van het departement van O.K. en W. Hij maakte in Cannes deel uit van de internationale jury. Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat de uitnodiging op instigatie van Alex de Haas is gebeurd. Waarschijnlijker is dat De Haas, bezig met de organisatie van het gala in Tuschinski, hoorde van de plannen van Nederland N.V. en première en jubileum - tot beider voordeel - aan elkaar knoopte.

Het lijdt geen twijfel: de kleinkunstenaar De Haas had bewondering voor Coc-

teau, die alle kunst met een grite K schreef. Met Stravinsky en Picasso behoorde Cocteau tot de mensen die zijn geestelijk klimaat hadden bepaald, vertelde hij op 4 juli 1963 in een interview met het *Algemeen Dagblad*. Maar De Haas' bewondering gold niet de héle Cocteau. Over de door hem zeer gewaardeerde, jonggestorven zangeres Yvonne George (1896-1930) merkte hij tegenover Alfred Kossmann op: 'Yvonne George was een groot talent, door Jean Cocteau ontdekt, maar Cocteau - een rotvent in zijn jonge jaren - heeft haar verpest ook. Hij deed mee aan alle modes, en was toen net bezig aan verdovende middelen. Yvonne George is er aan ten gronde gegaan.'[9]

In het omroepblad *TeleVizier* van 11 januari 1969 was Alex de Haas het onderwerp van de serie 'Een leven in beeld' een biografie in 25 foto's. Bij de foto van De Haas met Cocteau op het podium van Tuschinski luidt het onderschrift: 'De oorlog is voorbij en weer betreden, voorgesteld door De Haas, beroemdheden het Tuschinski-toneel: in 1946 Jean Cocteau, met wie Lex een hechte vriendschap sloot.'

Hoe keek Cocteau zelf terug op zijn bezoek aan Amsterdam? In 1957 sprak de journalist Ernst van Raalte met Cocteau in het Franse visserstadje Villefrance, nabij Cap Ferrat, op de dag dat de dichter er tot ereburger werd benoemd.[10] Tegenover de interviewer hield Cocteau 'een lofzang op Amsterdam en speciaal op de oude binnenstad, die hem toen hij een aantal jaren geleden in ons land was geweest, zozeer had bekoord [...]. Nog even sprekende over zijn films, bracht Cocteau in herinnering dat hij indertijd de première van La Belle et la Bête had bijgewoond. De in de zaal aangebrachte bloemenversiering was hem toen o.m. bijzonder opgevallen.'

Eindnoten:

1 Richard van Bilsen, 'Alex de Haas' Nederlands Cabaret Homepage (www.zwartekat.nl/haas). Meer biografische informatie geeft: Wim Ibo, 'Nederveen, Alexander (1896-1973)', in Biografisch Woordenboek van Nederland, deel 2 (Den Haag 1985), p. 400-401. (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/nederveen).

2 'Het zilveren Jubileum van het Tuschinski Theater. Een eerbiedige hulde aan een groot man en zijn twee trouwe medewerkers' in *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie*, jg. 21 (1946), nr. 5 (1 november), p. 1-3.

3 J[ef] L[ast], 'In gesprek met Jean Cocteau' in: *De Vlam*, jg. 2 (1946), nr. 44 (9 november), p. 6-7. Cocteaus opdracht ('Souvenir à Amsterdam et de notre cher ami Jean Genet de tout coeur à travers Gide et la France Jean Cocteau') en tekening zijn bij dat artikel afgebeeld.

4 *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie*, op. cit. (noot 2), p. 3

5 Uit de nalatenschap van Glavimans bracht Bubb Kuyper enige jaren geleden onder andere een exemplaar ter veiling van Jean Cocteau, *La belle et la bête: journal d'un film* (Parijs 1946), met de volgende opdracht: 'à Glavimans / de tout coeui / en souvenir / du / tapis volant qui / me porte / et m'emporta / dans Amsterdam 1946'.

6 A. Glavimans, 'Cocteau, humanist van het heden', in: *Elseviers Weekblad*, jg. 2 (1946), nr. 45 (9 november), p. 4.

7 Last, op.cit (noot 3), p. 6.

8 Jean Cocteau, 'Een schilderij van Vermeer', in: *Elseviers Weekblad*, 21 december 1946, p. 7.

9 Alfred Kossmann, 'Mensen in Rotterdam. Alex de Haas (liedjeszanger, tekenaar, verzamelaar, historitus)', in: *Het Vrije Volk*, 27 mei 1953, p. 5. Overigens schrijft Francis Steegmuller

(*Cocteau*, Londen 1968, p.459) dat Cocteau juist in 1946 weer opium ging gebruiken, als pijnstiller voor het eczeem die zijn gezicht teisterde.

10 E. van Raalre, 'Ontmoeting met Jean Cocteau te Villefranche', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 8 oktober 1957, p. 5

Lo van Driel
‘O, trek mij uit de alledaagse klei’
Omtrent Leo van Breen (1906-1988)

LO VAN DRIEL (1944) is neerlandicus en promoveerde in 1988 in de taalwetenschap. In 2003 verscheen zijn biografie over J.H. van Dale. Lange tijd schreef hij columns voor de *PZC*.

In een brief aan uitgever Stols uit 1933 meende Jan Greshoff dat Van Breen zijn grootste ontdekking was.[1] Stols had in december 1932 de bundel *Lyriese portretten* van Leo van Breen uitgegeven. Greshoff vond het een bijzondere bundel waarmee hij zijn vriend en uitgever wilde complimenteren.

Toen Leo van Breen goed twintig jaar was, in 1929, publiceerde hij zijn eerste bundel. En er volgden er meer, ze zijn echter in het vergeetboek geraakt, al nam Gerrit Komrij twee gedichten van hem op in zijn bloemlezing. Zijn enige roman verscheen enkele weken voor de Tweede Wereldoorlog, werd spoedig in beslag genomen en slechts enkele exemplaren overleefden de oorlog.

Wie zich verdiept in het leven van Leo van Breen, valt van de ene verbazing in de andere. Na zijn jeugdverzen zocht hij tijdelijk heil bij het christelijke *Opwaartsche Wegen*. Hij was actief voor de vredesbeweging. In de jaren dertig werd hij gezien als een Greshoff-adept. Na de oorlog kwam hij als journalist in rechts vaarwater. Vergeten door familie in Zeeland, gemarginaliseerd in de letteren en verguisd door de journalistiek trok hij zich terug in Italië.

Goes

Leendert Maria van Breen kwam in Goes ter wereld, op 16 mei 1906. Hij was de zoon van Maarten van Breen (* 24 april 1868, Vlissingen) en Cornelia Elizabeth Mulock Houwer, die van Zierikzee kwam en daar op 25 februari 1882 het levenslicht zag. Zijn lagere school heeft Leo van Breen in Goes gedaan, ook de HBS, de school waar zijn vader leraar Engels was. Na de HBS moet hij vrij snel in militaire dienst zijn gegaan. Daarna kiest hij voor de journalistiek en wordt hij volontair bij de *Middelburgsche Courant*. De hoofdredacteur zegt na korte tijd dat hij hem niet veel meer kan leren en dat hij zich elders moet ontwikkelen.

Negentien jaar oud gaat hij naar Den Haag om als volontair bij het dagblad *Het Vaderland* te werken.[2] Op 31 juli 1926, nauwelijks een half jaar later, schrijft hij zich weer in op het ouderlijke adres in Goes. Bij zijn herinschrijving heeft de twintigja-

rige nog steeds een streep in de kolom *ambt, beroep of bedrijf*.

Den Haag, HET VADERLAND, net twintig jaar. Wanneer zijn ouders zijn 'anders zijn' hebben gezien of gehoord is onbekend, maar zijn Haagse sejour zal het onmiskenbaar aan het licht brengen: Leo van Breen is homoseksueel. Om die reden wordt hij namelijk weggestuurd bij het Haagse dagblad. Het moet een traumatische ervaring zijn geweest. Enkele jaren later zal hij zijn vriend P.J. Meertens onomwonden waarschuwen voor de Haagse straat:

> Den Haag? Ik moet je beslist aanraden, er niet heen te gaan. Zoals je weten zult, is het 'straatleven' daar buitengewoon sterk ontwikkeld, zodat, waar men zò aan de weg timmert, de aandacht veel sterker op de h.s. gevestigd wordt dan elders. Het is geen stad om onopgemerkt te leven. Bovendien heeft ze voor mij een zeer antipatieke sfeer. Wanneer je door deze nieuwe betrekking geen positie verbetering krijgt, die van belang is, dàn moet ik je aanraden niet naar Den Haag te gaan. Het is daar o.a. ook zeer moeilik om omgang met de onzen te hebben; de slechtste elementen trekken er eenparig heen. Enfin, voor mij staat het zò, dat ik er voor niets ter wereld meer zou heen willen.[3]

Meertens (1899-1985) had op dat moment al een tijdje zijn studie Nederlands in Utrecht afgesloten. Aanvankelijk meende hij dat hij als leraar Nederlands door het leven zou moeten. Maar een tijdelijke betrekking aan een school in Woerden is geen succes. En zijn aanstelling in Doetinchem wordt niet verlengd. In Utrecht vindt hij werk op de Universiteitsbibliotheek, terwijl hij in zijn vrije tijd onder het oog van zijn vader en moeder zijn dissertatie voorbereidt over het letterkundig leven in de zestiende en zeventiende eeuw in zijn geliefde Zeeland. Voor het verzamelen van archiefgegevens, voor bibliotheekbezoek, voor logeerpartijen bij familie en kennissen is hij verschillende keren per jaar in Zeeland. Meertens raakt zodoende snel op de hoogte van de oprichting van de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek in 1928. In het voorjaar van dat jaar hebben vier jonge mannen de koppen bij elkaar gestoken om de Zeeuwse dialecten te bestuderen. Leo van Breen is als secretaris de spin in het web. In verband met de oprichting van de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek ontmoeten Van Breen en Meertens elkaar in de late zomer van 1928.

Dagboek en brieven

Er zijn enkele formele brieven en briefkaarten uit de zomer van 1928 die Piet Meertens en Leo van Breen hebben gewisseld. Maar dit schrijft Meertens in zijn dagboek als ze elkaar voor het eerst hebben gesproken (na zijn terugkomst op 18 september):

> Woensdag 5 september [1928] ging ik naar Zuid-Beveland. 's Middags was ik in Goes bij Leo van Breen, de secretaris van de Zeeuwse dialectenvereniging. Ik

> bleef de gehele middag bij hem; we hadden een wonderlik en merkwaardig gesprek. Ik had direct zijn anders-zijn door; ik bracht het gesprek telkens in die richting, maar hij wilde zich niet bloot geven. Eerst toen ik zaterdagmorgen weer bij hem was, liet hij het masker vallen. Toen konden we open spreken, en werden we vrienden.
> Hij is nog jong, tweeëntwintig, stuurloos, maar een jongen met talenten. Hij las me wat van zijn verzen voor, fragmenten uit 'Zeven nachten van mijn dood', dat me sterk aan 'Les chants de Maldoror' deed denken. Hij noemt zich vrijdenker, maar spreekt van zijn geloof, en de oppervlakkigheid en het dogmatiese, dat negen van de tien vrijdenkers hebben is hem gelukkig vreemd. Ik sprak hem van mijn geloof, en vertelde hem, hoe gelukkig en rijk mij dat maakt; ik beloofde hem, voor hem te bidden. Wij zullen briefwisseling blijven houden.[4]

De jonge Leo van Breen aan de Oosterschelde, omstreeks 1921 (coll. auteur).

Enkele dagen later is Meertens weer bij Leo van Breen op bezoek geweest:

> Zaterdag 8 september was ik 's morgens in Goes bij Leo van Breen. Die morgen werden wij geheel vrienden. Ik zal niet moe worden, God te bidden dat hij deze jongen tot het hart van Christus leidt; eerst dan zal onze vriendschap geheel en volkomen zijn.

Het schoonschrift van Meertens verhult de wervelstorm die over hem heen gaat nadat hij met Leo van Breen vriendschap heeft gesloten. De jonge doctorandus en de Goese aspirant-journalist schrijven elkaar vervolgens 1 à 2 keer per week. Tot Van Breen genoeg heeft van Meertens.[5]

Wie na al die jaren Van Breens brieven aan Meertens leest, wordt getroffen door een koortsachtige energie in die in drift neergependе hanenpoten in steeds wisselend handschrift. Wat moet die beheerste, op het oog zo stabiele Meertens, die zijn geaardheid nagenoeg voor iedereen verborgen houdt, geraakt zijn door Leo van Breen. Deze is zich niet alleen ten volle bewust van zijn ‘anders zijn’, maar wil zichzelf volstrekt niet wegcijferen, noch vlucht hij voor wat hij weet dat zijn levensweg

Omslag van *Wat de zee aanspoelt* (uitgeverij G.W. den Boer, Middelburg 1929) (coll. auteur).

is. Deze thematiek doortrekt de vele brieven, alsook het voortdurende verwijt aan Meertens dat hij zichzelf verloochent ten faveure van een maatschappelijk aanvaard leven.

Terug in Goes na de treurige afgang in Den Haag zoekt de jonge journalist weer werk in de regionale schrijverij. Een stukje hier, een verhaaltje daar. *De Goessche Courant* kan wel wat gebruiken, de *Middelburgsche* kent hem nog. Een recensie, een kleine reportage. Naar *Ons Zeeland* (een geïllustreerd weekblad) stuurt hij gedichten op. Die worden gepubliceerd tussen de vele foto's onder de naam Zelandus. Ondertussen heeft hij zich ingeschreven in Tilburg voor de studie Nederlands MO. Hij leert er de gesjeesde seminarist Willem Asselbergs kennen, die zich al bedient van zijn *nom de plume* Anton van Duinokerken.

Het dichterschap gloeit in het hart van de Goese journalist. Maar met die droge studie weet hij zich geen raad. En wat moet hij er in godsnaam mee, als homoseksueel kan hij nooit een leraarsbaan accepteren zonder zichzelf te kort te doen, schrijft hij Meertens.

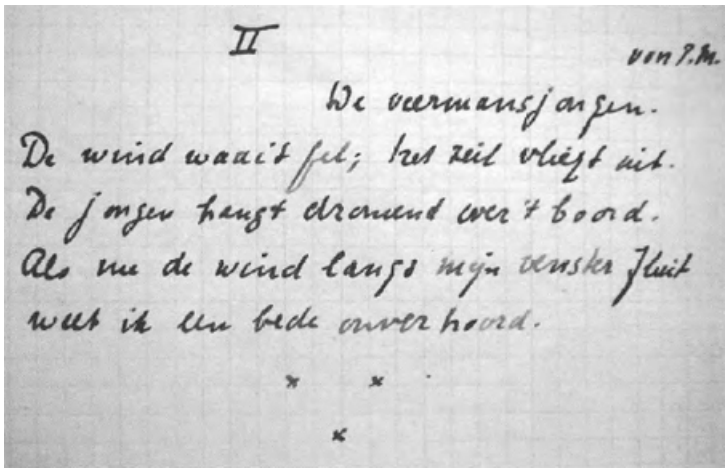
Verzen en liedjes

De gedichten die Piet Meertens bij Leo van Breen te lezen krijgt, liggen klaar om gebundeld te worden. Met de Middelburgse uitgeverij Den Boer heeft hij al contacten gelegd. In 1929 verschijnt daar de eerste bundel verzen van Leo van Breen: *Wat de zee aanspoelt*.

Er is veel liefde en smart in deze gedichten, die duidelijk van een zoekende zijn, zowel menselijk en dichterlijk als wat de vorm betreft. Het eerste deel bestaat uit 52 genummerde kwatrijnen, met onder andere enkele die Meertens toegestuurd kreeg

in november 1928. De tweede helft van de bundel, ‘overige verzen’, bestaat uit betrekkelijk vrije, rijmende verzen, met lange zinnen die veel woordgroepen herhalen. Bij Van Breen ontbreekt in die liefdesgedichten elke toespeling op een vrouw. Overigens ontbreekt eveneens een toespeling op een vriend.[6] Wie zijn ‘anders-zijn’ kent, kan zijn ogen echter niet sluiten voor het feit dat de liefde in deze gedichten voortdurend met leed, eenzaamheid, onbegrepen zijn, ja zelfs met sterven in verband wordt gebracht.

Het opdrachtvers - ‘O, vrienden, gij die van Uzelve zijt/ de bleke keerzij, die

II

van P.M.

De veermansjongen.

De wind waait fel; het zeil vliegt uit.
De jongen hangt dromend over 't boord.
Als nu de wind langs mijn oren fluit
weet ik een bede over boord.

* *

*

Handschrift van ‘De veermansjongen’, een kwatrijn dat Van Breen voor Piet Meertens schreef (coll. auteur).

zich in dit leven/ te pletter stoot in onbegrepenheid;/ aanvaard mijn liefde. Méér kan ik niet geven’ - is er een voorbeeld van. In een gedicht voor Boutens - een kwatrijn met veel Zeeuwse wind, en stromen en schepen - merkt de jonge dichter op: ‘Gij hebt als ik ons aller leed begrepen.’ In het slotgedicht ‘Ontmoeting’ staat: ‘Omdat je jouw leven overstortte in het mijne;/ Tot aan de rand gevuld met liefde;/en onbegrepen leed.’

In de heftige correspondentie tussen Meertens en Van Breen is zakelijk de Zeeuwse dialectenvereniging prominent aanwezig. Voor Meertens is het contact met Zeeuwse personen en instellingen van belang, Van Breen heeft daar lak aan. Meertens geniet van de relatie met mensen die de Zeeuwse ‘volkscultuur’ kennen en gebruikt die voor zijn studie. Van Breen kijkt tegen deze lui veel minder ‘maatschappelijk’ aan. In persoonlijk opzicht bevatten de brieven de geschiedenis van veelal korte ontmoetingen met jongens en beknotte verliefdheden.

In oktober 1928 biedt Meertens aan Leo's gedichten naar een tijdschrift te sturen. Misschien heeft Meertens in die tijd daartoe al contact gezocht met de redactiesecretaris van *Opwaartsche Wegen*, Jo van Ham. In ieder geval zwemt Van Breen langs die weg de fuik van de christelijke jongeren binnen.[7] Hij zal een paar jaar heel wat gedichten en wat recensies, ook een vertaling van Oscar Wilde in *Opwaartsche Wegen* publiceren.

Meertens moet Van Breen zijn verliefdheid hebben geopenbaard en ook op dat vlak enige wensen hebben laten blijken. Dit is Leo's antwoord aan ‘my dear boy, beste jongen’:

Piet Meertens (midden) rust uit van het fietsen, waarschijnlijk samen met broer en zus, Utrecht eind jaren twintig (coll. Zeeuwse Bibliotheek).

> Laten we toch trachten, dit nuchter te bekijken, hoezeer wij ook naar één persoon verlangen en er momenteel alles voor willen offeren, wij weten het van te voren dat dit tijdelik is, en dat in het gunstige geval nà de roes een verhouding kan ontstaan, zoals die nu tussen ons is, echter in de meeste gevallen alles spoorloos ten onder gaat. De waarde van de verliefdheid is an sich als realiteit zéér problematies. Zij lost zich op in scheppende kracht op een of ander gebied, maar blijft nooit bestaan. En daarom: ik wil jou niet verliezen, althans niet door een vrijgeven van verlangens die evenzeer elders bevredigd kunnen worden. Wij moeten sterk staan: jij moet sterk staan. Want voor mij geldt dit niet. Ik wil eerlik zijn en het herhalen: voor al degenen waar ik van houd heb ik zelden of nooit seksueel iets gevoeld. Voor liefde geldt bij mij een andere maatstaf. Tracht je dus hiermee te verzoenen. [...] Het is waar; ik heb op het punt gestaan om je wensen te vervullen, maar laten we de hemel danken dat dit niet is gebeurd.

De verhouding tussen Van Breen en Meertens is in 1930 bekoeld: in feite heeft Leo van Breen hem afgeschreven. Hij verwijt Meertens achterbaks gedoe, met name tegen een geroyeerd lid van de dialectenvereniging.

Overbezet is Leo van Breen in deze jaren. Hij loopt over van plannen. Zo maakt hij in het najaar van 1929 een propagandatournee voor de Jongeren Vredes-actie.

Leo van Breen als journalist achter zijn bureau in het ouderlijk huis in Goes, 1931 (coll. auteur).

Vredesapostel

Als hij enkele jaren later (februari 1932) met uitgever Alexander Stols correspondeert over de uitgave van nieuwe gedichten, schrijft Leo van Breen:

> Tussen haakjes, ik heb nog liggen een rede die ter gelegenheid van wapenstilstandsdag in Brussel, Brugge, Gent, Aalst, St. Nicolaas [sic] en Antwerpen door my is gehouden en die ik heb uitgewerkt en persklaar gemaakt. De bedoeling was, dat deze zou verschynen in het orgaan der Vl. [aamsche] Jongeren Vredes-Actie, maar ik zag haar liever uitgegeven. Misschien is het iets voor U? Daar ik in Vlaanderen op pacifistisch gebied nogal bekend ben en in ons land zeer, doordat ik al meerdere (alle goedlopende) pacifistische uitgaven op mijn naam heb, zou 't misschien iets voor U zyn.

Van Breen zegt geen woord te veel: hij correspondeert met de leiding van de vredesbeweging en gaat als vredesactivist op pad. In korte tijd schrijft hij verschillende toneelstukken en hoorspelen die op vredesmanifestaties in Nederland en Vlaanderen worden opgevoerd. Voor elke opvoering vangt hij een knaak. Ook publiceert hij brochures.

Zo verschijnt in 1931 *Wij en het vaderland. Beschouwingen over een suggestie* bij de Rotterdamse uitgeverij van pacifistische lectuur, D. van Sijn en Zonen. In de 31 bladzijden verzet Van Breen zich tegen wat de massa krijgt ingepeperd: dat het vaderland iets is om voor te vechten. Zijn pacifistische inspiratie haalt hij bij Jezus en het christelijk geloof De SDAP krijgt een veeg uit de pan, omdat ze niet tegen de oorlogsbegroting heeft gestemd. Zijn geloof is overigens vaag en algemeen-humani-

tair. Tegen de kerkelijke opvattingen klinkt het: ‘Wij erkennen geen vaderland. Wij erkennen alleen de gemeenschap van Jezus Christus. Wij zijn niet nationaal. [...] Wij nemen geen Avondmaal uit bloedbevlekte handen’ (blz. 25-27).

Deze antimilitaristische brochure werd samen met een publicatie van dezelfde Rotterdamse uitgever, de ‘verslagen van verhoren van de Dienstweigerings Commissie’, besproken in het blad van de christelijke letterkunde, *Opwaartsche Wegen*, door de redactiesecretaris J. van Ham, ‘alleen omdat het van Leo van Breen is’. Op het politiek-pacifistische aspect van het betoog gaat Van Ham echter niet in - wat in het licht van diens latere wending tot het fascisme opvallend is - maar hij maakt Van Breens betoog wat de historische voorbeelden betreft met de grond gelijk.

Van Breen heeft meer in huis voor de slechte wereld. Zo publiceert hij *Licht aan de Kim* - ‘spreekkoor voor de vrede’ aldus de ondertitel van dit voor een propagandistische manifestatie geschreven stuk.[8] In een zeer povere druk verschijnt er van Van Breen in 1932 weer een toneelstuk: *De rode Kruisweg*. Het stuk speelt in een ziekenkamer en een veldlazaret dicht achter het front. Het is duidelijk waar dit spel naar toe wil: een frontale aanval op het Rode Kruis. Uit de geschiedenis van de vredesbeweging is bekend hoe met name de Jongeren Vredes-Actie (opgericht in 1924) zich afzette tegen het Rode Kruis als hulporganisatie van het leger.

Het stuk is oprecht en idealistisch, vol van een nieuwe wereld. Als in die jaren Leo van Breen zich in woord en daad betrokken voelt bij de vredesbeweging en de antimilitaristische actie, is de beweging op haar hoogtepunt. In die context moeten zijn hoor- en toneelspelen worden verstaan. Zo ook *Ontwapend* dat speelt in het Koninkrijk Noordland. Het is één groot pleidooi voor vrede en geweldloosheid, en het spreekt de toeschouwer of luisteraar in het volle gemoed aan.

Renesse

Vrij plotseling vertrekt Leo van Breen in 1932 uit Goes naar Renesse, naar zijn geliefde Schouwen. Hij moet er een zomerkamp hebben meegemaakt, mogelijk van de Jongeren Vredes-Actie of een andere jeugdbeweging voor een betere wereld. Als journalist kent hij het eiland en de kop van Schouwen uitstekend. En hij voelt zich er thuis. Hij is bovendien weg uit Goes en het ouderlijk huis. In Schouwen gaat hij samenwonen met een jongeman, die zijn leven lang zijn vaste partner zal zijn: Johan Jacob Krop. Het vertrek van Leo van Breen uit Goes naar Renesse markeert zijn afscheid van *Opwaartsche Wegen*, van de wereld van de poëzie der jonge protestanten. En nog iets: ook toneelstukken voor de vredesbeweging zal hij niet meer schrijven. Het lijkt alsof hij daar achter de duinen een ander leven begint. Een huis, een vaste man, een zakelijk imperium? Vanaf nu zal Leo van Breen zich ontwikkelen in de richting van een merkwaardige, zakelijke duizendpoot. De geheelonthouder is nu aan de Bols, en hij trekt de burgerman graag een poot uit. Bij voorkeur met kunst, zonodig met winterhandenzalf of hoestsiroop.

Van Breen en Krop wonen een eindje buiten het dorp, aan een weggetje dat

Omslag door Alb. Goethals van *Lyriese portretten* (A.A.M. Stols, Maastricht / Brussel 1933) (coll. auteur).

door het bos naar de duinen loopt. Leo van Breen, die het huis zelf heeft laten bouwen, noemt het *Die blauwe scuut*. De naam heeft hij ontleend aan het middeleeuwse gedicht van Jacob van Oostvoren, een gedicht over een spotgilde van de Blauwe Schuit waar berooide edellieden, brassende en hoererende geestelijken, smachtende nonnen, aan de drank geraakte ambachtslieden en jonge vrouwen met oudere echtgenoten lid van konden worden. Het is een spotgedicht dat de wereld omkeert en in de traditie van vastenavondspelen en -gebruiken thuishoort.[9] Manifesteert zich in de keuze van de naam voor zijn huis *ook* een houding, een mentaliteit: spot, ironie, satire, distantie ten opzichte van de burgerij? Het zal ook in zijn dichterlijk werk voelbaar worden.

Uit zijn activiteiten in Renesse mogen we afleiden dat hij mogelijk ook om zakelijke redenen daar neergestreken is. Van Breen ontwikkelt in Renesse een enorme activiteit. In het voorjaar van 1933 beginnen Krop en Van Breen met een eigen krant: de *Eerste Badcourant voor Schouwen*. Krop staat vermeid als 'boekhandel Joh. J. Krop'. Redacteur van de badcourant is Leo van Breen en de naam van zijn huis staat in de kop.

Bij de boekhandel en het journalistieke werk is het niet gebleven. Al vrij snel begint Van Breen zich te ontpoppen als een projectontwikkelaar *avant la lettre*. Zo dient hij op 21 december 1933 zijn eerste bouwaanvraag in. Op 12 mei 1934 schrijft hij aan het college van Burgemeester en Wethouders te Renesse 'namens een combinatie, voor welke ik als lasthebber optreedt' een brief met de bedoeling medewerking te krijgen voor het bouwen van een houten gebouw als theeschenkerij en leesbibliotheek voor zomergasten. Maar de muze laat hij niet in de steek. In Renesse stelt hij voor Stols de bundel *Lyriese portretten* samen. Die bundel laat zien

dat hij een totaal andere dichter is dan de jongen van *Wat de zee aanspoelt*, en hij is evenmin nog de christelijke dichter uit de schoot van *Opwaartsche Wegen*.

In andere tijdschriften vinden nu zijn gedichten een plek. Uitgever Stols reserveert in 1933 een hele aflevering van zijn *Helikon-Maandschrift voor poëzie* voor Leo van Breen die er een bundel van maakt, *De Stroomlijn: gedichten* (Maastricht: Boosten en Stols, 1933). Naar aanleiding hiervan schrijft Jan Greshoff aan Stols dat Leo van Breen zijn grootste ontdekking is, en in een radiobespreking overlaadt hij Van

Breen met lof. Er volgt een stroom van brieven tussen Greshoff en Van Breen en de dichter en zakenman van Renesse bezoekt herhaaldelijk Greshoff in Brussel. De verhouding is zo intens dat Van Breens poëzie steeds meer op die van zijn geestelijke leidsman gaat lijken. Het zal hem in de kritiek van E. du Perron en Menno ter Braak nog opbreken en uiteindelijk de vriendschap met Greshoff kosten.

Aanleiding daarvoor moet een nieuwe dichtbundel zijn geweest. Terwijl Leo van Breen de beslissing heeft genomen uit Renesse te vertrekken, schrijft hij in twee dagen, op 9 en 10 april 1935, een cyclus gedichten van 23 verzen: *Een reis per leunstoel*. Die bundel wordt nog in datzelfde jaar in 600 exemplaren uitgegeven door Boucher in Den Haag.

De cyclus ademt een losbandige, antiburgerlijke sfeer. De reeks vertelt de vooren nadelen van een breuk met de dagelijkse sleur, de familie, de eigen omgeving. Niet alleen die satirische toon, dat antiburgerlijke, dat onmaatschappelijke, ook Golgotha als ironisch reisdoel in deze context - het vormt toch wel een groot contrast met de jonge dichter van amper 5, 6 jaar eerder die een thuis zoekt bij de vredesbeweging en die zich aanschurkt bij de jonge-protestanten van Meertens tot Van Ham. ‘O trek me uit de alledaagse klei’, aldus Van Breens protagonist aan het slot. Er volgt een opsomming van achterblijvers, van al wat sjouwt en wroet en al wat ouder wordt en vies en mager:

> Gedenk ze teder, maar wordt niet als zij:
> Sterf als een boom in een verlaten vlakte.

In een zeer vrije vorm van rijm, strofe en regellengte associeert hij. Slechts twee gedichten, sonnetten, hebben een duidelijke vorm. Het is begrijpelijk dat de poëtische vrijheid hem het verwijt van technische tekort en gemakzucht heeft opgeleverd. Van Breen heeft zich met deze *reis per leunstoel* geschaard in de omgeving van de Forum-dichters, van Du Perron met de door hem bewonderde bundel *Parlando*, van Jan Greshoff. Maar hij zal in die kring niet geaccepteerd worden.

Den Haag

Nooit zou hij meer naar Den Haag gaan, had hij Meertens geschreven. Maar in 1935 houdt hij Renesse voor gezien. Krop en Van Breen verkopen de zaken op Schouwen en verhuizen naar een huis aan het Haagse Oranjeplein.

Van Breen richt daar met een compagnon - de chef voorlichting van de KLM - een almanak voor de luchtvaart op. Daarvoor schrijft hij verhalen en toegankelijke gedichten en haalt hij reclame binnen. Een heus persbureau volgt: luchtvaart-nieuws elke dag. De kranten werken niet altijd mee. Het zijn vage activiteiten, niet zonder artistieke bijbedoelingen, zakelijk vernuftig. Het doet denken aan Elsschot met zijn reclamebureau en zijn Wereldtijdschrift. Krop en Van Breen zijn handige jongens. Ze hebben het alleenrecht op het programmaboekje voor het huwelijks-

Leo van Breen (links) wordt door vriend Jos Krop naar de trein in Den Haag gebracht, omstreeks 1936 (coll. auteur).

feest van Bernhard en Juliana. In een brief aan Gerrit Borgers van het Letterkundig Museum kijkt hij er in de jaren zeventig zo op terug:

> daarna perschef van de Ned. Ver. v. Luchtbescherming en hoofdredacteur van het blad Luchtgevaar, destijds de grootste oplaag in ons land, 220.000 ex. toen, na het uitbreken van de oorlog, met Jos oprichter van een kunstnijverheidsfabriekje in gipsartikelen, toen, na gevangenis en andere ellende antiquair en met Jos oprichter van de al spoedig ver in het buitenland bekend geworden Galerie Epoque. [...] Ik werkte mee aan de meest uiteenlopende kranten in binnen- en buitenland en op allerlei gebied zowel Handelsbelangen als Die Weltkunst en Italiaanse kunstbladen. Ook schreef ik elke maand een gedicht voor Enci, de Ned. Cement Mij. Heb je wel eens geprobeerd om een gedicht over cement te schrijven? Het zou een goede oefening voor onze jonge dichter zijn. Nou ja, ik zou nog een tijdje zo kunnen voortgaan, want er is nog veel meer gebeurd.

Vriend Krop heeft op de achterkant van deze brief nog een smeuïge toevoeging:

> Aan het relaas van Leo heb ik natuurlijk niet zo veel toe te voegen. Maar compleet is hij beslist in zijn schrijven niet geweest. O.a. waren we de samenstellers

van het Officiële trouwprogramma bij het Huwelijk Koningin Juliana. O.a. was er een Homofile verschrijving in dat *Prins* Juliana met Prins Bernhard zou trouwen in het jaar 1973. Er stond een advertentie in van een smeerkaasfabriek 'Hij heeft er kaas van gegeten'. De ouwe Koningin was hier zeer gebelgd over. Leo schreef een gedicht en omdat er zeer veel haast achter het geheel was verschreef hij zich. Hij schreef *De lichten uit de vlaggen aan*. Wat natuurlijk precies omgekeerd moest zijn. Het Comité had ons het alleenrecht verzekerd maar op de vooravond stond het programma in bijna alle kranten. Verschillende redacteuren zijn dien avond van hun bed gelicht door de politie zodat ze furieus op ons waren. Je ziet wel een bewogen leven. Misschien is dit wel de reden dat Leo later niet veel goed heeft kunnen doen bij de 'Pers' collegas.

Vaarwel Budapest

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog reist Van Breen veel naar het buitenland. Zijn activiteit als luchtvaartjournalist zal daar wel debet aan zijn, het lijkt ook een voorschot op de wens zich definitief in het buitenland te vestigen. Behalve brieven en familieverhalen is een veelzeggende bron hier de *blurb* van de enige roman die Leo van Breen heeft uitgegeven: *Vaarwel Budapest*. Hij heeft in vele richtingen het luchtruim doorkruist en heeft voor een lange periode in onder meer Hongarije en Italië vertoefd, aldus de tekst op de bijzonder vormgegeven buitenkant. De roman heeft hij 'gedurende een langdurig verblijf in Italië geschreven'.

Vaarwel Budapest beschrijft het leven in een sjofel pension in San Remo, het pension van de heer en mevrouw Weiss, een Hongaars echtpaar. Ze hebben een factotum, een voetveeg, een pispaal, Ilonka. In zekere zin draait het verhaal om haar leven. Het pension zit vol halve gekken, gesjochte figuren, aan lager wal geraakte chic, min of meer gevluchte Joden, ontspoorde elite, tinnef, gesjeesde Groot-Duitsers uit het Hongaars-Duitse Keizerrijk, allemaal mensen die dakloos zouden zijn als ze geen goedkoop pension hadden gevonden. De lezer van de roman ontkomt niet aan de gedachte dat Van Breen San Remo kende als zijn broekzak, zelfs het pension.

De toon van de roman is vanaf de eerste bladzij genadeloos luchthartig en de ontelbare terzijdes zijn cynisch. Tegelijkertijd zorgt dat commentaar wel voor een vertraging in de gebeurtenissen en een al te nadrukkelijke betrokkenheid van de verteller.

Niet alleen de constante vernedering van Ilonka door de heer en mevrouw Weiss, ook en vooral de voortdurende beledigingen van de gasten maken het pension tot een smerige hel. En uiteraard ervaart de lezer het pension als een microkosmos, als een beeld van een mensenmaatschappij. De schrijver heeft elk idealisme verloren, wat blijft is pessimisme gedrenkt in mededogen. Voortdurend voelt men in deze schijnbaar lichte roman de economische depressie en de oorlogsdreiging. De Italiaanse fascisten hoort men op de achtergrond, zelfs de Duce. Wie leest wat

over Hitler en de nazi's gezegd wordt, vermoedt dat Van Breen de oorlog niet door zal brengen als Meertens, de opportunistische directeur van een onder toezicht geplaatst instituut voor volkskunde.

Van de roman die medio maart 1940 verschenen is, zullen betrekkelijk weinig exemplaren zijn verkocht. In mei 1940 wordt de totale voorraad bij de uitgever door de bezetter in beslag genomen en verbrand.

Delft

De antimilitarist van weleer is in de meidagen soldaat. Vanzelfsprekend is er voor een onafhankelijke journalist daarna weinig werk. Krop en Van Breen zetten een fabriekje op van gipsen beelden. Ze moeten ook weer de kunsthandel opgepakt hebben. Zo scharrelen ze de oorlog door. Er zijn aanwijzingen dat Van Breen zich al vrij snel met illegale journalistieke activiteiten bezighoudt. Hij zit een poosje in de gevangenis. In 1944 is hij een tijdlang hoofdredacteur van het illegale *Trouw*, van de editie die in de regio Delft-Rotterdam gemaakt wordt.

In 1944 vestigt Leo van Breen zich met zijn partner in Delft. Aan de Oude Delft gaan ze boven wonen, terwijl Krop beneden een kunsthandel van naam drijft, *Epoque*. In de jaren zestig zal Hans Warren er nog zijn begerig oog laten vallen op het een en ander. Van Breen en Krop beginnen na de oorlog met het importeren van kunst uit Italië. Het moet goeie handel zijn geweest en ze krijgen in die kringen aanzien. Daar blijft het in Delft niet bij.

Het bloed van de schrijver vindt de ene krant na de andere. In 1946 richt Leo van Breen met enkele compagnons het ‘maandblad voor beeldende kunsten’ *Die Constghesellen* op. Het is feitelijk het ‘Orgaan van de Nederlandsche Vereeniging van Kunsthandelaren’, mooie afbeeldingen en een keur van medewerkers. Af en toe duikt een vers van Van Breen op. Het tijdschrift wordt uitgegeven door de Delftse uitgeverij Hoogland's Periodieken.

Met ingang van 1 februari 1948 wordt de naam van Uitgeverij Hoogland's Periodieken gewijzigd in Uitgeverij Het Periodiek NV i.o. Krop en Van Breen hebben deze uitgeverij overgenomen. Er moet op de achtergrond nog een ander initiatief een rol spelen: de oprichting van de krant *De Prinsestad*.

Verzetsstrijder in vredestijd

De Prinsestad verschijnt direct na de oorlog als krant van de oud-illegalen. Van Breen voert de hoofdredactie. Aanvankelijk is het een dagblad, later een weekblad. De geschiedenis van dit merkwaardige blad is nog niet geschreven. De geest van verzet tegen de wijze waarop wederopbouw en politieke restauratie samengaat in die naoorlogse jaren waart rond in de kolommen. De voormalige verzetsstrijders hebben meer sympathie voor de opvattingen van Wilhelmina die er weinig voor voelt om de vooroorlogse partijen terug te laten keren. De socialistisch-christelijke coalities wekken in deze kringen van het voormalig verzet geen warme gevoelens op. De

koude oorlog eist een andere mentaliteit. Moeiteloos verkleuren de afleveringen van *De Prinsestad* onder Van Breens rechtse schrijfstiften.

Nog duidelijker komt zijn verzet tegen de naoorlogse ontwikkelingen tot uiting in een ander initiatief: het Comité Burgerrecht dat een blad uitgaf onder de gelijknamige kop *Burgerrecht: orgaan van het Comité Burgerrecht ter Bestrijding van Overmatige Overheidsdwang*, opgericht kort na de oorlog en opgeheven na 32 jaargangen in 1977. Het weekblad werd eveneens op de markt gebracht door de Delftse uitgeverij van Krop en Van Breen, NV Het Periodiek, later door N.V. Uitgeverij Civitas Humana te Amsterdam. Ook van *Burgerrecht* is Van Breen de hoofdredacteur, al neemt hij op een bepaald moment afscheid met een interessant laatste nummer.

Curieuze bladen zijn dit, vol verzet tegen de ontwikkeling van de Nederlandse maatschappij, de vervlakking, de massificatie, tegen wat men later zal noemen ‘spreiding van inkomen, kennis en macht’. Overheidsdwang, socialisatie, publiekrechtelijke bedrijfsorganen, beperkingen van de vrije onderneming, en zo verder - alles dom en verderfelijk. Ook tegen de zachte of zelfs sympathieke houding ten opzichte van de Russen en hun vazallen. In de kolommen bewegen zich figuren in de richting van splintergroepen als de Christen-Democratische Unie en politieke partijen als de Boerenpartij.

Er is nog een blad dat genoemd moet worden in dit verband: de overname van de *Haagsche Post* met Leo van Breen als hoofdredacteur. Na de Tweede Wereldoorlog verloor de *Haagsche Post* snel lezers, en na de dood van eigenaar S.F. van Oss in 1949 begonnen zijn erfgenamen uit te kijken naar kopers van het blad. Die vonden zij bij het Comité Burgerrecht dat het blad in 1952 weer doorverkocht aan mr. G.B.J. Hiltermann, oud-hoofdredacteur bij *Elsevier*, en zijn vrouw niet te vergeten.

Van Breen schrijft in al die bladen kolommen vol. Af en toe een vers, in de stijl van Cats. Hij heeft er nog een bundel van gemaakt, *Sorghvlietrymen*. De bevlogen dichter is nagenoeg stilgevallen. De uitgeverij van zijn bladen geeft in een kleine oplage nog een bundel uit onder de titel *De cyclus*, sombere gedichten die Leo van Breen aldus het colofon kort voor de oorlog heeft geschreven.

Italië

In de jaren zestig is het genoeg. Aanvankelijk zijn de Delftse heren af en toe voor langere tijd in Italië. Op zeker moment worden de zaken afgerond: Krop en Van Breen laten zich in 1962 uitschrijven en vertrekken naar Italië. Inde straat naar het Griekse theater van Taormina op Sicilië zal Leo van Breen de laatste jaren van zijn leven wonen: via Teatro Greco, nummer 43. Daar ontmoeten ze Gerrit Borgers, de directeur van het Haagse Letterkundig Museum. Er worden wat brieven gewisseld. Nee, naar Holland zal Van Breen nooit meer komen. Hij schrijft af en toe een vers. In een strakke vorm, terugkijkend op zijn leven. Cynisch en somber. ‘Val’ bijvoorbeeld:

Foto op het graf in Taormina, links Jos Krop en rechts Leo van Breen (foto auteur).

> De goden hebben tot mijn val besloten
> en mij het paradijs voor goed ontzegd
> zo werd ik van een heer een smalle knecht,
> eeuwig in dorre dienstbaarheid gegoten
>
> zoals het mij ging, zo vergaat het allen,
> te hoger troon, te dieper is de val
> een lering, voor wie eind'lijk leren zal
> dat 't leven is de som van niemendallen

Borgers is wel geïnteresseerd in spullen. Van Breen heeft echter niks: ‘alles weg’ schrijft hij op 15 maart 1975. Voor Borgers zet hij ook iets over zijn leven op papier, en passant blijkt dat de verhouding met Greshoff hem na veertig nog raakt:

> Een reis per leunstoel werd oorzaak van mijn breuk met mijn geestelijk vader, Jan Greshoff. Enerzijds omdat M. ter Braak er over schreef, dat, als G. het geschreven zou hebben, het tot zijn beste werk zou behoren, anderzijds, omdat de toenmaals heel bekende voordrachtskunstenaar Jan Hartmann het in Brussel voordroeg en bovendien nog, omdat die voordracht, wat in die tijd een zeldzaamheid was, op een grammofoonplaat werd opgenomen. Helaas is deze plaat ook al zoek... Ik heb het altijd bijzonder betreurd dat G., die mij zo beïnvloed heeft, het toch niet kon hebben dat zijn invloed tot uiting kwam in een gedicht, dat ook hij geschreven zou kunnen hebben. Ik heb daar nog wel eens verdriet van, want Jan was een fijne kerel. Maar het is gebeurd.

Op 11 augustus 1988 sterft Van Breen in Taormina op Sicilië. Hij krijgt een rustplaats op het kerkhof van die plaats, aan de zijde van Jos Krop die hem in 1985 was

voorgegaan. ‘Home is the sailor, home from the sea’, heeft Van Breen op de steen van zijn vriend laten zetten. Op de zijne staat het vervolg uit het requiemgedicht van Stevenson: ‘And home is the hunter, home from the hill’. Een foto van de twee oude mannen siert de staande steen. Meestal staan er verse bloemen op hun graf.

Eindnoten:

1 *‘Beste Sander, Do it now!’ Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols*. Deel 1, 1922-1941 [Achter het boek 24], bez. door Salma Chen & S.A.J. van Faassen ('s-Gravenhage 1990), p. 187, brief 256: Greshoff aan Stols, 19 januari 1933: ‘Leo van Breen komt morgen bij ons. Ik ben benieuwd wat voor man dat is! Dat is je beste ontdekking in 32/33.’
2 Zie Van Breens brief aan Gerrit Borgers uit 1974 (coll. Van Breen, Letterkundig Museum).
3 Brief van 9 januari 1929 - woensdagavond.
4 Diarium IV (1928-1929) (coll. Meertens, UB Amsterdam, Bijzondere Collecties).
5 De correspondentie bevindt zich in de Meertenscollectie (UB Amsterdam; bijz. coll.) en bestaat uit twee mappen. In de tweede map ligt het volgende briefje in het hs. van M.: ‘De brieven van Leo van Breen (in twee portefeuilles, een gele en een groene) moeten aan hem teruggestuurd worden, maar *ongelezen*. De andere moeten *ongelezen* *verbrand* worden. [gedateerd en persoonlijk ondertekend:] 10 Juli 1940 P.J. Meertens.’ Meertens heeft zijn aandeel in de correspondentie grondig geselecteerd, zodat de verhouding alleen gereconstrueerd kan worden aan de hand van de brieven van Van Breen.
6 Kennelijk heeft Meertens sterk aangedrongen om de gedichten nog meer te zuiveren van alle homo-erotiek, maar Van Breen vond het meer dan genoeg. In zekere kringen stonden die verzen wel als zodanig bekend. Zo verwees Arent van Santhorst in een lezing voor de Amsterdamse ‘Wetenschappelijk, Cultureel en Ontspanningscentrum. *Shakespeare-club*’ in 1947 naar Van Breens gedichten als uitingen van homo-erotische liefde (vgl. het mededelingenblad van die club in het Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).
7 Interessant in dit verband is een opmerking van Willem de Mérode: ‘Daar is tenslotte nog de criticus Meertens die zijn peetekind Leo van Breen in de chr. litteratuur wou inleiden. Maar deze jonge man was van het christelijke noch van Meertens gediend en verliet beiden.’ (in Hans Werkman, *De wereld van Willem de Mérode* [Amsterdam 1983], p. 224).
8 Deze politieke manifesten in de vorm van theaterstukken zijn goedkoop en bibliografisch pover op de markt gekomen. In bibliotheken zijn exemplaren van deze uitgave met het impressum ‘Gouda, 1932’ en 2de druk. De eerste uitgave (zonder enige bibliografische informatie) lijkt van 1931 te zijn en is gedrukt bij Van der Boom te Den Haag. Onder de lijst van ‘personen en koren’ staat: ‘Eksemplaren van dit Koor verkrijgbaar bij Leo van Breen, letterkundige, Goes’, zodat de eerste uitgave een productie in eigen beheer lijkt. Dat wordt bevestigd door de recensent van *Opwaartsche Wegen* (9de jrg. 1931/1932, p. 278). De tweede druk van *Licht aan de Kim* (2de en 3de duizendtal, aldus de informatie op de laatste bladzijde van *De Rode Kruisweg*) is op de markt gebracht (of gedrukt) door P. Jongeneel te Gouda. Van Breen woont in 1932 overigens enige tijd in Gouda.
9 Vgl. Herman Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979). In het voetspoor hiervan bestaar een omvangrijke literatuur.

Mario Molegraaf
Eeuwig in die blauwe perels kijken
De dichter van 'Ideaal'

MARIO MOLEGRAAF (1960) stuitte bij het samenstellen van de *Spiegel van de moderne Nederlandse en Vlaamse dichtkunst* (Balans, 2005) op vergeten dichters van onvergetelijke gedichten, waarvan hij in *De Parelduiker* af en toe verslag doet.

'Hic Jacet'. Zo heet een gedicht van Omer Karel de Laey. De dichter bezoekt een kerk en kijkt naar een zerk. Hic Jacet, leest hij, *hier ligt*, 'en dan, de naam, die volgen moest, / die naam was uitgetrapt.' Een strofe met mijmeringen volgt: 'En woog hij zwaar of was hij licht? / verdroeg hij vele leed? / of is hij ooit beroemd geweest? / 't is niemand, die het weet.'

Bij De Laey moet je vanzelf aan vergeten denken. Katelijne Vanhooren noemde haar licentiaatsverhandeling - in Nederland heet zo'n geschrift doctoraalscriptie - *Omer Karel de Laey. Monografie van een verbeten auteur*. Ze noemt hem 'één van de meest vergeten auteurs uit onze Nederlandse letterkunde'. De overtreffende trap van vergeten.

Ik stond laatst voor de zerk van de dichter. Ik was ervoor naar het zuidwesten van Vlaanderen gereisd, een rit van 268 kilometer. Naar de gemeente Hooglede, naar een dorp dat volgens de borden St. Jozef - De Geite heet. Zijn naam was niet uitgetrapt, integendeel. Het familiegraf wordt al lang niet meer gebruikt, maar lijkt keurig onderhouden. Sterven, uitsterven. Van de ooit zo rijke en in deze streek machtige familie is niemand meer over. Désiré de Laey (1843-1924) en Elodie Vereecke (1855-1927) zagen vier kinderen opgroeien, maar niet één kleinkind. Hic Jacet, hier ligt hij, hier liggen ze allemaal. De vader, de moeder, de drie zonen Omer, Alban en Rudolf, allen vroeg gestorven, en de ongetrouwd gebleven dochter Ghislaine.

Hoezo vergeten, kun je je afvragen in Hooglede. In het centrum van de gemeente klatert een aantrekkelijke fontein. Je ziet twee figuren uit *Van Zoet en Zerp*, een verzameling 'Kleine Sprookjes voor groote Kinders', door De Laey geschreven in 1906 en 1907, pas na zijn dood gepubliceerd. Het ene dier is de Looze Katte: 'Dan richtte zij zoetjes-traag heur veerachtig lijf op en kwispelde den top van heuren steert over en weer'. Het andere is een vis. 'In de diepe wateren van den vijver regeerde Wreede Snoek als heer en meester.' Hic jacet, de gebeeldhouwde snoek ligt merkwaardig genoeg op de rand van de vijver.

Bronzen gedenkplaat op Omer Karel de Laeys woonhuis, Amersveldestraat 51, St. Jozef - De Geite, Zuidwest-Vlaanderen (foto's Iris Molegraaf).

Een derde onderdeel van het monument is een zuil met een stapel papier en een schrijvende arm. Op de zijkant de woorden: ‘Omer Karel de Laey, dichter, 1876-1909.’ Dichter. Op zijn graf wordt hij niet in die hoedanigheid herdacht, maar als ‘advokaat’. Net als op zijn bidprentje, driehonderd dagen aflaat. Onder de foto daarop lees je: ‘Ter zaliger gedachtenis van mijnheer Omer-K. de Laey. Advokaat, Licentiaat in Zedelijke en Geschiedkundige Wetenschappen. Zoon van Mijnheer Désiré en Mevrouw Elodie Vereecke, geboren te HOOGLEDE den 13 September 1876, en overleden te ST JOSEPH den 16 December 1909. Hij was lid van de Broederschappen van het H. Hert van Jesus en van de H. Barbara.’

Meer niet, ik verbaas me erover, we verbazen ons erover in het huis van Agnes Vanwildemeersch en Alain Corneillie. Amersveldestraat 51, St. Jozef - De Geite, het huis waarop in 1959 een bronzen gedenkplaat werd aangebracht met een portret van de dichter, een paar wapenschilden en de tekst ‘Hier woonde dichter Omer Karel de Laey 1876-1909’. Hij woonde niet alleen in het huis, hij werd er geboren en overleed er. Altijd ziekelijk, een hartaandoening.

Ik hoef maar veertig stappen af te leggen tussen het huis en de tombe, dat zegt iets over zijn leven. Het kerkhof is hier nog werkelijk een kerkhof, de graven liggen rondom een kerkje. Natuurlijk is het gewijd aan St. Jozef Boven de toegangsdeur een beeld van de heilige, hij lijkt eerder de broer dan de vader van Jezus. Jozef, de timmerman, heeft een grote zaag in de hand. Onder het beeld de door een minder begenadigde plaatselijke dichter bedachte woorden: ‘Wees ons patroon en houd ons schoon’.

De kerkdeur gaat niet voor mij open. Dat gebeurt alleen nog als op zaterdagavond de mis wordt gevierd. Door een boekje van Herwig Verleyen, eigenlijk een ‘maandschrift’, in 1977 verschenen in ‘De Vlaamsche Toeristische Bibliotheek’ wist ik al van tevoren wat ik niet te zien zou krijgen. Verleyen heeft het in *Omer Karel de Laey, dichter en flamingant* over ‘veertien brandglasramen (...) Daarvan werden er negen door Ghislaine de Laey (...) aan de kerk geschonken’. Ghislaine was het familielid dat het langst overleefde, tot 1940. Ze herdacht met de ramen onder meer haar grootvader, ‘medestichter dezer parochie’ volgens het onderschrift, haar vader, haar moeder, haar broers. Op een raam is St. Audomaar afgebeeld, de naamheilige van Omer, op zijn doopakte als Audomarus aangeduid.

Het is hier De Laey Land, zelfs is de Amersveldestraat een zijstraat van de Delaeystraat. Die straat werd trouwens niet vernoemd naar de dichter, maar naar zijn vader,

Graf van Omer Karel de Laey bij het St. Jozefkerkje.

tussen 1885 en 1899 burgemeester van Hooglede. Hij had véél functies, bezat meer dan 150 hectare grond, was een weldoener van de streek. Zoals de grootvader van de dichter een weldoener was geweest, die zorgde ervoor dat de kerk in St. Jozef kon worden gebouwd. Er vlak naast liet hij een dubbel woonhuis zetten, in nummer 49 ging hij zelf wonen, nummer 51 was voor z'n zoon. Ook Ghislaine, de zuster van Omer, werd een weldoenster. Ze vermaakte haar bezit blijkbaar aan de Witte Paters. Op Amersveldestraat 51 na, dat was voor haar dienstbode, de moeder van Agnes Vanwildemeersch. Zij en haar man praten over de dichter als over een dierbare verwant. Ze wijzen op details in huis, tonen een album met foto's van de familie De Laey, en lenen me de licentiaatsverhandeling van Katelijne Vanhooren.

Achterop het bidprentje dat ze me laten zien, staan uitspraken van heiligen. ‘Waarom aldus dien jongeling wegrukken? O diep geheim! O werken Gods!’ verzucht de ene. ‘Hij muntte uit door zijne geschiktheid van zeden en de lieftalligheid zijner spraak,’ weet de andere. Ik ben niet hier, in De Laey Land, vanwege een heilige, maar vanwege een engel. Een allesbehalve heilige engel, maar voor de dichter een ideaal. Een zeer aardse engel, die toch boven de aarde staat. Gewoon omdat hij op een hoge ladder is geklommen.

Een paar jaar geleden, er was lang op gewacht, verscheen de homo-encyclopedie van Nederland, en natuurlijk ook een beetje van Vlaanderen. Een prachtig boek, samengesteld door Thijs Bartels en Jos Versteegen. Van homorecht tot homodans, alles wat je zou verwachten wordt behandeld en nog veel meer. Natuurlijk is er ook aandacht voor literatuur, voor homoliteratuur. Eén naam die volgens mij niet gemist kan worden ontbreekt, de naam Omer Karel de Laey. Ik ben alleen op die gedachte gebracht door ‘Ideaal’, opgenomen in *Ook Verzen* uit 1902.

Glazenwasser

Een van de verdiensten van de monografie van Katelijne Vanhooren is dat zij het dialect van de dichter verklaart. Een aantal van zijn meest geslaagde gedichten, de *Vacancerimen*, is helemaal in de taal van Hooglede geschreven. Dat gaat zo:

Er houng 'n wuulgen wisse,
ol boven ip nen dik,
en, drounder, wos ne roibaard
an 't wroetlen, in het slik.

Onderdeel van de gedenkfontein voor Omer Karel de Laey in het centrum van Hooglede.

Er hing een stevige wilgentak boven een oever, eronder was een roodborstje in de modder aan het wroeten.

'Ideaal' heeft nauwelijks toelichting nodig. Alleen in strofe drie: de blonde krullen van de engel hangen 'sluts', dat betekent slap. De krullen worden even later vergeleken met 'de bellen van de hommel'. Met 'hommel' is niet het aaibare insect bedoeld, maar een plant, hop, een bestanddeel van bier. En een van de lekkerste groenten. In Poperinge, de hopstad bij uitstek, niet zo ver van Hooglede, worden in het vroegste voorjaar de scheutjes geserveerd, bijvoorbeeld in restaurant 'D'Hommelkeete'.

Eén woord in 'Ideaal' trekt alle aandacht. Het woord 'wellust'. Wellust waardoor je wordt meegetrokken en verleid. Wellust waardoor je eeuwig in de blauwe ogen van de jongen wilt kijken. Hij is de voorloper van de glazenwasser uit het vers van de erkende homopoëet Jac. van Hattum. Ook die jongeman staat op een ladder, 'een jakobsladder (...) waarlangs we tot de hoogste hemelen stijgen'. Alleen:

Hij heeft iets door; hij heeft allang iets door.
En treiterend gaat hij kat-en-muisje spelen,
hij zingt: 'Wij zijn de homoseksuelen ...'
Beschaamd verdwijnt zijn singulier gehoor.

De Laeys engel heeft na ruim een eeuw, behalve deze glazenwasser, een heleboel tweelingbroers en *lookalikes* in de Nederlandse dichtkunst gekregen. Maar was hij niet de eerste, was dit gedicht niet het eerste? Natuurlijk zijn er ook vóór 1902 gedichten geschreven over de liefde die vriendschap heet. Maar daarin wordt altijd verhuld, terwijl in dit geval de dichter zegt waar het om gaat, om onbekommerde wellust. Homo te Hooglede! Dat is niet wat je verwacht. Toch had ik gedacht, minstens gehoopt meer aanwijzingen te vinden. Vooral in de vijfdelige uitgave *Het Werk van Omer K. de Laey*, bezorgd door E. Vliebergh en J. Persyn, verschenen in 1941-1942.

In deze editie staat een levensschets, in 1910 geschreven door Jules Persyn - een vriend en studiegenoot - waaruit iedereen de gegevens over de dichter put. Na vijfenzestig pagina's deze voorspelling aan z'n arme, dode vriend: 'Gij aanvaardt

geen hulde, toch zal u de tijd zijn hulde brengen; en gij zult blijde zijn, niet om die hulde aan u, maar omdat die hulde zelf een teken is dat uw volk is opgestaan...'

In de twee eerste delen van *Het Werk* staan de gedichten. Vanaf ‘Liefste Vader’ uit 1893, geschreven toen deze een ridderorde had gekregen: ‘'t Is der riddren leus bewaren: / “God en Kerk en Vaderland!”’. Tot en met een zomers vers uit 1908: ‘De zee lag daar! Hoera! de schoenen uit! / de ransels weg!’ Het hoogtepunt in zijn werk is voor mij *Ook Verzen*, want ‘Ideaal’ is zeker niet het enige goede gedicht uit de bundel. De toon is licht, spottend. De vele Latijnse wendingen hebben een komisch effect: ‘Dat beweerde Bommel, 's avonds, / toen hij, vóór zijn schuimend glas, / neergezeten in de herberg, / nog *perfectus homo* was.’

In het derde deel zijn de toneelstukken van De Laey bijeengebracht. *Falco* uit 1905, volgens de auteur zelf ‘in een *sturm und drang* periode ontloken, lijk een bloemkool binst de zomerhitte’ en *Hardenburg* uit 1907. Deze historische drama's zijn nooit opgevoerd, wél heet een nieuwe woonwijk in Hooglede ‘Hardenburg’. *Falco* speelt in Leuven, 1669. De Vlaamse student Falco spreekt met de rector magnificus van de universiteit over zijn Vlaamse identiteit: ‘We zijn 'n *eigen* volk, we spreken *onze* tale, / We winnen *zelve* ons brood, wat kan ons Spanje schelen?’ *Hardenburg* speelt in ‘Fransch Vlaanderen omstreeks 1490’. Fouquet, de hopman van de soldeniers in Hardenburg, bepleit in dit stuk even hartstochtelijk de Vlaamse zaak: ‘We dulden niemands juk en haten slavenbanden.’

In deel 4 van *Het Werk* staan onder andere de sprookjes en een reeks brieven uit Italië. Die schreef hij toen hij in de herfst van 1903 een rondreis maakte. Eerder dat jaar was hij voorgoed teruggekomen naar het ouderlijk huis. In 1889 was hij leerling geworden aan het Klein Seminarie van Roeselare. Zes jaar later ging hij rechten studeren in Leuven. Daarna liep hij stage bij advocaten in Mechelen en Antwerpen.

Het meeste, zo maken bijvoorbeeld de Italiaanse reisbrieven duidelijk, heeft hij zichzelf geleerd. In Venetië was zijn ‘aangenaamste stonde (...) deze van 't vertrekken’. Hij kent ‘de fel overdreven vermaardheid der Dogenstad’. Maar: ‘Met der daad, is de oude bakermat der Oostersche zeemacht vuil, arm, eng en, 's avonds, duister lijk een rooverskuil’. Een andere beroemde stad bevalt beter: ‘Vreugde en zang, bloemen en blauwe lucht, *ecco* Firenze’. In Rome gaat hij op audiëntie bij de paus, uitvoerig beschrijft hij diens gezicht: ‘Met zijn zwaren, doch niet afstekenden neus, zijn hoekige kin en zijn grijs haar, dat borstelachtig opensprietelt boven zijn vierkante voorhoofd, schijnt Pius X een man uit het volk’.

Waarnemer van het leven

Het vijfde deel van *Het Werk* is gevuld met een keuze uit de brieven. Waarom die brieven? De bezorgers beoogden, zeggen ze, ‘vóór alles *den persoon* De Laey in zijn werk te achterhalen. De persoon is meer dan het werk. Want ook van De Laey kan men zeggen dat zijn leven nog zijn schoonste gedicht was.’ Zou het? En zou de schrijver het zelf met deze woorden eens zijn geweest? In zijn gedichten is hij een waarnemer die steeds de stelregel uit een brief van 16 november 1902 waarmaakt: ‘schrijf niets dat gij door uw eigen niet hebt nagegaan’.

Woonhuis van Omer Karel de Lacy, Amersveldestraat 51. St Jozef - De Geite.

De dichter Karel Jonckheere maakte in 1976 een boekje *Omer K. de Laey*, met bloemlezing en essay. Naar aanleiding van *Van te Lande* (1903) gewaagt hij van ‘uitstekende schetsen van een tekenaar met het woord’. De Laey portretteerde onder meer een blinde bedelaar. ‘En de Winter, die de koude / grimmig uit het Oosten zendt, / rimpelt 't grauwe vel van z'n ver- / droogden kop, lijk perkament.’ Dit is de slotstrofe van ‘De Bedelaar’, maar een slotsom blijft uit. Zoals ook in ‘De Kavevager’ (schoorsteenveger) geen conclusie wordt getrokken: ‘En de jongens, die van verre / volgen, met 'n helsch getier, / gooien stenen achter hem, lijk / achter 'n ontuchtig dier.’

Karel Jonckheere over Omer Karel de Laey: ‘Beheerst en met bedachtzame, onderwege genietende hand, trekt hij zijn geloogde ets door naar een einde dat er geen is, omdat hij geen orgelpunt zoekt, geen humanitaire apoteose.’ Er zijn veel kleuren in deze poëzie, veel klanken. Geen schrijven maar beschrijven. Misschien komt het door zijn ziekte, beweert Herwig Verleyen in het voorwoord van een bloemlezing uit De Laeys werk, in 1977 verschenen in een reeks ‘Poëtisch erfdeel der Nederlanden’. Zo'n bombastische naam, terwijl de dichter een gezworen vijand van bombast was.

Door zijn zwakke gezondheid kon hij niet meespelen met zijn klasgenootjes, oppert Verleyen: ‘Zo wordt hij stilaan iemand, die nog alleen maar met de ogen aan de gebeurtenissen participeert.’ Hij kijkt naar buiten, niet naar binnen. In een brief verklaart hij zelfs: ‘Subjectieve smartverzen zijn mij erger dan een spuigdrank.’ In een andere brief doet hij ‘onbewimpelde oprechtheid’ af als iets voor de biechtstoel: ‘Hetgene mij een onoverwinbaren walg inboezemt, is het mededeelen, uit ostentatie of iets dat er op trekt, van intieme zielstoestanden, aan het pu-

bliek.' De beschrijvende poëzie is voor hem een uitweg. Het gaat daarbij niet om 'de oude, levenlooze, statieke opsomming van al de verschillige koolen en radijzen, die men in eenen groenselhof kan aantreffen, maar de dynamieke, krachtvolle, die bekwaam is de immer uiteenverstrooide gegevens van *het* werkelijke te vereenigen tot één symbool.'

Met de brieven is in deze uitgave nogal wonderlijk omgegaan. De bezorgers lieten passages weg, naar eigen zeggen 'óf omdat de dingen waarover 't gaat niet zomaar onder 't publiek zijn te gooien, óf omdat de verzamelaars het minder kiesch achten, ten beste te geven wat De Laey in ernst of in kortswijl over hun eigen persoon wist te zeggen.'

Gelukkig blijft er genoeg over. De Laey geeft zijn mening over Gezelle: 'Guido kan doorgaan als de koning der muzikale schilders of der schilderachtige muzikanten. Meer niet.' In oktober 1902 komt Stijn Streuvels op bezoek: 'Ik heb die jonge artiest, met zwart lang haar en zwarte moustache, zijne plans laten uiteen doen.' En eind 1901 wordt een jongen bezongen, een vioolvirtuoos van zestien jaar: 'Een lieflijke jongenskop, met bleekblonde krullen, juist de profiel van eenen engel.' Wie weet ligt hier de oorsprong van 'Ideaal'. In elk geval krijgt het gedicht enig voorspel.

Feminist

Er is verder geen spoor van jongensliefde, des te meer bevestigingen zijn er van vrouwenhaat. 'Ideaal' las ik voor de eerste keer in de bloemlezing van Verleyen. Dat weet ik nog zo goed, omdat me meteen een opmerking uit zijn voorwoord opviel: 'Voor studentinnen koestert De Laey geen belangstelling'. Persyn blijkt al veel eerder te hebben gezegd: 'Voor De Laey staat de vrouwelijke helft van 't menschengeslacht niet zeer hoog'. Hij heeft het over 'beulenwerk', over 'onmeedoogendheid' en citeert uit 'Theorie en Praxis': ''n vrouw die dwaas is, deugt tot niets, / 'n ander... is nog slechter!'

Wanneer je het gedicht erbij haalt, valt het mee. De dichter vertelt toen hij nog studeerde 'feminist' te zijn geweest, 'en zelfs wat overdreven'. Tegenover een weduwnaar pleitte hij 'met onbegrensd vertrouwen / en ridderlijke woorden, voor / de ontvoogding van de vrouwen.' De weduwnaar is het er niet mee eens: 'Gij lieden hebt de theorie, / - *ik* had de praxis echter.' Waarop het vonnis over de dwaze en nog ergere vrouwen wordt geveld. De dichter reageert: 'Het zwetsen van een weduwnaar / zal niemands meening hindren, / doch sinds - als feminist - voel ik / mijn iever... soms vermindren.'

Deze zelfbenoemde feminist schrijft in 1906 in een brief over zijn ziekte: 'Ik ben de heilige Job der familie, met dat verschil dat ik niet heilig ben en geen wijfheb om zedelijk tergend mijn kwalen te komen verergeren.' Zijn gedichten over het huwelijk klinken nooit aanmoedigend. In 'Utile Dulci' (het nuttige met het aangename) vertelt hij hoe hij de vele huwelijkskaarten benut die hem bereiken:

Omer Karel de Laey, Leuven, circa 1898 (coll. AMVC Letterenhuis, Antwerpen).

O steengedrukte brieven, met
uw voorzijde vol droomen,
en witgelaten achterkant,
en witte, breede zoomen!

Ze komen goed van pas ‘om... kladden op te schrijven’. In ‘A posteriori’ schrijft hij over een stoet met ‘twintig koetsen vol met gasten, / uitgedost in trouwgewaad’, maar vooral over wat volgt:

Eenige oogenblikken later,
door 't krioelend straatgewar,
kwam 'n ruimer aangereden
met zijn logge vuilniskar.

En de klapsters van 't gebuurte
gaven hem terstond bescheid
- met de handen op hun heupen -
van de weidsche plechtigheid.

Tot hoever 'n bruiloft plechtig
kan geweest zijn, schat ik best,
sprak de ruimer drollig, naar de
drukte van den peerdenmest!

Waarom trouwen mensen? Louter om het geld, denkt De Laey. Hij laat een studiemaat over diens aanstaande beweren in het gedicht ‘Ultima Ratio’ (de finale afrekening): ‘Ik beken u geren, dat zij / dom is en - van bij beschouwd - / leelijk, trotsch, verwaand en koppig, / maar... 't is àl gedekt met goud!’

Wie wil er na al deze bitterheid nog meer bewijs? Omer Karel de Laey had een zoet ideaal. Als je goed kijkt, zie je hem, misschien wel op de begraafplaats van St. Jozef. Iedereen ligt. Maar hij stáát, de engel met zijn goddelijk gelaat.

Ideaal

Ideaal, dat is 'n engel,
met 'n goddelijk gelaat,
die gewoonlijk op 'n hooge
ladder, boven de aarde staat.

Hij verbeeldt de Lente en draagt 'n
kleed in groene zijde, met
fijngevlochten zilverdraden
om de boorden afgezet.

Zijne blonde krullen hangen
sluts of waaien welgezind
weg en weder, lijk de bellen
van den hommel, in den wind.

De appels van zijne oogen, onder
lange wimpers en gelach,
zien er blauw uit, lijk de hemel
op nen klaren zomerdag.

En men zoude, door den wellust
meegetrokken en verleid,
blijven, in die blauwe perels
kijken, tot in eeuwigheid.

Ideaal, dat is 'n engel,
met 'n goddelijk gelaat,
die - te recht - om niet bevuild te
worden, op 'n ladder staat.

Laagwater
Arno van der Valk
Die besoeker

Op de achterflap van het Reve-brievenboek *Moedig Voorwaarts. Brieven aan Bert en Netty de Groot 1974-1999* noemt uitgeverij L.J. Veen Gerard Reves verslag van een bezoek aan de Zuid-Afrikaanse schrijver Etienne Leroux een hilarisch hoogtepunt in zijn poging Bert de Groot te vermaken. Hoe lollig zijn verslag ook is (zie hiervoor *De Parelduiker*, jrg. 9, 2004, nr. 5), Reve deed met zijn bezoek aan Zuid-Afrika in juni 1984 in Nederland veel stof opwaaien. Hij schond niet alleen de culturele boycot van de Verenigde Naties tegen het apartheidsregime, maar brak in de Zuid-Afrikaans kranten *Beeld* en *Die Burger* ook een lans voor de apartheidspolitiek. Zijn driedaagse verblijf op de boerderij 'Ja-Nee' van Etienne Leroux verschafte hem argumenten om de apartheid niet te verwerpen. In een radio-interview van 4 juli 1984 voor de Zuid-Afrikaanse wereldomroep vertelde de 'Blanke Dichter van Stad en Land' dat hij bij Leroux had gezien dat de zwarte niet de gevangene is van de blanke: 'In veel meer mate is de blanke hier de gevangene, gebonden aan het lot van de bruine, de kleurlingen en de zwarten.'

Reve schreef over zijn bezoek aan Leroux (1922-1989) in Koffiefontein niet alleen de brief aan Veen-uitgever Bert de Groot die in *Moedig Voorwaarts* (2007) is afgedrukt, maar op 5 juli 1984 ook aan Koos Human. Zijn Zuid-Afrikaanse uitgever bespaarde hij zijn eigen rassentheorie, maar hij liet net als in de brief aan De Groot zijn fantasie de vrije loop over de Bergman-film waarin hij bij Leroux naar zijn idee was terechtgekomen. 'Maar daarbij gevoelde ik mij geheel thuis'. Dat Reve aan Bergman dacht, ligt voor de hand, want op 15 juni zag hij in Kaapstad Bergmans film *Fanny en Alexander*.

Nu ging er bij Leroux net als in die film achter de ogenschijnlijke idylle een drama schuil. Leroux' veel jongere vrouw Elizabeth Joubert was een alcoholiste die geregeld in de loop van de avond agressief werd, waarmee ze haar man in verlegenheid bracht. Bovendien was ze jaloers op de aandacht die haar schuchtere maar innemende man ontving tijdens literaire bezoeken als die van Reve. Zo kwam het ook tijdens zijn bezoek tot een uitbarsting, maar daarvan zou een onnadenkende opmerking over haar ongewenste kinderloosheid de oorzaak zijn. Reve stoorde zich niet aan haar gedrag. De Zuid-Afrikaanse dichter Daniel Hugo was ook te gast op Leroux' tweeëntwintig hectare grote boerderij. In een e-mail aan mij verklaarde hij Reves *faux pas*, 'enersyds omdat hy waar-

skynlik nie goed begryp het wat aangaan nie, en andersyds omdat hy sekerlik die tekens van drankmisbruik sou kon herken en begrip en verdraagsaamheid daarvor sou hê'. Reve constateerde in zijn brief wel dat Elizabeth tweeëneen half keer zoveel drinkt als haar man en wat vreemd wordt.

Net als in de brief aan De Groot karakteriseerde Reve ook in zijn brief aan Human zijn gastheer Leroux: 'Ik vond die tragiese allure van collega Leroux, van profeet die zich "tot de jongeren wil wenden" en dag en nacht tobt over God, de Dood en hoe het allemaal verder moet, erg mooi. Het is wel een spel en een rol, maar daarbij 100% echt.' Net als altijd en overal speelde Reve in homofoob Zuid-Afrika zelf dat spel ook. Alle brieven en anekdoten over zijn Afrika-bezoek zijn doortrokken van seksueel-interraciale fantasieën.

Met Leroux als tussenpersoon kocht hij bij een hoteleigenaar in Koffiefontein voor Joop Schafthuizen een zebrahuid, twee blesbokvellen en een vel van een springbok. 'Ik verfoei huiden op de vloer, want ik vind het godslasterlijk, maar de één ziet het anders dan de ander.' In de auto fantaseerde hij tegen Leroux hoe hij met het lange stuk touw waarmee de zak met huiden zat dichtgeknoopt een zwarte jongen zou kunnen vastbinden voor seksuele doeleinden, of hoe hij een huis zou kopen in het dorp en dat de zwarte jongens maar al te graag voor hem zouden werken.

Enkele weken na Reves logeerpartij bezocht het echtpaar Leroux Koos Human op Onrusrivier, het buitenhuis aan de Atlantische Oceaan waar Reve in zijn eentje de Pinksterdagen doorbracht: 'Etienne Leroux en sy vrouw het met groot plesier vertel van jou besoek aan hulle. Ek het jou paragraaf

Gerard Reve tijdens het interview met de Zuid-Afrikaanse krant *Beeld/Die Burger* in juni 1984 (foto Julia Lloyd).

oor hom [*in brief aan Human van 5 juli*] vir hom gewys, en hy is diep ontroer daardeur', zoals Human Reve op 24 juli terugschreef.

Daniel Hugo was destijds lektor Afrikaanse en Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Oranje-Vrystaat en was samen met zijn collega Christo van Rensburg uitgenodigd om kennis te maken met de Nederlandse succesauteur. Reve noemde de destijds 29-jarige Hugo in *Moedig Voorwaarts* 'Een vieze oude man van boven de dertig, maar waarschijnlijk nog onder de veertig.' Waar hij de kwalificaties 'zeer intelligent', 'beschaafd' en 'gevoelig' aan toevoegde. Die positieve karakterisering had Hugo te danken aan de bundel *Die klein aambeeld* (1983) die hij Reve cadeau deed. Hugo probeerde het verlies van zijn jongere broer in zijn poëzie te bezweren en die aandacht voor de dood kon Reve in hem waarderen.

Kort na zijn ontmoeting met Reve schreef Hugo het gedicht ‘Die besoeker’

(met dank aan de auteur gewijzigd overgenomen uit *Verse van die ongeloof*, Pretoria Haum-Literêr, 1989). Voor hem gold echter zeker niet wat Reve aan Koos Human schreef: ‘Dat verblijf bij Leroux is één van de indrukwekkendste ervaringen van mijn leven geweest.’

Die besoeker

I
diep in die Vrystaat praat ons oor erotiek
die nag is donker, daarom simpatiek

die beroemde skrywer vertel ons hoe
hy tuis die geil jongetjie oorkant afloer

die klein blondekuif - dan wys hy meteen
presies hoedat hy sy pen in sy hand neem:

‘kyk, so raak ek dan al my saad kwyt’
in 'n uiterste gebaar van eensaamheid

II
ons sit in die skrywer se rondawel
oor die literatuur en redekawel

die gasvrou bars onaangekondig in
sê: ons bring skande oor die huishouding

(sy is gewoond aan die attensies van mans
maar hierdie besoeker versteur die balans)

ek gaan na my kamer afgejak en kwaad
- het ek hom hoor sê ‘lieverd’, terwyl ons praat?

III
ek neem hom na die vliegveld - voor ons tot siens
sê, gesels hy oor geloof en godsdiens

deur die groot glasvensters kan ons diep inkyk
in die vlakte se dubbelsinnigheid

‘beoefen jy die herenliefde,’ vra hy
'n oomblik ontwyk die bedoeling my

dan begryp ek - as ongelowige gee
ek my ganser antwoord: ‘van harte nee’